

३३-७५५७.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૅપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૭૦૨ વાર્ષિક

પુસ્તકનું નામ રૂમલિંદા

વિષય ૬ : ૩

કર્મ-બન્ધન.

યાને

વિધવાની કર્મકથા.

પ્રયોજક:

નટવરલાલ ત્રિકમલાલ મહેતા.

રાયપુર ભાઉની પોળ-અમદાવાદ.

પ્રકાશક:

હરિભાઈ દલપતરામ પટેલ.

સહાપુર-અમદાવાદ.

સોલ એજન્ટ:

હરગોવિનદાસ હરજીવનદાસ બુકસેલર.

૨૬૩૦, પાનકોર નાકા-અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧ લી.

પ્રત ૫૦૦.

સંવત ૧૯૭૪.

સને ૧૯૧૮.

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય ૭૭૦૨
ગુજરાતી કાંપીસર્ઈટ-સંગ્રહ
સર્વ હક સ્વાધીન છે.

અમદાવાદ—શહાપુર વનમાળી વાંકાની પોળમાં હરિભાઈ
દલપતરામે પોતાના “ અન્યોદય ” ગ્રંથમાં છાપી.

સ્નેહ સમર્પણ.

પરમ પૂજ્ય માતૃશ્રી !

તું જીવનદાન આપી, સંસારની અનેક આક્રતો સુખેદુઃખે સહન કરી નિઃસ્વાર્થભાવે-અલૌકિક અને અમૂલ્ય ભાવનાઓ દર્શાવી મહારા અસંખ્ય ગુન્હાઓ તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી મહારા હૃદયમાં જે સદ્ભાવનાઓની પ્રેરણા કરી છે તેનો બદલો કેાઈ પણ રીતે વાળી શકાય તેમ નથી; છતાં ત્હારા પાવત્ર સ્મરણાર્થે આ નવલકથા ત્હારા ચરણે સપ્રેમે સમર્પણ કરી કંઈક અંશે કૃતાર્થ થાઉ છું.

ચરણુરમ્ય રંકમાળ.

નવવર.

પ્રસ્તાવના.

પ્રસ્તુત નવલકથા લખવાના ઉદ્દેશ માટે મ્હારે જણાવવું પડશે કે, નસીબ આ વિશ્વ-રહસ્યના અજ્ઞાત નિયમાનુસાર જીવાત્માઓ પ્રત્યે કોઈ કોઈવાર વિમુખ તો કોઈ કોઈવાર કૃપાવાન જણાય છે. તેમાં એટલું તો ખરું જ કે, આ વિચિત્રતાના મૂળ રૂપ કર્મફળનું એકાદ મૂળ ગુંથાએલું છે; અને તે વિશ્વવ્યાપી જ્યોત્સ્નાની માફક જન્માન્તરના સંસ્કારના એક પ્રકારના આછા આવરણથી છવાઈ રહેલું છે;—આ વિચિત્રતાને આ કર્મસૂત્રની ગતિને પુરૂષાર્થ દ્વારા અન્ય રસ્તે દોરી શકાય કે કેમ તેની આલોચના કરવામાં આવેલી છે.

આ નવલકથા આધુનિક જનસમાજનું તાદ્રશ ચિત્ર છે. જન સમાજની ઉન્નતિને માટે શા શા ઉપાયો યોજવા જોઈએ વિધવાઓ-ને પુનર્વ્રજ નહિ કરાવતાં અલ્પચર્ય-વ્રતની શિક્ષા કેમ અને કેટલે અંશે લાભદાયી છે, સ્વાર્થી સગાંઓની સ્વાર્થીય વૃત્તિઓથી એક નિરાધાર અખજાને કેટલું કષ્ટ પડે છે, ઉચ્ચ શિક્ષા પ્રાપ્ત કરેલા નાસ્તિક યુવકની પરલોક, પુનર્જન્મ, અને કર્મફળ પ્રત્યે અશ્રદ્ધા હોવા છતાં, મરણ પથારી પર પડી એ સંવ્રણ કબુલ કરવાની શા માટે ફરજ પડે છે, સ્વામીસેવામાંથી વંચિત થનાર સ્ત્રીને કેટલું કષ્ટ પડે છે, પૈસા કમાવાને અર્થે નવો નવો ધંધો શોધી કાઢી બદમાસો ખિચારો ખરીબોને ગળે કેવી ફાંસી નાંખે છે, અલ્પચર્ય ધર્મનું પ્રતિ-પાલન કરી એક અનાથ વિધવા કેટલી કેટલી આફતો ઝાળંગી છેવટે સમાજની ઉન્નતિ કરવા માટે તત્પર થાય છે. પ્રેમ શું છે, એક મનુષ્ય-નો ખીજ મનુષ્ય સાથે શો સંબંધ હોય છે, વગેરે અનેક વિષયોનો

સમાવેશ કરી આ નવલકથા લખવામાં આવેલી છે; મ્હારે એટલું તો કહેવું પડશે કે, શૃંગારરસને પ્રધાન સ્વરૂપ આપી, વાંચકોની વૃત્તિઓ ઉશ્કેરવા કરતાં તેમને કંઈક ધર્મનું તત્વ મળી આવે, પોતાની તેમજ પોતાના કુટુંબીજનોની ઉન્નતિ કરી શકે, ખર્ચ અને ખોટું શું છે તેની તુલના કરવા જોટલી શક્તિ મળી આવે, તોજ મ્હારો શ્રમ વાસ્તવિક રીતે ફળિમૂત થયો કહેવાય, એવી મ્હારી માન્યતા હોવાથી શૃંગારરસને અધીક પ્રમાણમાં આલેખ્યો નથી.

યુરોપના પ્રખ્યાત સમાલોચક (Methew Arnold) મીથ્યુ આરનોલ્ડે કહ્યું છે કે, “ સમય આવતાં આપણે સમજી શકીશું કે, કાવ્યજી જીવન-મરણની સમાલોચના કરી, આપણા હૃદયમાં આશા અને ઉત્સાહનો સંચાર કરે છે—સાન્ત્વના રૂપી સુધાનું સિંચન કરે છે—કાવ્યના અભાવે વિજ્ઞાનની પૂર્ણતા થતી નથી. ”

તેજ ચેષ્ટાથી, તેજ આશાથી આ નવલકથાની રચના કરવામાં આવેલી છે. જો કે વિષય પ્રણે ગંભીર છે; પરંતુ આલોચના કરવામાં કંઈ આપત્તિ નથી એમ ધારીનેજ આ સાહસ કરવામાં આવેલું છે.

અંતે વાંચક વર્ગને એટલીજ વિનંતી છે કે, કોઈ પણ કાર્ય દોષ શૂન્ય હોવું નથી, તેમ મ્હારા આ કાર્યમાં પણ કદાચ દોષો રહી ગયા હશે તો તે પ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય કરી તત્વ ગ્રહણ કરી કૃતાર્થ કરશો.

અમદાવાદ.

તા. ૧૫-૮-૧૯૧૮

સાહિત્ય સેવક.

નટવરલાલ ત્રિકમલાલ મહેતા.

કર્મ-બન્ધન.

કાર્યકારણ-કર્તૃત્વે હેતુઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે ।
પુરુષઃ સુખ-દુઃખાનામ્ ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે ॥
પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થોહિ ભુક્તે પ્રકૃતિજાન્ ગુણાન્ ।
કારણં ગુણસંગોહસ્ય સદસદ્યોનિ-જન્મસુ ॥

બાંડ પહેલો

ॐ तत्सत्परमात्मने नमः

કર્મ-અન્ધન

યાને

વિધવાની કર્મકથા.

ખંડ ૧ લો.

પ્રકરણ ૧ લું.

દંપતિની નિરાશા !

અશ્રુપૂર્ણ નેત્ર કિશોરીએ કહ્યું:-“ મ્હારી ચાલ એવી છે, તેમાં
કંઈ શું કરે, કાકી ? ”

કાકીએ તેના મ્હોં રહામું નોંધને કહ્યું:-“ બહેન, ત્હારી ચાલ
એવી તો નથી; મ્હને ટાંગે છે કે, ભય અને લજ્જાથી એ પ્રમાણે
અન્યું દશે. ”

“ તેમાં મ્હારો શાંક શો ? ” આટલું બોલતાં બોલતાંમાં તો
કિશોરી રડી મડી. તેનાં અન્ને નેત્રામાં ભરાઈ રહેલા અશ્રુઓ આ
વખતે સરી પડીને તેના સુકામળ કપોળપ્રદેશને ભીંજવી નાંખ્યા.

કિશોરીની કાકીએ કહ્યું:-“ દવે એમાં શું થઈ ગયું ? શોષ
નહિ. ”

તો પણ કિશોરી ધુસ્કે ધુસ્કે રડવા લાગી. તેણે રડતાં રડતાં કહ્યું:—“બાપાજી કેટલો બધો સંતાપ કરવા લાગ્યા. માએ મ્હને ધમકાવી કહ્યું, ‘કિશોરી, તું મરી જા એટલે અમને નિરાંત થાય.’ હેં કાકી, શું હું વિવાહ વિવાહ કરીને રોઉં છું ?”

કિશોરીની કાકીએ પોતાના વસ્ત્રના પાલવવડે કિશોરીની આંખોમાંના અશ્રુજળને સાફ કરતાં કરતાં કહ્યું:—“બાનો તો સ્વભાવજ એવો છે ! અણસમજી બાળક અજાણ્યા માણસો પાસે અને તેમાં વળી ખાસ કરીને વિવાહ કરવાને માટે આવ્યા હોય તેમના સ્હાભે ચાલીને જતાં ભય અને લજ્જાથી જડસડ બની જાય અને તેથી તેનો પગ જરા ઉંચો નીચો થઈ જાય એમાં એટલું બધું શું છે ? ! તે વળી મુઝા કહે છે કે, કન્યા તો લંગડી છે—ખોડવાળી છે. મરી શું કરવા જાય ! આવી દેવીરૂપ કન્યા તેમના ઘરમાં કેટલી દશે તે તેમના રૂપ અને બાંધા ઉપરથી જ જણાઈ આવે છે. જા બહેન ! તું ત્હારો રમાત્ર ભર.”

કાકીનાં આવાં સહાનુભૂતિસૂચક વચનો સાંભળી કાંઈક શાન્ત થઈને કિશોરી ઉન અને સોષયો શોષવાને ઘરમાં દોડી ગઈ; પરંતુ જે રૂમમાં તેનાં માતા પિતા વાતચિત કરતાં એકાં હતાં તેજ રૂમમાં તેનાં ઉન અને સોષયો હતાં. તેણે વિચાર્યું કે, માતા પિતા મારા વિવાહ સંબંધી વાતચિત કરી રહ્યાં છે, તેથી ત્યાં જવું સાફ નથી. તે જાણતી હતી કે, આ બાજુમાં જેટલો અપરાધ છે તે મારો પોતાનો જ છે તેથી તે રસોડાના ઉમરા નજીક—ત્યાં તેની પિત્રાડી એકાં એકી ઉઘતી હતી ત્યાં આગળ જઈ પડેંગી અને પિત્રાડીની પીઠ ઉપર હાથ મૂકી ખીજ હાથે તેના મ્હોં ઉપર એક થપ્પડ મારી પોતાના સવળા અભિમાનને તેણે સમાવી દીધું.

અચાનક આમ થપ્પડ વાગવાથી અર્ધખૂંદાં નેત્રે ઉચું મ્હોં

કરીને અતિ કરુણ-મૃદુસ્વરે બિલાડી “મ્ઝાઉં મ્ઝાઉં” કરવા લાગી. આથી પ્રહાર કરનારીના કામળ હૃદયમાં આઘાત થયો. તેણે રસોડાના ઉમરા ઉપર બેસી પગ લંબાવીને બિલાડીને પોતાના બોળામાં સુવાડી તેના મોં ઉપર સો સો વાર ચુંબન કરી શરીર પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં “હૂંધ આપું ? ખાવાનું આપું ?” વગેરે આહાર સંબંધીના સવાલો પૂછી તે તેનો આદર કરવા લાગી. બિલાડી આ સમજા સવાલોનો મર્મ સમજી શકી કે કેમ, તે જણાયું નહિ; તો પણ તે આતુરદૃષ્ટિથી ચારે પગ પહોળા કરી કથા કહેનાર મહારાજને ઢોળાતા ચમ્મરની માફક પોતાની પૂંછડી ધીમે ધીમે હલાવી જે અપૂર્વ સુખનો અનુભવ લેતી હતી તે ઉપરથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડી આવતું હતું કે તે પાછી આનંદમાં આવી ગઈ હતી.

કિશોરી બેડા જીલ્લામાં આવેલા માતર ગામના રામશંકર શાસ્ત્રીની એકની એક પુત્રી હતી. કિશોરીની ઉંમર લગભગ તેર વર્ષની હતી. શરદાઋતુના પ્રત્યાગમનથી વસન્તના રોમાંચકર આવિર્ભાવની માફક કિશોરીના દેહ ઉપર યૌવનની અપૂર્વ સુંદરતાનો વિકાસ થઈ રહ્યો હતો. સૂર્યના તેજથી વિકાસી રહેલા કમળપુત્ર સમાન કિશોરી સુંદર હતી. તેના સુંદ્રામળ અવયવો કૌમાર્યાવસ્થાની છેલ્લી ધ્વજ્જ કરાવી રહ્યા હતા. તેનો મુખચંદ્રમા પદ્મની પ્રીતિનું નિવાસસ્થાન હતું. મસ્તક પરનો કૃષ્ણકેશકગ્ગાપ તેની પીઠ ઉપર જવાઈ જઈ ચમ્મર સમાન મનોહર લાગતો હતો; પરંતુ આજના જમાનામાં કન્યાનો વિવાહ-કન્યાના સૌન્દર્ય, સુશિક્ષણ, સદ્ગુણ કે પુત્ર ઉન્મરથી થતો નથી એટલે કે, દુકમાં કન્યાના પોતાનામાં રહેલા ગુણો વડે કન્યા પરખાતી નથી-પણ પરખાય છે માત્ર પહેરામણીના પૈસા ઉપરજ.

રામશંકર શાસ્ત્રી પાસે પહેરામણીમાં આપવાના રૂપિયાની ખોટ હતી, તેથી કિશોરી સમસ્ત સદ્ગુણસંપન્ન હોવા છતાં તેઓ તેનો

વિવાહ કરી શકતા નહોતા. કિશોરીની દશ વર્ષની ઉંમરથી માંડીને તે અત્યાર સુધી તેઓ કોઈ પણ પાત્ર સ્થિર કરી શક્યા નહોતા. તેમને પાત્ર મળી આવતું નહોતું એમ નહિ પરંતુ પહેરામણીના ભાવમાં બનતું નહોતું. જેઓના ઘરમાં અનાજના સાંસા હોય, તેઓ પાંચસો રૂપિયાનો આંક માંડીને બેસતા. ઘરડો બીજવર હોવાથી ઘડીઆળ કે અછોડાનો દમ ના ભરાવી શકે તેથી બીજી પહેરામણીઓમાં પૈસા સાથે ઘડીઆળ અને અછોડાની પાંચ દશ સોનામહોરો ઉમેરીનેજ ચાત કરતા હતા. જે પાત્રનો પિતા પોતે કરજ કરીને છોકરાની માને ઘેર લાવ્યો હોય તે અત્યારે કરજ વાળવા ખાતર પહેરામણીની ફરમાશ કરીને બેસતો. જે કુળમાં શાસ્ત્રી મહાશયના આપદાદાઓએ પોતાની કન્યાઓને ઉતારી ના હોય તે કુળનાં પાત્રો શોધવા જતાં ત્યાં પણ પહેરામણીની ચાત સાંભળી આંખે આંધારાં આવવાથી તેમને પાછા ફરવું પડ્યું હતું; પરંતુ હવે ચાલે તેમ નહોતું. પુત્રીનો વિવાહ કર્યા સિવાય તેને જ મહિના પણ રાખી શકાય તેમ નહોતી.

ન્યાતના લોકો પણ એ સંબંધી ચર્ચા કરી રહ્યા હતા. કિશોરીની માતા દિવસમાં દશ વાર કહેતી કે, “તમારામાં તે કંઈ અક્ષત છે કે નહિ? કિશોરીને ક્યાં સુધી કુંવારી રાખશે? તમે બળજબત નથી કે, એનો કન્યા કાળ વીતી જાય છે?!”

શાસ્ત્રીજી અધુરું સમજતા હતા—બળજબત હતા; પરંતુ ઉપાય શો? તેમણે મામલતદારની કચેરીમાં દારકુતનું કામ કરી અત્યાર સુધીમાં ત્રણસોએક રૂપિયા ખચાવ્યા હતા, પરંતુ પોતાનું અસલી મકાન પડી ગયેલું હોવાથી કેટલીક માટીની ભીતો ચણાવી તેને રહેણાં લાવ્યું સ્થિતિમાં લાવવું પડ્યું હતું, નાના ભાઈને પરણાવ્યો હતો, તેમાં પોતાની પત્ની તથા આતૃવધૂને માટે કેટલાક દાગીના કરાવવા પડ્યા હતા, ઉપરાંત ઘરનું ખર્ચપત્ર ચલાવવું પડ્યું હતું.

શાસ્ત્રી મહાશય ધણા કરકસરવાળા હતા. આ સધળું ખર્ચપત્ર આદ કરતાં તેમણે સો દોઢસો રૂપિયા તો બચાવ્યાજ હતા. પરંતુ તેમના કમનસીબે તે રૂપિયા પણ ખોઈ બેસવા પડ્યા હતા. કેટલાક અદેખા જ્ઞાતિજનોના સપાટામાં સપડાઈ જવાથી તેમના ઉપર એક ફોજદારી ગુન્હાનો આરોપ મૂકાયો હતો. તે વખતે કચેરીમાંથી તેમને કંઈ પણ સહાયતા મળી નહોતી તેથી પોતાના મહા મહેનતે એકઠા કરેલા રૂપિયાનો આ કેસમાં તેમને ભોગ આપવો પડ્યો હતો. ત્યાર પછી કેટલાક ઉપરી કારકુનોની ઇર્ષ્યાથી તેમને નોકરી છોડી દેવી પડી હતી. ભાગ્યચક્રના અદસ્ય શ્રાપથી તેમણે અનેક ટેકાણે રખડી રઝગી અત્યંત મહેનત કરી; પરંતુ અત્યાર સુધીમાં તેમને કંઈ પણ નોકરી મળી આવી નહિ. તેથીજ તેઓ અત્યારે ગરીબ કંગાલ હાલતમાં—ખાલી હાથે કિશોરીનો વિવાહ કરી શકતા નહોતા.

શાસ્ત્રી મહાશય મનમાં વિચાર કરતા હતા કે, પત્નીના જે થોડા ધણા દાગીના છે, તે ભંગાવી નાંખીને કિશોરીને વંદિતાં ઘરેણું કરાવેશું અને થોડા ધણા રોકડા રૂપિયા આપી વિવાહનું કાર્ય આટોપી લઈશું. તેમને આશા હતી કે, નાનો ભાઈ અત્યારે બે પૈસા કમાતો હોવાથી રોકડા રૂપિયા માટે તે જરૂર મદદ કરશે. તેમને મોટી મોટી પરીક્ષાઓ પસાર કરેલી હોય એવા અથવા તો બે ત્રણ માળના મકાનવાળા પૈસાદાર પાત્રની જરૂર નહોતી. માત્ર જમાઇની ઉમ્મર નાની હોય—જરા ભણેલો ગણેલો હોય અને છોકરી લુગડાંથી કે રોટલાથી દુઃખી થઈ પોતાને ઘેર રડતી ના આવે તેવાજ પાત્રની જરૂર હતી ! પરંતુ એવું પાત્ર પણ ક્યાંથી મળે ! તેવા પાત્રની પહેરામણીનો ભાવ પણ કંઈ તેમનાથી અપાય તેમ નહોતો !

પ્રકરણ ૨ જી.

નિરાશામાં આશા કે આશામાં નિરાશા ?

આજ સાત દિવસ થયા, શાસ્ત્રી મહાશયના એક સ્નેહીએ તેમને પત્ર લખ્યો હતો કે, “ તમે કાગળ વાંચીને તરત અહિંયા આવજો, એક સરસ મુહુરતિયો છે અને તે વળી આપણા સંબંધીઓમાં છે. આપની કન્યામાં કંઈ કહેવા જેવું છેજ નહિ—તે તેવીજ કન્યાની શોધમાં છે. આપવા લેવાની વાત બંધી અત્રે આવ્યાથી નક્કી થઈ જશે. ”

બરા મધ્યાનકાળના દાવાનળ રૌદ્ર સમયે મેઘનું દર્શન થતું ચાતક પક્ષી જેમ આનંદાવેપથી નાચી ઉડે છે, તે પ્રમાણે શાસ્ત્રી મહાશયનું ચિત્ત ચાતક પણ પાત્ર રૂપી મેઘની ઉદય સંભાવનાથી નાચી ઉડતાં તેજ દિવસે તેઓ પત્ની પાસેથી રગ્ન ઘટ્ટને ત્યાં જઈ પહોંચ્યા.

તેમના આ સ્નેહીના ગામે રેલ્વે મારફતે જવાનું હતું. તેનું ભાડું માત્ર દશ આના હતું. શાસ્ત્રી મહાશય બરાબર ત્રણેક વાગ્યાને સુમારે તેમના સ્નેહીને ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. તેમના સ્નેહીએ તેમને ખાવા પીવાને માટે આગ્રહ કર્યો, પરંતુ તેમણે જણાવ્યું કે, “ આવીને સહુ થશે. પહેલાં ચાલો આપણે ત્યાં જઈ આવીએ. ”

બન્ને જણા તે મુહુરતિયાના મકાને આવી પહોંચ્યા. તે મકાન અસલી ઘાટનું હતું, તેા પણ ઘણું મોટું અને એક માળનું હતું. મકાનના ખંડ ઘણા ન્હાના ન્હાના હતા;—માત્ર ચારજ ખંડ હતા. તે પૈકી એક દિવસે બેઠકખાના તરીકે અને રાત્રે મુહુરતિયાના પિતા માટે સુવાના કામમાં વપરાતો હતો. બીજા ત્રણમાં તેમને મોટો પુત્ર સુઈ રહેતો હતો. બીજા એકમાં તેમની વિધવા બહેન,

એ છોકરીઓ અને ત્રણ છોકરાં સુધી રહેતાં હતાં અને બાકીનો એક રસોડા તરીકે વપરાતો હતો. તેમનું નામ ગૌરીશંકર શર્મા હતું. તેઓ ડેપ્યુટી મેજિસ્ટ્રેટના હેડક્લાર્ક હતા. અત્યારે તેમને પચાસ રૂપિયાનું માસિક પેન્સન મળતું હતું--તેમનો મોટો છોકરો નોકરીની ઉમેદવારી કરતો હતો. વચક્ષા છોકરાએ ગામની નિશાળમાં ગુજરાતી સાતમા ધોરણની પરીક્ષા આપી હતી. હજી પરીક્ષાનું પરિણામ બહાર પડ્યું નહોતું--એ મહિનાની વાર હતી.

ગૌરીશંકરની ઈચ્છા, પરીક્ષાનું પરિણામ બહાર પડતા પહેલાં પુત્રના વિવાહનું કાર્ય આટોપી લેવાની હતી. કારણકે, તેમના વંશમાં કોઈ વખત કોઈએ થઈગ્રેડની પરીક્ષા પસાર કરી નહોતી. તેમનો વચક્ષા પુત્ર તેમાં પસાર થશે તેવી તેમને આશા પણ નહોતી; કારણકે, અત્યારસુધીમાં પ્રત્યેક વર્ષે તેમણે સિપારશ કરીને પુત્રને ઉચ્ચ ધોરણમાં ચડાવ્યો હતો. છોકરાએ થઈગ્રેડની પરીક્ષા આપી છે, પાસ થશે, ત્યારપછી ઈંગ્રેજી ભણી બી. એ. ની પરીક્ષા આપશે--છેવટે અમલદાર થાતો વકીલ થઈ સારા પૈસા પેદા કરશે, ગાડી ધોડામાં ફરશે,--તે સર્વ સુખ તમારી છોકરીનેજ છેને, આતો કળિકાળ છે--તે વખતે શું તે અમને યાદ કરશે--ઈત્યાદી ભવિષ્યવાણી સૂચવીને હાથ જે પ્રમાણે કન્યાના બાપને વાસ્તવિક રીતે કહી શકાય તે પ્રમાણે પરીક્ષામાં નાપાસ થાય તો કહેવાય નહિ, તેથી પરીક્ષાની રી ભરી ગૌરીશંકરે પુત્રના વિવાહ માટે ચારે બાજુએ બહરખખર ફેલાવી દીધી હતી; એ બહરખખર ન્યુસપેપર કે સૂચીપત્રમાં આપવામાં આવી નહોતો--અરન્ટુ લોકોને મોંઠે મોંઠે કહેવામાં આવી હતી.

ગૌરીશંકર તેમના તે બેડકખાનામાં એકાદ તકીઆને અટકીને બેઠા હતા. તેઓ તેમના કામકામથી પરવારી જો કે ક્યારનાએ નવરા થઈ ગયા હતા તો પણ ચારે બાજુએ ખખર ફેલાવવામાં આવેલી હો-

વાથી, કદાચ કોઈ નહિ ને કોઈ કન્યા-ભારથી પીડાતી વ્યક્તિ તેમને ઘેર આવી પહોંચ્યા સિવાય રહેશે નહિ એમ વિચારી તેઓ આખા દિવસ સઘળાં કપડાં અને કાગળીયાં સાથે દિવાનખાનામાંજ બેસી રહેતા હતા.

શાસ્ત્રી મહાશય પોતાના સ્નેહીની સાથે ગૌરીશંકરને ત્યાં આવી પહોંચ્યા કે તરત ગૌરીશંકર શર્મા બોલ્યા, “ પધારો, પધારો. કાળ બોળાશંકર બાઈકે ! કહો કેમ છો, આ સાથે કાણ છે ? ”

ગૌરીશંકરની એક બાબુએ બેસીને બોળાશંકરે કહ્યું:—“ તે દિવસે હું તમને પેલા માતરવાળા શાસ્ત્રી મહાશયની વાત કરતો હતો, તેજ આ રામશંકર શાસ્ત્રી. ”

ગૌરીશંકર:—(ગંભીરાર્થથી) ઓહ ! પેલી વિવાદની વાત. એસા બાઈ એસા, કુંવારા પુત્ર કે પુત્રીને માટે પાંચસો ઠેકાણે પૂછપરછ કરવી પડે છે.

ગૌરીશંકરનાં આવાં નિરાશાજનક વાક્યો શ્રવણ કરવાથી કન્યા-ભારથી પીડાતા રામશંકર શાસ્ત્રીનું ગળું સુકાઈ ગયું. તેમણે વિચાર્યું કે, અહિં કંઈ ચોકડું એસે તેમ લાગતું નથી.

બોળાશંકર:—તેમની સ્થિતિ સાધારણ છે, માટે તમારે તેમના ઉપર કૃપાદષ્ટિ રાખવી પડશે.

ગૌરીશંકર:—જુઓ બોળાશંકરબાઈ ! પહેરામણીના પૈસા લઈ કોઈ તવંગર થયું નથી અને થતું પણ નથી. ઈશ્વર ઇચ્છાથી “ મહારા ! પાસે જે કાંઈ બે પૈસા છે તેજ બે છોકરાઓ સાચવીને રાખશે તો તેમને કોઈને ઘેર જવું પડે તેમ નથી. ”

અત્રે અમારે અમારા પાઠક બંધુઓને જણાવવું પડશે કે, તે બાબત છુપી રીતે તપાસ કરતાં અમને માલૂમ પડ્યું છે કે, પોષ્ટ ઓફિસના સેવીંગ્સ બેન્ક એકાઉન્ટમાં તેમના નામ ઉપર બસોસત્તર

રૂપિયા તેર આના સાત પાઈ આજ સુદાં જમે છે. તે ઉપરાંત, તેમની પત્નીના શરીર ઉપર ખસોપીસ્તાળિશ રૂપિયાનાં ધરણાં છે; અને આવક મહિને પચાસ રૂપિયાનું પેન્શનજ છે !

આટલી જુજ રકમ હોવા છતાં આટલું મોટું ગપાટક હાંકીને તનંગરના દીકરાની માફક શાસ્ત્રી મહાશયના સ્હામું જોઈ ગૌરીશંકર મૂંઝો મરડવા લાગ્યા.

ભોળાશંકર:—આપના જેવી ઉદાર વૃત્તિવાળા માણસો આજ-કાલ બહુ થોડા હોય છે—અરે સમૂળગા નથી કહીએ તોપણ ચાલે. તે વાત તો મ્હેં રામશંકરને પત્રમાં પણ જણાવી હતી.

શાસ્ત્રી મહાશય જાણે કેટલાયે અપરાધ કર્યા હોય ને ! સેંકડો દોષથી દોષિત થયા હોય ને ! તે પ્રમાણે ગૌરીશંકરના સ્હામું જોઈ રહ્યા હતા. તેમણે આટલીવારે અવસર મળતાં હાથ જોડીને કહ્યું:—
“ મોટા લોકોનો જ ગરીબોને આશ્રય હોય છે. હું કન્યાનો આપ થઈ મહા મુસિબતમાં આવી પડ્યો છું. આપ દયા કરીને.....”

વાક્ય પુરું કરતા પહેલાં શાસ્ત્રીજીને બોલતાં અટકી જવું પડ્યું, કેમકે ગૌરીશંકરે કહ્યું:—“ આપને એવું તેવું કંઈપણ કહેવાની જરૂર નથી. આપની કન્યા તો સારી છે ને ? ”

રામશંકર:—તે આપ જોજોને.

ગૌરીશંકર:—કન્યા સારી હોવી જોઈએ. પૈસા કાઢના આપ્યા મૂક્યા જન્મારો પહોંચતા નથી. કદાચ બે પાંચ વધતા ઓછા થતાં કાઢ નહાનું મોટું થઈ જતું નથી. વારં, તમારે છોકરાને જોવો છે ?

શાસ્ત્રીજીએ માથું હલાવીને સંમતિ દર્શાવી કે તરત ગૌરીશંકરે “ નારાયણ નારાયણ ” કહીને તેમના પુત્રને હાંક મારી. થોડીવારમાં હાથ હલાવતો, ઝુલતો ઝુલતો એક લૈયાજીની માફક શરીરપર પહેરણ પહેરીને નારાયણ ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો.

શાસ્ત્રી મહાશયને મુહુરતિયો પસંદ આવ્યો નહિ. નારાયણનો રંગ કાળો, ભારે મ્હોં, જાડા હોઠ અને વાત કરતાં કરતાં મ્હોંમાંથી લાળ નીકળી પડતી હતી. તેમણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, મહારી સુવર્ણપ્રતિમા સમાન કિશોરીને માટે આ અયોગ્ય છે ! નારાયણ ચાલ્યો ગયો એટલે ગૌરીશંકરે કહ્યું:—“કેમ, શાસ્ત્રીજી, છોકરો પસંદ આવ્યોને ?”

શાસ્ત્રી મહાશયે ચાણક્યનીતિનું સ્મરણ કરી ગૌરીશંકરને કહ્યું:—
“છોકરાનું રૂપ વિદ્યા અને ગુણમાં સમાયલું હોય છે.”

“અરે એમાં તો કંઈ કહેવું પડે તેમ લેજ નહિ ! આ પેલા મુળશંકરનો છોકરો શીવો, તે પણ નારાયણના જોડલીજ ઉમ્મરનો છે, જોઈએ તો જાણે લાલજીવંદ જેવો છે પરંતુ હજી ગુજરાતી પાંચમા ધોરણમાં છે.” ગૌરીશંકરે તટાચા ઉપરથી જરા ટટાર ખેસીને કહ્યું.

ત્યારપછી વાત એ આવી કે શાસ્ત્રી મહાશયે પહેરમણી કેટલી આપવી પડશે. ગૌરીશંકરે તે આપત અત્યંત ઉદારતા દર્શાવીને કહ્યું:—
“પહેલાં જેને માટે વાત થાય છે તેને જોવી જોઈએ, ત્યારપછી લેવડદેવડની વાત.”

શાસ્ત્રી મહાશયને અત્યાનંદ થયો. તેમણે વિચાર્યું કે, અત્યાર-સુધી કાઢને મ્હોંડેથી આવી વાત તો સાંભળી નથી.

ત્યારપછી કૃપાભાવે શાસ્ત્રીજીના મકાને ગૌરીશંકરની પધરામણી ક્યારે થશે તે વાત પણ નીકળી. ગૌરીશંકરે એ દિવસ પછી આવવાનું કહ્યું. ભોળાશંકર અને શાસ્ત્રી મહાશય ઉડીને ચાલ્યા ગયા.

તેજ દિવસે રાતની ગાડીએ શાસ્ત્રી મહાશય તેમને ઘેર ચાલ્યા ગયા અને સઘળી વાતથી તેમની પત્નીને વાકેફ કરી ત્યારે તેમને નિરાંત વળી. તેમની પત્નીએ સત્યનારાયણ દેવતાની માનતા માની કે, ‘હે સત્યનારાયણ ભગવાન ! જો આ કાર્ય નિર્વિઘ્ને પાર પડશે તો હું

તમારી કથા કહેવડાવીશ !’

યથાસમયે ગૌરીશંકર શાસ્ત્રીજીના મકાને આવી પહોંચ્યા. તેમની સાથે ખીજા પણ ત્રણ ચાર માણસો હતા. કોઇ પણ પ્રકારે તેમનો આદર સન્કાર કરવામાં ખામી ના આવે એ માટે શાસ્ત્રીજીએ ઘી, ગેળ, શાક, પાંદડું વગેરે સર્વ પ્રકારની પહેલેથી ગોઠવણ કરી રાખી હતી. શાસ્ત્રીજીની પત્નીએ રહવારથીજ રસોડામાં જઇને યથોચિત યત્નપૂર્વક રસોઇ તૈયાર કરવા માંડી હતી. તેની ધારણા એવી હતી કે, તેની રસોઈ કરવાની નિપુણતા ઉપરજી જાણે કિશોરીના વિવાહનાં આધાર હતો. ગમે તેમ હોય પરંતુ નિપુણતા એટલે સુધી દર્શાવવામાં આવી હતી કે, સર્વ પ્રકારથી શાસ્ત્રી મદાશય અને તેમની પત્નીએ ગૌરીશંકર અને તેમના સાથીઓનું મન સંતુષ્ટ કર્યું.

જમી રહ્યા પછી કન્યા બંતવાને માટે ગૌરીશંકર અને તેમના સાથીઓ ખેડકાખાનામાં ખિરાજ્યા. એક ઘરડી નોકરડી કિશોરીને કપડાં પહેરાવીને તેમની સન્મુખ લઈ આવી. તેનો કેશકંઠાપ છુટો હોવાથી, પવનના સપાટાથી વિખરાયેલાં આપાડ માસનાં નવાં વાદળાં-ઓની માફક તેની પીઠ પર ઝૂંટી રહ્યો હતો. સુવર્ણ સમાન સુન્દર મોઢાં ઉપર શરમના ચિહ્ન સ્વરૂપ ગુન્નાળી રતાશ ચઢી ગઈ હતી. હરિણી સમાન ચંચળ દષ્ટિથી, રાજહંસણીની ચાલથી, નોકરડીના હાથ ઉપર પોતાના દેહનો ભાર નાંખી અત્યંત સંકોચ સહિત કિશોરી તેમની સન્મુખ આવીને ઉભી રહી.

ગૌરીશંકર અને તેમના સાથીઓ કિશોરીનું રૂપ જોઇ દિગ્ભ્રમ ગયા. તેઓ મનમાં એમજ કહેવા લાગ્યા કે, ‘ગરીબની કન્યાનું આવું સરસ રૂપ ! જાણે સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજી !’

“એસ બા, અહિંયાં એસ.” ગૌરીશંકરે કહ્યું.

નોકરડીએ તેનો હાથ પકડીને તેને ત્યાં બેસાડી. પછી ગૌરી-

શંકરે તેને પૂછ્યું:—“તહને કંઈ લખતાં વાંચતાં આવડે છે?”

“આ તો ન્હાનું ગામડું છે—અહિંયાં કન્યાશાળા હોય તેમ લાગતું નથી. લખતાં વાંચતાં તો નહિ જાણતી હોય.” તેમનો એક સાથી-દાર તરતજ બોલી ઉઠ્યો.

કિશોરી:—(મસ્તક હલાવીને) હા, જાણું છું.

ગૌરીશંકર:—આ ગામમાં શું કન્યાશાળા છે?

કિશોરી:—“હા.”

ગૌરીશંકર:—તું શું શીખી છે?

કિશોરી:—ગુજરાતી ત્રણ ચોપડીઓ.

ગૌરીશંકર:—હીક, જા બહેન.

કિશોરીએ ઉડીને ચાલવા માંડ્યું. તે આવતી વખતે જેટલી ધીમેથી આવી હતી તેટલી જતી વખતે ધીમેથી ગઈ નહિ. જાણે કે તે સાંથી પત્તાયન કરે તોજ ખચે તેમ હતી.

શાસ્ત્રી મહાશય અત્યાર સુધી શાન્ત બેસીને મનમાં માતાજીનો જપ કરી રહ્યા હતા. તેઓ હવે ગૌરીશંકરનો અભિપ્રાય સાંભળવાં માટે તેમના મોટી મૂંછોવાળા શ્યામવર્ણના મુખમંડળ સામે દીનદષ્ટિથી તાપમાં અકળાઈ ગયેલા ચાતક પક્ષીની માફક વંદન રહ્યા. ગૌરી-શંકરના મ્હોંમાંથી એક પણ શબ્દ બહાર નીકળે તે પહેલાં તેમના એક સાથીદારે કહ્યું:—“હા, કન્યા તો ઘણી સારી છે.”

ગૌરીશંકર પોતાના સાથીદારની આ સલાહ માટે મનમાં અત્યંત ક્રોધે ભરાયા. કારણ તેમાં એકાદ ખાંડ રાખીને બોલતું વંદન. તેમણે ગંભીર સ્વરે કહ્યું:—“કન્યા રૂપવતી તો છે, પરંતુ એક સહજ, દેવ છે. તેની ચાલ સારી નથી, પગ જરા લંગડાય છે.”

આ સાંભળી શાસ્ત્રી મહાશયનો આત્મા દુભાયો. તેમની આંખોમાંથી આંસુઓ નીકળી પડ્યાં. પરંતુ અશ્રુઓને સાફ નહિ કરતાં

તે બોલ્યા:—“ ના મહાશય, કિશોરી પગે લંગડી નથી. તેમ તેની ચાલ પણ વાંકી નથી. કદાચ લજ્જાને લીધે તે એ પ્રમાણે ચાલી હશે. જો આપનો વિચાર હોય તો એક વાર ફરીથી બોલાવું, આપ અરાબર જુવો. ”

ગૌરીશંકર:—(ગંભીર મુખે) ના, ના, હવે ફરીથી બોલાવવાની કંઈ જરૂર નથી. મહેં તેને અરાબર જોઈ છે.

જ્યારે તેઓ ફરીથી જોવાને ખુશી નથી તોપણી શાસ્ત્રી મહાશય બીજું શું કરે ! હવે તેઓ મુખ્ય વાત ઉપર આવી પહોંચ્યા.

ગૌરીશંકર:—કન્યા જો કે રૂપવતી તો છે પરંતુ પગમાં ખોડ છે. હશે, હવે પહેરામણીની વાત થવા ઘો.

શાસ્ત્રી મહાશયને આથી ઘણું ઢાગી આવ્યું પરંતુ કન્યાના આપ થઈ વરના બાપના મોં આગળ પોતાની વિરક્તિનો ભાવ કેવી રીતે પ્રદર્શિત કરી શકે ? બિચારા બ્રાહ્મણની કન્યાના આપ કરતાં વધારે અધમ જીવ આ દુનિયામાં બીજો કોઈ પણ હશે નહિ.

શાસ્ત્રી મહાશય:—આપજ દયા કરીને સર્વ વાત કહી ઘો. મ્હારી સ્થિતિથી આપ સર્વ પ્રકારે વાકેફ છો.

ગૌરીશંકર સહજ સ્મિતહાસ્ય કરીને પાસે બેઠેલા એક મિત્રના મોં સ્થામે જઈ આંખનો ઇશારો કરી બોલ્યા:—“ અવસ્થા દેખીને કંઈ વ્યવસ્થા થાય છે ? શું આપી શકશો તે કહી ઘો. ”

શાસ્ત્રી મહાશય:—(કરન્નેડીને) મ્હારે તો આપવું ના પડે તોજ સાહે, કારણ કે મ્હારી સ્થિતિનો વિચાર કરતાં પહેરામણી આપની આંખને ભારે થઈ પડે તેમ છે.

ગૌરીશંકર:—ડીક ત્યારે ! જો તમારો ચારસો રૂપિયા અને અહિંનું સમસ્ત ખર્ચ આપવાનો ઇરાદો હોય તો કદાચ હું સંમત થાઉં ખરો; કારણ કે કપડાવસ્તુજવાળા જનની ચારસો કહી ગયા હતા

પરંતુ મ્હારી તેમની પાસે પાંચસોની માગણી હતી.

શાસ્ત્રી મહાશય માથે હાથ દધને ખેંસી ગયા. દોઢસો ખસે હોય તો કદાચ તે હા પણ કહી શકે પરંતુ આ તો ચારસો ! તેમની સમસ્ત મિલકત વેચી નાંખે તો પણ એટલો સવડ થાય તેમ નહોતો. ઘણી આનાકાની કર્યા પછી ત્યારે ગૌરીશંકર ચારસોથી નીચે ઉતરી શક્યા નહિ ત્યારે શાસ્ત્રી મહાશયે “હું અશક્ત છું,” એટલુંજ કહ્યું.

ગૌરીશંકર અને તેમના સાથીદારો વિદાય થયા. પરંતુ જતી વખતે શાસ્ત્રી મહાશય પાસેથી આવતા જતાનું ગાડીભાડું લેવાનું ચૂક્યા નહિ.

રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં ગૌરીશંકરના મિત્રે તેમને કહ્યું:-તમે કન્યાની ચાલ લાંગડી કહેતા હતા પણ મ્હને તો એવું કંઈપણ જણાયું નહિ. કેવા કુસુમ સમાન કોમળ પગ, કેવી હંસના જેવી ચાલ ! કન્યા તો એજ કહેવાય. જો કદાચ મ્હારે છોકરો હોત તો હું એક પૈસો પણ પહેરામણી નહિ લેતાં તેને પુત્ર-વધૂ તરીકે મ્હારે ઘેર લઈ જાત.

ગૌરીશંકર:-(સ્મિત હાસ્ય કરીને) પૈસાની માયાનો ત્યાગ કરવો એ કંઈ સહજ વાત નથી. મ્હારી ઇચ્છા જો ચારસો રૂપિયા આવે તો ખીજું એકાદ ઘર વેચાણ લેવાની યાતો મ્હારી જ્ઞાને માટે એકાદ જોડ સોનાની બંગડીઓ બનાવવાની છે. માટેજ હું વધારે પહેરામણીની માગણી કરતો હતો.

ગૌરીશંકરનો મિત્ર:-તમે જાણો છો કે એ ગિચારો ગરીબ છે. એટલાવધા રૂપિયા આપવાની તેની શક્તિ નથી. એવી આશા રાખવી બ્યર્થ છે. ગરીબ આત્માજીને ગિચારાને કેટલું તો ‘ખર્ચ’ હશે.

ગૌરીશંકર:-જો સાંભળ, પ્રત્યેક કાર્યમાં કપટ તંત્રની આવશ્યકતા હોય છે. આપણે ક્યાં એને ત્યાં સંબંધ કરવો હતો, તે તેની ગરીબાઈનો વિચાર કરીએ ? પેલા કપડવણજવાળા બની પોતાની પૌત્રીનો

વિવાહ કરવાને ફાંફાં મારે છે, પાસે પૈસા પણ છે, પરંતુ ચારસોથી વધારે વધતા નથી. આ વખતે હું માતર વિવાહ કરવા આવ્યો છું એ સાંભળી એ પાંચસો રૂપિયા સુધી તો વધારશેજ.

આ બાળુ રામશંકર શાસ્ત્રી કેવળ દુઃખિત અંતઃકરણે પત્ની પાસે આવી પહોંચ્યા અને ગઈ ગઈ કંઠે બોલ્યા;—“ સર્વ મહારા કુટલા નશીબનોજ દોષ છે, કિશોરી કાણુબણે કેવી રીતે ચાલી કે ગૌરીશંકરે તેને લંગડી કહી, અને તેથીજ વાત અચક્રી ગઈ; નહિતો જ્યારે હું એમને ત્યાં ગયો હતો ત્યારે તેમણે મ્હને સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે, કન્યા પસંદ આવશે તો પહેરામણીને માટે અચક્રી રહેશે નહિ. ”

પત્નીની નિરાશા ક્રોધના રૂપમાં બદલાઈ ગઈ, અને તે ક્રોધના અગ્નિની આકૃતિ કિશોરી થઈ પડી. તેણે લાલચોળ મ્હોં કરીને કહ્યું કે, “ કિશોરી, તું મરીજ એટલે અમને નિરાંત થાય. ”

આજ સ્નેહમયી જનનીના ભ્રમ હૃદયમાંથી કન્યા ઉપર આપનો વરસાદ વરસતો હતો. સર્વસ્વ અર્પણ કરતાં, માલ મિલકત વેચી દેતાં, જ્યારે ત્હારો વિવાહ થઈ શકતો નથી, ભૂખનું અન્ન મ્હોંમાં મૂકતાં ત્હારું મ્હોં બેંદને તે અન્ન હાથમાંથી જમીનપર પડી જાય છે, ઘેરે ઘેર ત્હારા પિતા લોકોને આજીજી કરે છે છતાં ત્હારો વિવાહ થઈ શકતો નથી ત્યારે બાળુ શું કરવું ? આટલા માટેજ શ્વાસથી ઉછળતી છાતી ઉપર હાથ મૂકીને શોકના નિરાશાજનક શ્વાસે કિશોરીના મા કહેતી હતી કે, “ કિશોરી તું મરીજ, એટલે અમને નિરાંત થાય. ”

શાસ્ત્રી મહાશય હતાશ બની જઈ જમીન તરફ દ્રષ્ટિ રાખીને કહેવા લાગ્યા કે, “ બીચારી નિર્દોષ બાળિકાનો અપરાધ શો ? તું તેને કેમ ગાળો ? છે ? તેનો વિવાહ નહિ થાય તો સુવર્ણમયી કિશોરીને સાધ્વી બનાવી દઈશું. ”

પ્રકરણ ૩ જી.

— ❦ —

સ્વાર્થી ભાઈ !

આગળ વર્ણવેલી ઘટના પછી ખીન્ને એક માસ પસાર થઇ ગયો. શાસ્ત્રી મહાશય કિશોરીનો વિવાહ કોઇપણ ઠેકાણે સ્થિર કરી શક્યા નહિ. તે દરમ્યાન ખીજી એક ચિંતાએ આવીને તેમના ભ્રમ હૃદયને વધારે દુખિત બનાવી દીધું. શાસ્ત્રી મહાશય આંતરિક વેદનાથી અસ્થિર બની ગયા છે. તેમનો આહાર નિદ્રા વગેરે કમી થઈ ગયાં છે. સમસ્ત રાત્રિમાં તેમને માત્ર એકાદ બે કલાક નિદ્રા આવતી પરંતુ તેમાં પણ ભયંકર અને દુઃખદાયક સ્વપ્નોનો ભાસ થતો હતો.

રાત્રિ પૂરી થઇ નહોતી તે પહેલાં તેઓ ઉડીને હતાશ નેત્રે ખ્હારની બાજુએ જઈ રહી કંઈ વિચાર કરી રહ્યા હતા. હજી અરણોદય થવાની વાર હતી, ઉપાનો ઢાંક પીછોડો મુક્ત થયો નહોતો. શાસ્ત્રી મહાશયની નજરે એ ઉપાના આલોકથી પરિપૂર્ણ અખિત્ર દિશ્વ જાણે અંધકારમય લાગતું હતું. સમસ્ત પૃથ્વી જાણે અત્યંત વેગથી ગોળ ફરતી હતી. તેમના મકાનનાં સમસ્ત ધારી ધારણાંઓ અને દિવાલોએ જાણે અગ્નિનો તાપ સમાવી રાખ્યો હોય તેમ લાગતું હતું. ખ્હારની ઉપાના પૂર્વરાગથી ઉદ્ભાવિત થયેલાં સૌન્દર્ય માધુર્ય પણ જાણે તેમની નજરે ભયંકર દાનવી દ્રવ્ય સમાન લાગતાં હતાં. જેતું મન સુખી હોય છે તેજ જગતને સુખી જોઈ શકે છે. સુખ હૃદયમાં હોય છે. આજ જગતમાં સુખ નામનો એકે સ્વતંત્ર 'પદાર્થ' નથી. અંતઃકરણના ઉંડા અંતરપટમાં સમાઈ રહેલી એકાદ તૃપ્તિની આકાંક્ષા પહેલાં અંતઃકરણને તૃપ્ત કર્યું હોય તોજ આજ જગત સુખમય લાગે છે. અંતઃકરણમાં જો શાન્તિ ના હોય તો આજ જગત કોઇપણ રીતે

સુખમય લાગતું નથી. આપણા શાસ્ત્રી મહાશયનું હૃદય પણ એ પ્રમાણે આજે શાન્ત નહોતું.

આકાશમાં ચંદ્રમા પ્રકાશી રહ્યો છે. સમસ્ત પૃથ્વી જ્યોત્સ્ના-પૂર્ણ છે. તરંગિણીની તરલ સન્નિલધારા ચંદ્રમાનાં કિરણોથી રજતમય દેખાય છે. ધીમે ધીમે વાતો મલય તે ચંદ્રાલોકિત રજતધારાને સુંબન કરીને આમ તેમ વાયા કરે છે. કાષ્ઠ ઠેકાણેથી પપૈયું વૃક્ષની ડાળીઓ ઉપરનાં પાંદડાંઓની ઘટામાં છૂપાઈ રહીને ‘પીયુ’ ‘પીયુ’ કરી રહ્યું છે, સમયને અનુસરીને કોકિલે તેના અવાજને તાન આપવા માંડ્યું છે. પપૈયાના કાતર અવાજ સાથે કોકિલનો વિજ્ઞાસ-સ્મૃતિપૂર્ણ પંચમનો રાગ એકત્ર થઈ રહ્યો છે. ત્યારે અંતઃકરણમાં સુખ નથી, મોટો દાવાનળ સળગી રહ્યો છે. પ્રકૃતિનું આ બીજા અનુભવી સ્વર્ગીય સૌન્દર્ય ત્યારે માટે અશ્ચિત્તર થઈ પડશે. જગતના સેંકડો લોકો, સેંકડો સ્થાને આ સૌન્દર્ય જોઈને આત્મભાન ભૂલી ગયા છે, મશગુલ થઈ ગયા છે, પોતાના આત્માને સુખમય માન્યો છે; પરંતુ તું ? તું હૃદયમાં અનંત જ્વાળાનું પોષણ કરીને જગત અને પ્રકૃતિનો તિરસ્કાર કરે છે ! આંટના પુરતુંજ ત્હને કહું છું કે, સુખ અંતઃકરણમાં છે, બાહ્ય પ્રકૃતિમાં નથી. સુખ હૃદયમાં છે, બાહ્ય જગતમાં નથી. બાહ્ય જગતમાં જે જે વસ્તુઓ ભોગ્ય છે તે સર્વે અંતઃકરણની આકાંક્ષાને અનુસરતી હોય તોજ સારી લાગે છે.

શાસ્ત્રી મહાશય ચિંતાનો પ્રયંડ દાવામ્નિ બેઠો લઈને ઉભા રહ્યા છે, એવામાં તેમની પત્નીએ ઉઠીને તેમના તરફ નજર કરીને કહ્યું:-“ હેં ! તમે ત્યાં આગળ કેમ ઉભા રહ્યા છો ? વિચાર કરી કરીને શું મરી જવું છે કે શું ? ”

ચિંતા-દંહનના પ્રયંડ શ્વાસનો પરિત્યાગ કરીને શાસ્ત્રી મહાશયે કહ્યું:-“ મૃત્યુ ! શું મારે માટે મૃત્યુ છે ? ”

“કેમ ? શું થયું છે ? આમ શાનો વિચાર કરી રહ્યા છો ? ભગવાને જે ધાર્યું હશે તે થશે ! ” એમ કહી શાસ્ત્રી મહાશયનો હાથ પકડી તેમની પત્નીએ તેમને ખિજાનામાં લાવીને બેસાડ્યા.

ખિજાનામાં બેસીને શાસ્ત્રી મહાશયે કહ્યું:-“ ભગવાન કાઈ પણ કાર્યની વ્યવસ્થા કરતોજ નથી. આપણાં આત્મકૃત કર્મોજ આપણને ફળદાન કરે છે. હું જેવાં કર્મો કરીને આવ્યો છું, તેવાં ઉપયુક્ત ફળ પ્રાપ્ત કરું છું. ”

“ તો પછી એમાં આટલી બધી ચિંતા શા માટે કરો છો ? આપણે માત્ર એકજ છોકરી છે ! તેનો વિવાહ કરી પરવારીશું ત્યાર-પછી આપણા બન્નેનું ગુજરાન શું નહિ ચાલી શકે ? ”

“ હું એનો વિચાર કરતો નથી, એ તો જે નશીબમાં લખ્યું હશે તે થશે. પરંતુ ગોપાળ-ગોપાળ છે ને, તે જીવે રહેવા માગે છે. ”

“ શું કરવા માગે છે ? ”

“ એનું માથું કરવા માગે છે. એની અકસ્મત તો બે ! બાલ્યાવસ્થામાં પિતાશ્રી મરી ગયા, મ્હેં તેને ઉછેરી મ્હોટો કર્યો, પારકે ઘેરથી બીક્ષાવૃત્તિ કરી બે પૈસા લાવી અન્ન વસ્ત્ર વડે તેનું પોષણ કર્યું, એને ભણાવ્યો ગણાવ્યો, પરણાવ્યો, તેની સ્ત્રીના અંગ ઉપર જે બે ચાર દાગીના છે તે પણ મ્હેં કરાવી આપ્યા છે, પરંતુ અત્યારે મ્હારી આ આકૃત જોઈ, મ્હારે કન્યાદાન દેવાનું હોવાથી તેને અત્યારે જીદા નીકળવું એ તેનું કર્તવ્ય કહેવાય કે ? ”

“ કદાચ એ જીદા નીકળશે તો તમે શું કરશો ? ”

“ મ્હને મ્હોટી આશા હતી કે-આપણી કિશોરીના લગ્નમાં રોકડા રૂપિયાની જે જરૂર પડશે તે મ્હારે બહાલો ભાઈ ગોપાળજ આપશે. ”

“ એ રૂપિયા આપશે ? અત્યારથીજ આડા થયા છે એ જુઓ છો ને ! તેમની રીતભાત પરથી તમને માલૂમ પડતું નથી ? ”

“ ખરેખરા સંકટમાં સપડાયો છું. પૈસા ક્યાંથી લાવીશું ? ”

“ તમારી છોકરીના વિવાહના રૂપિયાની બ્હીકે તો તેઓ જુદા રહેવા માગે છે. ”

“ કેમ, કદાચ એનાથી ના બની શકે અથવા એની પાસે રૂપિયા ના હોય તો બય શો છે ? હું એની પાસે જોરજુલમથી તો માગતો નથી. તો પછી જુદો શા માટે નીકળે ? ગોપાળ ઉપર મ્હારો અત્યંત પ્રેમ છે—હું એને કંઈ પણ જણુસ ખવડાવ્યા સિવાય મ્હારા મ્હોંમાં મૂકી શકતો નથી. ”

“ તમે કિશોરીના લગ્નમાં રૂપિયાની સવડ કરી ના શકો તો મ્હારી દેરાણીનાં ધરેણાં ગિરવી મૂકી આવોને એજ એમની ચિંતા છે ! ”

“ નારાયણ ! નારાયણ ! શું હું દીવાનો છું ? કિશોરી અને એની વહુ બન્ને મ્હારે મન તો સરખાં છે. એ બિચારીનાં ધરેણાં હું ગિરવી મૂકું ખરો કે ? ”

“ કદાચ ધર ગિરવી મૂકી આવો તો ? ”

“ રૂપિયાની સવડ ના થઈ શકે તો ધર ગિરવી મૂકવું પડે પરન્તુ પુત્રીનો વિવાહ થઈ ગયો કે તરત હું કોઈ પણ ડેકાણે પરદેશમાં જઈને એકાદ નોકરી ચાકરીનો ખંદોખસ્ત કરી નાંખીશ, અને ધરને છોડાવી લાવીશ. ”

“ કિશોરીના વિવાહ માટે તેઓ એમના ભાગનું ધર કેમ ગિરવી મૂકવા દે ? ”

“ નહિ મૂકવા દે તો નહિ, પરન્તુ જુદો થઈને વળી પાછી એક ચિંતા ઉભી કરી મ્હારા કન્યાબારમસ્ત લગ્ન હૃદયને આળી નાંખે એ સાંઠે કહેવાય કે ? હાં, હાં એને પણ એક પુત્રી છે ને ? ”

“ એ તો અત્યારે બે પૈસા કમાય છે. દશ રૂપિયા બચાવશે ત્યારે કન્યાનો વિવાહ કરશે. ”

શાસ્ત્રી મહાશયે એક નિરાશાસૂચક ઉંડો નિશ્વાસ મૂક્યો; અને અત્યંત મ્દાન મૂખે કહ્યું—“ તેઓ બલે ખાય પીએ ને હેર કરે પરંતુ જુદાં શા માટે નીકળે ? મ્દને શા માટે હેરાન કરે ? ”

દંપતિનાં કથનોપકથનોમાં રજની પસાર થઈ ગઈ અને પ્રાતઃ-કાળ થયો. શાસ્ત્રી મહાશય ઘેરથી નીકળીને ખારોખાર પાડોશના પ્રવીણ હરિશંકર શાસ્ત્રીને ઘેર ગયા. અત્યારના પહોરમાં શાસ્ત્રી મહાશયને પોતાને ત્યાં આવેલા જોઈ હરિશંકરે કહ્યું—“ કેમ, રામશંકર ! આજ કંઈ અત્યારમાંજ અત્રે પધાર્યા છો ? કંઈ નવાજીની છે ? ”

“ નવાજીનીમાં અમારો ગોપાળ અમારાથી જુદો નીકળવા માગે છે. ” રામશંકરે ઉદાસ ચહેરે કહ્યું.

હરિશંકર—હાં, એજને. બાઈ છે એટલે જુદો નીકળે, તે માટે તમે આમ શોક કરીને શું કરશો ?

રામશંકર—એ મ્દારો ન્દાનો બાઈ છે. હું એને મ્દારા જીવ કરતાં પણ વધારે ચાહું છું. તે જુદો રહેવા જાય, મ્દારા પાડોસી તરીકે ઓળખાય, એ સર્વ મ્દને અત્યંત દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે.

હરિશંકર—પરંતુ તેમાં હવે તમે શું કરશો ? ગઈ કાલે તે મ્દારી પાસે આવ્યો હતો, અને મ્દને કહ્યું હતું કે, આપ વયમાં રહીને અમને ખરાબર ભાગ વહેંચી આપો. જે વાસણકુસણ, જમીનજગ્યા વગેરે છે તે જરા આવાને વહેંચી જાઓ, પરંતુ મ્દે તેને અનેક રીતે સમજાવ્યો હતો અને કહ્યું હતું કે, જુદા રહેવામાં કંઈ સાર નથી ત્દારા મ્દોટા બાઈનું ત્દારા ઉપર અત્યંત હેત છે, નકામો જુદો રહીને શા માટે એમનો જીવ દુખાવે છે ?

રામશંકર:-પછી, એના જવાબમાં તમને એણે શું કહ્યું.

હરિશંકર:-ભાઈ, એણે મ્હને જે જે કહ્યું છે તે ના કહેવામાંજ સાર છે. તમે તેને બીજા માગતો કરી નાંખવા માગો છો. તમારી પાસે રૂપિયા હોવા છતાં તમે તમારી પુત્રીના વિવાહ માટે કરજ કરવા જાઓ છો-એવી એવી અનેક વાતો તે કહેતો હતો.

રામશંકરે દિર્ઘ નિશ્વાસ નાંખીને કહ્યું:-આ કળિયુગજ આવ્યોને.

હરિશંકર:-આમ નાહક શોક કરવામાં તમારું શું વળે તેમ છે. જ્યારે એની જુદાજ રહેવાની મરજી છે તો પછી ભાગ બહેંચી આપો.

રામશંકર:-જો તેનો દૃઢ નિશ્ચય એવોજ હોય, અને કાષ્ઠપણ પ્રકારે ના માને તો પછી તેની મરજી; છતાં આપને કરગરીને કહું છું કે, આપ જરા સાંજના સમયે અમારે ઘેર આવીને એને સમજાવી જોજો, ઉપરાંત એ પણ કહેજો કે અમારી કિશોરીના વિવાહ માટે ત્હારે એક પણ પૈસો આપવો પડશે નહિ.

હરિશંકર:-વારું નક્કી આવીશ.

રામશંકર:-એના ભાગની જમીનના અનાજ ખાત તોણે કંઈ કહ્યું હતું ?

હરિશંકર:-એ પણ બહેંચી આપવાનું કહેતો હતો.

રામશંકર:-અલે, બહેંચી આપજો, પરંતુ મ્હેં થોડું ધણું અનાજ વેચીને ડાંગર ખરીદી, કિશોરીના વિવાહના ખર્ચ માટે ચોખ્ખા તૈયાર કરાવી ભરી મૂક્યા છે.

દુઃખિત અંતઃકરણે રામશંકર શાસ્ત્રી કેટલીક વાર સુધી હરિશંકરને ઘેર બેસીને આશરે દશેક વાગ્યાને સુમારે ઘર તરફ આવી પહોંચ્યા.

રામશંકરની પત્ની ખારણામાં બેસીને એકાદ કપડું શીવતી હતી. રામશંકરે ત્યાં આગળ આવી પહોંચીને કહ્યું:-“અત્યારે કપડું શીવવાનો

વખત છે, રસોઇને માટે શું કર્યું છે ? આજ ત્હારી દેરાણી રસોઇ કરે છે કે શું ? ”

પત્ની:—હા, એ રાંધે છે તો ખરી, પરન્તુ એમના મકાનમાં.

રામશંકર:—કંઈ સમજાતું નથી. એમના મકાનમાં એટલે ?

પત્ની:—જે ઓરડામાં તેઓ શયન કરે છે, તેમાં તેઓએ આજ નવું રસોડું બનાવ્યું છે.

રામશંકર:—કેમ, એમ કેમ કર્યું ?

પત્ની:—એ તો એ જાણે. તેમણે સઘળાં જોઈતાં વાસણો લઈ લીધાં છે.

રામશંકરે નિરાશ થઈને કહ્યું:—ત્યારે શું તેઓ ખરેખર જીદાંજ નીકળ્યાં ?

પત્ની:—હું શું કરું ? તમારી પાસેથી એજ સાંભળવાને માટે હજી મ્હેં રસોઇની તૈયારી કરી નથી.

રામશંકરે સહજ વિચાર કરીને ગંગા, ગંગા કહીને નોકરડીને બૂમ મારી. ગંગા આવી પહેાંચી એટલે શાસ્ત્રીજીએ તેને પૂછ્યું:—
“ ગોપાળ ક્યાં છે ? ”

ગંગાએ અસ્વભાવિક રીતે મ્હેાં મરડીને કહ્યું:—“ ન્હાનાં શેઠાણી રાંધે છે અને તેઓ શાક સમારે છે. ”

રામશંકર:—ગંગા, તું જા અને એમને જાઈને કહે કે, હું તેમને લાં ખાવા આવવાને છું.

ગંગા ચાલી ગઈ એટલે રામશંકરની પત્નીએ કહ્યું:—“ લાં શું કરવા આવવાનું કહેવરાવે છે ? ”

“ અરે એક વાર જોવા તો દે—કદાચ ગોપાળનું મન ફરે છે. ”
રામશંકરની વાત પૂરી ના થઈ તે પહેલાં તો ગંગાએ આવીને કહ્યું:—

તમારા ન્હાના બાપએ કહેવરાવ્યું છે કે,—"રસોઈ માત્ર બે જણનીજ કરવામાં આવેલી છે. ત્રીજાનો સવડ યદ્ય શકશે નહિ. "

રામશંકરની પત્ની રડી પડી. તેણે હાથમાંથી કપડાને દૂર ફેંકી દીધને કહ્યું:—"નશીબ આગળ પાંદડું ફરી વળ્યું છે, બીજું શું? મ્હોટા દુશ્મન હોય અને તે બે ખાવા માગે તો તેનો પણ આમ તિરસ્કાર કરવો ના ઘટે. "

શાસ્ત્રી મહાશયે પણ આંખો લ્હોદીને કહ્યું:—"આ સર્વ મ્હારા કમનશીબનોજ દોષ છે ! કિશોરી બૂખી થઈ હશે. જા, તું પણ રસોઈની તૈયારી કર. "

પ્રકરણ ૪ થું.

સ્વામી-સમાગમ.

• ત્યારપછી બીજું પણ એક વર્ષ પસાર થઈ ગયું. રામશંકર અને તેમનો બાપ ગોપાળ જીદાજ રહેતા હતા. બન્નેનાં રસોડાં, ઘરવાખરો, જમીનજગ્યા અને હિસાબપત્ર વગેરે સર્વે જીદાજ કરી લેવામાં આવ્યાં હતાં. ગામના મ્હોટા મ્હોટા માણસોએ આવીને તેમને ખરાબર બાગ બહેંચી આપ્યો હતો.

રામશંકર કિશોરીના વિવાહ માટે ઘણા નિરાશ થઈ ગયા હતા; પરંતુ તેમના નિરાશ સાગરમાં તરણી સ્વરૂપે નડિઆદના વેણીશંકર ત્રીવેદી આવી પહોંચ્યા. તેમણે રામશંકરની કન્યાનું સુંદર મ્હોં જોઈને તેને પુત્રવધૂ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. સામાન્ય પહેરામણીમાં, સામાન્ય ધરણીમાં તેમણે તેમના પુત્ર શશિકાન્તનો કિશોરી સાથે વિવાહ કર્યો.

ત્રીવેદી મહાશયે કૃપા કરીને રામશંકર પાસેથી બે કે સામાન્ય

પહેરામણી લીધી હતી ! પરંતુ એ સામાન્ય પહેરામણીમાં શાસ્ત્રી મહાશયને પત્નીના દાગીના ઉપરાંત જે થોડા ઘણા વિધા જમીન હતી તેનો ભોગ આપવો પડ્યો હતો. આમ છતાં પણ તેઓ કન્યાનો વિવાહ કરીને નિશ્ચિંત થયા. તેમના હૃદયમાં બળતો અખંડ દાવાસિ જાણે કે શાન્તિના નિશ્વાસથી યુગાંધ ગયો. તેમના આનંદમાં માત્ર એટલુંજ હતું કે, તેમને જેવો જોઈએ તેવો જમાઈ મળ્યો હતો. તેની ઉમ્મર ન્હાની હતી તેમ પૈસે ટકે પણ સુખી ઘર હતું. સાસુ સસરા, ત્રણ દિયેર અને એક નણુંદ વગેરે અનેક વસ્તારથી તેમનો સંસાર સારી રીતે ગુંથાયલો હતો ! જમાઈ મુ'બાઈની કોઈ ધુએજ કંપનીની ઓફિસમાં પાંત્રિશ રૂપિઆના પગારથી નોકરી કરતો હતો.

કિશોરીની મા આ કાર્યમાંથી નિવૃત્ત થઈને ઘણી આનંદી થઈ. કિશોરીના આનંદની પણ સીમા રહી નહિ. કારણ કે તે જોઈ શકી હતી કે વિવાહ થવો એ એક મોટી તપશ્ચર્યાનું ફળ છે. તેના વિવાહ માટે તેનાં માતાપિતા અસ્થિર થઈ ગયાં હતાં તેમ તેના વિવાહને માટેજ તેના કાકા તેના પિતાશ્રીથી જુદા થઈ ગયા હતા. જે વિવાહને માટે આટલી બધી વિટંબના અને હેરાનગતિ પડી હતી તે વિવાહ જ્યારે પૂર્ણ રીતે થઈ ગયો ત્યારે તેણે વિચાર્યું કે, આથી વિશેષ આનંદની વાત શી છે ! તેમ જોણે આ વિવાહમાં અદ્ય પહેરામણી લઈને અનુમતિ દર્શાવી કિશોરીને “ લંગડી ” કહેવાને બદલે સુંદરી તરીકે ગ્રહણ કરી તે સસરાને કિશોરી દેવની માફક જોવા લાગી. જે તેમનો આશ્રય ના મળ્યો હોત તો કિશોરી પીળા ફટલાએ દિવસો સુધી પોતાનાં માતાપિતાને દુઃખી દેખત તે કહી શકાતું નથી. તે તેના સ્વામીને વરદાતા દેવતા સમાન, આશ્રયદાતા અંધુ સમાન, આનંદદાતા સહચર સમાન જોવા લાગી. કિશોરીના સમસ્ત હૃદયમાં શશિકાન્તની મૂર્તિ અંકાર ગઈ.

લમ થયા પછી ત્રણ માસે કિશોરી એક વખત સાસરે ગઇ હતી. ત્યારપછી તેના બીજા વર્ષે જઇને ત્રણ માસ રહી હતી.

આ ત્રણ માસ દરમિયાન શશિકાન્ત ત્રણ ચાર વાર આવીને કેટલાએક દિવસો સુધી ઘેર રહી ગયો હતો.

આ વખતે દિવાળીના તહેવાર હોવાથી શુક્ર અને શનિવારે આદિસમા રજા હતી. ત્યારપછી રવીવાર હોવાથી કુલ ત્રણ દિવસ સુધી આદિસ બંધ રહેવાની હતી. દિવાળીના દશ દિવસ અગાઉથી શશિકાન્તે દિવસો ગણવાનો આરંભ કર્યો હતો અને અરીસો, કાંસકો, હેરબોર્ધ, પત્તાં, ઉન, મોઝયો તથા એકાદ બે પુસ્તક વગેરે કંઇ કંઇ જથ્થોસો તે રોજ ખરીદ કરી લાવતો હતો. આ સધળા ચીજો કિશોરીને માટે ખરીદ કરીને તેમજ તેનો સંગ્રહ કરીને વિરહના દિર્ઘ દિવસો અદ્ય સમયને માટે પણ તે સુખમાં ગાળતો હતો. હજી ગુરવાર આવતો નહોતો. જેમ જેમ દિવસો પસાર થતા હતા તેમ તેમ વચમાં બીજા વાર આવીને ગુરવારને લાંબાવી દેતા હતા.

શશિકાન્તને કેટલાએ દિવસ સુધી વિરહતાપમાં તપાવ્યા પછી છેવટે ગુરવાર આવી પહોંચ્યો. શશિકાન્તના એક મિત્રે આજ ત્રણ માસ થયાં તેની સ્ત્રીને માટે એક જોડી નવી મશિન પોલિશની બંગડીઓ ખરીદી લાવી રાખી મુકી હતી. તે બંગડીઓ જોતાંજ શશિકાન્તને પણ તે નમુનાની એક જોડ બંગડીઓ ખરીદી કિશોરીના કામળ કરપક્ષવને દીપાવવાની ઇચ્છા થઇ હતી. ગમે તેમ થાય, પરંતુ બંગડીઓ લેલી તો ખરીજ એવો તેનો દહ સંકલ્પ હોવાથી તેણે રૂપિયા પણ એકઠા કરી રાખ્યા હતા. ગુરવારને દિવસે જોવા તેને પગાર મળ્યો કે તરતજ તે વહેલો વહેલો તેના મિત્રને સાથે લઇને કાનજી માલજીની દુકાને જઈ એક જોડ સોનાની બંગડીઓ ખરીદ કરી લાવ્યો અને અત્યંત આનંદમાં મલકાતો મલકાતો પોતાની

ઑદિસમાં ગયો. જતાં જતાં તેણે વિચાર કર્યો કે, મહારા બુદ્ધ તદ્દન ફાટી ગયા છે, પણ પાસે હવે રૂપિઆ નથી. રૂપિઆ તો અધાએ બંગડીઓ ખરીદવામાં વપરાઈ ગયા. હશે તેમાં હરકત શી છે ? કિશોરીના હાથે બંગડીઓ પહેરાવવાથી જેટલો આનંદ થશે તેટલો આનંદ શું બુદ્ધ પહેરાવાથી થવાનો હતો ? બુદ્ધ તો મ્હેં બહુએ પહેર્યો છે. તેમ છતાં ફરીથી મુંબાઈ આવીશ ત્યારે ખરીદી લેવાશે. શશિકાન્તે આવો આનંદ તેની આખી જીંદગીમાં કદાપી અનુભવ્યો નહોતો.

ગુરુવારનો આખો દિવસ તેણે ઑદિસમાં ધ્યાન પૂર્વકકામ કર્યું નહોતું. તે દિવસના કાર્યક્રમમાં તેણે જે જે ભૂલો કરી હતી તે સર્વને માટે રજા પછી ઑદિસ ઉધડી તે દિવસે હેડક્લાર્ક પાસેથી તેને અનેક વાતો સાંભળવી પડી હતી. ગમે તેમ કરીને કોઈ પણ પ્રકારે દિવસ પસાર થઈ ગયો. તેજ દિવસે સાંજની ફાસ્ટ ટ્રેનમાં શશિકાન્ત નડિઆદ આવવા નિકળ્યો.

પ્રાતઃકાળનો સમય પસાર થઈ ગયો છે, આજે કિશોરીના હૃદયમાં કોણુ જાણે શાથી એક પ્રકારની ચિંતા થયા કરે છે. તેને અગાઉથીજ સ્વામીનો પત્ર મળ્યો હતો કે તે રાતની ફાસ્ટ ટ્રેનમાં ઘેર આવનાર છે. પ્રત્યેક ક્ષણે તે તેના આગમનની રાહ જોયા કરતી હતી. કોઈના પગનો જરાએ અચાજ સંભળાતો કે તરત તે એમજ ધારતી કે તેઓ આવી પહોંચ્યા. પવનથી હાલતા કપડાના આભાસથી તે ધારતી કે જાણે તેના સ્વામીનું આગમન થઈ ગયું. તે એક ચાતકીનીની માફક બારી બહાર જોઈ રહેતી હતી. શશિકાન્ત ઘેર આવી પહોંચ્યો અને ચાતકીનીની તૃષા અચાનક છીપી.

ધરમાં સર્વત્ર આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો. સ્વાગત સંભાષણનો શોર બેકાર થઈ રહ્યો. જે રૂમમાં તેની માતા વગેરે બેઠાં હતાં, તેજ રૂમમાં શશિકાન્ત જઈને બેઠો. કિશોરી બારીનાં બારણાંને અર્ધ

ખુદ્ધાં રાખીને તેની પાછળ ઉભી રહી અને આતુર દૃષ્ટિથી સ્વામીનું દર્શન કરવા લાગી.

લાંબા વખતના વિરહમાં મધુમય પ્રેમીના મિલનથી હૃદય કામળ-મધુર રસથી પૂર્ણ થઈ જાય છે. એ વખતે સમસ્ત જગત જાણે મધુમયજ લાગે છે. આ સુંદર પૃથ્વીમાં જે કાંઈ અસૌન્દર્ય છે, તેનો લેશ માત્ર પણ ખ્યાલ આવતો નથી. સમસ્ત જીવન કેવળ સુખસ્વપ્ન સમાનજ માલુમ પડે છે.

કિશોરીનું કામળ હૃદય આજના આ મિલનથી મોહાધીન થઈ ગયું હતું. શશિકાન્ત તેનાં માતાપિતા અને ભાઈ ભાંડુઓ સાથે અલગ બેસીને વાતચિત કરી રહ્યો હતો, અને દૂર-અદૃશ્ય રીતે ઉભી રહેલી કિશોરી તે સર્વ વાતો સાંભળીને મોહિત થતી હતી. અત્યારે શશિકાન્ત જે કાંઈ કરતો અથવા બોલતો ચાલતો તે સંધળું તેને સુંદર અને મધુર જણાતું હતું ! કિશોરીનું હૃદય અત્યારે શશિકાન્તનો કાંઈ પણ પ્રકારનો દોષ જોઈ શકતું નહોતું.

કોકિલાના આકુળ-અહ્વાને વસંતનો આધિર્ભાવ થયો, અવસર જોઈને શશિકાન્તે કિશોરીના રૂમમાં પ્રવેશ કર્યો. તેને દાદરનાં પગથીઆં ચડતો જોઈને ધડકતા હૃદયે કિશોરી એકદમ દોડી જઈને પલંગ ઉપર બેસી ગઈ, અને એકાદ પુસ્તક ઉઘાડી તેનાં પાનાં ઉઘલાવવા લાગી. કારણ કે, શશિકાન્ત આવીને કદાચ જુએ કે તે બારી આગળ ઉભી રહીને તેના તરફ જોઈ રહી હતી તો તેને તે શરમાવે !

શશિકાન્તે રૂમમાં આવીને જોયું કે, તેની હૃદયાધિષ્ઠાત્રી સૌંદર્ય-પ્રતિમા કિશોરી હાથમાં પુસ્તક લઈ પલંગ પર બેઠેલી છે. શશિકાન્તે સ્મિત હાસ્ય કરીને કહ્યું—“ આહોહો ! આટલી બધી વાંચવામાં મશગુલ થઈ ગઈ છે એવી તે કંઈ ચોપડી છે ? ”

કિશોરી બચકર આફતમાં આવી પડી. પુસ્તકોની હારમાંથી

એકાદ પુસ્તક તાણી લઇને વગર જોયે તે તેનાં પાનાં ઉથલાવવા બેસી ગઈ હતી, પરંતુ તેમાંનો એક અક્ષર પણ એની નજરે પડ્યો નહોતો. પકડાઈ જવાની બીકથી તેણે સ્મિત મુખે કહ્યું—“ એ તો એક ચોપડી છે. ”

શશિકાન્તને પણ હસવું આવ્યું. તેણે કહ્યું:—“ ચોપડી હમણાંજ હાથમાં લીધી હોય એમ લાગે છે ! ”

કિશોરીએ પુસ્તકને બાબુએ મૂકીને કહ્યું:—“ આટલી બધી પૂછપરછ કેમ કરો છો ? ઘેર આવો છો એટલે પૂછપરછ થાય છે અને અહિંથી જાઓ છો એટલે તો યાદ પણ કરતા નથી. ”

શશિકાન્તે જોયું કે તેનાં બન્ને નેત્રામાં અશ્રુઓ ભરાઈ આવ્યાં છે. જેવી રીતે વસંતઋતુના સ્વચ્છ આકાશમાં કોઈ ઠેકાણે કંઈ પણ જણાતું ના હોય અને એકાએક વરસાદનાં વાદળાંઓથી ઘેરાઈ જાય તેમ તેણીના અધરોળ ઉપર જણાતું હાસ્ય એકાએક ચાલ્યું ગયું અને ગુસ્સાનો આવિર્ભાવ થયો.

કિશોરીના કપોળપ્રદેશ પર હાથ મૂકીને શશિકાન્તે કહ્યું:—“ શું કહે, કિશોરી ! ગરીબનું દુઃખ ચિરકાળ હોય છે. હું પારકો નોકર છું તેથીજ ધાર્યા ટાઇમે આવી શકતો નથી. ”

કિશોરી (અશ્રુ સહિત) :—“ વાર, આવી શકો નહિ, પરંતુ પત્ર તો લખી શકો કે નહિ ? ”

“ કેમ, દરેક રવિવારે તો પત્ર લખું છું, શું તે તને મળતા નથી. ”

“ સાત દહાડાના અંતરે માત્ર એકજ પત્રને ! ”

“ ઠીક ત્યારે, આ વખતે ત્રણ ત્રણ દિવસે પત્ર લખીશં પરંતુ તું કેમ જવાબ લખતી નથી ? ”

“ બા ખીજે. ”

“ બા કાણુ ? ”

“ મ્હારાં સાસુજી. ”

“ એ શું કરવા ખીજે ? એમાં એમને શી હરકત છે ? ”

“ તેઓ કહે છે કે તું એમ કરી રોજ રોજ તેમને ચીઠ્ઠી લખીને અમારા ઘરની વાતો જણાવે છે. શું ત્હારો ઘર બંગાવવાનો વિચાર છે કે શું ? ”

“ વૃદ્ધ મનુષ્યોના મનનો ભાવ એવોજ હોય છે, તેઓ જાણે એમજ ધારે છે કે, સંસારમાં મારામારી અને કજીઆ કંકાશની વાતોજ સ્ત્રી પોતાના સ્વામીને લખતી હશે, જાણે ખીજી બાબતો ઉપર પત્રો લખાતાજ નહિ હોય ! ”

શશિકાન્તે એક ન્હાની ઝંઘ લાવીને પહેલેથીજ કિશોરીની પાસે રાખી મૂકી હતી, તે હવે તેણે ઉઘાડી અને તેમાંથી ઉન, સોષયો, પત્તાં, હેર ઓઘલ, પુસ્તકો ઇત્યાદિ જે જે તેણે કિશોરીને માટે વેચાતું જાળે અત્યંત પ્રેમથી સાચવી રાખ્યું હતું, તે સર્વે એકે એકે બહાર કાઢીને તેણે કિશોરીના હાથમાં મૂકવા માંડ્યું. કિશોરી એ સર્વ જાણુસો લઈને તેની મુક્તાકંઠે પ્રશંસા કરી પોતાની પેટીમાં મૂકવા લાગી.

ત્યારપછી શશિકાન્તે કહ્યું:—“ કિશોરી ! ત્હારે માટે ખીજી પણ એક જાણુસ લેતો આવ્યો છું. ”

કિશોરીએ તેનાં બન્ને નેત્રોને શશિકાન્તના મ્હોં તરફ ફેરવીને કહ્યું—“ શું લાવ્યા છો ? મ્હારે માટે જાણુસો લાવવામાં તમે કંઈ ખામી રાખી નથી ! પરંતુ આ સઘળી જાણુસો ખરીદવામાં કેમ આટલા બધા પૈસા વાપરે છે ? મ્હારી પેટીમાં તો એ સઘળી સમાઈ રહેતી પણ નથી. ”

“ કેમ, આ સઘળી ચીજો ત્હારે કામમાં આવે તેવી નથી. ”

“ચીજોને શું કરું ? તમે તો ઘેર રહેતા નથી.”

“સમજ્યો, કિશોરી તું મ્હારા હૃદયના ક્રુવ તારા સમાન છે.”

“ખીજું શું લાવ્યા છો-કહેતા હતા ને ?”

શશિકાન્તે ઐગમાંથી નીલવર્ણના કાગળના પડીકામાં લપેટેલી અંગડીઓ ખ્હાર કાઢીને કિશોરીના હાથમાં મૂકી. કિશોરીએ કાગળ ખોલીને જોયું તો, દિપકના તેજમાં ગિનિ સોનાનો પૌલિશ ચમક ચમક ચળકી રહ્યો હતો.

“આ અંગડીઓ કોની છે ? ઘણીજ સારી છે.”

“એ ત્હારી છે, ત્હારે માટે લાવ્યો છું.”

“મ્હારે તો અંગડીઓ છે, બાપાજીએ જે અંગડીઓ આપી છે તે જો કે અત્યારે સહજ ન્હાની પડે છે ખરી, પણ હજી પહેરાય તેવી છે.”

“અમને શું નવી ફેશનની પહેરાવવાની ઈચ્છા નહિ થતી હોય?”

કિશોરીની આંખોમાં હર્ષાશ્રુ ભરાઇ આવ્યાં. તેના હૃદયમાં એકજ છુપા સુખની સ્મૃતિ તાજી થઇ આવતાં તે અનેક ક્ષણ સુધી સ્વામીના મ્હોં સ્થામે જોઇ રહી કાંઇક બોલવા જતી હતી, પરંતુ તેનાથી બોલી શકાયું નહિ, જાણે તેને બોલતાંજ કાવ્યું નહિ.

શશિકાન્તે પૂછ્યું;—“ત્હને અંગડીઓ પસંદ તો આવીને ?”

“આવી સરસ અંગડીઓ કોને પસંદ ના આવે ! આટલામાં તો કોઈ આવી સરસ અંગડીઓ પહેરતું નથી. તમે અંગડીઓ લાવ્યા છો, એ વાત બા જાણે છે ?”

“ના, હજી કહ્યું નથી; કહેવાનો વિચાર કર્યો હતો પરંતુ શરમમાં કહી શક્યો નથી.”

“એમના કબ્બા સિવાય લાવ્યા છો માટે તેઓ ગુસ્સે નહિ થાય ?”

“ શા માટે ગુસ્સે થાય, એમાં મ્હેં કંઈ કુમાર્ગે તો પૈસા વાપર્યા નથી ને ? ”

શશિકાન્તે પોતાના હાથે કિશોરીના હાથમાં અંગડીઓ પહેરાવી દીધી. સુવર્ણમય હસ્તમાં સુવર્ણની અંગડીઓ ઘણી સુંદર દેખાવા લાગી. શશિકાન્તે હાથે અંગડીઓ પહેરાવીને કિશોરીના ગુલાબી ગાલ ઉપર દાંપત્યના મિલન ચિહ્ન સ્વરૂપ એક મીઠું ચુંબન લીધું. કિશોરી કંપી ઉઠી અને અંગડીઓ પહેર્યાના આનંદને ભૂલી જઇને ગાલના સ્પર્શ સુખમાં મોહિત થઈ ગઈ !

પ્રકરણ ૫ મું.

નરીખ એ ડગલાં આગળ ને આગળ !

પ્રાતઃકાળનો સમય હતો. કેવળ ઝાડનાં પાંદડે, ધરના છાપરે, આગના પુષ્પ-ફુલ-ઝાડવાઓ ઉપર ઉપાનું તેજ હિલોળા ખાતું ફિડા કરી રહ્યું હતું. નજીકમાં કપોતાક્ષી નદી નાયતી નાયતી જાણે કોઈ અનંત ઉદ્દેશથી અનંત દિનરાત્રિ અવિરામ ભાવે ચાલી જતી હતી. કિનારે નાગકેશરના ઝાડ ઉપર એક પપૈયું બોલી રહ્યું હતું. નીરવ વનમાં તેના મધુર સંગીતનો ઉચ્છ્વાસ ચારે બાજુએ પ્રતિધ્વનિત થઈને લય થઈ જતો હતો. થોડે દૂર બહુ દિવસની અતીત ઉદગીર્ણ કાંમળીની માફક એક જીર્ણ મંદિર ઉભું રહીને જાણે જગતના સુખ દુઃખની ભાંગીટૂટી કેટલીક વાતોના સાક્ષીભૂત તરીકે ઉભું રહ્યું હતું. સંસાર હજી નિદ્રાનાં શાન્ત નયનો ખરાબર બોલી શક્યો નહોતો. અર્ધ જાગૃત થઈને સુસ્ત ભાવે ધીમે ધીમે પોતાની આંખો ખોલતો હતો.

આજે આશ્વિન માસની ધનતેરશની ઉપા હતી એટલે કે દિવા-

ળીના તહેવારો હતા. સમસ્ત હિન્દુ લતાઓમાં દિવાળીની ધામધૂમ થઈ રહી હતી. હિન્દુ નરનારીઓએ સહવારથીજ આનંદાવેષમાં શય્યાનો પરિત્યાગ કર્યો હતો.

કિશોરીનાં લગ્ન થયાને બે વર્ષ વીતી ગયાં છે. દિવાળીમાં શશિકાન્ત ઘેર આવવાનો હોવાથી કિશોરીના સાસરાએ કિશોરીને પ્રથમથીજ પોતાને ત્યાં બોલાવી રાખી હતી. આજ. સાત દિવસ થયા કિશોરી સાસરે આવી છે, પરંતુ જેને માટે, જેને જોવાને માટે તે સમુદ્રગામિની નદીની માફક હૃદયમાં અત્યંત આનંદની ઉર્મીઓ લઇને ચાલી આવી છે તે હજી પણ ઘેર આવી પહોંચ્યો નથી. તે કાણ ? કિશોરીનો સ્વામી શશિકાન્ત !

શશિકાન્ત અંગ્રેજ પેઢીમાં નોકરી કરતો હતો તેથી દિવાળીના તહેવારની તેને થોડી રજા મળતી હતી. ધનતેરશના દિવસ સિવાય તેની ઑફિસમાં રજા પડતી નહોતી. ધનતેરશને દિવસે સાંજની ટ્રાસ્ટમાંજ તે ઘેર આવી પહોંચવાનો હતો.

સ્ત્રીઓને જે દિવસે સ્વામી આવવાના હોય તે દિવસના નેત્રું પ્રજાત જાણે અન્ય દિવસોએ તો થતુંજ ના હોયને ! એમ લાગે છે. કિશોરીએ આરશની આખી રાત્રિ ખુદી આંખેજ ગાળી હતી અને તેરશના ઉપાકાળે શય્યાનો પરિત્યાગ કરી એકવાર બારીએથી રસ્તા તરફ નજર નાંખી તો રસ્તો શૂન્ય દેખાયો. તે હમેશાં આ રસ્તેથીજ ઘેર આવતો હતો. વિરહની ઉષા દૂર થઈ મિત્રનની સંખ્યા થાય તો તે જરૂર ઘેર આવી પહોંચે. ઉષાજ કેમ સંખ્યા થઈ જતી નથી ? એમ તેના મનને વિચાર થયા લાગ્યો.

ધનતેરશનો દિવસ શું આટલો બધો લાંબો હશે ? પોળનાં છોકરાં છોકરીઓ નવાં નવાં કપડાં પહેરી, નવા નવા દાગીનાઓ પહેરી, ટાળે મળીને, સ્મિતવદને દેવ દર્શનાર્થે દેવાલયો તરફ ગમન

કરી રહ્યાં છે. ચારે બાજુએ આનન્દની હોરો ચાલી રહી છે, કેવળ દર્શનાતુર આતકિનીની માફક કિશોરી ધડીએ ધડીએ બારીએથી રસ્તા તરફ નજર કરી શશિકાન્તના આગમનની આશામાં ને આશામાં વખત વીતાવે છે.

આખરે દિવસનો પાછલો પહોર થયો, શરદના મેઘભંગ રૌદ્રે ઝાડની ટોચ ઉપર, ધરનાં છાપરાંઓ ઉપર પોતાનો આશરો લીધો. જોતજોતામાં સૂર્યનું છેલ્લું કિરણ પણ દિગન્તના ખોળામાં સમાઈ ગયું. જેમ જેમ સૂર્યનો તાપ ઓછો થતો ગયો તેમ તેમ કિશોરીને હૃદયતાપ વધતો ગયો. “હજી પણ તેઓ આવ્યા નહિ, ક્યારે આવશે ?”

સાચંકાળે પોતાનો પૂરેપૂરો દેખાવ દીધો. સહજ પણ અવાજ થતો અથવા તો કાંઈનો પગરવ સંભળાતો તો કિશોરી એમજ ધારતી કે, તેઓ આ આવ્યા. પરંતુ શશિકાન્ત આવ્યો નહિ. ધીમે ધીમે તેનો આવવાનો સમય પણ પસાર થઈ ગયો.

કિશોરીએ હાથમાંનું કામ પડતું મૂકી, પતિના આગમનની આશાને ધડકતા હૃદયે દબાવી રાખી. એક દિર્ઘ નિશ્વાસ મૂકીને તે મનમાં ને મનમાંજ બોલી:—“તેઓ આવ્યા તો નહિજ; પરંતુ કેમ આવ્યા નહિ ? તેમને કંઈ અસુખ તો થયું નહિ હોય, કંઈ આફત તો આવી પડી નહિ હોય ?”

કિશોરીની સાસુએ કહ્યું:—“શશિકાન્તને આવવાનો સમય થઈ ગયો ! મ્હને લાગે છે કે, તે આજ નહિ આવે. તમે સર્વે જમી લ્યો.”

સર્વે જમવા બેસી ગયાં. પરંતુ કિશોરીને એ ગમ્યું નહીં. “મ્હારૂં શરીર સ્નાઈ નથી; મ્હારે જમવું નથી.” એમ કહી કિશોરી પોતાની રૂમમાં જઈને સૂઈ ગઈ. સૂઈ રહીને ઓશિકામાં મ્હોં છુપાવી તે વિચાર કરવા લાગી કે, તેઓ કેમ ના આવ્યા ? કદાચને

કામમાંથી નિવૃત્તિ ના મળી હોય અને ના આવી શકાયું હોય તો શીકર નહીં, આજ નહિ તો કાલે સ્થવારમાં આવશે. પરંતુ જો કદાચ તેમને કંઈ અસુખ થયું હોય, કોઈ પ્રકારની આફત આવી પડી હોય તો પછી શું કરીશ? ભગવાન સરખો દાતાર છે, ભગવાનજી મ્હારો બેલી છે, તેજ તેમને બચાવશે. આટલું આટલું કરતાં પણ તેના હૃદયને શાન્તિ વળી નહીં, તેનું હૃદય હૃદય સમજ્યું નહીં. તે બિછાનામાં પડીને ખુદી આંખે આમ તેમ પાસાં ફેરવવા લાગી.

રાત્રિ લગભગ પૂરી થવા આવી છે, તેવામાં કિશોરીએ પોતાના મકાનના દરવાજા આગળ કંઈ ગડબડ થતી સાંભળી. તરતજ તેણે બારી ઉઘાડીને જોયું તો, એક ભાડાની ગાડી બારણા આગળ ઉભી રહી હતી અને ગાડીવાળો બારણું ખોલવાની ખુમે મારી રહ્યો હતો.

કિશોરીનું અંતઃકરણ એકદમ કંપી ઉઠ્યું. તરતજ તે તેની સાસુના શયનગૃહ તરફ દોડી ગઈ તેણે સાસુને ખુબ મારીને કહ્યું કે, “મ્હાર એક ગાડી આવીને ઉભી રહી છે, અને ગાડીવાળો બારણું ખોલવાની ખુમે પાડી રહ્યો છે.” તેની સાસુના ઉઠતા પહેલાં તેના સસરા ગાડી પાસે જઈ પહોંચ્યા અને ગાડીમાંથી બેભાન શશિકાન્તને બહાર કાઢી તેનો હાથ પકડી પોતાના શરીરપર તેના દેહનો સમસ્ત ભાર રાખીને ઘરમાં લાવ્યા. આ દૃશ્ય જોઈ કિશોરી પડી જતી હતી, પરંતુ સમયસૂચકતા વાપરી તે સાવધાન થઈ ગઈ અને સ્થિર દૃષ્ટિએ સંઘળું જોઈ રહી. વેણીશંકરે શશિકાન્તને ઘરમાં લઈ જઈને એક પલંગપર સુવાડ્યો. ગાડીવાળો ભાડુ લઈને ચાલ્યો ગયો.

શશિકાન્ત બેએક દિવસ પહેલાં ‘નીમોનિઆ’ નો ભોગ થઈ પડ્યો હતો. એક સરસ ડૉક્ટર તેની સારવાર કરતો હતો, પરંતુ તે નિરાશ થઈ ગયો હતો અને તેથી તેણે શશિકાન્તને ઘેર ચાલ્યા જવાની અનુમતિ આપી હતી. આત્મીય સ્વજનોની સમક્ષ તે પરલોકગમન કરે, એજ ડૉક્ટરનો અભિપ્રાય હતો; અને એજ અનુમતિ પ્રમાણે

શશિકાન્ત ઘેર આવી પહોંચ્યો હતો.

પુત્રની આવી સ્થિતિ જોઈ વેણીશંકર અત્યંત શોક કરવા લાગ્યા. શશિકાન્તમાં માત્ર સામાન્ય જ્ઞાન હતું. તેની બંને આંખો હિંગણાકની માફક લાલચોળ થઈ ગઈ હતી; અને તેમાંથી પાણી નીતરતું હતું. જીભ તો ખહારજ નીકળતી નહોતી.

ખીજે દિવસે રહેવારમાં એક ડૉક્ટરે આવી શશિકાન્તના રોગની પરીક્ષા કરી અને તેનું મ્હોં ઉતરી ગયું. તોપણ તે ઔષધાદિની વ્યવસ્થા કરી વિઝીટીંગ યાજ્ઞ લઈને ચાલ્યો ગયો. પરંતુ ચૌદશના પાછલા પહેરે જ્યારે ચોપડા પુજનને માટે બ્રાહ્મણો આમતેમ દોડી રહ્યા હતા તે વખતે શશિકાન્તે અત્યંત લવારો કરવાનો શરૂ કર્યો.

કિશોરીનું હૃદય ખંડાઈ જવા લાગ્યું. પ્રત્યેક ક્ષણે તેના શરીરનું સમસ્ત લોહી બરફ સમાન થઈ જવા લાગ્યું. તેની આંખો સુઝી આવી; માથાના વાળ તેના મ્હોં ઉપર આવીને પવનમાં ઉડવા લાગ્યા.

સાચંકાળે પડોશમાં રહેતી પાર્વતી નામની સ્ત્રી પ્રથમ શશિકાન્તની તબિયત જોઈ, પછીથી કિશોરીના રૂમમાં આવી અને બોલી, “કિશોરી ! આજે તહેવારનો દિવસ છે ને માથું ઓળવું નથી ?”

કિશોરીએ કંઈ પણ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહીં; તેનાં બંને નેત્રોમાં આંસુઓ ભરાઈ આવ્યાં.

“અકળાય છે શું, ઇશ્વર સૌ સારાં વાનાં કરશે.” પાર્વતી બોલી.

કિશોરી રડી પડી. પાર્વતીએ ધીરજ આપતાં કહ્યું:—“આ શું ! રડો છો કેમ ? હોય, દેહના દંડ સૌને ભોગવવા પડે છે; મટી જશે, ગભરાઓ છો શું ?”

કિશોરીએ ધ્રુજતે અવાજે કુસકાં ખાતાં કહ્યું:—“મટી જશે ! હે પરમેશ્વર ! એમને જલદી આરામ કરો ! હું તમારી સ્થાને મ્હારો ભોગ આપીશ; પરંતુ ખેન ! મ્હને જાણે એમ લાગે છે કે, હવે તેઓ બચશે નહીં.”

“ જાઓ, જાઓ, એવું શું બોલો છો ? ”

“ બહેન ! મ્હારી એક ઉમેદ રહી જાય છે. ”

“ શી, કહોને ? ”

“ હું એમના રોગની સુશ્રુષા કરી શકી નહીં. ”

“ કેમ ? ”

“ મ્હારાં સાસુ સસરા હમ્મેશાં એમની પાસે રહે છે. હું દિવસમાં એક વખત પણ એમની પાસે જઈ શકતી નથી. ”

“ એનો કાંઈ વાંધો નહીં, શશિકાન્તભાઈને સારું થઈ જશે. ”

“ એ તો ખરું પણ હું તેમની સેવા કરવાને અધિકારિણી છું. ”

પાર્વતી ચાલી ગઈ. તેણે આ વાત કિશોરીની સાસુને કહી. કિશોરીની સાસુ આવીને તેજ વખતે કિશોરીને શશિકાન્ત પાસે લઈ ગઈ. સરી પડતાં અશ્રુઓ સહિત તે ઘુમટો તાણીને સ્વામીની સેવા કરવા લાગી; પરંતુ શશિકાન્તને તે વખતે જરા પણ લાન હતું નહીં.

ચૌદશની રાત્રે શશિકાન્ત લવારો ફૂરતો બંધ થયો. આત્મીય સ્વજનોએ વિચાર્યું કે, તેને આરામ થયો હોય તેમ લાગે છે. પરંતુ ડૉક્ટરે આવીને જોયું તો, તે એકદમ નિરાશ થઈ ગયો. તેણે કહ્યું કે, “ દરદીના અવયવો અત્યંત શિથિલ થઈ ગયા છે. ”

અમાચાર્યા અર્થાત્ દિવાળીના દિવસે પ્રાતઃકાળે શશિકાન્તે અપાર્થિવ પત્નીપ્રેમને છિન્ન કરી, માતા પિતાના અગાધ સ્નેહ-મમતાની જાળ કાપી નાંખી, આડોશી પાડોશીઓના પ્રેમના બંધનને તોડી નાંખી, પોતાના નશ્વર દેહનો પરિત્યાગ કર્યો.

સમસ્ત હિન્દુઓના આનંદાવેષના સપરમા દિવસે શશિકાન્તના મૃતદેહ પાસે એસીને તેનાં કુટુંબીઓ રૂદનના હાહાકાર ધ્વનિથી આખા ઘરને ગમ્મતી મૂકવા લાગ્યાં.

થોડીવાર પછી પાંચ સગાંજ્ઞાલાંઓ આવી મૃતદેહને સ્મશાનમાં

લઈ જઈ શશિકાન્તની અંતિમ ક્રિયા સમાપ્ત કરી આવ્યા. અત્યંત અમૂલ્ય-મહા મહેનત કરીને જાળવેલો પાર્શ્વવદ્દેહ અલ્પ સમયમાં બળીને ભસ્મ થઈ ગયો. કિશોરીના કપાળપરનો કુમકુમનો ચાંદલો સદાને માટે ભૂસાઈ ગયો. કિશોરીનાં રંગબેરંગી વસ્ત્રોએ વિદાયગીરી લીધી અને કાળા સાક્ષાએ આવી પોતાની હાજરી આપી. સુવર્ણના અલંકારો પણ કિશોરીને સંગ તજી દઈને ચાલ્યા ગયા. કિશોરીના સુખમય સંસારમાં મૃત્યુનાં દુંદુભિઓ વાગી ઉડ્યાં. તેના નવીન જીવનમાં પ્રત્યર્થની કઠોર સાધનાનો આરંભ થયો. કિશોરીનાં માતા પિતા આ સમાચાર સાંભળી એકઠે સપાટે હતાશ બની ગયાં. તે દરિદ્ર દંપતિ મહા મહેનતે તેમના દિવસો ગાળતાં હતાં, છતાં સર્વસ્વ વેચી નાંખી તેઓએ જે જમાઈ-રત્ન મેળવ્યું હતું તેથી તેઓ અત્યંત સંતોષ માનતાં હતાં. તેઓ ખાવા પામતાં કે ભૂખ્યાં રહેતાં, છતાં તેમની એકની એક કન્યા કિશોરી સુખી થઈ હતી, તેને મનગમતો સ્વામી મળ્યો હતો, સાસુ-સસરાની મહેરબાની મેળવી હતી, તેથી તેઓ કંઈક સુખી થયાં હતાં પરંતુ તેમની તે સુખવ્રતા જડમૂળથી ઉખડી ગઈ. તેમની લાડકી કિશોરીએ ન્હાની ઉમ્મરમાં સ્વામીધનને ખોઈ ખેસી વૈધવ્યવ્રતનું અવલંબન કર્યું. હાય ! તેમના પાપનો શું અંતજ ન્હોતો ? જગત્માં તેમનું કેમ કોઈ થતું નથી ? જેને પોતાનું કરવા જાય છે તે કેમ દૂર પંચાયત કરી જાય છે ? તેમની આંખોમાંથી નીકળતાં આંસુઓ ઉપર ભગવાનની એટલી બધી પ્રીતિ કેમ હશે ?

કેટલાક દિવસો પછી કિશોરીના પિતા કિશોરીના સાસરે તેની ખબર ડાઢવા ગયા ત્યારે તેણીને ખૂબ રડતી અને કદપાંત કરતી જોઈ તેઓ તેને પોતાની સાથે પોતાને ઘેર તેડી લામ્યા. તેમનો ઉદ્દેશ એવો હતો કે માતાના કર્ણજનક આશ્રયમાં રહેવાથી કદાચ કિશોરીનું કષ્ટ સહજ ઓછું થઈ શકશે.

પ્રકરણ ૬ કું.

વૈશ્વવ્રત યાને બ્રહ્મચર્યસાધના.

કિશોરી તેના પિતાને ત્યાંથી જે ઉત્સાહમાં સાસરે ગઈ હતી, તે તેને ફરી રી મળી શક્યો નહીં. વખતો વખત પિતાને ત્યાં આવતાં તેને જે આનંદ પ્રાપ્ત થતો તે આ વખતે આવતાં મળ્યો નહીં. જે કે આ વખતે પણ તેને તેની માનો આશ્રય મળ્યો, સૈયર મળી, કાકી મળ્યાં, કમળા મળી પરંતુ એ સર્વ સગાં રનેહીઓ કિશોરીના બળતા હૃદયને શાન્ત કરી શક્યાં નહીં. સ્વામીનો વિચ્છેદ-વિરહ, મૃત્યુ સમયની મુખાકૃતિ, શાન્ત ઉજવળતાપૂર્ણ લાવણ્યમય દેહ, મિષ્ટ વચનો, અંતિમ વિદાયના વિકૃત વદનની યુગ્મતી જ્યોતિ વગેરે આગતી માફક અહર-નિશ કિશોરીના હૃદયને આળી નાંખતાં હતાં. તેની જહાલી બિઝાડીએ તેને જેઘને અત્યંત આનંદ પ્રકાશ કર્યો, પરંતુ કિશોરીએ તેને એક વખત પણ ખોળે એસાડી નહીં. ઘરમાં ડીનની પેટીમાં ઉન, સોષ્યો, કાતર વગેરે લાંબા સમયથી એમને એમ પડી રહ્યાં હતાં; રમવાનાં પત્તાં ઉપર ફટલીયે ધુળ ચઢી ગઈ હતી પરંતુ કિશોરીએ તેના તરફ નજર સુધ્ધાં કરી નહિ. તેણે માત્ર તેની માતાને ગૃહકાર્યમાં મદદ કરવા માંડી; પરંતુ તેની માને એથી સંતોષ થયો નહિ; તે કામળ આળિંકાએ જે રમત ગમતથી પોતાના મનને કંઈક શાન્ત કર્યું હોત તો તેની માતાના હૃદયમાં કંઈક શાન્તિ વળત !

હાલમાં ઉન્હાળાના દિવસો હતા. પાછલો પ્હોર હતો. પ્રકૃતિ બારે ઉઝળાટ કરી રહી હતી. સૂર્યના પ્રચંડ તાપથી તપેલી જમીનના ઉજ્જુ શ્વાસથી પ્રકૃતિનું હૃદય બળી જતું હતું. જમીનપરનું એક અજાત

પક્ષી ચિત્કાર કરી આ તપેલી ધરણીના અંતરમાંથી બહાર નીકળીને આકાશનાં વાદળાંઓ પાસે એક બિન્દુ જળની પ્રાર્થના કરી રહ્યું હતું.

એવા સ્વચ્છ-નિસ્તબ્ધ મધ્યાનઃકાળે કિશોરી પોતાની રૂમમાં એકલી બેઠી બેઠી કંઈ વિચાર કરી રહી હતી. તેની આંખો આંસુથી ભરેલી હતી અને તેનું દુઃખથી રીઆતું હૃદય ઉદાસ અને શૂન્ય જણાતું હતું. તે વિચારતી હતી કે, કેટલા બધા દિવસ થયાં તેઓ ચાલ્યા ગયા છે. પરંતુ એક વખત પણ તેમણે મહારી સંભાળ લીધી નથી. જ્યારે તેઓ મુંઝાઈ જતા હતા ત્યારે મ્હને ખીજેજ દિવસે પત્ર લખતા હતા; પરંતુ આજ આટલા બધા દિવસ થયા મહારી સંભાળ પણ લીધી નથી. દાસી કહીને, શિષ્યા કહીને, આશ્રિતા કહીને મ્હને એક વાર પણ યાદ કરી નથી. કેમ, ત્યાં ગયા પછી શું મનુષ્યને કંઈ પણ યાદ રહેતું નહિ હોય ? જતી વખતે તેમણે મહારી સાથે વાત પણ કરી નહોતી. ત્યારે શું તેઓ મ્હને ભૂલી ગયા ! તેઓ જે દેશમાં ગયા છે, તે દેશમાં હું કેમ ના જઈ શકું ? ત્યાં જાઉં તો શું તેઓ મ્હને મળશે નહિ ? મળશે તો મ્હને ખોલાવશે નહિ ! કેમ, જતી વખતે તો મહારી સાથે એક શબ્દ પણ ખોલ્યા નહોતા.

કિશોરી અત્યંત ચિંતામાં નિમગ્ન હતી. ચિંતાથીજ ભાવનાનો સ્ટ્રેટ થાય છે, ભાવનાજ હૃદયમાં રાગિણીનો સંચાર કરે છે અને સ્વર થઈને બહાર નીકળે છે. કિશોરીની આંખોમાં આંસુ અને હૃદયમાં ભાવના હતી. તેણે ‘ગુંણગુંણ’ કરીને ગાવાનો આરંભ કર્યો. તેના ગાયનના અવાજથી સ્તબ્ધ મકાન, કકિત દિવાલો અને આરી આરણ્યો સુદ્ધાં જાણે રહી રહીને ફાટી જતાં હતાં. કિશોરી ગાતી હતી કે:—

(ગઝલ-હક્કા.)

બૂધ્યા બલે મુજને, ભૂલું હું કયમ તમને;
વહાવું નીર નયને, તોયે દયા ન તમને !

ઇચ્છાઓ સર્વ ત્યાગી, પ્રત્યેક રાત્રે જાગી;
 કૃપાબિક્ષા મ્હેં માગી, તોયે દયા ન તમને !
 અદ્ય પ્રસંગ પાડી, પ્રીતિ રસે રમાડી;
 હવે દુઃખમાં મુંઝાણી, તોયે દયા ન તમને !
 ધરી હોંશ મમ પ્રતી, લખતા પત્ર નિત્યે;
 રડું હું હવે એકાંતે, તોયે દયા ન તમને !
 નિરખી નીર આ નયને, દેતા દિવાસો મુજને;
 રડી હું મૃત્યુ કાળે, તોયે દયા ન તમને !
 કરી યાદ બહુ સ્થામી, હૃદયે મૂર્તિ સ્થાપી;
 ચરણો પુણું હું દિવથી, તોયે દયા ન તમને !
 ન સંતોષી મિષ્ટ વચને, ચાહ્યા તજ સગાંને;
 તરછોડી પદ પ્રહારે, તોયે દયા ન તમને !
 હે ! સ્વામી કરુણાસિંધુ, કીધું ગમન ઓચિંતું;
 સૌભાગ્ય મ્હારું લૂટ્યું તોયે દયા ન તમને !

ગાયન સમાપ્ત થયું. સુસવાટ કરતો ઉન્હાગાનો પવન તે સ્તમ્બ
 મકાનમાં ગાયનના કરુણાજનક સૂરને ચારે બાજુએ પ્રસરાવી દેતો
 હતો. નિશ્ચિત ભાવે સ્તમ્બ દિવાસો અને ખારણાંઓ ઉભાં ઉભાં
 ભૂતકાળની પૂર્વકથાનું સ્મરણ કરી પોતાનાં જડ નેત્રોની ઉદાસ દૃષ્ટિથી
 તે સર્વે બનાવ જોઈ રહ્યાં હતાં. એકાદ પક્ષી કેટલીક કરુણાજનક
 લાગણી ભરેલા સ્વરે જ્હારના બકુલ કુંજમાંથી ચીત્કાર કરીને હૃદય-
 ભેદક વાતની સ્મૃતિ કરાવી રહ્યું હતું.

એવામાં કિશોરીના ઘરમાં કમળા આવી પહોંચી. કમળાની
 ઉમ્મર કિશોરીના જોટલીજ હતી; કદાચ એએક વર્ષે એનાથી મોટી
 હશે. તે અચારે પૂર્ણ યૌવનાવસ્થામાં હતી; પરંતુ તેના કમનશીમે તે
 પણ વિધવા હતી. કમળા જો કે વિધવા હતી, પરંતુ આહલ્ય માતિની

નહોતી—વૈશ્ય જ્ઞાતિની હતી. તેના પિતા પૈસે ટકે સહજ સુખી હતા. આચાર વિચારમાં કમળા ધણી ધર્માભિમાની હતી.

કમળાએ રૂમમાં પ્રવેશ કર્યો, તે વખતે કિશોરી ગાયન ગાતી હતી. કમળાને જોઈ કિશોરીએ ગાયન ગાવાનું બંધ કરી, તેના મ્હેં સ્હામું જોઈ, આંખ્યોમાંનાં આંસુ આંખ્યોમાંજ છુપાવવા લાગી. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, જે આંસુ આંખ્યોમાં ભરાઈ રહ્યાં હતાં તેણે સરી પડીને તેના ગાલોને ભીંજવી નાંખ્યા. સમાન દુઃખથી પીડાતા હૃદયવાળી કમળાની આંખ્યોમાં પણ આંસુઓ ભરાઈ આવ્યાં. તેણે પહેરેલા વસ્ત્રના છેડા વડે આંસુઓ દહોતાં દહોતાં કહ્યું:—“ કિશોરી ! સ્વામીને માટે બહુ કષ્ટ થાય છે, નહિ ? ”

હૃદયના આંતરિક પડને ભેદી નાંખે એવો એક દિર્ઘ નિશ્વાસ મૂકી વસ્ત્રના છેડે આંસુઓ દહોઈને કિશોરીએ પણ કહ્યું:—“ એનાથી વધારે કષ્ટ કેવું હોય બહેન ! જે દુઃખ પડવાનું હતું તે પડી ગયું છે. ”

“ તો પણ પ્રત્યેક ક્ષણે હૃદય વિધાઈ જતું નથી ? ”

“ જ્યારથી તેઓ મ્હને છોડીને ચાલ્યા ગયા છે, જ્યારથી તેમણે મ્હારો અનાદર કર્યો છે ત્યારથીજ મ્હારું હૃદય તો વિધાઈ ગયું છે, હવે વિધાવામાં શું બાકી રહ્યું છે, બહેન ? ”

“ પ્રત્યેક પળે તેમની વાત યાદ આવતાં શું આંખ્યો ફાટી જતી નથી ? તે વખતે અંતઃકરણને શી રીતે સમજાવી રાખવું, કિશોરી ? ”

“ શી રીતે સમજાવવું ? તેઓ આગળ ગયા છે અને મ્હને પાછળ મૂકતા ગયા છે, એ તું જાણે છે. મ્હારા તરફ દષ્ટિ સુધ્ધાં કરી નથી, નાં કરી તો તેમાં વાંધો શો છે ? મરણની પેલે પાર—ચિરપરિચિત રૂપે મિલનના કિનારે અમે બન્ને જણાં ફરીથી મળીશું. ”

“ તે મિલનમાં શું થશે, કિશોરી ? ”

“ કમ, તે વખતે અનન્ત તૃપ્તિમાં વાસના કુખી જશે. જીવન

સ્વમ થશે અને મરણ મિલન થશે. પ્રેમના મંત્રજાળથી તેમની પાસે જઈશ, બહેન ! પ્રેમ કેવળ આકર્ષણ નથી એ તો તું જાણે છે ! ”

“ સ્વામી સમાગમથી વિમુખ થયેલી રમણીનો એ દિવસ કયો અને ક્યારે આવશે, કિશોરી ? તે સ્થાને ગયા પછી શી રીતે મિલન થશે, તે કેવી જગ્યા છે, કિશોરી ? ”

“ મરણની પેલે પાર મંદાકિની નદી વહે છે. તેને તીરે સ્વામી-હીના સ્ત્રી, સ્વામી સાથે મળાને, પૂર્ણ આવેગથી-ઉચ્છ્વાસથી તેમના ચરણ સ્હામે, સજળ નેત્રે જોઈ રહીને પ્રીતિનો અર્ધપ્રદાન કરી શકે છે. આ જીવન મિથ્યા છે, ક્ષણભંજુર રમત છે; એના અંત સમયેજ તેનો આરંભ થાય છે. ”

“ શું એ મંદાકિનીનેજ લોકો વૈતરણી કહે છે. ”

“ હા, કેટલાક એને વૈતરણી પણ કહે છે. ”

“ પરંતુ વૈતરણી તો યમના દ્વાર પાસે વહે છે, અને ઘણી ભયંકર તથા ગરમ નદી છે. તે પાર ઉતરવી બહુ મુશ્કેલ છે. તેની આ પારે સ્વામી સાથે મિલન થાય છે, કે પેલી પારે ? ”

“ તે પ્રશ્નનો ઉત્તર હું શી રીતે આપું ? ”

બરાબર તેજ સમયે બારણું ખોલીને બીજી એક રમણીએ રમમાં પ્રવેશ કર્યો. તેણે સ્મિતહાસ્ય કરતાં કરતાં કહ્યું:—“ હા. યમદ્વાર પાસે જે ઉણુ જળની વૈતરણી નદી છે, તેની પેલી પારેજ પતિહીના સ્ત્રીનો સ્વામી હોય છે—પેલી પારેજ પતિહીના રમણીને સ્વામીનો મેળાપ થાય છે. ”

કિશોરી અને કમળા સ્થિર નેત્રે નવી આવનાર સ્ત્રી તરફ જોઈ રહ્યાં. તે આવનાર સ્ત્રીની ઉમ્મર લગભગ ચાળિશ વર્ષ ઉપરાંતની હતી. તેનું શરીર ભરાવદાર પુષ્ટ અને શ્વેત વર્ણનું હતું. તેના માથાપર બિલકુલ વાળ નહોતા. તેણે કાળું વસ્ત્ર પહેરેલું હતું. પડોશી તરીકે

કિશોરી તેને રતનફાઈ કહીને બોલાવતી હતી. રતનફાઈ જાતે બ્રાહ્મણ હતાં. તેમની યુવાવસ્થાના આગમન પૂર્વે તેમના સ્વામી તેમને મૂકીને પરલોકગમન કરી ગયા હતા. પતિના મૃત્યુ પછી બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરીને તેમણે તેમના દેહને સુદૃઢ બનાવ્યો હતો. સમસ્ત જગત્ તેમના પ્રેમનું ક્ષેત્ર હતું. તેમનું જીવન તેમણે પરલોકવાસી સ્વામીના અસીમ ચરણે ઉત્સર્ગ કર્યું હતું. તેમણે આદર-યત્નથી એકાદ બે ધર્મગ્રંથોનું અધ્યયન કર્યું હતું, ઉપરાંત પંડિતો પુરાણીઓ અને ધર્મ જાણનારાઓ પાસેથી ઉપદેશ ગ્રહણ કરી, વાદ પ્રતિવાદ કરી, વૈધવ્ય વ્રતનું ધણું ખરું તત્વ મેળવ્યું હતું. રતનફાઈની આર્થિક અવસ્થા સારી નહોતી. સ્વામીએ પોતાની પાછળ મૂકેલી સાત વીઢા જમીન, બે-આંબા અને ત્રણ મહુડાનાં ઝાડપર તેમનો નિભાવ થતો હતો.

રતનફાઈ ઘણાં પરદુઃખલંબન હતાં. ગામમાં કોઈ માંદું થતું અથવા તો કોઈનું છોકરું માંદું પડતું તો તે તેને ત્યાં જઈને રાત્રિ દિવસ તેની ચાકરી કરતાં હતાં; જો કોઈની છોકરી વિધવા થતી તો તે-તે છોકરીને દિવસમાં દસ વાર જઈને શાન્તિ આપતાં અને બ્રહ્મચર્ય ધર્મના પતિવ્રત-ધર્મનો ઉપદેશ દઈ, તેના હૃદયને શાન્ત કરવાની યેષ્ટા કરવી એજ તેમના જીવનનું મુખ્ય અને મૂળ કર્મ હતું.

રતનફાઈને કિશોરી અને કમળા સારી રીતે ઓળખતાં હતાં. કેટલાક દિવસના તેમના અમૃત સમાન ઉપદેશથી તેમના મરજીવનમાં શાન્તિની ધારા વહી રહી હતી. કેટલાએક દિવસોથી તેમના શોકમિત્રી બળતા હૃદયમાં શાન્તિનું ખિન્દુ પડ્યું હતું. રતનફાઈ તેમના હૃદયની જેટલી વાત જાણતાં હતાં તેટલી વાત આ જમતમાં ખીલું કોઈ જાણતું નહોતું. રતનફાઈજ તેમના હતાશ પ્રાણની સાન્ત્વનાના સુધા સમાન હતાં !

તેઓ રતનફાઈ પાસેથી આ વાત સાંભળી સ્થિર દ્રષ્ટિથી તેમના

સ્થાનું બોધ રહ્યાં. રતનફાઇએ નજીકમાં પડેલી એક સાદડી તાણી લઇ તેના ઉપર બેસીને કહ્યું:-“ તમારી શી વાતચિત ચાલતી હતી ? ”

“ તમે સાંભળી 'તો છે. વૈતરણીની આ પારે સ્વામીહીના સ્ત્રીને સ્વામીસમાગમ થાય છે કે પેલી પારે ? ”

“ વૈતરણીની આ પારે આપણે અને પેલે પારે તેઓ હોય છે. પાર ઉતર્યાં સિવાય તેમને કંવી રીતે મળી શકીએ ! ”

“ નદી તો ધણી ગરમ હોય છે આપણે તેમાં થઇને શી રીતે પેલી પારે જઈ શકીએ ? ”

“ જે પ્રયત્ન ના કરે તેને માટે કઠિન છે ખરું પરંતુ આ પારથી પ્રયત્ન કરીએ તો પેલે પાર જવું મુશ્કિલ નથી. જે પ્રયત્ન કરે છે તેને માટે વૈતરણી મન્દાકિની સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ”

“ કેવો પ્રયત્ન કરવો બોધ્યો ? ”

“ જેના દ્વાર આગળ વૈતરણી નદી વહે છે. તેને આરાધના દ્વારા સંતુષ્ટ કરીએ તો સહજમાં પાર ઉતરી શકાય તેમ છે. તેની સાધનાથી ઉપ્પુ સ્વરૂપ વૈતરણી, શાન્તિ સ્વરૂપ મન્દાકિની થઈ જાય છે. ”

“ તેઓ કાણ ? ”

“ કેમ, તમે હમણાં તો કહ્યું કે, યમ-દ્વાર આગળ વૈતરણી વહે છે. તે યમને આરાધના દ્વારા સંતુષ્ટ કરીએ તોજ તે સહજમાં પાર ઉતરી શકાય છે. ”

“ યમ તો સુખમય સંસારમાં આગ લગાડે એવા હોય છે. યમજ શાન્તિના તરૂનો મૂળમાંથી નાશ કરે છે. યમનું નામ સાંભળતાં શરીરનું લોહી ઠંડું થઈ જાય છે. ”

“ યમ એટલા બધા ભયંકર નથી. તેઓ સ્વર્ગના દ્વારરક્ષક છે, તેમનું નામ દેતાં પાપીઓનું હૃદય કંપી ઉઠે છે પરંતુ પૂણ્યવાનોનું હૃદય આનંદથી નૃત્ય કરે છે. યમ કોને કહે છે તે તું જાણે છે ? ”

“ જે મનુષ્યના જીવનનો ધ્વંશ કરે—સુખમય સંસારને આગ લગાડે તે યમ. ”

“ એ નહિ. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અહમ્કાર અને અપરિગ્રહ આ પાંચ યમ કહેવાય છે અને જે આરાધના દ્વારા આ પાંચને સંતુષ્ટ કરવામાં આવે તેને યમસાધના કહે છે. ”

“ આ પાંચનો અર્થ શો ? ”

“ એ દરેકની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા કરવા જેટલો સમય અને સામર્થ્ય મહારી પાસે નથી પરંતુ મૂળ વાત એ છે કે, સર્વ પ્રકારે હિંસાનો ત્યાગ કરવો, સત્યનું અવલંબન કરવું, અસ્તેય કહેતાં ચોરી ના કરવી, અહમ્કારનું પાલન કરવું અને બીજાની પાસેથી લાંચ ખાવી નહિ તે. ”

“ તેમની સાધના કેવી રીતે થાય ? ”

“ મહોંડેથી બોલવું સહજ છે પરંતુ કરી ખતાવવું ઘણું કઠિન છે. અભ્યાસથી મન, વાક્ય અને કાર્ય દ્વારા આ સકળ કાર્યોનું જો શાસ્ત્રનુસાર પાલન કરવામાં આવે તો તે યમસાધના કરી કહેવાય. એ સાધના કરવાથીજ યમદારની વૈતરણી નદી મન્દાકિની રૂપ ધારણ કરે છે અને સ્વામી—વિરહ—વિધુરા રમણી અન્તે સ્વામી સાથે તેજ મન્દાકિની તીરે પ્રેમના સોહાગથી—પ્રેમના આવેગથી—પ્રેમની શય્યામાં મળે છે. ”

કિશોરી અત્યાર સુધી એકીટશે રતનકોઈની વાત સાંભળતી હતી. તેણે આ વખતે કહ્યું:—“ રતનકોઈ! એ સઘળું શી રીતે શીખાય છે તે મ્હને કહેશો ? ”

“ હું હંમેશાં હિન્દુ વિધવાઓને એ શીખવતી આવી છું. મ્હને કાંઈ વખત પુરસદે બોલાવશો તો હું ખાસ કરીને તમને શીખવાડીશ. જે મહારા ઉપર ગુસ્સો કરીને મ્હને કાઢી મૂકે છે તેજ સ્થાને માત્ર હું જતી નથી. જો તમે શીખવા માગતાં હશો તો હું ખુશીથી શીખવાડીશ. ”

કમળાએ કહ્યું:—“ એમાં હવે શીખવાનું શું છે ? એ સધળું તો આપણે જાણીએ છીએ. ”

કિશોરીએ મ્હોં મરડીને કહ્યું:—“ કાર્ય જાણીએ તો પણ કરવું કઠિન છે. ગુરૂ સિવાય જ્ઞાન મળતું નથી. દરેક કાર્યમાં ગુરૂની તો જરૂર પડેજ છે. ”

“ વારું ત્યારે ”

પ્રકરણ ૭ મું.

વૈધવ્યવ્યથા.

સ્વામીવિયોગ પછીનાં ત્રણ વર્ષ કિશોરીએ તેના આપને ત્યાં પસાર કર્યા. એ દરમ્યાન તેના સાસરાએ તેને એક પણ પત્ર લખ્યેા નહોતો. એકાદ સાક્ષી મોકલવા સુદ્ધાંની કોશીપ કરી નહોતી. તેમની ધારણા એવી હતી કે, તેમનો રણતો કમાતો છોકરો કિશોરીનાં કમનશીખ પગલે મૃત્યુના મુખમાં પડ્યો હતો. જે કિશોરી સારાં પગલાંની હોત તો તેમના પુત્રનું કદાપિ મૃત્યુ થાત નહિ. એટલે કે, તેમના પુત્રના મૃત્યુ માટેનો સર્વ દોષ કિશોરીનોજ હતો. આવી હીણપગલાંની પુત્રવધૂની ખચર અંતર કોણ લે ?

આ જાણુ કિશોરીના પિતાની આર્થિક અવસ્થા પણ અત્યંત તેમની શોચનીય હતી. જે થોડા ધણા વીધા જમીન હતી તે કિશોરીના લગ્ન સમયે વેચી નાંખવામાં આવેલી હતી, એટલે ઘરનું તમામ અનાજ તેમને વેચાતું લાવવું પડતું હતું. ખીજી રીતે તેમને એક પણ પૈસાની આવક નહોતી. બજારમાં એક વાણીયાની દુકાને નામું ઠામું લખીને મહીને પાંચ રૂપિયા લાવતા હતા, તે ઉપર તેમના સમસ્ત કુટુંબના બરણપોષણનો આધાર હતો. ગામડા ગામમાં સાત રૂપિયામાં તેઓ

પતિ-પત્ની કાઈ પણ રીતે પોતાના દિવસો કાઢતાં હતાં, પરંતુ પુત્રી કિશોરી વિધવા થઈને ઘેર આવી તે પછી પાંચ રૂપિયામાં ત્રણ જથ્થાનું પુરું કરવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. ઉપરાંત કિશોરી મોળું અનાજ ખાતી હોવાથી એટલે કે એક મૂડી બાત યા તો એકલી રોટલીજ ખાતી હોવાથી તેને માટે થોડા ઘણા દૂધ યા તો ઘીની જરૂર પડતી હતી. તેમ રાત્રે તો તે બિચકુલ ખાતી નહોતી એટલે જો તેને કદાચ દૂધ પણ આપવામાં ના આવે તો જીવે શી રીતે ? પોતાના આહારને અટપ કરીને પણ કિશોરીની માતા કિશોરીના આહારને માટે સર્વ અંદોઝસ્ત કરતી હતી. એમ કરતાં કરતાં-એક આનો-એ આના કરીને અત્યાર સુધીમાં તેમને કેટલાક રૂપિયાનું કરજ પણ થઈ ગયું. હવે એ પ્રમાણે વધારે દહાડા ચાલી શકે તેમ નહોતું !

દશમની રાત હતી-પૈસા નહિ હોવાથી કિશોરીની માતા દૂધ લાવી શકી નહોતી. તે દિવસે યજમાનને ત્યાંથી બેએક પાકાં કેળાં અને પાશેરેક ગોળ આવ્યો હતો. રાત્રિના લગભગ અગિયારેક વાગ્યા હતા પરંતુ કિશોરીના પિતા હજી દુકાનેથી ઘેર આવ્યા નહોતા. કિશોરીની માતાએ દરિદ્ર દુઃખિત ચક્ષુઓમાં આંસુઓ લાવી કિશોરીને બોલાવી બેલાં બે કેળાં અને ગોળ ખાવાને આપ્યો.

બુદ્ધિમતિ કિશોરી જાણી ગઈ કે, આ સામાન્ય ખાવાનું આપતાં એની માને ઘણું લાગી આવ્યું છે.-તેના હૃદયપિંજરમાં દુઃખનો દાવાનળ સળગી રહ્યો છે તેથી તેની બન્ને આંખોમાં આંસુઓ ભરાઈ આવ્યાં. પોતાની આંખોમાંથી નીકળતાં આંસુઓ જોઈ, માતાનું હૃદય વધારે દુઃખી થશે એમ ધારી તેણે છુપી રીતે આંખો દહોઈ નાંખીને માતાને કહ્યું:-“ મા મહારં મહોં આવ્યું છે, મહારાથી કંઈ પણ ખવાઈ શકાતું નથી. તેમ સ્થવારે વધારે ખાધેલું હોવાથી મને અત્યારે બૂખ પણ લાગી નથી. ”

વસ્ત્રનાછેડે આંખોમાંનાં આંસુઓને સાફ કરતાં કરતાં કિશોરીની માએ કહ્યું:—“ અભાગિણી ! તું મ્હને કેમ છેતરવાનો પ્રયત્ન કરે છે? મ્હારે પેટે ત્હેં જન્મ લીધો છે, ત્હારે પેટે મ્હેં લીધો નથી. કંઈ ખાવાનું નહિ જોતાં ત્હારી જૂખ ઉડી ગયું છે. શું હું સમજતી નથી? હવે મ્હારાથી સહન થઈ શકતું નથી; મ્હોત આવે તો સાફ. ”

“ મા, તું આટલી બધી હેરાનગતી શા માટે ભોગવે છે? મ્હારા નશીબમાં જેવું લખ્યું હશે તેવું ખાઈશ અને પહેરીશ; જે લેખ લખાવીને મ્હેં જન્મ ધારણ કર્યો હશે, તે પ્રમાણે ચાલીશ, તેને માટે તું શું કરવા રહે છે, દુઃખ સંભાળીને શા માટે મરવાને તૈયાર થાય છે?”

“ હું સઘળું જાણું છું અને સમજું પણ છું, જ્હેન; પરંતુ હૃદયની આગ બુઝાય ખરી કે? આજ દશમની રાત છે, આવતી કાલે એકાદશી છે અને તું પેટ ભરીને ખાય નહિ એ દુઃખ ઓછું કહેવાય કે? મ્હારા કુટેલા નશીબની વાત યાદ આવતાં હું શાન્ત રહી શકું ખરી કે? ”

“ ત્યારે મા, હું એક કાર્ય કરું ? ”

“ શું ? ”

“ મ્હારે સાસરે જાઉં ? તેમની સ્થિતિ સારી છે. ”

“ મ્હારા નશીબે બધું હીક છે. માત્ર એક જાણની ખામી છે, બાકી બધુંએ છે. રાજના જેવો વૈભવ, સાસુ સસરા, દિયેર નણંદ વગેરે બધાં છે, શું નથી? પરંતુ આજ કાલ કરતાં તને અહિં આવ્યાને ત્રણ વર્ષ થયાં, તે દરમિયાન તેમના તરફથી કંઈ નામ નિશાન પણ સાંભળ્યું છે? તું ક્યાં જઈશ જ્હેન? તંઓ શું તને તેડવા આવ્યાં છે કે તું એમને ત્યાં જઈ શકે? ”

“ અહિંયાં રહી મ્હારા પિતાશ્રીની સાધારણ આવક ઉપર નિભાવ કરીને તમને દુઃખ નહિ આપવાને ખાતર મ્હેં મ્હારે સાસરે જવાનો

વિચાર કર્યો છે. ખુશીથી કહો યા પરાણે કહો પરંતુ મ્હારે બરણ-
પોષણ કર્યા સિવાય એમનો છુટકાજ નથી. ”

“ તું અમરી એકની એક પુત્રી છે. તેઓ કદાચ ત્હારો અનાદર
કરે-અનાદર કરીને એક વખત ખાવાનું આપે અને નોકરડીની માફક
કામ કરાવે તો એ સઘળું હું શી રીતે સહન કરી શકું ? ”

“ એ સઘળું તું નજરે જોવા તો આવવાની નથી ને ? ”

“ ના. પરંતુ મ્હને એટલી સમજણ પણ ના પડે કે ? ”

“ આપણે સર્વે ભેગાં મળીને ખાવાને માટે દુઃખી થઈએ તેના
કરતાં હું સાસરે જઈ તો તેમાં તને શી હરકત છે ? જો મ્હારા
નસીબમાં સારી રીતે ખાવાપીવાનું લખ્યું હોત તો, મ્હારી આ વખ-
તજ શેની આવત ? મ્હેં આજે તમારો આ દુઃખમાંથી ઉદ્ધાર પણ
કર્યો હોત. મ્હારા પિતાશ્રીને આટલી ઉમ્મરે આવું દુઃખ વેડીને પારખી
નોકરી કરવી પડે એ થોડું દુઃખ છે ? ગમે તેમ થાય પરંતુ હું તો
મ્હારે સાસરે જમશ. ”

“ તને કાણ તેડવા આવ્યું છે તે તું જમશ ? ”

“ તેડવા તો કાંઈ આવ્યું નથી પણ હું ખર કહેવરાવીને જમશ.
કાલેજ મ્હારા સાસરે કાગળ લખીશ. તેઓ નક્કી મ્હને તેડી જશે. ”

“ એથી તો તેઓ ઉલટો ત્હારો અનાદર કરશે; કહશે કે, આપને
તેમ કહશે તો પણ ઘેર ખાવાનું ના મળ્યું એટલે અહિંયાં આવી. ”

“ કદાચ તેથી થઈ શું ગયું ? તેઓ મ્હને ખવરાવવા પીવરા-
વવાને બંધાયલાં છે કે નહિ ? હું એટલા માટેજ જવા માગું છું. હજી
મ્હારા સાસરા જીવે છે; હું તેમને પૂછીશ કે તેઓ મ્હારે માટે શો
બંદોબસ્ત કરવા ધારે છે ? મ્હારા જીવનની શરૂઆતમાંજ મ્હારે નસીબ
ફટી ગયું છે, હજી મ્હારે આગળ દહાડા કાઢવાના છે, જ્યાંસુધી હું
જીવતી રહું ત્યાંસુધી હું શું ખાધને મ્હારા આત્માને શાન્ત રાખી શકું ? ”

માતાની આંખોમાંથી પ્રબળ વેગે આંસુઓ સરી પડ્યાં; તેણે રડતાં રડતાં કહ્યું:—“બહેન, તારા સસરા એવા નથી. તેમણે જો તારા તરફ એકવાર નજર કરી હોત, તો શું મ્હારે આટલું દુઃખ ભોગવવું પડત ? તારા સસરાને એક રાજના જેટલો વૈભવ છે.”

“હું એકવાર જઈને જોઈશ. તેમની સન્મુખ ગયા સિવાય મ્હારા ઉપર તેમની દયા કેવી રીતે થાય ?” કિશોરી બોલી.

“ત્યારે એમ કર, તારી સાસુને એક પત્ર લખ.”

ત્યારપછી પેલાં બન્ને કેળાં અને થોડો ગોળ ખાઈને કિશોરી તેના સૂવાના ઓરડામાં ગઈ. તેની માતા એજ ઓરડામાં સાદીપર એસી જમાઈનું નામ યાદ કરીને ઉંઘેમાથે રડવા લાગી. એટલામાં કિશોરીના પિતા ઘેર આવી પહોંચ્યા, તેમને જમાડીને કિશોરીની મા પણ સૂઈ રહી. દશમની રાત્રે જમવાનું કિશોરીની માનાને માટેકેટલા એક દિવસોથી આલ્યું ગયું હતું.

કિશોરી સૂવાના ઓરડામાં જઈ, ખુલ્લી ખારીવાટે રસ્તા તરફ નજર કરીને અનેક પ્રકારના વિચારો કરવા લાગી. તેની લાવના અનન્ત હતી. તે વિચારવા લાગી કે, હું સાસુસસરાને ત્યાં જઈ, તેમાં વળી માનપાન શેનું જોઈએ ? સ્વામીનાં માતાપિતા તે મ્હારાં પણ માતા-પિતા કહેવાય. તેઓ મ્હારો અનાદર કરે તેમાં મ્હારે શામાટે ખોટું લગાડવું જોઈએ ? હું કાંઈ પારકે ઘેર તો જતી નથી ને ! મ્હારા સ્વામીનું ઘર છે—તે ઘર પણ મ્હારુંજ છે. તેઓ મ્હારો અનાદર કરશે, મ્હારા ઉપર ગુસ્સે થશે, પણ એવું કેટલા દિવસ સુધી કરી શકશે ? હું તેમની તન, મન અને ધનથી સેવા કરીશ—તેમના પગની રજ ઉપાડીને મ્હારે માથે ચઢાવીશ. સેવા કરવાથી—આરાધના કરવાથી દેવતાઓ સંતુષ્ટ થાય છે તો મ્હારાં સાસુસસરા પણ દેવતા સમાન છે; તેઓ શું મ્હારી સેવાથી સંતુષ્ટ નહિ થાય ? મ્હારે ખીજું કંઈપણ જોઈવું નથી.

મહારા પિતાની સ્થિતિ સારી નથી—તેમની પાસે કંઈ છેજ નહિ, તેઓ ક્યાંથી લાવીને મૂકે ખવરાવે ? મહારે સાસરે સવડ છે તેથી હું તેમની પાસે એક મૂઠી અનાજ મેળવવાની આજીજી કરીશ ! એટલું તેઓ કેમ નહિ આપે ? હું તેમની પુત્રવધૂ છું. મહારા દુઃખની શું તેમના હૃદયમાં લાગણી નહિ થાય ? આજ જે કદાચ એમના પુત્ર જીવતા હોત, તો તેઓ શું મૂકે પગની ઠોકરે મારત ખરાકે ? પરન્તુ જે મહારા હૃદયના દેવતા હતા—જે મહારા સકળ સુખનું મૂળ હતા, તેજ જ્યારે મૂકે પગની ઠોકરે મારીને ચાલ્યા ગયા છે, તો પછી બીજાં બધાં મૂકે પગની ઠોકરે મારે એમાં નવધ જેવું શું છે ! તેઓ મહારા ઉપર ક્રોધ કરીને કેમ ચાલ્યા ગયા ? મૂકે તેમની સમક્ષ શો અપરાધ કર્યો હશે ? મૂકે સાંભળ્યું છે કે, સાવિત્રી પોતાના સ્વામીને યમના હાથમાંથી પાછો લાવી હતી, ત્યારે હું કેમ લાવી શકતી નથી ? સાવિત્રી સતી હતી—તો મૂકે પણ મહારા મનને પુરતી રીતે કમજો રાખ્યું છે. મૂકે પણ મહારા સ્વામી સિવાય બીજા કાંઈને ઓળખ્યા નથી. હું કેમ ના લાવી શકી ? મૂકે લાગે છે કે, મહારા જન્મ જન્માન્તરનાં મહા પાતકો વડેજ મહારી આ દુર્દશા થઈ છે; મહા પાતકી ના હોતતો વિધવા થાતજ નહિ ! હું પાપિણી છું; પાપિણીના નસીબમાં દેવતાની દયા સંપાદન કરવાનું ક્યાંથી હોય !

કિશોરીની આ લાવના માત્ર અત્યારેજ પ્રકટી નીકળી નહોતા. જે દિવસે તેના સ્વામીએ પરલોકગમન કર્યું હતું, જે દિવસે તેના હૃદય—પિંજરમાંથી પોપટરૂપી સ્વામી ઉડી ગયો હતો, જે દિવસે તેના હૃદયરૂપી ચંડી મંડપમાંથી પતિ—પ્રતિમાનું વિસર્જન થયું હતું, તે દિવસથી તે આજની વડી સુધી તેના હૃદયમાં આ પ્રમાણેની ચિંતાઓનોજ વિકાસ થતો આવતો હતો. એક પછી એક દિવસે ચાલ્યા જાય છે, કેટલાક દિવસે ચાલ્યા પણ ગયા છે. પ્રાતઃકાળે ઉપાના આલોકથી

પ્રકૃતિનો શ્યામ અંતરપટ દૂર થઈ ગયો છે. આ દેખાવ ક્યારનોએ ચાલ્યો ગયો છે. ત્યારપછી મધ્યાનઃકાળનું દારૂ સૂર્યે તેજ ત્રીવેદી મહાશયના વંશ વૃક્ષને દગ્ધ કરવાને અસમર્થ થતાં નિસ્તેજ બની ગયું છે. પ્રદોષની કૃષ્ણ છાયાથી પ્રકૃતિ દેવી ઉપર કાળો અંતરપટ ઓઢાડી દીધો છે એ સમયનું કિશોરીએ જોયું હતું; પરંતુ તેના હૃદયના આ ગંભીર પ્રશ્ન-તત્ત્વની કોઈપણ પ્રકારની આલોચના તે કરી શકી નહોતી. તેને પ્રકૃતિનું સૌન્દર્ય સાંઠે લાગતું નહોતું, દિવસે સાંઠે લાગતું નહોતું, તેમ સાયંઃકાળે પણ ઠીક લાગતું નહોતું. દિન પ્રતિદિન તેનું અતઃકરણ જાણે કેવળ વૈરાગીજ બની જતું હતું.

અર્ધ ખુલ્લી ખારીને સહજ એથી પણ વધારે ખોલીને કિશોરી એકવાર તે અંધકારમાં ડૂબેલા ગામનું વિરાટ સૌન્દર્ય નિહાળવા લાગી. સ્વચ્છ નીલવર્ણી આકાશમાં તારાઓ પ્રકાશી નીકળ્યા હતા, અંધારામાં આગિયાઓ તીવ્રગતિથી છૂટીને શ્યામાંગિની રજનીના શ્યામ અંતરપટને ઉજવળ બનાવી દેતાં હતાં, મલય તે અંધકારમાં આવી રહેલાં પ્રલોની સુવાસ ચોરી લઇને કિશોરીની ખારીની કાર સુધી પ્રહો-ચાડી દેતો હતો. કિશોરી ચિંતામાં નિમગ્ન હતી.

કિશોરીના ઓરડામાં ધાસ્તેલનો એક ન્હાનો દિપક પ્રકટી રહ્યો હતો. પરંતુ તે ધાસ્તેલનો ન્હાનો સરખો દિપક પણ આજ તેને માટે ધણો ઉકળાટ કરી રહ્યો હોય તેમ લાગતો હતો. તેથીજ કિશોરી શય્યાનો ત્યાગ કરી ખારીએ આવીને ઉભી રહી હતી. કદાચ નૈશ પ્રકૃતિ તેના બળતા હૃદયને કાંઈક શાન્ત કરે એજ આશાથી અભાગિની એકલી ઉભી રહી હતી. પરંતુ તે પ્રચંડ દાવાગ્નિ-અનન્ત દાવાનળ-કાંઈ આંખ મિંચવાથી ખુઝાય તેમ હતો? તે જવાબ શાથી ઉપસ્થિત થઈ હતી? કેવળ શું સ્વામીનીજ ભાવનાથી? અભાગી પેટની ભાવના પણ તેની સાથે જોડાયેલી હતી! તે ઉપરાંત માતાપિતાના કૃપ્ત

જવાબ પશુ નેડાયેલી હતી ! તે આ જગતમાં કેમ આવી હશે ? આટલા બધા લોકોનાં હૃદય બાળવાને—પોતે પ્રત્યેક ક્ષણે, ધડીએ ધડીએ બાળવાને તેણે આ જગતમાં જન્મ ધારણ કેમ કર્યો હશે ?

દૂરના ગાઢ અંધકારને ભેદી નાંખી પપૈયાએ તેના પ્રમતો ઉત્તર આપ્યો. તેણે કહ્યું કે, “ પ્રેમ શું છે તે તું જાણે છે ? પ્રેમનું ધ્યાન ધરવાથીજ તે વૃદ્ધિગત થાય છે. મિલનથી પ્રેમ વધતો નથી. કુસુમની સુવાસ તે દુરમાધ જાય છે તોપણ લીન થતી નથી. ચક્રવાદ્ અને ચક્રવાકી જ્યારે રાત્રિના સમયે બન્ને બાજુએ બન્ને જણાં બેઠાં હોય ત્યારેજ તેઓ પ્રેમનો પૂર્ણસ્વાદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પ્રેમનું આકર્ષણ તે પ્રેમ નથી, પ્રેમની આકાંક્ષા તે પ્રેમ નથી; પરંતુ ધ્યાન-ધારણાજ પ્રેમનાં અંગ છે—સમાધિજ પૂર્ણ પ્રેમ છે. ”

તે વાત કિશોરી સમજી કે કેમ, તે જણાયું નહિ પરંતુ પપૈયાના અવ્યક્ત અવાજની હૃદયથી તેના હૃદયમાં એક પ્રકારની અવ્યક્ત આવનાનો ઉદય થયો.

પ્રકરણ ૮ મું.

સાસરે.

આપાઠ માસ હતો. ઝરમર ઝરમર વરસાદ પડતો હતો. સમસ્ત આકાશ વાદળાંઓથી ઘેરાઈ ગયું હતું. પક્ષીઓ નિરૂપાયે વૃક્ષની ડાળાઓ ઉપર બીંબતાં હતાં. ઝાડનાં પાંદડાંઓ પરથી સરીને મોતીના દાણાની માફક સ્વચ્છ પાણીનાં ટીપાંઓ જમીન ઉપર પડતાં હતાં. આ વરસાદના દિવસે નડિઆદના વેણીશંકર ત્રીવેદી મહાશય આહારાદિ સમાપ્ત કરી તેમના શયનગૃહમાં જઈ સુખશૈય્યામાં સુઈ રહીને

પુસ્તક વાંચી રહ્યા હતા. નિદ્રા આવતાં તેઓ આંખ મીચવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા, પુસ્તક હાથમાંથી શરીર પર પડી જવાની તૈયારી કરી રહ્યું હતું એવામાં તેમની પત્નીએ ત્યાં આવીને કહ્યું:-
“ શું તમે ઉઘી ગયા ? ”

વેણીશંકર મહાશયની હૃદયાધિષ્ઠિત દેવી રૂપિણી પત્નીના આગ-મનથી નિદ્રાદેવી પલાયન કરી ગઇ. તેમણે પુસ્તકને બાજુએ મૂકીને કહ્યું:-“ કેમ શું કામ છે ? ”

પત્નીએ સ્મિત હાસ્ય કરીને કહ્યું:-“સહજ.”

વેણીશંકર:-કાંઇ કામ તો હશેજ. કોઈની કન્યા કે વધૂને જમવા જવાનું હશે માટે ધરેણું લેવા, અથવા તો કોઈની કન્યાઓના સગ-પણના સમાચાર લઇને આવી હઇશ.

પત્ની:-હા, હું તમારાં ધરેણું લોકોને આપી દઉં છું ખરી ને !

વેણીશંકર:-એમાં કાંઇ ખોટું તો નથી. તે દિવસે પેલા શિવ-શંકરના છોકરાનું લગ્ન હતું ને ધરેણું માગી ગયા હતા તે પાછાં લેતાં કેટલી મહેનત પડી હતી ? કન્યાના બાપે એમ ધાર્યું કે આ“તો મ્હારી છોકરીના પડલાના દાગીના છે-તેણે છોકરીને સાસરે મોકલી નહિ, અને મ્હારે કેટલો ટંટોશીસાદ કરીને હેરાન થવું પડ્યું હતું. તોપણ પૂરેપૂરા દાગીના તો મળ્યાજ નહોતા. છેવટે શિવશંકરે રૂપિ-આને માટે ખાતું પાડી આપ્યું અને હજી સુધી પણ એ રૂપિઆ પૂરા થયા નથી.

પત્ની:-એક વખત ભૂલ થઇ છે, તે તમે જ્યારેને ત્યારે યાદ કર્યા કરો છો. ત્યારપછી મ્હેં કોઇને કંઇપણ આપ્યું છે ?

વેણીશંકર:-કેમ, પેલા પાનાચંદની છોકરી સાસરે જતી હતી ત્યારે તેને ત્હેં કંઈ આપી નહોતી ?

પત્ની:-મ્હારાં નસીબ એવાં છે કે હું આપી દઉં છું; એ ધરેણું

મ્હારાં છે—ના, મ્હારી મિત્રકત છે । હું રાંડ સમજતી નથી ને નકામી મ્હાઈ મ્હાઈ કરીને મરી જાઉં છું.

પત્નીની આંખોમાંથી અભિમાનનાં એકાદ બે અશ્રુઓ સરી પડ્યાં. તેથી વેણીશંકરનું હૃદય પત્નીને આધીન થઇ ગયું. પુરુષને વાવવા સ્ત્રીને માટે આના જેવું હથિઆર બીજું એકે વિધાતાએ નિર્માણ કયું નથી. જે પુરુષનું હૃદય શત્રુઓનાં સેંકડો શસ્ત્રોથી દમાતું નથી, પર્વતાકાર કમાનના તાપથી દમાતું નથી, તેનું હૃદય પોતાની પ્રણયિનીનાં અશ્રુજળો દ્રવીભૂત કરે છે. જે દુશ્મનનું હૃદય સેંકડો શત્રુઓથી—સેંકડો બાળક બાળિકાઓના શિરચ્છેદના દર્શનથી દ્રવ્યું નથી, તે હૃદય પણ તેની કામિનીના અશ્રુથી દ્રવીભૂત થાય છે. શું મન્દોદરીનાં અશ્રુદર્શનથી રાવણ સરખો રાજા નરમ થઇ ગયો ન્હોતો ? શું હુગો પત્નીના રૂદનથી હૃદયના મહાપાતકના દર્શને લાચાર થઇ ગયો ન્હોતો. જગત્માં રમણીનાં અશ્રુઓ ઘ્નન્દ્રના વ્રજ—કરતાં પણ કઠોર રૂપે પતિના હૃદયને દમન કરવાને શક્તિવાન છે.

• વેણીશંકરે ગદગદ કંઠે કહ્યું:—“ તું ગુસ્સે કેમ થાય છે ? આ વખત એવો આવ્યો છે કે, કોઇનો વિશ્વાસ કરવામાં સાર નથી. જે આપ્યું તે આપ્યું. હવેથી કોઇને આપીશ નહિ. સાચવી જાણીશ તો રહેશે નહિ તો ક્યાંય ચાલ્યું જશે તે પત્નો પણ નહિ લાગે. ”

પત્નીએ તેમનો હિતોપદેશ ગ્રહણ કર્યો અને કહ્યું:—લોકો ઉપર એક જાતનો ઉપકાર થાય છે એમ ધારીને હું આપતી હતી; પરન્તુ તમે ના કહો છો તો હવેથી નહિ આપું. ”

વેણીશંકર:—“ ઠીક ત્યારે, હવે તું શું કહેવાને આવી હતી તે કહે. ”

પત્ની:—કેમ, હું આવી છું તે ત્હમને કાંઈ હરકત કરેં છું ? જો હરકત થતી હોય તો ચાલી જાઉં ?

વેણીશંકર:—ના—ના—તું આવી એમાં મ્હને શી હરકત હોય.

ઉલટી ના આવે તો મ્હને ચિંતા થાય. ત્હારે શું કહેવાનું છે—ઝટ કહી દે તો સાંભળી લઇને નિશ્ચિંત થાઉં.

પત્ની:—આમ સાંભળવામાં કંટાળો આવતો હોય તો ના કહું.

વેણીશંકર:—હવે હું એક શબ્દ પણ બોલીશ નહિ—જે બોલું છું તે ત્હને આડું પડે છે ! હવે શું કહેવાને આવી છે તે કહી દે.

પત્ની:—તમારી વહુનો કાગળ આવ્યો છે.

વેણીશંકર:—કયી વહુનો ?

પત્ની:—માતરવાળીનો.

વેણીશંકર:—શું લખ્યું છે ? તેનો કાગળ શી બાબત આવ્યો છે ?

પત્ની:—એ અહિં આવવા માગે છે.

વેણીશંકર:—કેમ ?

પત્ની:—મ્હને લાગે છે કે તેના બાપને ત્યાં ખાવાપીવાનું નહિ મળતું હોય. બિખારીની છોકરી છે. આવી બિખારણુ જાડે મ્હારા સોનાના ચાંદ જેવા છોકરાનું લગ્ન કર્યું તે વખતે તમારી આંખો ક્યાં ગઇ હતી ? હશે એ તો તમે જાણો પરન્તુ મ્હારો સોના જેવો છોકરો એ બિખારણુના પાપે સુકાઇને મરી ગયો.

વેણીશંકર:—એ વાત જો કે ખોટી તો નથી પરન્તુ સૌ સૌના નસીબ પ્રમાણે થયા કરે છે. જેવું નસીબમાં લખ્યું હતું તેવું થયું.

પત્ની:—ખોટી વાત—કામણ કરવાથી તો મ્હોટો સિદ્ધ પુરુષ હોય તે પણ મરી જાય છે. આ બિખારીની છોકરીએ મ્હારા છોકરાને કામણ કર્યું હતું.

વેણીશંકર:—તેણે શું અહિં આવવા માટે લખ્યું છે ?

પત્ની:—હા, પેટ ભરાયું નહિ એટલે અહિં આવવાનું સુઝ્યું.

વેણીશંકર:—હશે ગમે તેમ હોય તોપણ આપણા શશિકાન્તની વહુ છે ને. બૂખે મરતી હોય તો એને આપણે ત્યાં લાવવીજ જોઇએ.

પત્ની:—હું પણ એજ કહેવાને આવી છું.

વેણીશંકર:—શું કહેવાને આવી છે ?

પત્ની:—એજ કે વહુને તેડાવો.

વેણીશંકર:—એટલીવારમાં આટલો બધો ફેરફાર કેમ ?

પત્ની:—શો ફેરફાર ? શું મહેં વહુને તેડાવવાનું નહોતું કહ્યું ? તમે તેડાવતા નથી ને.

વેણીશંકર:—ડીક, ચાલો. મ્હારેજ વાંક છે. વાંકતો ખરેજ—મહેં તેની બિલકુલ સલાખ લીધી નથી—એ વાંક તો મ્હારેજ ને. બે દિવસ પછી દિવાસો આવે છે—તે દિવસે તેને તેડાવીશું.

પત્ની તેમના એ વિચારને અનુમોદન આપી અન્ય ગૃહકાર્યો કરવાને ચાલી ગઈ, વેણીશંકર ત્રીવેદીએ અંધ કરેલી ચોપડીને ફરીથી ઉઘાડી વાંચવાની શરૂ કરી; પરંતુ થોડોવારમાંજ એમના હાથમાંથી ચોપડી પડી ગઈ અને આખો ઓરડો તેમના નસકોરાના અવાજથી ગાજી ઉઠવા લાગ્યો.

ત્યારપછી યથાસમયે વેણીશંકરે કિશોરીને તેડી લાવવાને માણસ મોકલ્યો. તે કિશોરીને તેડી લાવી દિવાસાને દિવસે પાછો આવી પહોંચ્યો.

તે વખતે સાંજ પડી ગઈ હતી. પડોશનાં ન્હાનાં ન્હાનાં છોકરાંઓ મેળામાંથી રમકડાં ખરીદીને રાજી થતાં થતાં ઘેર આવતાં હતાં. કેટલાક નવયુવાન યુવકો મેળો જોઈ આવી સ્મિત મુખે રસ્તે ચાલતી યુવતીઓ સાથે નેત્ર-સંમિલન કરીને ઉજળતા હૃદયે ધીમે ધીમે રસ્તા પરથી ચાલ્યા જતા હતા. તેવામાં કિશોરીની ગાડી વેણીશંકરના મકાન આગળ આવીને ઉભી રહી. કેટલીએક વાર સુધી ગાડીમાં રાહ જોયા પછી કિશોરીને જ્યારે એમ લાગ્યું કે, ઘરમાંથી

કાંઈ તેને સ્થામું લેવાને આવશે નહિ, ત્યારે તેણે પોતે ગાડીમાંથી ઉતરીને એક વાર કર્ણાજનક દૃષ્ટિથી મકાનની ચારે બાજુએ નજર ફેરવી. તેણે જોયું તો તેની સાસુ અંદરના ચોકમાં ઉભાં રહ્યાં હતાં. આપાદ માસનો દિવાસાનો દિવસ હતો—એજ સુશ્યામ સાયંકાળ, એજ સાસરાનું મકાન, બધું એમનું એમ હતું—કેવળ શશિકાન્ત નહોતો. શશિકાન્ત સિવાય સર્વત્ર અંધકાર હતો; સમસ્ત નિરાશાજનક હતું; સર્વે અફસોસના કર્ણાજનક સંગીતના સૂરમાં લીન થતું હતું; સઘળું હતું ન હતું થઈ ગયું હતું પરંતુ સંસાર જગત હતો ! પક્ષીઓ ડીલી ડીલી કરતાં પોતાના માળાઓ તરફ જતાં હતાં; સ્ત્રીઓ સાયંકાળ થયેલો હોવાથી દિપકો પ્રકટાવી રહી હતી; પરંતુ કિશોરીનો શશિકાન્ત નહોતો એટલે તેને મન તો સર્વત્ર અંધકારજ હતો. કિશોરીનું સર્વ તેજ લુપ્ત થઈ ગયું હતું.

કિશોરી ધ્રુજતા હૃદયે ઘરમાં ગઈ. સાસુ આવીને તેનો હાથ પકડીને તેને ઓરડામાં લઈ ગઈ. સાસુ અને વહુએ કેટલાએક સમય સુધી એક સાથે, એકજ જણને માટે રડયા કર્યું. છેવટે પડોશીની પાંચ સ્ત્રીઓ આવી પહોંચી; ઘરમાં કામકાજ કરનારી નોકરડી લક્ષ્મી અને કિશોરીની નણદ ગુલાબ, જેઓ ઘરમાં કોઈને કહી સિવાય દેવદર્શન કરવાને ગયાં હતાં તે પણ ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યાં. સર્વે મળીને દુઃખનો પ્રારંભ, સમવંદના, ચર્ચા અને છેવટે ઉપસંહાર કરીને ભવિષ્યના સુખનું ચિત્ર આંકી તેમના મનનું સમાધાન કર્યું. થોડીવાર પછી એ સ્થાને દુઃખનાં અશ્રુઓ વસંવાને બદલે સુખના હાસ્ય તરંગો ઉછળી રહ્યા. માત્ર એક જણના હૃદયનો શોક કોઈ પણ પ્રકારે દૂર થયો નહિ.

પ્રકરણ ૯ મું.

નરીખ કથું.

શીવકાર ડોશી અર્થાત્ વેણીશંકરની પત્નીને, ગરીબ માયાપની દિકરી કિશોરીનું અપૂર્વ સુન્દરતાપૂર્ણ મુખ જોઇને તેના ઉપર અત્યંત રુચિ ઉપજી. તેના દુઃખથી તેમને પણ દુઃખ ઉત્પન્ન થયેલું જણાવ્યું. દિવસો પર દિવસો વીતવા લાગ્યા. મહિનાઓના મહિના પસાર થઈ જવા લાગ્યા. કિશોરી સાસરે રહીને સાસુ સસરાની સેવા ચાકરી કરી પોતાના દિવસો વીતાડવા લાગી. કિશોરીની સેવા સુશ્રુષાથી, આદર યત્નથી વેણીશંકર ત્રીવેદી ઘણા ખુશ થયા; તેઓ કિશોરીને નામ દઈને બોલાવવાનું પણ બૂલી જવા લાગ્યા. કિશોરી જે પોતે સંધીને તેમને ના જમાડે તો તેમને જમવામાં તૃપ્તિ મળતી નહોતી; દેવ સેવાનાં વાસ્તે જો કિશોરીએ માંજ્યાં ના હોય તો તે તેમને અપવિત્ર જણાતાં હતાં; સૂવાની પથારી જે કિશોરીએ ના પાથરી આપી હોય તો તેમને આરામ પણ મળતો નહોતો; ત્રીવેદી મહાશયની ત્રીજીની ચાવી, પેટી પટારાની ચાવીઓ સઘળી કિશોરીના હાથમાં રહેવા લાગી. પૈસા ટકા, જરૂર જણસ, જે કાંઈ આવતું તે સઘળું તેઓ કિશોરીને સોંપતા હતા. કિશોરી બહેલી હતી, તેના અક્ષર મોતીના દાણા જેવા હતા, આંક પણ સારી રીતે જાણતી હતી એથી ત્રીવેદી મહાશયે તમામ હિસાબકિતાબનો ભાર પણ કિશોરીને અર્પણ કર્યો હતો. દૂધનો હિસાબ, ઘોળીનો હિસાબ, નોકરચાકરોનો હિસાબ સર્વ કિશોરી કરતી હતી. વેણીશંકર આ બાબત બિલકુલ લક્ષ્ય આપતા નહોતા. કિશોરીના સ્નેહાળ સ્વભાવથી, સર્વ માણસો તરફ સમાન દયા-માયા-સ્નેહ અને ભાંકત હોવાથી, કાંઈને નિરાશ

થવા જેવું કંઈ પણ સાધન મળી આવતું નહોતું. પાડોશીઓ પણ દશ જથ્થેને મ્હોંડે તેનાં યશોગાન ગાવા લાગ્યાં. દૂધવાળીના દૂધના હિસાબમાં ભૂલ થઈ હોય-વેણીશંકરની પુત્રી ગુલાબે તેના છોકરાના દૂધના હિસાબમાં ભૂલ કરી હોય તો દૂધવાળી કિશોરીની વાત માનતી અને જે પૈસા આપે તે લઇને ચાલી જતી હતી. ધોખી કપડાંને માટે કાઢની સાથે ઝગડો કરે તો ત્યાં કિશોરીજી આવીને એ ઝગડાનો અંત લાવતી હતી; પરંતુ તેને મળી આવેલી આ પ્રમાણેની અનુકુળતા વધારે દિવસ ચાલી શકા નહિ. કિશોરી અગ્રેસર થઇને ધરનો આખો કાર્યભાર ચલાવે, એને પૂછ્યા સિવાય કંઈ પણ કામકાજ થઇ શકે નહિ, એ ત્રીવેદી મહાશયની ગૃહસ્થ કન્યા ગુલાબ, ખીજા બે છોકરાઓની વહુઓ અને સાથે સાથે શીવકોર ડોશીને ઘણું અસહ્ય થઈ પડ્યું. વાદ પ્રતિવાદ-આન્દોલન આલોચના કરતાં હેવટે એ નક્કી થયું કે, મ્હોટી વહુની એ પદવી ઊનાવી લેવી જોઈએ !

એક દિવસ કિશોરી રસોઈ કરતી હતી તેથી ત્રીવેદી મહાશયની દેવસેવાની ઓરડી સાફ કરવામાં આવી નહોતી. પુત્રી ગુલાબને રનાન કરીને આવેલી જઈ ડોશીએ તેને કહ્યું:—“ તારા પિતાશ્રી માટે સેવાની ઓરડી સાફ કરી નાંખ. ”

ગુલાબે મ્હોં મરડીને કહ્યું:—“ હું સેવાની ઓરડી સાફ કરીશ તે બાપાજીને પસંદ આવશે નહિ. મ્હોટાં બાબીના હાથ સોનાના છે-એમના હાથે ઠાકોરજી વધારે સંતુષ્ટ થાય છે. ”

ડોશી:—“ તું સાફ કરી નાંખ, જ્હેન એવું ના બોલીએ. ”

કમળા:—તું શું બોલતી હઈશ બા; તે દિવસે મ્હોં ઓરડી સાફ કરી હતી તે બાપાજીને ખિન્નકૃત્ત પસંદ આવી નહોતી. કેટલી કચકચ કરતા હતા. હું તે સાફ કરવા જવાની નથી.

ડોશી:—“ ત્યારે લલિતા વહુ તું સાફ કરી આવ.

સામુજીના આદેશથી લલિતા વહુ દેવસેવાની ઓરડી સાફ કરી, સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરી આવી, પરન્તુ વેણીશંકર સેવા કરવા આવ્યા ત્યારે આસન બેઠેનેજ અગ્નિશર્મા થઈ ગયા. તેમના વિષ્ણુ-પાદ-પદ્મને પાણીમાં નાંખી દીધું હતું, પવાલાનું પાણી ઢળી જવાથી બેસવાનું આસન અને રહામેનો દેવસેવાનો પાલખો ભીંગઈ ગયો હતો. તેમજ નૈવેદ્યને માટે રાખવામાં આવેલાં પતાસાં પણ પાણીમાં પલળીને ઓગળી ગયાં હતાં.

વેણીશંકરે ચીતકાર કરી પત્નીને બૂમ મારી અને કહ્યું:—
“ આ દેવ સેવાની ઓરડી આજે કોણે સાફ કરી છે ? બધું પાણીજ પાણી કરી નાંખ્યું છે. મ્હારું વિષ્ણુ-પાદ-પદ્મ ભીંગવી નાંખ્યું છે, બેસવાનું આસન અને નૈવેદ્ય પણ પલાળી નાંખ્યું છે: આ કોણે કર્યું !

શીવકાર ડોશી:—લલિતા વહુએ.

વેણીશંકર:—લલિતા વહુ તે બ્રાહ્મણની છોકરી છે કે બીજીની ? દેવસેવાની ઓરડી કેવી રીતે સાફ થાય એ પણ જાણતી નથી ? મ્હોટી વહુ ક્યાં છે ?

ડોશી:—હવેથી તમારી સેવાની ઓરડી કાંઈ સાફ નહિ કરે.

વેણીશંકર:—કાંઈએ સાફ કરી આપવાની જરૂર પણ નથી. મ્હોટી વહુથી શું આટલું પણ થઈ શકતું નથી ?

ડોશી:—તે દિવસે ગુલામે સાફ કરી ત્યારે પણ આવી રીતે બૂમો મારતા હતા, આજે લલિતા વહુએ સાફ કરી તો પણ બૂમો મારો છો, આ તમારો મ્હોટો અન્યાય છે.

વેણીશંકર:—અન્યાય ? એ લોકો બરાબર સાફ કરે નહિ અને મ્હારો અન્યાય !

ડાશી:-એક વાર નહિ પણ સો વાર અન્યાય. કેમ, મ્હોટા વહુ કુળનો દીવો છે અને બીજાં બધાં શું નકામાં છે ?

વેણીશંકરને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો. તેમણે મ્હોટા અવાજે કહ્યું તેઓ બરાબર કરી શકે નહિ ને કામ કરવા આવે તો ઉલટું નુકસાન કરી જાય અને મ્હારે કંઈ કહેવુંજ નહિ ? બધે પોણી પાણી થઈ ગયું છે, હું બેસું ક્યાં ?

ડાશી:-એ હજી ન્હાની છે. કદાચ અણસમજણમાં એવું થઈ ગયું તો શું તમારે આમ બૂમો મારવાની ?

વેણીશંકર આ બાબતનો કંઈપણ પ્રત્યુત્તર નહિ આપતાં કચકચ કરતા બહાર ચાલ્યા ગયા. પછી ડાશીએ કિશોરીને જઈને કહ્યું:-“ જા બા, તું જઈને ફરીથી સેવાની ઓરડી સાફ કરી આવ.”

કિશોરી તે વખતે તાવડીમાં તેલ મૂકીને શાક વધારવાની રાહ જોઈ રહી હતી. એ વાત સાંસુને જણાવતાં સાંસુએ ગુલાબને કહ્યું કે, “ ગુલાબ ! તું ત્યારે શાક વધારી નાંખ બહેન, મ્હોટી વહુ સેવાની ઓરડી સાફ કરીને આવે છે.”

એજ પ્રમાણે થયું. ગુલાબ સ્સોડામાં ગઈ અને કિશોરી દેવ સેવાની સામગ્રી તૈયાર કરવાને ગઈ.

કેટલીએક બૂમો માર્યા પછી વેણીશંકરે આવીને સેવા કરી લીધી અને જમવા બેઠા. શીવકોર ડાશી તેમને પીરસતાં હતાં. વેણીશંકરનો મીઠાજ આજ એવો તો બગડી ગયો હતો કે, એક માત્ર મ્હોટી વહુ સિવાય કોઈ તેમની સ્થામે જવાને સાહસ યા સ્વીકાર કરી શકે નહિ. પુત્રી તેમજ બીજી વહુઓને બાબુએ મૂકી મ્હોટી વહુને કાર્યબાર સોંપવાથીજ આવો કુરુક્ષેત્રનો મામલો ઉભો થયો છે એમ ધારી ડાશીએ પોતે પીરસવા રહેવાનું યોગ્ય ધાર્યું હતું.

વેણીશંકર બેએક કાળીઆ જમ્યા હશે કે તરત બૂમ મારી

હિયા કે:—“ આ શાક કોણે ખનાવ્યું છે ? નક્કી મ્હોટી વહુએ ખનાવ્યું હોય એમ લાગતું નથી. ”

પત્નીએ કહ્યું:—કેમ આજે તમને શું થયું છે ? ”

વેણીશંકર:—મ્હારું કપાળ થયું છે.

પત્ની:—આવું સરસ શાક દેખાય છે ને.

વેણીશંકર:—ખળી ગયું છે. મીઠું તો બિલકુલ જણાતું જ નથી.

કોણે ખનાવ્યું છે ?

પત્ની:—ગુલાબે.

વેણીશંકર:—એ તરત માલૂમ પડી આવે છે.

પત્ની:—જુઓ સાંભળો, એક વાત કહું.

વેણીશંકર:—કહે.

પત્ની:—મ્હોટી વહુ બિચારી એકલી રહી અને કામ રજાં હજારો. એ એકલી તે બિચારી બધે ક્યાંથી પડે રહે. તમે જ્યારે જોકરી અને ખીજી વહુઓ ઉપર આમ ચીડાશો તો તેઓ શી રીતે કામકાજ કરી શકશે ? તમે આમ ઘડી ઘડીમાં ચીડાઓ તે સારું નહિ!

વેણીશંકર:—પણ તેઓને કંઈ કામ કરતાં આવડતું નથી તેવું કેમ ? આ શાક જાં, કોઈના મ્હોંમાં પેસે તેવું નથી. કહે, તેણે એવું કેમ ખનાવ્યું ?

પત્ની:—મઘા દિવસ કંઈ સરખા જાય છે ?

વેણીશંકર:—કયે દિવસે એમણે સારું કર્યું ?

તે વખતે પત્નીએ વેણીશંકરને આ પ્રમાણે ગુસ્સે નહિ થવાને અત્યંત અનુરોધ કર્યો અને અનેક પ્રકારનો હિતોપદેશ આપ્યો, પરંતુ વેણીશંકરે તેના આ ઉપદેશને કોઈ પણ પ્રકારે અનુમતિ આપી નહિ.

આ સઘળાં કારણોને લીધે નણુંદ, દેરાણીઓ, દિયરો અને

સાથે સાથે સામુ પણ કિશોરીના ઉપર અદેખાઇ કરવા લાગી. ધાન ધીમે સર્વે કિશોરીના ઉપર ચીડાઈ ગયાં.

છેવટે સર્વે કિશોરીની આ સત્તા પડાવી લેવાને, તેના દોષો શોધી કાઢી તેનો સર્વનાશ કરવાને તત્પર થયાં. વેણીશ્રંકરનો કિશોરી પ્રત્યે તિરસ્કાર કેમ ઉત્પન્ન થાય તેને માટે યથોચિત ઉપાય શોધી કાઢવાને સૌ પ્રયાસ કરવા લાગ્યાં.

એક દિવસ શીવકોર ડોશી, ગુલામ અને લલિતા વડુ સાયંકાળ પછી રસોડામાં બેસીને કિશોરીની વાતચિત કરી રહ્યાં હતાં. ગુલામ કહેતી હતી કે,—“આવી રીતે આપણે આપાછના તિરસ્કારને પાત્ર થઈએ તો આપણું ઘર કેવી રીતે ચાલે ! મ્હને મ્હોટે ઘેર પરણાવી છે, વસ્તારી થઈ છું; પરંતુ હવે મ્હને અહિં રહેવું યોગ્ય લાગતું નથી. મ્હોટી ભાભીના સોના જેવા હાથે જે કામ થયું ના હોય તો આપાછનો જીવ માને નહિ એ કેમ પાત્રવે ?”

ડોશી:—મ્હને તું કશુંયે મનમાં લાવીશ નહિ; મ્હોટી વડુનું કામ જરા સુધડ અને સ્વચ્છ હોય છે તેથી તેઓ એમ કરે છે. ”

લલિતા વડુ—(મ્હોં ફેરવીને):—“એ રાંડનું કામ સાંઝે થાય છે અને આપણને બિલકુલ આવડતુંજ નથી ?”

સસરાને માટે ન્હાવાને ઉતું પાણી કાઢીને કિશોરી તે વખતે રસોડામાં જતી હતી; પરંતુ તેનીજ વાત અને નિંદા થતી હોવાથી તેણે વિચાર્યું કે, જે કદાચ હું હમણાં રસોડામાં પ્રવેશ કરીશ તો નિંદા કરનારાંઓ શરમાઇને સંકોચ પામશે એથી તે ત્યાં આગળથી ચાલી ગઈ. પરંતુ આ મિથ્યા અપવાદ સાંભળી તેને રડવું આવ્યા સિવાય રહ્યું નહિ.

કિશોરીનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળી ગુલામે લલિતાને કહ્યું:—“ભાભી જરા જઇને જુઓ જોઈએ, કાણ ગયું ?”

“ખીજું કાણ હોય, મ્હારાં જોડાણી.”

સર્વેની નજરમાં આ એક મહત્વની વાત બની ગઇ હોય એમ જણાયું. મુંગાં મુંગાં સૌ પોતપોતાને કામે લાગી ગયાં.

કિશોરી જ્યારે રાત્રે જન્મવાને ખેડી ત્યારે તેની સાસુએ આવીને તેને કહ્યું—“મ્હોટી વહુ ! એક વાત કહું તે સાંભળ.”

કિશોરીએ હાથમાંના કાળીઆને થાળીમાં પાછો નાંખીને કહ્યું—
“કહો ?”

સાસુએ કહ્યું—“સાંભળ, તું મ્હારા શશિકાન્તની વહુ છે, પરંતુ ત્હારે નસીબ દુકું છે; તું ત્હારી બધી સ્થિતિ તપાસી જો; હવે તું ન્હાની નથી; ત્હારે હવે સમજીને ચાલવું ઉચિત નથી શું ?”

કિશોરી કંપી ઉઠી. ઉદાસ નેત્રે સાસુ સ્હામું જોઈને ધ્રુજતા અવાજે તેણે કહ્યું—“મ્હેં શું કર્યું છે, બા ?”

સાસુએ ભ્રમર સંકોચીને કહ્યું—“ખીજું તો શું કરે ! પણ તું અમને ધર ચલાવવા દેવાની નથી.”

કિશોરીનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. તેના શરીરનું સમસ્ત લોહી વિઘુત્ વેગે જોડવા લાગ્યું. આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યું. તે કેટલીક વાર સુધી કંઈપણ ખોલી શકી નહિ. છેવટે તેણે ગળું ખોખારીને ભાંગ્યા દૂટયા અવાજે કહ્યું—“હું બા; મ્હેં શું કર્યું છે ? મ્હને કહો તો કંઈ સમજણ પડે.”

સાસુ—શું કહું ! ત્હારામાં બુદ્ધિ તો છે નહિ. છુપાઈ છુપાઈને ખીજાંઓની વાતો સાંભળે છે એ સાંઈ નહિ. ત્હારો છેવટે મ્હાંઈ ધર ભંગાવવાનો વિચાર છે કે શું ?”

કિશોરી—ક્યારે બા ! મ્હેં કાંઈ દિવસ સંતાઈને કાંઈની પણ વાત સાંભળી નથી.

સાસુ—ખોટી વાત ! તું સારા માઆપની દીકરી થઈને બુદ્ધ

બોલે છે કે કેમ ?

કિશોરી:—હું જરા પણ ખોટું બોલતી નથી. આ ! મહેં છુપાઈ રહીને કંઈપણ વાત સાંભળી નથી. આ વાત તમને કાણે કહી આ.

સાસુ:—મહેં મ્હારી નજરે જોયું છે.

કિશોરી:—ક્યારે જોયું આ ?

સાસુ:—કેમ, હમણાં હું, ગુલાબ અને લલિતાવહુ રસોડામાં વાતો કરતાં હતાં ત્યારે.

કિશોરી:—તે વખતે શું હું છુપાઈ રહી હતી ? હું મ્હારા સસરાજીને ન્હાવાનું પાણી કાઢી આપીને રસોડામાં આવતી હતી. તમે મ્હારા વિષે વાત કરી રહ્યાં હતાં, એ સાંભળી હું અંદર નહિ આવતાં પાછી ચાલી ગઈ.

આ સાંભળી ડોસી અત્યંત ગુસ્સે થયાં, તેમની આંખોમાંથી વીજળીના જેવા ચમકારા થવા લાગ્યા. તેમણે છેક સપ્તમનો સૂર કહાડીને કહ્યું:—શું ત્યારે એ બિખારીની છોકરી, ત્હેં છુપાઈને વાત સાંભળી નથી ? આવી રીતે છુપાઈને વાતો સાંભળી, અવસર મળતાં ત્હારા સસરાને સાચું કે જુઠું કહી મ્હારું ઘર ભંગાવવાનો વિચાર છે કે શું ? એ પ્રમાણે કદાપિ યનનાર નથી, હું તને સાફ કહી દઉં છું. હું તો જાણતી હતી કે, બિચારી ગરીબ છે—પરંતુ તું તો બરાબર મ્હારા માથાની મળી. ઓ મા ! જુઓ અહિયાં પેટ ભરવાને આવ્યાં છે !

આટલું કહી શીવકોર ડોસી બચડતાં બચડતાં તેમના ઓરડામાં ચાલ્યાં ગયાં. કિશોરી પણ આંખોમાં આંસુ સહિત પોતાની રૂમમાં ચાલી ગઈ. તેની ખાવાની થાળી ત્યાં ને ત્યાંજ પડી રહી, તે એમાંથી એક પણ કાળાઓ ખાઈ શકી નહિ. કિશોરી પથારીમાં સૂઈ રહીને ટ્રુસ્કે ટ્રુસ્કે રડવા લાગી અને ગુલાબ વગેરે નિશ્ચિત ભાવે આહારાદિથી પરવારી, સુખનિદ્રા લેવાને માટે સૌ સૌની રૂમમાં ચાલ્યાં ગયાં.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

કુંડળ કલહ.

કિશોરીએ આખી રાત્રિ રૂદન કરવામાંજ પસાર કરી હતી. પ્રાતઃકાળે સૌથી વહેલી ઉઠીને ઉદાસિન મ્હેરે તે ગૃહકાર્યમાં નિયુક્ત થઈ. વેણીશંકરે એકાદ કાર્ય પ્રસંગે તેને ખોલાવીને જોયું તો તેનું મ્હોં તદ્દન ઉતરી ગયું હતું. આખી રાત્રિ તેણે ઉઘ્યા સિવાય પસાર કરી છે, તે જોઈ મ્હોં જોતાંજ જણાઈ આવ્યું. ગઈ કાલની સાસુ વહુની તકરાર પણ તેમણે થોડી ધણી સાંભળી હતી પરંતુ શેને માટે, તેમજ કયા કારણસર પત્નીએ તેની સાથે તકરાર કરી હતી એ વેણીશંકર બિલકુલ જાણતા નહોતા. તેમણે કિશોરીને પૂછ્યું:—કિશોરી ! ત્હને શું થયું છે, બા ?

કિશોરી કંઈપણ પ્રત્યુત્તર આપી શકી નહિ. તેની આંખોનાં આંસુઓ સરી પડીને તેના બન્ને ગાલોને ભીંજી નાખ્યા. કિશોરી રડવા લાગી.

વેણીશંકર:—શું થયું છે, કહોને બા ! મ્હને શું નહિ કહે ?

તોપણ કિશોરી કંઈ ઉત્તર આપી શકી નહિ, આથી વેણીશંકરને સહજ ક્રોધ ચડ્યો. તેમણે વિચાર્યું કે, એ મ્હારી પાસે વાત કહેતાં અચકાય છે. પરંતુ કેમ કરીને સાસુ-નણંદનો દોષ કહી શકાય, કેમ કરીને આત્મદોષ ખુલ્લો કરી શકાય તેની કિશોરીને બિલકુલ માહિતી નહોતી તૈથી તે જવાબ આપતી નહોતી. ત્યારે તે કંઈ પણ ખોલી શકી નહિ ત્યારે વેણીશંકર ગુસ્સે થઈને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. કિશોરી પણ જે દુઃખનો બાર લઈને સસરા પાસે આવી હતી તે દુઃખનો બાર લઈને ચાલી ગઈ.

વેણીશંકર જમવા બેઠા ત્યારે તેમની પત્નીને ત્યાં આગળ બેઠી પરંતુ કિશોરીને બેઠી નહીં એટલે તેમણે કહ્યું:-મ્હોટી વહુ ક્યાં છે ? પત્નીએ નાકની ડાંડીને સહજ ફેરવીને કહ્યું-તમારું એમાંજ ધ્યાન છે ! બસ ‘મ્હોટી વહુ’ ‘મ્હોટી વહુ’ ક્યાં કરો છો, પરંતુ મ્હોટી વહુ તો તમારા રહામું પણ બોલી નથી.

વેણીશંકર:-એમ કેમ, એ તો મ્હારી અત્યંત ચાકરી કરે છે.

પત્ની:-હા, તે બે દિવસ બેયું ખરું. એને બોધને મ્હને ઘણો આનંદ ઉત્પન્ન થયો હતો. ધાર્યું હતું કે, શશિકાન્ત નથી તો તેની વહુ તમારી ચાકરી કરશે, એ પણ એક જાતનું સુખ છે. પરંતુ રાંડ ઘણી શેતાન છે. ગરીબની છોકરી ખરી ને !

વેણીશંકર:-કેમ ? કેમ, એ કંઈ કહેતી હતી કે ?

પત્ની:-તમે તો પાછા બોળા ખરાને, તે આટલું પણ સમજી શકતા નથી.

વેણીશંકર:-ખુલ્લી વાત કરને, મ્હને કંઈ સમજણ પડતી નથી.

પત્ની:-આટલું સમજતા પણ નથી. એની માએ એને શીખ-વાડ્યું હશે કે, સસરાની સેવા ચાકરી કરી, તેમને સંતુષ્ટ કરી, થોડી ઘણી મિલકત લખાવી લેજે, સમજ્યા.

વેણીશંકર:-હાં, પછી શું થયું ?

પત્ની:-તમે તે આપતા નથી એટલા માટે હમ્મેશાં તે મ્હોં ચડાવીને ફરે છે સૌની સાથે ઝગડો કરે છે, બધાંની નિંદા કરે છે, છુપાઈ છુપાઈને બધાંની વાતો સાંભળે છે; આ વાત છે.

વેણીશંકર:-તો શું મ્હને એનો વિચાર નહિં હોય ? મ્હારી હયાતીમાં જ્યારે શશિકાન્તનું મૃત્યુ થયું છે, ત્યારે મિલકત પર એનો અધિકાર ક્યાંથી હોય ? સ્વામીનું હોય તો સ્ત્રીનું થાય. પિતા જીવતા હોય તો પુત્રનો સંપત્તિ પર અધિકાર થાય નહિ એટલે પિતા પહેલાં

પુત્રનું મૃત્યુ થાય તો તેની સ્ત્રીનો કંઈ પણ અધિકાર હોતો નથી. એ હું જાણું છું.

પત્ની:—તમે તો શું, ન્હાનાં છોકરાં પણ એ વાત તો જાણે છે.

વેણીશંકર:—હું જાણું છું જતાં નિશ્ચિંત તો નહોતોજ. રેલ્વેની સડક પાસેની આપણી જે જમીન છે, તે “વીલ” કરીશ તેમાં મ્હોટી વહુને આપતો જઈશ, એવો સંકલ્પ કર્યો છે. એમાંથી જે અનાજ વગેરે આવશે, તે ઉપર તેનો નિભાવ ખુશીથી થઈ શકશે; વળી ચારસાંએક રૂપિયા રોકડા આપતો જઈશ. હું જલદીથી આ સઘળાં બાબતનો અંદોજરત કરી નાંખીશ.

પત્નીએ જોયું કે, આ તો હિત કરવા જતાં વિપરીત પરિણામ આવ્યું, શ્રાપ દેવા જતાં વરદાન મળ્યું, ત્યારે તેણે પોતાનો અવાજ ફેરવ્યો; સમમથી મૂર નમાવીને એકઠે સપાટે મધ્યમથી શરૂ કર્યો. તેણે ધીમે રહીને કહ્યું:—અરે, પણ તે તમે હમણાં કરશો નહિ. એમ કરવાથી આપણું ઘર નહિ ચાલે.

• આશ્ચર્ય પામીને વેણીશંકરે પત્નીના મ્હોં તરફ જોઈને કહ્યું:—કેમ, એમ કરવાથી ઘર કેમ નહિ ચાલે ?

પત્ની:—આપણે બીજા ત્રણ છોકરાઓ, બે વહુઓ અને એક પુત્રી છે, તમારા આ પક્ષપાતથી તેમને ખોટું લાગશે.

વેણીશંકર:—કેમ, એમને માટે બીજી ઘણીયે મિલકત છે.

પત્ની:—તેઓ એમ ધારશે કે, અમે સારા નહિ હોવાથી—અમે મ્હોટી વહુને ખાવા નહિ આપીએ એમ ધારી બાપાજી આ પ્રમાણે કરી જાય છે. એ શું એમને દુઃખ ઉત્પન્ન નહિ કરે ? તેમને ધણું ખોટું લાગશે માટે તમે આ પ્રમાણે કરશો નહિ.

વેણીશંકર:—અને કદાચ તેઓ મ્હારા મરણ પછી કિશોરીને ખાવા ના આપે ને તેને હેરાન કરે તો ?

પત્ની:-ઓ મા ! એવું એ ના કરે ! જે કદાચ એ શાન્તિથી સર્વે જણાની સાથે હળામળાને ચાલે તો તેઓ કાંઈ બોલે તેમ નથી; પરંતુ એ કાંઈને સુખી જોઈ શકતી નથી.

વેણીશંકર:-જો કદાચ એ પ્રમાણે હોય, તો શું મ્હારી પુત્રવધૂ ખાધાપીધા વગર મરી જશે ?

પત્નીએ જોયું કે, આ ક્ષુદ્ર અસ્ત્રદ્વારા એમની કર્તવ્ય ઈચ્છાને કાપી શકાશે નહિ. ત્યારે તેણે બીજો ઉપાય શોધી કાઢ્યો; અને કહ્યું:- તમે વીલ કરીને જે મિલકત મ્હોટી વહુને આપવા માગો છો તે મિલકત કદાચ તે વેચી દઈને તેનાં માઆપને ખવડાવી દેશે એ ડીક કહેવાશે કે ?

વેણીશંકર:-હું મિલકત વેચવાની ના કહીશ.

પત્ની:-કદાચ તમારું કહ્યું ના માન્યું તો ?

વેણીશંકર:-ડીક, કદાચ વેચશે તો છોકરાઓ વેચાતી લઈ લેશે.

પત્ની:-એમ એ વહુ બહુ માને એવી છે તો; તે વખતે તો એના આપનું ચાલશે, આપણા છોકરાઓને વેચાતી આપવાને બદલે બીજાને વેચાતી આપશે તો ?

વેણીશંકર:-એને માટે પણ રસ્તો કરતો જઈશ. વીલમાં લખી જઈશ કે, આ મિલકત વેચવાની હોય ત્યારે મ્હારા છોકરાઓનેજ વેચાતી આપે, બીજાને વેચી શકે નહિ.

પત્નીએ જોયું કે, તેની આ બાજુ પણ નકામી ગઈ, ત્યારે તેણે એથી પણ વધારે બીજી પ્રપંચની બાજુ ઉભી કરી. તેણે કહ્યું:-તમારા જેવા પુરૂષોને બધી વાત ખુલ્લી કહી ના સંભળાવીએ ત્યાંસુધી સમજી શકા નહિ. જુઓ મ્હારી વાત સાંભળો, મ્હોટી વહુની વાત વીલમાં જણાવવાની બિલકુલ જરૂર નથી.

વેણીશંકરે વિસ્મયતાથી પત્નીના સ્થામું જોઈને કહ્યું:-શી વાત

પ્રુક્ષી કરીને ના સંભળાવે તો અમે સમજી શકીએ નહિ ? તું શું એમ ધારે છે કે, પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓની અક્ષલ વધારે હોય છે ?

પત્ની:—હા. તમને અમે જ્યાંસુધી સમજાવીએ નહિ ત્યાંસુધી તમે સમજી શકો નહિ. તમે માત્ર ઉપર ઉપરથી સમજો, પરંતુ તેના ખરો ભેદ સમજી શકો નહિ.

વેણીશંકર:—એમાં શો ખરો ભેદ સમાયલો છે, કહે ?

પત્ની:—મ્હોટી વહુ હજી યુવાન છે, તેનું રૂપ પરીના જેવું છે. તમે તેના નામે મિલકત લખી આપી જાઓ, અને તે કદાચ સ્વતંત્ર થાય તો કુળને કલંક લાગવામાં પછી કંઈ બાકી રહે તેમ છે ? દિયેર નણુંદોને આધીન હોય તોજ તેમનાથી ડરીને તે સારી રીતે ચાલે.

આ વખતે વેણીશંકર કિશોરીના પક્ષને દઢતાથી સમર્થ કરી શક્યા નહિ. તેમણે વિચાર કરી છેવટે કહ્યું:—“ મ્હોટી વહુ એવી છેજ નહિ. ”

પત્ની:—મ્હારું કપાળ ! એ તો હું કહું છું કે, પુરૂષોને ભૂલાવવાની માટે સ્ત્રીઓ જો સીધી રીતે ના ચાલે, તો પછી પુરૂષોદ્વારા તેમનો સ્વાર્થ સધાય શી રીતે ? વહુ જો કે શાણી અને સારી છે, પરંતુ સારા માણસોને ખગડતાં કેટલી વાર લાગે ? આજે જેઓ દેવ ચરિત્ર જેવાં હોય છે તે કાલે પશુથી પણ અધમ થાય છે. સ્વતંત્રતા મળતાં ખોટે રસ્તે જતાં કેટલી વાર લાગે ?

વેણીશંકરે દઢતાથી કહ્યું:—જેનો સ્વભાવ ખરાબ હોય તેનું મ્હોં જોતાંજ તે માલુમ પડી આવે.

આ બાજી બચ્થ જતાં તેણે છેવટે રૂદ્ધ કરવાનો સૂર કાઢીને કહ્યું:—તમે કુળને કલંક લાગે એવોજ રસ્તો કરીને જવાના અને મ્હારે તે રોજ જોઇને પેટ બાળવું. એવું કદાપિ બનનાર નથી. એવું કરશો તો હું ગળે ફાંસો ખાઇને મરી જઈશ.

પત્નીની આંખમાંથી નીકળતાં આંસુઓ જોઈ દૃઢતાથી અડગ ઉભો રહે એવો વીર પુરુષ કોઈ છેજ નહિ. વેણીશંકર ત્રીવેદી પણ સહજ નરમ પડ્યા.

“હું હમણાં તો મરવા પડ્યો નથીને ? હમણાં તો વીસ કરવા બેઠો નથીને ? અત્યંત વિરક્તિ સાથે આ શબ્દો સાંભળાવી તેઓ ઉડીને બહાર ચાલ્યા ગયા. પત્નીએ પણ ખીખાં અન્ય કાર્યો તરફ પોતાનું લક્ષ્ય દોર્યું.

એક દિવસ પાછલા પ્હોરે કિશોરી તેની રૂમમાં બેસીને પોતાના કમનસીબનો વિચાર કરી રહી હતી. તે વિચારતી હતી કે, મ્હારા નસીબમાં સુખ લખ્યું નથી, મ્હારા નસીબના દોષે કોઈ સ્નેહ-મમતા બતાવી શકતું નથી-તો પછી કોઈ શું કરે ? સસરાજી દયા કરીને કંઈક સ્નેહની નજરથી જોતા હતા, પરંતુ પાંચ માણસોની આઘી-પાછી વાતોથી એ પણ પહેલાંના જેવી નજરથી જોતા નથી. સર્વે મ્હારા કુટેલા નસીબનાજ પ્રતાપ છે ! બાપને ઘેર જાઉં-માની પાસે જાઉં તો ત્યાં પણ કાંટા ઉગી નીકળ્યા છે. પિતાશ્રીની કર્મવાની શક્તિ હવે રહી નથી. ત્યાં જઈને રહું તો મ્હારી માને બળાપો થાય ! કિશોરીની આંખોમાંથી એની મેજે આંસુઓ નીકળવા લાગ્યાં, તેને તે કોઈ પણ રીતે અટકાવી શકી નહિ. એવામાં રસોડાની પાસેના ઓરડામાંથી કિશોરી સાસુની બૂમો અને કચકચ સાંભળી અને તેમાં એકાદ બે વાર પોતાનું નામ આવેલું સાંભળી તે મ્હાર નીકળીને એ બાજુ તરફ ચાલી ગઈ.

કિશોરીને પોતાની સ્થામે આવીને ઉભી રહેલી જોઈ શીવકોર ડાસીએ લાલચોળ આંખો કરીને કહ્યું:-આ એમને ખાવાની પૂરીઓ મિલાડી ખાઈ ગઈ ? જરા બરાબર ઢાંકતી પણ નથી. હવે એ શું ખાશે ?

કિશોરીએ અત્યંત સંકોચ પામીને કહ્યું:—આ, મહેં તો આજે ઓરડામાં પગ પણ મૂક્યો નથી; અને મહેં એ પૂરીઓ ઢાંકી પણ નથી. મહેને એ બાબતની ખિલકુલ ખબર નથી.

શીવકાર:—કેમ, લલિતા વહુએ પૂરીઓ ઢાંકી તે વખતે એની સાથે રૂપિઆ પણ મૂક્યા હતા, એ રૂપિઆ તો તહેં લીધા છેને ?

કિશોરી:—ના આ, મહેં એ રૂપિઆ લીધા નથી.

ડોસી:—તહેં નથી લીધા ત્યારે શું મહેં લીધા ? શું ત્યારે એને પગ થઇ ગયા ?

કિશોરી:—ગુલાબ બહેને કાઢીને આપવા માટે લીધા હતા તે મહેં જોયા છે.

નજીકમાંજ ગુલાબ ઉભી હતી. આ વાત સાંભળતાં તેણે આગળ આવીને કહ્યું:—અરે ઓ મ્હોટા ધરતી દીકરી ! ગુલાબ બહેનનું નામ દેવાને કેમ તૈયાર થઇ જાય છે ? હશે દે—તુંજ ધર ચલાવ. મ્હારા નસીબમાં જો ત્હારી વાતો સાંભળવાની ના લખી હોય તો બાપા મહેને ગૃહસ્થને ત્યાં પરણાવીને ઘેર રાખેજ કેમ ? હું રાંડ સમજતી નથી તે અહિંયાં પડી રહું છું. બા, હું તને પગે લાગું છું; તું મહેને સાસરે મોકલી દે ! હું હવે ત્હારી મ્હોટી વહુનાં મહેણાં સહન કરી શકતી નથી. મ્હારે સાસરે હું કંઈ ભૂખ્યે નહિ મરી જાઉં.

શીવકાર ડોસીએ પણ ગુલાબનો પક્ષ લીધો. તેણે કહ્યું:—મ્હારંજ નસીબ નથી, નહિ તો ત્હારા બાપ એને ઉચે પાટલે ચડાવીને ઘરમાં રાખે કેમ ? કદાચ રાખે તો એની એકલીનીજ વાતો કેમ સાંભળ્યા કરે ? જા બહેન, તેમને એમની કુળદિપક વહુને લઇને રહેવા દે, હું તને લઇને કાશિએ જઈશ. ખરી વાત છે; આવાં મહેણાં સાંભળી બિખારીની છોકરીનું ચડેલું મ્હોં સહન કરી મ્હારી સોના જેવી છોકરી ઘરમાં રહી શકે ખરી કે ?

આખા ધરમાં એક ભારે કળઓ શરૂ થયો. બીજી વહુઓ પણ આવીને સાસુ-નણુંદનો પક્ષ સમર્થ કરી વિવિધ પ્રકારનાં ભાષણોથી મ્હોટી વહુની નિંદા કરવા લાગી. નોકર ચાકરો પણ ત્યાં આગળ આવીને જડસડ થઈ ગયા. છેવટે બન્ને છોકરાઓ તેમ વેણીશંકર પોતે પણ ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા. કિશોરી દિંગમૂઠ જેવી બનીને ત્યાં આગળ ઉભી રહી હતી. પત્નીને મ્હોંડેથી કળઆનું વૃત્તાંત સાંભળીને તેમ બીજી વહુઓ પાસેથી સાક્ષીઓ મેળવીને તેઓ મનમાં ધણો પરિતાપ કરવા લાગ્યા. તેમણે ગુલાબને અનેક પ્રકારે સમજાવીને કહ્યું:—બહેન, તું ખોટું લગાડીશ નહિ. હું તને રસ્તો કરી આપું છું.

પુત્રી ગુલાબે નિસ્તબ્ધ રૂદનના સૂરને સતેજ કરીને કહ્યું:—આપા, તમે લાડ લડાવીને મ્હને ધરમાં રાખી છે. મ્હારો કાંઈ ઉપાય કરી આપો તો ડીક. નહિં તો હું ઝેર ખાઈને તમારા પગ આગળ મરી જઈશ; મ્હારાથી હવે વધારે સહન થતું નથી.

વેણીશંકરે કહ્યું:—જરૂર કરી આપીશ. જો તને મ્હારે ધરમાંથી દૂર કરવી હોત તો જેની તેની સાથે પરણાવી દેતાં મ્હને ન્હોતું આવડતું તે આવો કુલ્લીન જમાઈ શોધી લાવત ! મ્હારે ક્યાં સાત પાંચ છોકરીઓ છે ?

પિતાને પોતાના પક્ષમાં આવતા જોઈને ગુલાબે એથી પણ વધારે રડીને કહ્યું:—આપા, જો તમે ઉપાય કરવાના હો તો મ્હને આજે જ કરી આપો, નહિં તો હું આત્મહત્યા કરીશ.

વેણીશંકર:—મ્હોટી વહુને જે પચાસ વિદ્યા જમીન આપવાની નક્કી કરી હતી તે તને આપીશ.

પત્નીનું હૃદય આનંદથી ઉછળવા લાગ્યું. તેણે કહ્યું:—પછી છોકરાઓ કદાચ નહિ આપે તો ?

વેણીશંકર:—હું વીલમાં ચોખ્ખું લખીશ.

ગુલાબનું મ્હોં પ્રકુલિત થયું. શીવકોર ડોસી પણ જાણે બહુ દિવસનો અગાધ પરિશ્રમ વેડીને એકાદ મહા યુદ્ધમાં વિજય મેળવી અભિમાની થયાં. ત્રણે છોકરાઓનાં મ્હોં ઉતરી ગયાં; કારણકે, પચાસ વિધા જમીન તેમના વારસામાંથી ઓછી થઇ—મ્હેનની થઇ. વહુઓ એ સમજી શકી નહિ—પોતાના પક્ષનો અર્થાત્ નણુંદનો જય થયેલો જોઈ, તેમના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ.

કિશોરીએ કાંઈ પણ પ્રકારનો સારો નરસો વિચાર કર્યો નહિ. જેવા દુઃખદ હૃદયથી પોતાના દિવસો પસાર કરતી હતી તેવાજ હૃદયે ત્યાંથી ચાલી ગઇ.

સાયંકાળે જે વખતે કિશોરી તેના સસરાને જમવાને માટે પાટલો મૂકી આવીને દાદર પર ચડતી હતી તે વખતે વેણીશંકર દાદર પરથી નીચે ઉતરતા હતા, તેમણે નીચે ઉતરીને કિશોરીને કહ્યું:—“ કિશોરી ! જો સાંભળ.”

કિશોરી ઉભી રહીને વેણીશંકરના મ્હોં સ્થામે જોઈ રહી. ત્રીવેદી મહાશયે કહ્યું:—“ ત્હેં એ વખતે ગુલાબને શું કહ્યું હતું ? ”

સરળતાની પ્રતિમા કિશોરી કેમ કરીને પોતાની વધીલાત પોતે કરી શકે, કેમ કરીને વિગતવાર જણાવી શકે એ કંઈ જાણતી નહોતી. તેણે કંઈ સ્વરે કહ્યું:—“ કંઈ નહિ.”

ત્રીવેદી મહાશયે સહજ ક્રોધે ભરાઇને કહ્યું:—“ કંઈ નહિ ? ત્યારે તેણે શું ત્હારું નામ ખોટું દીધું ? ત્હારી સાસુ પણ ખોટું બોલી ? ” કિશોરીએ કંઈ પણ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ.

વેણીશંકર:—ત્હારી સાસુની કંઈ તું દુશ્મન નથી, મ્હોટા છોકરાની વહુ છે, તે ત્હારું જીહું નામ દે ખરી કે ? ત્હારો વાંક ના હોય તો આટલું થાયજ કેમ ?

કિશોરી નિરૂત્તરજ ઉભી રહી.

ત્રીવેદી મહાશયે ફરીથી કહ્યું:—“ જો કિશોરી ! ત્હારું આ સંધળું શું થયું ? મ્હેં ત્હારો વિચાર કરીને તને પંચાસ વિધા જમીન આપી હતી; પરંતુ ત્હારા આચરણથી કંટાળી જઈને એ ગુલામને લખી આપી—ગુલામને તેની અધિકારિણી બનાવી. એ મ્હારી બહાલી દીકરી છે. ”

આ વખતે કિશોરી નિરતર રહી નહિ, તેણે કહ્યું:—“ આપની પુત્રીને આપ ગમે તે આપો, તેમાં મ્હને શી હરકત હોય ? ”

વેણીશંકર:—જો ત્હેં તેની સાથે કળઓ કર્યો ના હોત તો એ જમીન ત્હારીજ હતીને.

કિશોરી:—મ્હેં કશુંયે કર્યું નથી; પરંતુ જમીનને હું શું કરત ? મ્હારે એનું શું પ્રયોજન છે ? વિધવાને મિલકતની કંઈ જરૂર નથી.

વેણીશંકર:—પેટની જવાબા બહુ મ્હોટી હોય છે, તે શી રીતે નિવારણ કરી શકીશ ?

કિશોરી:—તમે માત્ર ખાવા આપજો; એ વખત પેટ ભરાશે એટલે બસ.

વેણીશંકર:—ત્હારી સાથે બધાં આ પ્રમાણે ઝગડો કરે છે, તેથી એમ માલુમ પડે છે કે તું આ ઘરમાં વધારે વખત ટકી શકીશ નહિ.

કિશોરી:—ત્યારે શું તમે મ્હને કાઢી મૂકશો ?

વેણીશંકર:—હું તને કાઢી મુકું ! ના, પણ મામલો એવો ઉપસ્થિત થયો છે, તું અહિંયાં રહીશ કેવી રીતે ?

કિશોરી:—મ્હારા કમનસીમેજ એ બધું થાય છે—હું કાઢની સાથે ઝગડો કરતી નથી.

વેણીશંકરે જોયું કે, તેનાં બન્ને સુંદર નેત્રો અત્યુપૂર્ણ થઈ ગયાં છે—તેના અનિદ્ર્ય સુંદર મુખ ઉપર એક નિરાશાજનક છટા છવાઈ ગઈ છે. વાદળાંઓથી ઘેરાઈ ગયેલા આકાશમાં જેમ વિજળીનો

ચમકાટ થઈ રહે-તેજ પ્રમાણે તેના નિરાશા જનક મ્હોં ઉપર તેજ-સ્વિતાનો ગર્વ-સૌન્દર્યનો વિકાશ થઈ રહ્યો હતો, તેનું મ્હોં જોધને, તેના મ્હાન સૌન્દર્યનું અવલોકન કરીને વેણીશંકર મોહિત થઈ ગયા. તેમનું હૃદય સ્નેહ-કરુણ રસથી દ્રવીભૂત થઈ ગયું. જે હૃદયમાં શીવકાર-ડોશી વગેરેનો નિરંતર કલહથી ધર્ષાનો અગ્નિ સળગી ઉઠ્યો હતો, તે હૃદયનો તે અગ્નિ આ જળથી યુગાપ ગયો.

વેણીશંકરે કરુણાજનક સ્વરે કહ્યું:-હું એક વાત કહું તે તું સાંભળીશ ?

કિશોરી રડી પડી. સસરાનાં કરુણાજનક વચનોથી તેની આંખોનાં અશ્રુઓ સરી જઈને તેના ગાલ ઉપર પડવા લાગ્યાં. કિશોરીએ કહ્યું:-“ ત્હમે મ્હારા ગુરના પણ ગુર છો. શું હું આપની વાત નહિ સાંભળું ? ”

વેણીશંકર:-મ્હારું કહ્યું માનીને તું હવે કોઈની વાતમાં ઉભી રહીશ નહિ. તું મ્હારી સેવા-ચાકરી કર, અને ભગવાનનું નામ લે. તું પાઠપૂજા વગેરે કર, સંસારના કળાયા કંકાશમાં ત્હારે ઉભા રહેવાની કંઈ પણ જરૂર નથી.

કિશોરી:-હું એવા કળાયા કંકાશમાં ગિલકુલ ભાગ લેતી નથી.

વેણીશંકર:-ત્યારે બધા ત્હારું નામ કેમ લે છે ?

એ આગતમાં પોતાનો શી રીતે અચાવ કરવો તે કિશોરી શોધી શકી નહિ. ત્યારે વેણીશંકરે કહ્યું:-“ ગમે તેમ હોય, જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે, હવે પછીથી હું ત્હારો જે અંદોઅસ્ત કરી આપું તે પ્રમાણે તું ચાલ્યા કરજે. જે ત્હારું અનિષ્ટ થાય તે કાંઈ મ્હારા હૃદયને લાગે નહિ ? ”

કિશોરીએ કહ્યું:-આપ જે પ્રમાણે કહેશો તે પ્રમાણે રહીશ; હું આપની પુત્રી સમાન છું ! ”

પ્રકરણ ૧૧ મું.

કુલિન જમાઈ અને લોકચર્યા.

કિશોરીના સસરાએ બીજે દિવસે પત્નીને કહી દીધું કે:-
“ કિશોરીને કોઈ કંઈપણ કામ બતાવશો નહિ. એ એની ઓરડીમાં
બેસી રહેશે અને માત્ર મ્હારુંજ કામ કરશે, તમારા કાર્યમાં એને
બિલકુલ રોકશો નહિ. ”

પત્નીએ મ્હોં મરડીને કહ્યું:-“ હાં, મ્હોટા ગૃહસ્થની વહુ
ખરીને, તે બિચારી શેતું કામ કરે ! આવી રીતે તો ઘર ના ચાલે ? ”

વેણીશંકર:-“ તમે એમજ ધારણે કે એ જાણે ધરમાંજ નથી,
એના બાપને ત્યાંજ છે. ”

પત્ની:-હા, મૈનમાં તો જાણે એમ સમજાવે, પરંતુ એક જીવતું
જાગતું માણસ આખા ઘરમાં ફર્યા કરે અને કોઈ એને કામજ બતાવે
નહિ ? કંઈ પણ કામ કરે નહિ અને બેઠાં બેઠાં ખાય એ કેમ બને ?

વેણીશંકર:-એ આપણા શશિકાન્તની સ્ત્રી છે-માટે બતાવવુંજ પડશે.

પત્ની:-ચાં, એમ કરીશું. પરંતુ એની સાથે એમ પણ બંદો-
બસત કરણે કે ન્હારી ગુલાબને એ કંઈ પણ કહે નહિ. એને
ગુલાબજ આંખનો પાટો થઈ પડી છે.

વેણીશંકર:-કંઈપણ નહિ કહે-હું એને ખાસ કરીને કહીશ.

ત્યારે પત્નીએ પહેરેલા વસ્ત્રના છેડે આંખો દહોધને આંધાંપના
સ્વરે કહ્યું:-“ મ્હેં કાણુ જાણે કેટલાંયે પાપ કર્યા હશે કે આંખો
સોના જેવો રણતો કમાતો છોકરો મરી ગયો અને આ અભાગિની
રાંડ મ્હારે પાને પડી. ”

વેણીશંકરે પત્નીના આક્ષેપ અને દુઃખથી દુઃખિત થઇને દીન સ્વરે કહ્યું:—“ એ તો કેમ કરીએ, સર્વે આપણા નસીબનોજ દોષ છે.”

પત્ની:—એ ગયો અને આ રાંડ રહી ક્યાંથી ! એ કેમ એની સાથે ના ગઇ ?

વેણીશંકર:—તો પછી આ કંકાસજ શેનો હોય ?

પત્ની:—એની તે કંઈ એક રામાયણ છે ! એના વિચારમાંને વિચારમાં તો હું અડધી થઈ ગઈ.

વેણીશંકરે પત્નીના દુઃખે દુઃખી થઇને તેને ઘણી સમજાવી. પત્ની પણ તેમના સમજાવવાથી સહજ શાન્ત થઇ.

કિશોરી તેજ દિવસથી વેણીશંકરના ઉપદેશાનુસાર ધરના તમામ કાર્યમાંથી વિમુખ રહેવા લાગી. તે જો કે ધરમાંજ રહેતી હતી; પરંતુ જાણે કોઇ સગાં બહાલાંને ઘેર જઇએ અને દરેક કાર્યમાંથી દૂર રહીએ તેમ ધરના તમામ કાર્યથી—વાતચિતથી—સઘળી આગતમાં દૂર રહેવા લાગી. સાસરે આવીને તેનું મન જોટલું હળીમળી ગયું હતું, તેટલું તેણે જીદુ કરી નાંખ્યું. તેના હૃદયમાં ઉદાસિનતાનો ભાવ હમ્મેશને માટે ચાલુ રહ્યો હતો. તે પોતાની રૂમમાં બેસીને રામાયણ અને મહાભારત વાંચવામાંજ દિવસો પસાર કરવા લાગી. તે કોઇની સાથે બેસીને કંઈ પણ વાત કરતી નહોતી. આ પ્રમાણે માણસ કેટલા દિવસ રહી શકે ! તેના મનમાં કોઇ કોઈ વાર વિચાર આવતો કે ચાલ, મ્હારે પિયેર ચાલી જાઉં—માના રનેહભર્યા બોળામાં માથું મુકીને મ્હારી બધી જવાળા શાન્ત કરે ! પરંતુ માને દુઃખ રૂપ થઈ પડવાને માટે તેનો ત્યાં જવાને પગ ઉપડતો નહોતો. તેને જો કે માત્ર પેટ ભરવાનીજ દરકાર હતી; પરંતુ તેના આપને ત્યાં એટલો પણ સવડ થઇ શકે તેમ નહોતો !

કિશોરીની આવી સ્થિતિ જોઇને તેને માટે નક્કી કરેલી પચાશ

વિધાની જમીન પોતાને મળેલી હોવાથી ગુલામના આનંદનો પાર રહ્યો નહોતો. ગુલામ અને કિશોરી સરખી ઉમ્મરનાં હતાં. આજ ત્રણ વર્ષ થયાં તેને એક પુત્ર સંતાન થઈને મરી ગયું છે. ગુલામને પુત્રનો પ્રસવ થયો ત્યારે શત્રુપક્ષના લોકોએ અનેક પ્રકારની ચર્ચા કરી હતી. એ ચર્ચા કેમ કરવામાં આવી હતી તે અત્રે જણાવી દેવી ઠીક પડશે.

ગુલામ જ્યારે બાર વર્ષની હતી ત્યારે ત્રીવેદી મહાશયે અમદાવાદના એક “ કુળવાન ગૃહસ્થ ” સાથે એનો વિવાહ કર્યો હતો. આ કુળવાન ગૃહસ્થનાં તેના ગામમાં ને ગામમાં ચારવાર લગ્ન થયાં હતાં અને જ્યારે તેણે ગુલામ સાથે લગ્ન કરીને ત્રીવેદી મહાશયને તથા તેમનાં સગાં સનેહીઓને કૃતાર્થ કર્યો હતાં ત્યારે તેની ઉમ્મર શત્રુપક્ષવાળાઓ પચાસ ઉપરની કહેતા હતા; પરંતુ એમના કહેવા ઉપર ભરોસો ના રાખીએ તોપણ તે ચાલીશ વર્ષ ઉપરાંતનો તો હતોજ.

તેને ગમે તેટલાં વર્ષ થયાં હોય, તોપણ તેના મ્હોંમાં એક પણ દાંત દેખાતો નહોતો, અને માંચાના વાળ તદ્દન સફેદ થઈ ગયા હતા. ગમે તેમ હોય, પરંતુ તે કુળવાન અને સ્વભાવે કુલીન હતો. તેને સાતસોં રૂપિયા રોકડા ગણી આપી ત્રીવેદી મહાશય કન્યાદાન દઈને કૃતાર્થ થયા હતા. અમદાવાદના તમામ બ્રાહ્મણોએ તેમને એ માટે ધન્યવાદ આપ્યો હતો. તેઓએ કહ્યું હતું કે, ત્રીવેદી મહાશયે જે કાર્ય કર્યું, તેવું કોઈ પણ કરી શકનાર નથી. આધુનિક શિક્ષાલાભ કરેલા એકાદ એ યુવકોએ જુપી રીતે એમ પણ કહ્યું હતું કે, બાપ થઈને છોકરીનો આવો સર્વનાશ ત્રીવેદી મહાશય સિવાય બીજો કોઈપણ કરે નહિ. પરંતુ અંગ્રેજી ભણેલા નાસ્તિક લોકોની વાતોથી શું થાય તેમ હતું, એમ ધારી ત્રીવેદી મહાશયે એમના તરફ બિલકુલ લક્ષ્ય આપ્યું નહોતું.

રૂપિઆનો બાર ઓછો કરવાને જમાદારાને પહેરામણીના રૂપિઆ ગણી લઈને લઈને બીજેજ દિવસે મુંઝાઈ તરફ ચાલતી પકડા ગયા છે તે ફરીથી સસરાનું ઘર પાવન કરવાને પધાર્યાજ નથી. અનેક માણસો પાસેથી એવી વાત સાંભળવામાં આવી હતી; પરંતુ ત્રીવેદી મહાશયની પત્ની શીવકાર ડોશી એમ કહેતાં હતાં કે, ત્યાર પછી એમના કુલીન જમાદારાજ એક વખત રાત્રે આવીને અગત્યના કામસર સહવાર થતા થતામાં તો ચાલ્યા ગયા હતા. તેમના એજ આગમને કરીને ગુલામને એક પુત્ર સંતાન પ્રાપ્ત થયું હતું.

પરંતુ પાડોશીઓ તેમજ અન્ય જ્ઞાતિજનો તેમના આ બચાવને ખિલકુલ માનતા નહોતા. અમદાવાદથી એકદમ રાત્રે આવીને સહવાર થયા પહેલાં ચાલ્યા જાય એ કારણ અને સંભાવનાને કોઈ અનુમોદન આપી શક્યું નહિ. એક વૃદ્ધ જ્ઞાતિપટેલ આ બાબત એમ કહેતા હતા કે, “ કુલીન જમાઈ એટલે કદાચ રાત્રે આવીને પડોશીએ ચાલ્યા ગયા હોય ખરા; કારણકે કુલીન સંતાનોનો જન્મ હમ્મેશાં આવી રીતેજ થયો સંભવે છે. ”

તેમની આ યુક્તિ ઉપર કોઈનો પણ વિશ્વાસ એટલો નહિ; ઉપરાંત લોકોનો સંદેહ તો કાયમજ રહ્યો. પરંતુ ત્રીવેદી મહાશયે એ તરફ ખિલકુલ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ અને અત્યંત પૈસા ખર્ચીને દોહિત્રનો નામ પાડવાનો પ્રસંગ ઉજગ્યો. પરંતુ પુત્રના પિતાની એ સમયે કંઈ પણ ખાતરી મળી નહોતી.

શીવકાર ડોશી તે બાળકનો સુકામળ દેહ લઈને પડોશના દશ જણને બતાવીને કહેતાં કે, “ જુઓને જુઠેન ! છોકરાનું મ્હોં જાણે એના બાપનાજ જેવું છે. ”

પડોશીઓ જોઈને બોલતા બંધ થઈ જતા હતા. છોકરાનું મ્હોં તેમને ત્યાં નામું લખનાર રતનચંદના જેવું લાગતું હતું. રતનચંદની

ઉમ્મર બાવિશ કે ત્રેવિશ વર્ષની હતી, તે બાલ્યાવસ્થાથીજ તેમના ધરનું નામુંકામું લખતો હતો, અને નિરાધાર હોવાથી તેમને ત્યાંજ પડી રહેતો હતો.

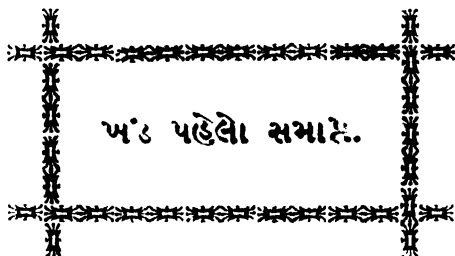
એક એ પડોશીઓએ આ વાત શીવકાર ડોશીને મ્હોં ઉપર પણ કહી સંભળાવી હતી. પ્રથમ તો ડોશી સિંહણની માફક ગર્જના કરી ઉઠવા લાગ્યાં પરંતુ જ્યારે તેમને પોતાને પણ માલૂમ પડ્યું કે, રતનચંદ્રું મ્હોં મ્હોડું છે, અને છોકરાનું મ્હોં ન્હાનું છે, બાકી બન્ને એક બીજાને આગ્રેહુબ મળતાં આવે છે, ત્યારે તેમણે એક બીજા યુક્તિ શોધી કાઢી; પરંતુ અદ્ય દિવસમાં છોકરો પોતેજ આ સઘળા ગડબડનો અંત લાગ્યો; તે એના આવા અપવિત્ર દેહનો પરિત્યાગ કરીને પૃથ્વી પરથી પન્નાયન કરી ગયો.

ગુલાબ કુલીનને અર્પણ કરેલી કન્યા કુલીનમહિષી એ ગર્વથી એ અભિમાનથી જમીન પર પગ મૂકતી નહોતી. જગતમાં ધર્મ, અધર્મ, પૂણ્ય, પાપ, સુનીતિ, કુનીતિ વગેરે શું છે તે એ બિલકુલ જાણતી નહોતી ! ગુલાબની ધારણા એવી હતી કે, જેનો બિવાહ કુળવાન ધરમાં થયો હોય તેના શરીરને કાષ્ટ પણ પ્રકારનું પાપ સ્પર્શ કરી શકતું નથી. તેને અડકવાને યમનો પણ અધિકાર હોતો નથી. મૃત્યુ થયા પછી તે એકે સપાટે ત્રિજ્વરથમાં બેસીને વૈકુંઠમાં જવાની હતી, તેમ સાધારણ લોકોને પણ એજ પ્રમાણે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી.

મનુષ્યના મનનો ગર્વજ મનુષ્યને અધઃપતનના રસ્તે લઈ જાય છે ! જગતમાં અનેક શત્રુઓ હોય છે, પરંતુ અહંકારના જેવો શત્રુ આ જગતમાં બીજો એક પણ નથી. અહંકાર ના આવે તો કશુંએ થતું નથી. ધનનો અહંકાર, રૂપનો અહંકાર, યૌવનનો અહંકાર, કુળનો અહંકાર, આદિ કાષ્ટ પણ પ્રકારનો અહંકાર મનુષ્યને જલદી જલદી

નરકમાં લઇ જવાને ચૂકતો નથી. સેંકડો ઉપદેશો, સેંકડો સદ્ઉપદેશક પુસ્તકોનું અધ્યયન, સેંકડો આદર્શોથી પણ અહંકારીની રક્ષા થઇ શકતી નથી. ગુજરાતના બ્રાહ્મણોને આ કુલીન-અહંકારેજ અધઃપતનના રસ્તે ચડાવી દીધા છે. વંશપરંપરાથી જો કદાચ આ કુલીન-અહંકારે બ્રાહ્મણોના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો ના હોત તો આજે “બ્રાહ્મણ” શાંતિ ધરાવતા આવા નિર્જીવ અધાર્મિક જીવો ઉત્પન્ન થાતજ નહિ.

કુલીનતાના અહંકારમાં અંધ થયા ના હોત તો વેણીશંકર ત્રીવેદી અને તેમની પુત્રી ગુલાબના ચરિત્રનું અધઃપતન થાત નહિ.

દુક સમયમાં છપાઈ બહાર પડશે.

સંસાર શેત્રંજ

યાને

કરણી તેવી પાર ઉતરણી.

ભાગ ૩ જો.

સંસાર શેત્રંજ

યાને

કરણી તેવી પાર ઉતરણી.

ભાગ ૧-૨.

સાત્ત્વિક, શુદ્ધ અને નિર્દોષ ભાવનાઓથી ભરેલા હૃદયવાળા પવિત્ર પુરુષ જ્યારે મોહરાજની માયાજાળમાં સપડાય છે, ત્યારે ઉત્તરોત્તર તે કેટલો અધો કૂર, સ્વાર્થી, થઈ જાય છે, કાર્ય કરતી વખતે તેને સારાસારનું જ્ઞાન-જ્ઞાન છતાં લાચારીથી તેને કેવાં કૂર કર્મો કરવાં પડે છે, તે દુનિયાની નજરે મહા સુખી ગણાતો હોવા છતાં પણ અંતરથી કેટલો અધો દુઃખી હોય છે, વિગેરે આખતો દર્શાવનાર ચૈતન્યદેવ, અને માયાવી આ એ પાત્રો આ નવલકથાના સંસાર-શેત્રંજના પટ ઉપર કેવા કેવા દાવ-પેચ રમે છે, માયાવી કાર્યનું ફળ દર્શાવી ચૈતન્યને તે ન કરવા કહે છે, છતાં તે માયાજાળમાં સપડાઈ તેની પાસે કૂર કર્મો કરાવે છે, પોતે ઉત્તરોત્તર નરક પ્રત્યે ચાલ્યો જાય છે અને આખરે પોતાની કરણી પ્રમાણે ફળ પામે છે, તેનો સાક્ષાત્ ચિતાર આ નવલકથામાં છે. પાકા સોનેરી પુંઠા સાથે દરેક ભાગની કીંમત માત્ર રૂ. ૧-૮-૦ પોષ્ટેજ જુદું.

સોલ એજન્ટ

હરગોવિન્દલાલ હરજીવનલાલ બુકસેલર.

૨૬૩૦, પાનકાર નાકા-અમદાવાદ.

કર્મ-અન્ધન.

ન કતૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રભુઃ ।
ન કર્મફલ સયોગં સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તેતે ॥
ના દત્તે કસ્યચિત્ પાપં ન ચૈવ સુકૃતં વિભુઃ ।
અજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનં તેન મુક્ચન્તિ જન્તવઃ ॥

૫૧૬ ૫૧૭.

પ્રકરણ ૧ હું.

લમ પ્રસંગ.

વેણીશંકર મહાશયના જ્ઞાતિબાધ નવલશંકર જનનીના પુત્રનું લમ હતું. નવલશંકરે પુત્રના લમમાં બારે પહેરામણી લીધી હતી, તે પહેરામણીના રૂપિયાને ધરમાં રાખવાનો વિચાર નહોતો કારણકે, તેમને પૈસાની કંઈ ખોટ નહોતી. તેમણે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા સુધી નોકરી કરીને બધા પૈસા એકઠા કર્યા હતા, તેમ આપદાદાની મિલકત પણ હતી. તેથી પુત્રના લમની પહેરામણીમાં જે પાંચસો રૂપિયા આવવાના હતા, તે તેઓ ધરમાં રાખવા માગતા નહોતા. તેમણે પડોશનાં પાંચ માણસો તથા વેણીશંકરને બોલાવીને પાંચસો રૂપિયા વાપરતાં પણ યશ મળે-લોકોમાં વાહવાહ કહેવાય તેવો અંદોજસ્ત કરવાનો આગ્રહ કર્યો. સર્વે જણાએ મળીને ખરચનો અંદાજ કહાડી લમની તૈયારીઓ કરી દીધી.

નવલશંકર જનનીનો પુત્ર નવનિત મુંઝાઈની વિલસન કોલેજમાં બી. એ. નો અભ્યાસ કરતો હતો. તેની ધીરજ અને ઉદારતા માટે તે આખા ગામમાં પ્રખ્યાત હતો.

લમને આગલે દિવસે નવનિત તેની કોલેજના એક સંસ્કૃત પ્રોફેસરને સાથે લઇને ઘેર આવી પહોંચ્યો. પોતાના અભ્યાસમાં ખલેલ પહોંચશે એમ ધારી તે અગાઉથી ઘેર આવ્યો નહોતો. નવનિત ઘેર આવી પહોંચ્યો કે તરત ગોત્રજ વગેરેનાં આનંદી વાળાંઓ વાગી ઉઠ્યાં.

પુત્રના લમ પ્રસંગે નવલશંકરે તેમનાં તમામ બહારગામનાં સગાં

સ્નેહીઓને કંકોત્રીઓ લખી દીધી હતી; તેમ સ્થાનિક સગાંબહાલાંઓને પણ આમંત્રણ કરીને પોતાને ત્યાં નેડી લાવ્યા હતા. બારણા આગળ નોખતખાનું ખેસાડી દીધું હતું. નોખતખાનાવાળાઓ ‘તક તક ધીન’ ‘તક તક ધીન’ નો અવાજ કરી ગામના લોકોને નવવસંકરને ત્યાંના માંગલિક પ્રસંગની સ્મૃત કરાવી રહ્યા હતા. શરણાઈવાળાઓ મ્હોંડે શરણાઈ લગાડીને નીચી દૃષ્ટિએ એકાદ ગજલ યા તો કબાલીનો સર લલકારી રહ્યા હતા.

મકાનની અંદર સેંકડો સ્ત્રીઓની દૃઢ જામેલી હતી; યુવતી, વૃદ્ધા, બાલિકા, પ્રૌઢા વગેરે અનેક સ્ત્રીઓ એકત્ર મળીને સ્મિતમૂખે પીડી યોગવાનો સમારંભ કરતી હતી.

નવનિત આવીને એક બાજુ ઉપર ઉભો રહ્યો કે તરત તેની નિપૂણ દાદીમા એક પુરોહિતની માફક પાસે ઉભી રહીને ગંભીર મૂખે જે જે કાર્યો કરવાનાં હતાં તેને લગતી સલાહ આપવા લાગી. આજ્ઞાધીન યજમાનની માફક અન્ય સ્ત્રીઓ તેમની આજ્ઞા પાલન કરી, સુચવેલું કાર્ય સંપાદન કરવા લાગી.

નવનિતની દાદીમા નવનિતની પાસેજ ઉભી રહેલી હતી. તેણે અન્ય સ્ત્રીઓને કહ્યું કે—“અરે તમે હસવા-ખેલવામાંજ મશગુલ થયાં છો, નવનિત આવીને ક્યારનો ઉભો થઈ રહ્યો છે ને કેમ કોઈ અર્થ આવતું નથી ? કોઈ આવીને પીડીની વિધિ તો કરે ! હજી રામણ-દીવાનું પણ કાંઈ ઠેકાણું નથી. કાંઈ સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી આવીને પીડીના ખે છાંટા નાંખી જાય તો બિચારો જલદીથી ન્હાઈ લે. તમે વાતો કરવામાં રોકાયાં છો અને અર્થિયાં તેને નાહક ખાટી થવું પડે છે.

નવનિતની દાદીમાના આદેશ તરફ કોઈએ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. વૃદ્ધાઓનું એક ટોળું દૂર ખેસીને પોતપોતાના પુત્ર, પૌત્ર, દુહિતા દોહિત્ર તથા તેમની પત્નીઓ અને આર્થિક અવસ્થા, કાર્યની વ્યવસ્થા

તેમજ રૂપ, ગુણ અને વિષય વૈભવની તથા વિષય કાર્યાદિની આલોચના કરવામાં રોકાયું હતું. પ્રૌઢાઓ પોતપોતાનાં શિશુ સતાનો સંબંધી વાતો કરવામાં મશગુલ થઈ ગઈ હતી. યુવતીઓ પૈકી ઘણી-ખરી પોતપોતાના ગૃહસંસારની વાતો કરવામાં, કોઈ કોઈ રાંધવાની વાતોમાં, કોઈ કોઈ ભૂતકાળમાં થયેલાં પોતાનાં લગ્ન સમયની સ્મૃતિ તાજ કરી તેને લગતી બાબતો ઉપર ચર્ચા કરવામાં રોકાઈ ગઈ હતી. તેથી કોઈએ નવનિતની દાદીમાના આદેશ તરફ ધ્યાન આપ્યું નહોતું.

કિશોરી એક સંકેદ વસ્ત્ર પહેરીને દૂર ઉભી રહી હતી. નવનિતની દાદીમા “ પીડીની વિધિ ” “ પીડીની વિધિ ” કહીને ચિત્કાર કરી રહી હતી છતાં કોઈ સાંભળતું નહોતું તેથી કિશોરીએ ત્વરિત ગતિથી નવનિતની પાસે આવી પીડીના પાત્રમાંથી એક આંગળી ભરી બે ચાર છાંટા નવનિતના ઉપર નાંખ્યા.

કિશોરી વિધવા હતી, વિધવાથી પીડીની વિધિ થઈ શકે નહિ તેથી તેના આ કાર્ય માટે સર્વે સ્ત્રીઓ કાલાહલ કરી ઉઠી. નવનિતની માસી ચિત્કાર કરીને ભગવાનનું નામ દેવા લાગી તેમ આ દૈવ દુર્યોગમાંથી નવનિતની રક્ષા કરવા માટે તેની ઉપરા ઉપરી પ્રાર્થના કરવા લાગી. નવનિતની દાદીમાએ મ્હોં ચડાવી, વિરક્ત ભાવે કિશોરીને કહ્યું:—“ ત્હને કોણે ડાહ્યાપણુ કરવાનું કહ્યું હતું ? તું હવે ન્હાની છે, સમજતી નથી ? આટલી અકલ પહોંચતી નથી ? જા એક બાબતે જઈને બેસી જા ”

કિશોરી સ્તબ્ધ બની ગઈ; તેનાં આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ; તેને ઘણો પરતાવો થયો, તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, “ મ્હારે શા માટે ડાહ્યાપણુ કરીને આવું કરવું જોઈએ ? કોઈને અનિષ્ટ થવાનો જોશ આવે એવું મ્હારે શા માટે કરવું જોઈએ ? હાથ ! હું વિધવા

હું, વિધવા થયા પછી આવું કાર્ય કરવાનો મ્હને બિલકુલ અધિકાર નથી, મ્હને આ શું સુઝયું ? ” તેનું સમસ્ત શરીર ધ્રુજવા લાગ્યું.

કિશોરીની સાસુ તે વખતે પાસે બેઠેલા એક ટાળામાં બેસીને વાતો કરી રહી હતી. તે આ વાત સાંભળીને ધીમે ધીમે ત્યાં આગળ આવી પહોંચી. કિશોરીને જડસડ જેવી ઉભી રહેલી જોઈને તેને ઘણો ગુસ્સો ચડ્યો; પરંતુ તરત તેણે તેને દશ વાતો સાંભળાવીને પોતાના ગુસ્સાને શાન્ત કર્યો. કિશોરીની સાસુના અવાજ સાથે અનેક જણીઓએ પોતપોતાનો અવાજ મેળવ્યો. અનેક જણીઓ કિશોરીને લાજ વગરની દુષ્ટા વગેરે વિશેષણો લગાડીને હેરાન કરવા લાગી. કુળવાન પતિની ગર્વિતા પત્ની ગુલાબે પણ આવીને એ સમયે કિશોરીની મશ્કરી કરી સારી રીતે મ્હેણાં માર્યાં.

સ્ત્રીઓની કઠોરતા અને હૃદયહીનતાથી નવનિતનું હૃદય દુભાયું. કિશોરીની તે વખતની સ્થિતિ જોઈ તેને ઘણુંજ લાગી આવ્યું. નક્ષત્રભૂષણ ખસતાં ઉપાના અવયવો ઉપર કરાળ મેઘની છાયા પડતાં આપણા હૃદયમાં જેમ એક પ્રકારનો દારૂણ આવિર્ભાવ થાય, છે, તેજ પ્રમાણે કિશોરીની તે વખતની સ્થિતિ જોઈને નવનિતનું હૃદય ચીરાઈ જવા લાગ્યું. નવનિતને જે કે ઘણું લાગી આવ્યું તોપણ તે મ્હોં ફાડીને એક શબ્દ પણ બોલી શક્યો નહિ. કારણકે જેઓએ કિશોરીનું હૃદય દુભાવ્યું હતું તેઓ સઘળાં તેનાં સગાં થતાં હતાં.

એવામાં નવનિતની કાકી ત્યાં આગળ આવી પહોંચી. તેણે શાન્ત સ્વરે કહ્યું:—“ તમે બધાં કેમ એ અભાગિનીનો તિરસ્કાર કરો છો ? એ બિચારી સમજતી નથી. જે સમજતી હોય તો એવું કરે ખરી કે ? ”

એટલામાં બીજી એકજણી બોલી ઉઠી કે:—“ ના, એ તો હજી ન્હાની બાલિકા ખરીને તે બિચારી ક્યાંથી સમજે ? ”

નવનિતની કાકીએ કહ્યું:—“ આહા ! બાલિકા નહિ તો બીજું શું ? બગવાને તેને રંડાપો આપ્યો છે—નહિ તો આજે એજ આ સખળા કાર્યની કરતી કારવતી હોત. એ નવનિતના મ્હોટા બાપની સી છે. તેનો સ્વભાવ ગરીબ ગાય જેવો છે. હશે જે થયું તે ખરું. પીડીની વિધિ ફરીથી કરો. ”

એવામાં નવનિતે કહ્યું:—હવે ફરીથી વિધિ કરવાની કંઈ જરૂર નથી. એ મ્હને શુભાપિવાદ મળી ચુકેલો છે.

પરંતુ નવનિતની દાદીમાના હૃદયમાં અશુભની આશંકા રહી જવાથી તેમણે ફરીથી વિધિ કરવાનો આદેશ કર્યો. તે અશુભનો વિનાશ કરવાની ઈચ્છાથી કુલીન કામિની ગુલાબ ઉપર ફરીથી વિધિ કરવાનો ભાર અર્પણ કરવામાં આવ્યો.

નવનિતના મસ્તક ઉપર પ્રથમ ગુલામે પીડીના છાંટા નાંખ્યા. ત્યાર પછી અન્યાન્ય સ્ત્રીઓ પણ ગીત ગાતી ગાતી પીડી ચોળવામાં તત્પર થઈ. અભિમાનિની ગુલાબના હર્ષનો કંઈ પાર રહ્યો નહોતો. તેણે કિશોરીની નજીક આવીને તેને દૂર જઈને ખેસવાતું કહ્યું. બિચારી કિશોરીની મનોવેદના માત્ર નવનિત સિવાય કોઈ પણ કળી શક્યું નહોતું.

પ્રકરણ ૨ બી.

પ્રહાર્યાબ્યાસ.

નવનિત દુઃખિત અંતઃકરણે બહાર આવ્યો. ત્યાં આગળ તેની કોલેજના સંસ્કૃતના પ્રોફેસર તથા બીજા કેટલાએક સભ્ય ગૃહસ્થો બિરાજેલા હતા. તેઓ અનેક પ્રકારની ચર્ચા ચલાવી રહ્યા હતા. નવનિત ત્યાં આગળ જઈને બેઠો અને અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે પ્રોફેસર સાહેબના મ્હોં સ્થામે જોઈને કહ્યું:—“ સાહેબ ! સ્વર્ગીય વિદ્યાસાગર

મહાશય ખરેખર દયાના સાગર હતા, તેમનું હૃદય વાસ્તવિક રીતે હિંદુ વિધવાઓના દુઃખથી દ્રવીભૂત થયું હતું. તેમણે હિંદુઓનાં મહાપાતકોનું નિવારણ કરવાને માટે વિધવા-વિવાહની જે અત્યંત યેષ્ટા કરી હતી તે વાસ્તવિક હતી; પરંતુ આપણા દેશનું દુર્ભાગ્ય માનો કે તેમની એ દૈવી ઇચ્છાને અનુકુળતા મળી નહિ. મ્હારે એટલું તો કહેવુંજ પડશે કે કોઇ દહ મનવાળો પુરુષ પણ હિન્દુ વિધવાઓનું દુઃખ જોઇ આંખોનાં અશ્રુઓને અટકાવી શકશે નહિ. આ પાપમાંથી આપણો દેશ મુક્ત નહિ થાય, સાહેબ !”

પ્રોફેસર સાહેબ નવનિતના મ્હોં સ્થામે જોઇને સમજી શક્યા કે તેણે કોઇ વિધવાના દુઃખથી વિગળિત થઇને ઉપલો સવાલ પૂછ્યો હતો.

તેમણે તપકિરની એક ચપટીને નાકમાં ખેંચીને કહ્યું:—“ નવનિત ! ત્હેં “ Max Muller ” વગેરે વિદેશી પંડિતોના ગ્રંથોમાં વાંચ્યું છે કે, હિન્દુ વિધવાઓને અત્યંત દુઃખ પડે છે, તેથીજ મ્હને લાગે છે કે તું આમ કહેતો હઇશ ? પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોવા જતાં હિન્દુ વિધવાઓને બિલકુલ દુઃખ નથી. ”

“ ના મહાશય, હું વિદેશી પંડિતોના લેખને અનુસરીને કંઇ પણ કહેતો નથી. મ્હું આજે જે ઘટના નજરોનજર જોઈ છે તેથી પત્થર પણ પીંગળી જાય. ”

“ શી ઘટના જોઇ છે ? ”

“ અમારી જાતિની એક આત્મિકા વિધવા છે. રૂપ અને ગુણમાં તે સાક્ષાત્ લક્ષ્મી સમાન છે, પવિત્રતામાં ગાયત્રી સમાન છે. તેણે અણસમજણમાં મ્હારા શરીર ઉપર પીડીના બે ચાર છાંટા નાંખ્યા એટલા માટે તેને જાણે કરી કરી નાંખી કે કંઇ કહેવાનીજ વાત નહિ. તે વખતનો દેખાવ જોઇ પત્થર હોય તે પણ પીંગળી જાય.

મ્હને તેજ સમયે વિચાર આવ્યો કે સ્વર્ગીય મહાશય વિદ્યાસાગરે વિધવા-વિવાહ માટે જે જે પ્રયત્નો આદર્યા હતા, તે યથાર્થ છે, તેમ તેમનો તે સાધુ ઉદ્દેશ જે સફળ થયો હોત તો હિન્દુ વિધવાઓના દિર્ઘ નિશ્વાસોનો અભિશાપ અત્યારસુધીમાં ક્યારનોયે દૂર થયો હોત. ”

“ વિદ્યાસાગર મહાશય પરમ પંડિત હતા ખરા, પરંતુ તેઓ પારલૌકિક-તત્ત્વ ઉપર અધિક વિશ્વાસી નહોતા, તેથીજ હિન્દુ વિધવાઓનો પુનર્વિવાહનો વિવાજ પ્રચલિત કરવા માટે પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા. ”

“ બ્રૂજ ! બ્રૂજ ! તમારી પણ બ્રૂજ છે. વિદ્યાસાગર મહાશયનું જીવનવૃત્તાંત વાંચનાં સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે કે, તેઓ ઇશ્વરને, કર્મ-ફળને, પરલોકને તેમજ પરલોકગત આત્માને માનતા હતા. ”

“ પરંતુ તે તો એમની પાછલી જીંદગીમાં-તેમના જીવનની શરૂઆતથીજ જે તેમનો એ સંઘળા ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ હોત, તો તેઓ કદાપિ વિધવા-વિવાહ માટે એટલા બધા પ્રયત્નો કરતજ નહિ, તોપણ મ્હારે એટલું તો જણાવવુંજ પડશે કે, તેમનું હૃદય દયા અને માયાની લાગણીઓથી પરિપૂર્ણ હતું. હિન્દુ વિધવાઓનું દુઃખ અને દુર્દશા દેખી તેમના હૃદયમાં સખ્ત આઘાત થયો હતો, અને એજ આઘાતથી તેમનો વાસ્તવિક સ્નેહ અને કરૂણા વિધવાઓના આશિર્વાદ સ્વરૂપે વૃદ્ધિગત થયાં હતાં. પરંતુ તેઓ વિધવાઓનું વૃત્ત શું છે, તેમાં શો ઉદ્દેશ સમાયલો છે. મનુષ્ય જીવનનું આદર્શ શું છે એ સંઘળાં આત્મિક તત્ત્વોનો ગંભીર ભાવ સમજી શક્યા નહોતા તેથીજ તેઓ એટલા બધા દુઃખિત થયા હતા તેમ તું પણ એ સંઘળું જાણતો નથી-સમજતો નથી તેથીજ દુઃખી થાય છે. ”

“ વાઈ ત્યારે આપ જણાવશો કે, એ આત્મિક તત્ત્વોનો ગંભીર ભાવ કેવો છે ? ”

“ તે એક વાતમાં સમજવી શકાય તેવો વિષય નથી. ”

“ પરંતુ આપ આવું અદ્ભુત રહસ્ય સમજાવીને પાછળથી નિરાશ કરો છો તે નહિ ચાલે. મ્હને પહેલાં એ સમજાવો કે વિધવા-વિવાહ ઉચિત કેમ નથી ? ”

“ માત્ર વિધવાના દુઃખથી દુઃખિત થઇને, વિદ્યાસાગર મહાશયે જે “ વિધવા-વિવાહ ” નામનું પુસ્તક રચ્યું છે, તે ભ્રમ અને પ્રમાદથી પરિપૂર્ણ અને અશાસ્ત્રીય છે, ધણું ખરું “ વિધવા-વિવાહ પ્રતિબંધ ” નામના ગ્રંથમાં એ વિષય ધણી સારી રીતે આલેખવામાં આવેલો છે. ”

“ હા, તે પુસ્તક પણ મ્હેં વાંચ્યું છે. ”

“ તો પછી તું જાણતોજ હોવો જોઇએ કે, વિધવા-વિવાહનો શાસ્ત્રાનુસારે નિષેધ કરવામાં આવેલો છે. ”

“ હા, એ પુસ્તક એ પ્રમાણે લખેલું છે ખરું પરંતુ મ્હારો સંદેહ દૂર થતો નથી. ”

“ મ્હેં ત્હને પહેલેથીજ કહ્યું છે કે, જોઓ માનવ જીવનના ઉદ્દેશ-મોઢથી વંચિત છે, તેઓ વૈધવ્યવૃત્તના ઉદ્દેશને સમજી શકતા નથી. ”

“ વારું, ત્યારે આપ જણાવશો કે, માનવ જીવનનો ઉદ્દેશ શો છે ? ”

“ એ ઉદ્દેશ ચૈતન્યમય આત્માને જડના હાથમાંથી ઉદ્ધાર કરવાનો છે. ”

“ એ ઉદ્ધાર શાર્થી થાય છે ? ”

“ યોગબળના અભ્યાસથી થાય છે. યોગ સાધનાનું મુખ્ય અંગ બ્રહ્મચર્ય છે. અને હિન્દુ વિધવાઓને માટે તે બ્રહ્મચર્યની સાધના શ્રેષ્ઠ છે. ”

“ હા, એ ખરું; પરંતુ બ્રહ્મચર્યની કઠોર સાધના કરવાની શક્તિ શું દરેક જણમાં હોય છે ? ”

“ અભ્યાસ કરે તો અવશ્ય કરીને પ્રાપ્ત થાય. મહત્ત્વા લોભનો ત્યાગ કરી શકાતો નથી, એમ ધારી શું સમસ્ત પુત્રોને દારૂના પીઠામાં મોકલી દેવા એ પિતાનું કર્તવ્ય કહેવાય કે ? ”

“ ગમે તેમ હોય; પરંતુ વિધવાઓના ઉપર પુરૂષોએ આવો જુલમ ગુન્નરનો અને કઠોર શિક્ષાઓ કરાવવી એ મતને હું ત્રિવિક્રમ અનુસરી શકતો નથી. ”

“ એમાં કઠોર શિક્ષાઓની વાત ક્યાં આવી ? ”

“ કેમ નહિ ? વિધવા જો અભ્યાસરિણી હોય તો તે કદાપિ અપવિત્ર કહેવાય નહિ છતાં શુભ વસ્તુઓને તેમનો સ્પર્શ થતાં તે કેમ અપવિત્ર અને અશુભ થઈ જતી હશે ? ”

“ ભાઈ ! એમાં પણ એક પ્રકારનું ઉંડું રહસ્ય સમાયલું છે. હું તને એ પૂછું છું કે, વિધવાઓને દેવતાઓના ભોગ ધરાવતાં, પૂજની સામગ્રીને સ્પર્શ કરતાં કદાપિ દોષિત્ત્વ કરાવી અલગ રાખવામાં આવી હોય એવું ત્હેં સાંભળ્યું છે ? ”

• “ ના, એવું તો મ્હેં સાંભળ્યું નથી. ઉત્તરું એવા સ્થળોએ તો મ્હેં વિધવાઓનો અધિકાર અન્ય માણસો કરતાં અધિક પ્રમાણમાં જોયો છે. ”

“ હવે તુંજ વિચાર કરી જો કે ધર્મના કાર્ય કરતાં લમનું કાર્ય એક નહિ હોવા છતાં તેમને કેમ એવાં કાર્યોમાં ભાગ લેવા દેવામાં આવતો નહિ હોય ? એનું ખરું કારણ એજ છે કે વિવાહ વગેરે કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિનો ઉચ્છવાસ હોય છે—આજ કાર્યો અધિક હોય છે. તથા એવે સ્થળે વિધવાઓને—અભ્યાસરિણીઓને દૂર રાખવાની એક પ્રકારની એ યુક્તિ છે. તેઓ હૃદયની વૃત્તિઓના ઉત્તેજનામય વ્યાપારમાં યોગદાન ના કરે, તેટલા માટેજ એ સઘળી વ્યવસ્થાઓ કરવામાં આવેલી છે. અભ્યાસ યોગ બહુ કડિન છે, અભ્યાસના માર્ગમાંથી

વિચ્યુત થતાં વિશેષ સમય લાગતો નથી. ”

“ એ ખરું; પરંતુ એ વ્યવસ્થા અત્યંત કઠોર છે. બાલિકાઓના કોમળ હૃદયોમાં એથી સખ્ત આઘાત થાય છે. ”

“ ભાઈ ! મનુષ્યની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરનાર બ્રહ્મચર્યનો અભ્યાસ કરાવવામાં કઠોરતાની ખાસ કરીને આવશ્યકતા રહે છે. સામાન્ય વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા માટે જે માતાપિતાઓ પોતાના પુત્ર કે પુત્રી ઉપર કઠોરતા કરતાં નથી, તેમનાં સંતાનો શિક્ષાના સંબંધથી સંપૂર્ણ રીતે અજ્ઞાત રહી જાય છે, તો પછી આ તો બ્રહ્મચર્યનો અભ્યાસ છે, તેમાં કઠોર થયા સિવાય ચાલે ખરું કે ? ”

“ ત્યારે તમારો મત એવોજ છે કે, વિધવાઓને માટે આ સઘળી કઠોર શિક્ષાઓ લાભદાયી છે ? ”

“ હા, અવશ્ય કરીને લાભદાયી છે. ”

“ પરંતુ અનેક જણાઓનું અનુમાન એવું છે કે હિન્દુ વિધવાઓ આવી કઠોર શિક્ષાઓ સહન નહિ કરી શકવાથીજ કુમાર્ગે અગ્રેસર થાય છે. ”

પ્રોફેસર સાહેબે હસતાં હસતાં કહ્યું:—“ એ સઘળાં દુર્બળ હૃદયનાં મનુષ્યોનો માત્ર વાર્તાલાપ છે, ખીજું કંઈ નહિ. એમને ક્યાં ખબર છે કે, કઠોરતાથી તો અભ્યાસની દૃઢતા થાય છે. અને અભ્યાસથી મનુષ્ય સઘળાં કાર્યો સંપાદન કરી શકે છે. અરે મનુષ્ય તો શું, પરંતુ જંગલનાં પક્ષીઓ પણ અભ્યાસથીજ “ અયરે અયરે રામ ” બોલી શકે છે.

પ્રકરણ ૩ જી.

ગુલાબનો ગુપ્ત પ્રણય !

ગુલાબના પીઠી ચોળવાના શુભાશિર્વાદે કરીને નવનિતના વિવાહનું કાર્ય પૂર્ણ થઈ ગયું;—ત્યારપછી વર્ષચક્રમાંથી વસંત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષા ઋતુઓ પસાર થઈ ને શરદઋતુના પ્રથમ દશ્યે દેખાવ દીધો. પ્રેકૃતિ રૂપી થાયેટરમાં ભાદ્રમાસના ગંભીર ભાવનો ‘સીન’ રજુ થયો.

નવનિતરાયના લક્ષમાં સુયોગ અને સફળતા મળવાથી ગુલાબે કિશોરીને ખતાવી આપ્યું હતું કે, માનવ સમાજમાં પોતે કેટલું હિંચુ પદ ધરાવે છે. શુભ કાર્યમાં પોતે કેટલી બધી પૂજનીય થઈ પડી હતી, પોતાના સ્પર્શથી લાકડાની હોડી સોનાની થઈ જાય છે, આપ પામેલો નિર્જીવ પત્થર પણ મનુષ્ય થઈ જાય છે; જ્યારે કિશોરીનો સ્પર્શ કેવો કઠોર અને પાપ-તાપથી પરિપૂર્ણ છે. જાણે દેવતાઓનો આપ પણ એના સ્પર્શ જોડેલો ભયંકર નહિ હોય. ગુલાબ એજ સમયથી કિશોરીને એક નરકના કીડા સમાન માની પગતળે દબાવતી આવી હતી. અહંકારી દશ્યરૂપી પગતળે તેણે કિશોરીને કચરી નાંખી હતી. હતૂભાગિની વિધવા કિશોરી આ સંઘળું મૂંગે મ્હોંએ સહન કરી લેતી હતી.

ભાદ્રમાસનો વરસાદ જગતમાં પોતાનું સ્વરૂપ ખતાવી રહ્યો હતો. વચ્ચે વચ્ચે વિજળાઓનો ચમકાર થઈ રહ્યો હતો. નીચું મ્હોં કરી રહેલી વૃક્ષની ડાળીઓની પાંદડાંરૂપી આંખોમાંથી ‘ઝરઝર’ કરતાં અશ્રુબિંદુઓ ટપડી રહ્યાં હતાં.

એવા સમયે રૂમનાં દાર બંધ કરીને કિશોરી એક સાદડી ઉપર

બેઠી બેઠી વિચાર કરી રહી હતી કે, મનુષ્ય જગતમાં કેમ આવતું હશે, કેમ જતું રહેતું હશે, ગયા પછી પાછું કેમ નહિ આવી શકતું હોય ? મનુષ્ય કાણુ હોય છે ? એક મનુષ્યનો બીજા મનુષ્ય સાથે શો સંબંધ હોય છે ? એક જણના અભાવે બીજાનો સર્વનાશ સામાટે થતો હશે ? એક જણના ચાલ્યા જવાથી સેંકડો જણાઓનાં હૃદયો કેમ દુઃખિત થતાં હશે ? એકનો બીજા સાથે સંબંધ શો ? જો એક જણ ના હોય તો તેના સિવાય બીજાને ચાલે નહિ, તેમ એક જણના અભાવે જ્યારે બીજાનું હૃદય શૂન્ય અને ઉદાસ થઇ જાય છે ત્યારે તે તેની તરફ પાછું વળીને જોતો કેમ નહિ હોય ? મનુષ્ય મરી જતું હશે એટલે શું તેનો અંત આવી જતો હશે ? જો એમજ હોય તો તેના મોહન મધુર ભાવ હૃદયમાંથી કેમ વિસારી શકાતા નથી ? ફૂલ સુકાઈ જાય છે, પણ સુવાસ કેમ રાખી જતું હશે ? સુવાસ તો ફૂલનું જીવન છે. જો એમજ હોય તો, મ્હારા આટલા આટલા દુઃખે-આટલા બધા આકુળ-આહવાને તેઓ કેમ એક વખત પણ આવીને મ્હને દર્શન દેતા નથી ? મ્હને લાગે છે કે, મ્હારી બૂમો તેઓ સાંભળી શકતા નહિ હોય. પરંતુ એવી તે કેવી બૂમો માફ કે, તેઓ સાંભળી શકે ? એવી રીતે હું બૂમો મારી શકતી નથી. એમને શી રીતે બોલાવાય ? કાણુ શિખવાડે કે બૂમ કેવી રીતે પડાય.

અવિશ્રાન્ત વરસાદથી ભીંજાયેલી ધરણીની નિર્જન રાત્રે રૂમનાં બારણાં વાસી વિધવા હિન્દુવધૂ આ પ્રમાણેનો વિચાર કરી રહી હતી. મકાનના છાપરાપરથી નળીઆં વાટે વરસાદનું પાણી જમીન ઉપર પડીને એક પ્રકારનો 'ટપ' 'ટપ' કરતો અવાજ કરી રહ્યું હતું. વરસાદપ્રિય દેડકાંઓ ભીંજતાં ભીંજતાં એક પ્રકારનો આલ્સપ કરી રહ્યાં હતાં. તેમ વ્યથિતહૃદયા કિશોરીના અંતઃકરણમાં ઉપધી કઠિન સમસ્યાઓના ભાવો ઉદય પામીને તેને આકુળ-બ્યાકુળ કરી રહ્યા

હતા. તેવામાં તેની પાસેની રૂમની પાછલી બારી ઉઘડવાનો અવાજ થયો. એ અવાજથી કિશોરીની વિચારમાળા દૂરી ગઈ. તેણે તરતજ ઉઠીને અર્ધ ખુલ્લી બારી વાટે બહાર નજર કરી અને તેણે જે દૃશ્ય જોયું તેથી તેનું સમસ્ત શરીર કંપી ઉઠ્યું.

કિશોરીએ જોયું તો, વરસતા વરસાદમાં મધ્ય રાત્રે એક પુરૂષ જોડેની રૂમની ખુલ્લી બારી નીચે ઉભો ઉભો બીંબતો હતો. પાઠક ! આ રૂમ ગુલાબના શયનગૃહ તરીકે વપરાતો હતો. બારી ઉઘડી કે તરત તે પુરૂષ પછીતેથી ચડીને તે રૂમમાં પ્રવેશ કર્યો, અને બારી બંધ થઈ ગઈ.

આ બનાવ જોઈને કિશોરીનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, બ્રાહ્મણના મકાનમાં—ગૃહસ્થના મકાનમાં આ શો ગજબ ! આ કેવો પાપાચાર ! કિશોરીએ લોકોને મ્હોંડેથી ગુલાબની ચાલ ચક્રગત સંબંધી અત્યારસુધીમાં અનેક વાતો સાંભળી હતી; પરંતુ એ વાતો ઉપર કોઈ વખત તેને વિશ્વાસ આવતો, તો કોઈ વખત ખોટી પણ માનતી હતી. આજે તેણે પોતાની નજરે આ દૃશ્ય જોયું તેથી હવે તેની ખાતરી થઈ કે, ગુલાબ કલંકિની તો હેજ. લોકોના મ્હોંડેથી જે વાત સાંભળવામાં આવી હતી તે સત્ય છે. તેને વિચાર આવ્યો કે, જેના સંબંધમાં એવી વાતો સાંભળવામાં આવી હતી એ પુરૂષ કોણ હશે ? આવું નીચ કાર્ય કરવાનું સાહસ શામાટે કરતો હશે ? તેણે અત્યંત ધામેથી પોતાની રૂમનું બારણું ઉઘાડીને દબાવે પગલે ગુલાબની રૂમના બારણા આગળ જઈ બંધ બારણાની ફાટમાંથી અંદર નજર કરી તો રૂમના મધ્ય સ્થળે આવેલા ટેબલ ઉપર પૂર તેજમાં ‘ ટેબલ લેમ્પ ’ સળગી રહ્યો હતો, અને એક બાબુના ખૂણામાં બિઝાવેલા પલંગ ઉપર, અવ્યવસ્થિત વસ્ત્રે કોણી ઉપર માથું ટેકવીને ગુલાબ બેઠી હતી. તેના મ્હોં ઉપર સ્મિત હાસ્ય તરી આવેલું હતું.

અને તેના ગળામાં હાથ નાંખી, રતનચંદ ગુમાસ્તો તેના સુકામળ કપોળ પ્રદેશપર ચુંબન કરી રહ્યો હતો ! !

કિશોરી આ પાપી લીલાનું દ્રશ્ય વધારે વખત જોઈ શકી નહિ. તેનું શરીર થરથર ધ્રુજવા લાગ્યું. તેને આંખે અંધારા આવવા લાગ્યાં. તેણે વિચાર્યું કે, બ્રાહ્મણ થઈ-ગૃહસ્થની પુત્રી થઈ, એક નીચ નોકર જોડે પ્રણય કરવાનું આટલે સુધીનું સાહસ ! આ ! ! લોકો ન્યારે આ સંબંધીની ચર્ચા કરતાં હતાં ત્યારે હું એમ માનતી હતી કે, તેઓ મિથ્યા બોલે છે, પરંતુ આ શું ! મ્હારી પોતાની આંખે હું આ શું જોઉં છું ! તેને ગુલામ ઉપર અત્યંત તિરસ્કાર ઉપજ્યો. તે ધીમે ધીમે છૂપાતી છૂપાતી પોતાની રૂમમાં ચાલી આવી અને પૂર્વાનુવત્ અત્યંત સાવચેતીથી પોતાની રૂમનાં દારણાં બંધ કરી દીધાં.

તે વિચાર કરવા લાગી કે, હવે કરવું શું ? આ વાત મ્હારે મ્હારી સાસુને જણાવવી કે નહિ ? પરંતુ તેજ વખતે વળી પાછો તેને વિચાર આવ્યો કે, મ્હેં બહુ બોલું કયું છે. હું એક બાળ વિધવા છું. કોઈની રૂમમાં શું થાય છે તે જાણવાનું મ્હારાથી સાહસ થાયજ કેમ ? મ્હેં આ શું કયું ! તે કેટલીયે વાર સુધી હતાશ બનીને બેસી રહી. વળી પાછી થોડીવાર રહીને વિચાર કરવા લાગી કે, મ્હારે મ્હારી સાસુને શું કામ કહેવું જોઈએ ? ગુલામ તેમની લાડકવાયી પુત્રી છે. તે અને કંઈ પણ નહિ કહે-મ્હારી વાત બિલકુલ માનશેજ નહિ. ઉપરાંત મ્હને હેરાન કરશે. શું તેઓ અત્યારસુધી આ સંજ્ઞા બાળ-તથી અજાણ હશે ? ના, ના, તેઓ જાણતાં તો નહિંજ હોય. પુત્રીના મેંકડો દોષો માફ થઈ શકે, પરંતુ આ દોષ કાંઈ માફ કરવા જેવો છે તે તેઓ આંખ આડા કાન કરતાં હશે ! નહી તેઓ આ સંબંધી કંઈ પણ જાણતાં હોવાં જોઈએ નહિ. હું જો તેમને નહિ કહું તો, આ પાપાચારીઓ કદાપિ પોતાના પાપમાંથી વિમુક્ત રહેવાનાં નથી, ઉપ-

રાત તેમનું પાપ છૂપાવતાં તેમને જે પુષ્ટી મળશે તે બદલ મ્હને પાપ લાગશે. પાપ જોતાંજ તેના નિષેધનો ઉપાય કરવો ધટે છે.

હજી પણ જો તેઓ જાણુશે તો આ પાપીઓ કદાચ સાવ-ધાન થઈ શકશે. અર્થાત્ પોતાના પાપ માર્ગમાંથી મુક્ત થઈ શકશે. ગુનાખનો સર્વનાશ થયો છે—પરંતુ મકાનનો સર્વનાશ થતો અટકી જશે. કદાચ તેઓ મ્હને હેરાન કરશે તો ? બલે કરે, હેરાનગતિનો ડર રાખી વાત છૂપાવતી એ બનેજ કેમ ? તેઓ મ્હને શું કરવાનાં છે ? વળી એમ પણ છે કે—

કિશોરી દુઃખિત અંતઃકરણે મનમાંને મનમાં બોલી કે, કદાચ આ પ્રમાણેની તેમની આવ જા કરતાં જો કોઈ જોઈ ગયું તો, મ્હારા ફૂટેલા નસીબે મ્હારેજ દોષિત ઠરવું પડશે.

છેવટે કિશોરીએ એવોજ નિશ્ચય કર્યો કે, આ વાત તેની સાસુને તો જણાવવીજ. એક વખત વિચાર કર્યો કે, સાસુ કરતાં સાસરાને કહેવાથી ઠીક પડશે, કેમકે તેઓ ન્યાયી છે. સાસુ કદાચ અન્યાયનો પક્ષ લઈ સ્હામી એયાર વાતો સંભળાવી દીધા વગર રહેશે નહિ. પરંતુ સસરાના મ્હોં આગળ આવી પાપી વાતની પ્રસ્તાવના કેમ કરીને થઈ શકે ? છેવટે કિશોરીએ તેની સાસુનેજ કહેવાનું નક્કી કર્યું. એક વખત વિચાર થઈ આવ્યો કે, સાસુને હમણાંજ બોલાવી તેમને નજરો નજર બતાવું. પરંતુ એમ કરવું તેને ઉચિત લાગ્યું નહિ. તેનું શરીર થરથર ધ્રુજતું હતું.

વિચારમાં આખો દિવસ પસાર થઈ ગયા પછી છેવટે સાચાં કાળે કિશોરીએ તેની સાસુને એકાંતમાં બોલાવી ગઈ રાતની સમસ્ત હકિકત વિવેકથી ફૂલી સંભળાવી.

કાળી નાગણુના પૂંછડે હાથ ફેરવતાં જેમ તે પૂંદાડી ઉઠે તેમ કિશોરીની સાસુ પણ તેની વાત સાંભળી ગઈ હતી. તેની આંખો

લાલચોળ થઇ ગઇ. બ્રમરો સંકોચાઇ ગઇ. તેણે કહ્યું:—“હેં, વહુ ! તું તે બ્રાહ્મણની છોકરી છે કે બીજાની !”

કિશોરી ચમકી ઉઠી. તેણે ધ્રુજતા અવાજે કહ્યું:—“કેમ બા ?”

“કેમ બા, જાણે કેટલી બધી બલી છે. જે લકંગી હોય તે સતીપણાનો ડોળ ધાલે છે. ત્હારી તાકાત શી કે તું આવી વાત મ્હારા મ્હોં આગળ કરે ? ત્હને શું બિલકુલ શરમ પણ ના આવી ? આ ઉપરથી તું બીજું શું ના કરી શકે ?”

કિશોરીએ મહા મહેનતે-અત્યંત સાહસ કરીને કહ્યું:—“શું હું ખોટું ખોલું છું ?”

“વળી પાછી સતી થવા જાય છે કે, રાંડ હરામખદી ! ત્હારે કંઈ ના ચાલ્યું એટલે મ્હારી છોકરીને કલંકિત કરી ? રાંડ વાધરણ. ” એમ કહી તાનસેનની માફક પોતાના સ્વરના અગ્નિમાં પોતે બળી ઉતાવળાં તેમજ ગંભીર પગલે કિશોરીનાં સાસુજી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યાં. કિશોરી સ્તબ્ધ બનીને પોતાના નસીબનો વિચાર કરવા લાગી.

મકરણ ૪ થું.

સસરાની તપાસ અને સાસુનો પક્ષપાત.

વેણીશંકર ત્રીવેદી દેવસેવામાં બેસીને રૂદ્રાક્ષની માળા ફેરવી રહ્યા હતા. શીવકોર ડોશી ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યાં.

વેણીશંકરે પાછળ નજર કરી અને પત્નીની રૂદ્રમૂર્તિ જોઈ હાથમાંની માળા હાથમાંજ રહેવા દઇને પૂછ્યું:—“શું છે ?”

“શું હોય વળી. આટલે વરસે તમારી વહુએ આપણા કુળને કલંક લગાડ્યું. હાય, હાય, હવે તો હું મરી જાઉં તો નિરાંત થાય.”

વિસ્મયતાપૂર્ણ દૃષ્ટિથી પત્ની સ્થામે નજર કરી, હાથમાંથી માળાને

ખીલીપર ટંગાવી દઇને ત્રીવેદી મહાશયે પૂછયું:—“ શું થયું છે, કહે ? ”

“ થાય શું વળી—ભિખારીની છોકરીને ધરમાં લાવીને કલંક વહેર્યું ! ”

“ કહે તો ખરી, સમજણ તો, પાડ કે શું થયું છે ? મ્હારી ઉત્સુકતા વધી પડી છે. ”

“ ના વધી પડે ! વિચાર કરવા જેવીજ વાત છે. આ શે ગળખ ? કુળને કલંક લગાડયું. શશિકાન્ત મ્હારો છોકરો નહોતો પણ કાળ હતો. એને લીધેજ આજે આપણા પવિત્ર કુળને કલંક લાગ્યું ! ”

“ શું થયું છે ? કહે. ”

“ શું કહું—મ્હારું કપાળ કહું. ”

“ કહેવું નથી તો પછી અહિંયાં શું કરવા મરવાને આવી છે ? હવે તો હું મરી જાઉં એટલે નિરાંત થાય. ”

“ તમે શું કરવાને મરો ! મ્હારું મોત થાય તો નિરાંત થાય. મુવા જન્મ પણ મ્હને લઈ જતા નથી. ”

“ હશે, મરવાનું હશે તો ધણુએ મોત આવશે પરંતુ ત્હેં મ્હોટી વહુની શી વાત સાંભળી તે કહે. તેણે કેવી રીતે આપણા કુળને કલંક લગાડયું, તે જલદીથી કહે. ”

“ કહેતાં કહેતાં મ્હારી જીભ ઉપડતી નથી; એ તે શું કંઈ કહેવા જેવી વાત છે ? ”

“ ત્હારે વાત ના કહેવી હોય તો તું અહિંથી ચાલી જા, હવે મ્હારાથી ત્હારો આ કચકચાટ સહન થતો નથી. ”

“ એટલેા બ્રૂમ્મા મ્હારા ઉપર શાના ક્રોધ ચડાવેા છો ? લ્યો, જુઓ. મ્હારું જેવું નસીબ ! જેવાં કર્મ હોય તેવાંજ ફળ મળેને ! આવેા જીવાન પાટડા જેવો છોકરો મરી ગયો અને હું આ દુઃખ

સહન કરવાને જીવતી રહી. આજ જો મ્હારો શશિકાન્ત જીવતો હોત તો મ્હારી આ દશા આવત ? ”

પત્નીનાં કર્ણાજનક વચનોથી વેણીશંકરનું હૃદય ખીંગળી ગયું. તેમણે કહ્યું:—“ થયું છે શું, તે તું હજી પણ કહેતી નથી. સ્ત્રીઓનો સ્વભાવજ કાણુ જાણે કેવો હોય છે, કે મૂળ વાત કરતા પહેલાં અંદર હજારો રોદણાં રોશે. કહેને કહેતી હોય તો ? હું તો કંટાળ્યો. મ્હોટી વહુએ એવું તે શું કર્યું છે ? જો તેણે આપણા કુળને કલંક લગાડવા જેવું કંઈ પણ કર્યું હશે તો નક્કી હું એને મારી નાંખીને ફાંસીના લાકડે ઝુલીશ. જેણે મ્હારા કુળને કલંક લગાડયું છે તેને અને તેના પ્રેમના અર્ધા ભાગીદારને બન્નેને મારીને દુકડે દુકડા કરીશ ! ”

“ અરે આ તો એમ નથી. એવું હોત તો પછી વાર શી લાગત ? જોનો આટલો બધો પીત્તો ઉછળી જાય છે તે કર્યાં સિવાય રહે ખરા કે ! ”

“ જુડી ! ત્હારી બધી વાત જુડી છે. ચોકખે ચોકખી કહી દે, નહિં તો ચાલી જ. હવે મ્હને સમજણ પડી કે, મ્હોટી વહુ પાપિષ્ઠા નથી, પણ પાપમાં પ્રવૃત થવાને તૈયાર થઈ હશે. ડીક, હું એને આજ બરાબર સજા કરીશ. ”

“ પહેલાં વાત તો સાંભળો. ”

“ કોની પાસેથી સાંભળું ? ત્હારી પાસેથી ! તું તે ત્હારું ભાગવત કહે કે વાત કહે ? પાંચ કલાક થયા તોપણ હજી વાતની તો શરૂઆત પણ કરી નથી. ”

“ હ્યો ત્યારે કહું છું, સાંભળો. તમારી સાણી વહુ શું કહે છે કે, તેણે આપણા શાન્ત, ધાર્મિક અને પુત્ર સમાન રતનચંદ છે ને..... ”

“ સમજ્યો, રતનચંદ મ્હોટી વહુને કંઈ ખોલ્યો હશે અથવા અટક્યાળું કંઈ હશે. હું એ રતનીયાનું માથું બાગી નાંખીશ ત્યારેજ મ્હારો જીવ શાન્ત થશે.”

“ ના, ના, એમ નથી. મ્હારી વાત તો સાંભળો ! તમારી બ્હાલી વહુ કહે છે કે, તેણે રતનચંદને આજે રાતના આપણી ગુલામની રૂમમાં પદ્મગપર બેઠેલો જોયો હતો.”

વેણીશંકરની આંખમાંથી અગ્નિ વરસવા લાગ્યો. તેમણે લાલ-ચોળ આંખે પત્નીના મ્હોં સામે જોઈને કહ્યું:—“ ત્યારે તો મ્હોટી વહુનો વાંક નથી ! ”

પત્નીએ રડતાં રડતાં કહ્યું:—અરે મા ! આમાં મ્હોટી વહુનો વાંક નથી ! ત્યારે શું મ્હારી ઓકરીનો દોષ ! હું તમને પગે પડું છું. મ્હને હવે રજા આપો. હું એને લઈને જ્યાં બે આંખ્યો દોરી જશે ત્યાં જઈશ. એણે તો જ્યારથી આ વાત સાંભળી છે ત્યારથી આહાર નિદ્રાનો ત્યાગ કર્યો છે.”

• “ હું એવું કહેતો નથી. હું તો એમ કહું છું કે, એમાં મ્હોટી વહુના ચરિત્રમાં કંઈ દોષ નથી, માત્ર એજ દોષ કે તેણે આ વાત કેમ કરી ખરૂંને ? ”

“ હશે જેવું મ્હાફે નસીબ ! તમે એ ખોટી વાતને—એ રાંડ જુકીની વાતને ટેકા આપો છો ? હાય, પરમેશ્વર ! તું હવે મ્હને અહિંથી ત્હારી પાસે ખોલાવી લે.”

“ આ વાત સાચી છે કે ખોટી તેની તપાસ કરવી જોઈએ એટલુંને ? ”

“ તમે પશુ લંધા છો ને ! બિચારી ગરીબ ગાય જેવી ઓકરી ઉપર આવો બચકર અપવાદ મૂક્યો છે અને તમે એની તપાસ કરવા માગો છો. મારી ગરીબ ગાય જેવી ઓકરીને કેટલાએક દિવસ

પૂર્વે એક સંતાન થઇને મરી ગયું છે.”

મમે તેમ હોય, પણ પત્નીના અનુયોગ અને પક્ષ સમર્થનથી વેણીશંકરે પણ કલ્પના કરી કે, એ પ્રમાણે હોય નહિ. એમની ગુલાબ એવું કાર્ય કરેજ નહિ. પરંતુ મ્હોટી વહુ પણ કદાપિ જુદું બોલે તેવી નથી. ત્યારે આમાં સમજવું શું ?

વેણીશંકરે કહ્યું:—એક વખત મ્હોટી વહુને અહિંયાં બોલાવ, એ શું કહે છે તે સાંભળાએ.

“બોલાવવી હોય તો તમે બોલાવો; હું તેને નહિ બોલાવું. એ મ્હારી છોકરીને વ્યભિચારિણી ઠરાવવા માગે છે ને શું ? હું એનું મ્હોં જોઉં ? ના, ના, તેમ કદી બનશે નહિ.”

શીવકાર ડોસી ગુસ્સો કરીને ત્યાંથી ચાલ્યાં જતાં હતાં તેવામાં વેણીશંકરે તેમને કહ્યું:—“સાંભળ, આ વાત ઘણી ભયંકર છે; વળી જો આ વાત સાચી ના હોય તો મ્હોટી વહુ કહે શી રીતે ? એને એક વખત બોલાવીને સાંભળવું તો જોઇએ. એને એવું બોલું બોલાવવું કારણ શું ?”

“કારણ ? કારણ તો બધાં બહુએ છે. ગુલાબ ઉપર એને એટલો બધો દ્રેષ છે કે કોઈ સ્ત્રી પોતાની શોક્ય ઉપર પણ એટલો નહિ રાખતી હોય. ગુલાબ બિચારી બોળી છે. એ બિચારી મ્હોટી વહુની ખુશામત કરવામાં બાકી રાખતી નથી તેમ છતાં એ તો જાણે લક્ષાધિપતિની દીકરી ખરીને, તે ગુલાબના સ્વામું પણ જોતી નથી. એને હલકી પાડવાનીજ એ રાંડની ઇચ્છા છે. એને બીજી કોઈ વાતે ફાળ્યું નહિ ત્યારે આ વાત બનાવી કાઢી છે.”

“પરંતુ રાત્રે આ બનાવ કેવી રીતે બન્યો તે, આપણે કિશોરી પાસેથી સાંભળવું તે જોઇએ.”

“હા, જુઓ તો ખરા ! રાંડ વાતો કેવી ઉભી કરે છે. તેનાં

માઆપને અંધાપો આવે ને શેરીએ શેરીએ બિખ માગે. તેને કાડા પડે; મ્હારી ગુલાબને બદનામ કરે છે ! એનું સત્યાનાથ જાય.”

વેણીશંકર અત્યારસુધી મૌન ધારણ કરીને વિચાર કરી રહ્યા હતા તેમણે એક દિર્ઘ નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—હવે એનો કંઈ ઉપાય?

“ જો ખરૂં પૂછાવો તો છોકરાની વહુ વિધવા થઈ કે એને આપણા ઘરના ઓટલે પણ ચડવા દેવી ના જોઈએ. આ આપણા ભવાનીશંકર જાનીના છોકરાની વહુને રંડાપો આવ્યોજ છે તો; તેઓ એને બિલકુલ પોતાના ઘરમાં પેસવા દેતા નથી.”

“ ભવાનીશંકરના છોકરાની વહુ તો પૈસાદાર આપની છોકરી છે. આપણી વહુનો આપ એવો પૈસાવાળો નથી કે આપણે એ પ્રમાણે કરી શકીએ.”

“ એને જૂએ ના મરાય, પણ ઘરમાં રખાય ખરી કે ? આવું કરે અને તેને ખાવાનું આપીએ ! તમે એને એના પિયેર મોકલી દો; તમને પગે પડું છું. નહિં તો એ આપણને જંપીને બેસવા નહિં દે. લોકાને ઘેર પાણી પીવા જેવી—કાદને મ્હોં બતાવવા જેવી સ્થિતિ પણ રાખશે નહિ.”

“ વારૂ, એને થોડા ઘણા રૂપિયા આપીને વિદાય કરી દઈશું, પરંતુ એનો આપ બહુ ગરીબ છે—અધા પૈસા ખાઈ જશે. અને છેવટે એનું દુઃખ તો એવું ને એવુંજ રહેશે.”

“ તમે એવો વિચાર તો કરશોજ નહિ. એથી તો એનું બહું કરવા જતાં ઉલટું આપણું યુરૂં થશે.”

“ ત્યારે શું કરીશું ? ”

“ શું કરીશું તે તમે પુરૂષો સમજો; તમે સાત મુત્સદીઓના કાન પકડો છો તે તમે નહિ સમજો તો કાણ હું સમજીશ ? ”

“ તું એક વાર મ્હોટી વહુને અહિં તો બોલાવ ? ”

“હું એને બોલાવવાની નથી, એ મ્હેં તમને પહેલેથી કહી દીધું છેને.”

“તું ના બોલાવે તો નોકરને કહીને બોલાવ.”

શીવકાર ડોશીએ નોકરડીને બોલાવીને કહ્યું:-કિશોરીને અહિંયાં બોલાવી લાવ.

થોડીવારમાંજ નોકરડી કિશોરીને તેડી લાવી પોતાને કામે આવી ગઈ.

વેણીશંકરે કિશોરીના મ્હેં રહામે જોઈને કહ્યું:-કિશોરી ! આ સમજાવી વાત સાચી છે ?

કિશોરીએ માંથાના ધુમટાને સહજ વધારે સરકાવીને કહ્યું:-
“કંઈ વાત ?”

“ગુલામને માટે ખોટી નિંદા સાંભળવામાં આવી છે તે.”

કિશોરી:-હું જુહું બોલતી નથી, તેમ જુહું બોલવાનું કંઈ પ્રયોજન પણ નથી. મ્હેં જે જોયું છે તે કહ્યું છે.

સિંહણની માફક ગર્જના કરીને શીવકાર ડોશીએ કહ્યું:-“રાંડ કુબારજી ! નીચ માઆપની દીકરી ! ત્હારી મા જ્હેન એવાં મંધો કરતી હશે. મ્હારી છોકરી શું એવું કામ કરે ? ત્હારી મા કરતી હશે અને બે દિવસ પછી તું પણ કરીશ.”

મહા મહેનતે-કિશોરીની આંખમાં અશ્રુઓ ભરાઈ આવ્યાં. તેણે રડતાં રડતાં કહ્યું:-મ્હને ગાળો દેશો નહિ. મ્હેં કંઈ પણ ગુન્હો કર્યો નથી. મ્હેં જે જોયું છે તે કહ્યું છે.

શીવકાર ડોશી:-રાંડ હરામખદી ! ત્હારા બાપને ગાંઠો નીકળે-ત્હારી મા નાતરે જાય-મ્હારો છોકરીની આવી વાત કરે છે ?

કિશોરી:-આ, ત મ્હોટાં છો, મ્હને ગાળો દો, ખોટી કહો, મારો, પરંતુ મ્હારાં માઆપને ગાળો દેશો નહિ. એમણે તમારું શું બગાડ્યું છે ?

શીવકાર ડાશી:-કેમ ના દઉં ! એમણે તને લોકાની આવી નિંદા કરવાનું કહ્યું હશે કેમ ? ન્હાના મ્હોંયે આટલું બધું સાહસ !

કિશોરી (ગદગદ કંઠે)-મલે ત્યારે જેવી તમારી મરણ. તેમને માળો દેવામાં જે તમારું કલ્યાણ થતું હોય તો ખુશીથી છો. હું રાંડ અભાગિની છું-મ્હેં તેમને સર્વ વાતે દુઃખી કર્યા છે. મ્હારા માટે એ માળો ના ખાય, મ્હારા માટે એમને તમારા બોલ સાંભળવા ના પડે તો પછી મ્હારું એમને ત્યાં જન્મ લેવાનું સાર્થક શું ?

વેણીશંકર-જે સાંભળ, કિશોરી ? પહેલાં તું ઘણી શાન્ત અને નમ્ર હતી, પરંતુ દિનપ્રતિદિન મ્હોંડે ચડીને બહુ બોલતાં શીખી છે. જે તું આવું વર્તન રાખીશ તો અહિંયાં ત્હારો પગ ટકવો મુશ્કેલ છે.

નીચી દષ્ટિએ કિશોરી-હું જેવી નમ્ર અને શાન્ત હતી એવીજ અત્યારે પણ છું; પરંતુ તમેજ મ્હને અળગી કરો છો. હું હવે આપને આંખના પાટા સમાન થઇ પડી છું. તમે મ્હને હળા-હળા ઝેર સમાન ગણો છો.

“ પણ તું આ સત્રણું શું કરવા બેઠી છે ? ”

“ શું કરું છું ? ”

“ ગુલામની આખતમાં ત્હેં કેવી ખોટી વાત ફેલાવી છે ?

કિશોરી:-જે મ્હેં નજરે જોયું છે, તે કહ્યું છે, સમજ્યા ? બોલતા પહેલાં મ્હેં સારી રીતે વિચાર કર્યો હતો કે, મ્હારે એ બદલ તમારા તરફથી કંઈક સહન કરવું પડશે તોપણ મ્હેં એની દરકાર રાખી નથી. જે મ્હેં ના કહ્યું હોત તો તમારી પુત્રીને માટે મ્હારે મ્હારી આખર સાચી રાખવી બારે થઇ પડત.

શીવકાર ડાશી (વેણીશંકરના મ્હોં રહામે જોઇને)-સાંભળ્યું !

હરામજીદી કેવી ચપચપ જવાબ આપીને પોતાનું સતીપણું બતાવવા જાય છે ?

વેણીશંકર-કિશોરી ! જો તહે આ વાત ના કહી હોત તો ત્હારી આખરને શી રીતે બદો લાગત ?

કિશોરી:-ગુલાબ બહેનની રૂમ અને મ્હારી રૂમ જોડાજોડ છે. રતનચંદ પાછલી બારીએથી ચડીને એમની રૂમમાં જાય તેમાં કોઇ દિવસ મ્હારા કુટેલા નસીબના પ્રતાપે મ્હને કલંક લાગ્યા સિવાય રહે ખરું કે ?

જૂખી વાલણુની માફક શીવકોર ડોશીએ ગર્જના કરીને કહેવા માંડ્યું:-આવી નીચ છોકરીને ક્યાંથી આપણા ધરનો આશરો મળ્યો ! મ્હારા સોના જેવા છોકરાનો રાંડે ભક્ષ લીધો અને હવે બીજાનું સત્યાનાશ વાળવા બેઠો છે ! આટલા બધા માણસો મરી ગયા અને એ કેમ મરી ના ગઈ ! આ ઉપરથી હરામજીદી બીજું શું ના કરે ? તેને તો લાત મારીને ધરમાંથી કાઢી મૂકવી જોઈએ.

કિશોરી:-આ મ્હારું સાસરું છે, તમે મ્હને લાત મારીને ના કાઢી શકો.

શીવકોર ડોશી:-ના, ના. તને કાઢી ના મૂકે તો શું ત્હારી પૂજા કરે ?

વેણીશંકર-કિશોરી ! આ ત્હારું સાસરું છે એ વાત સાચી છે. તું જોર કરીને રહેવા ધારે તો રહી શકે તેમ છે પરંતુ ત્હારે માટે હું ઘણો મુંઝાયો છું. ધરના કોઈ પણ માણસ સાથે ત્હારે બનતું નથી; રોજ કંઈ નહિ ને કંઈ ઝગડો તો હોયજ. બીજું ત્હારાથી આવી ખોટી વાત થાયજ કેમ ? સારા માઆપની છોકરી થઇને ત્હને જરા વિચાર નથી આવતો ?

કિશોરી:-મ્હેં નજરે જોયેલી વાત તમને ના કહી સંભળાવી હોત તો શું સાંઝે થાત ?

શીવકાર ડાશી:-વળી પાછી એની એજ વાત ? તું ત્હારોજ કક્કો ખરો કરાવવા માગે છે ? ચાલ ! રાંડ હરામખદી, નીકળ મ્હારા ઘરમાંથી ! મ્હારી નિર્દોષ છોકરીને ખદનામ કરી ? ત્હાં કાળું મ્હોં લઇને ત્હારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં ચાલી જા.

કિશોરીએ ઉદાસ નેત્રે વેણીશંકરના મ્હોં સ્હામે જોયું.

વેણીશંકર-શું કહે ? ત્હારામાં હવે અક્કલ રહી હોય એમ જણાતું નથી. તું હવે હદપાર જતી રહી છે. ત્હેં એક સારા માણસને અયોગ્ય એવું કાર્ય કર્યું છે. જે ના ખોલવું જોઇએ-જેનાથી સારા માણસોની આખર, કુળ, માન, વગેરે નષ્ટ થાય, એવી વાત ઉડાવી અહિંયાં રહેવું એ ત્હારે માટે લાયક નથી. ”

કિશોરી:-ક્યાં જઈ ત્યારે ?

વેણીશંકર:-ત્હારા આપને ત્યાં.

કિશોરી:-મ્હારા આપ ખિયારા નિર્ધન છે, એ મ્હાં પોપણ શી રીતે કરી શકશે ?

વેણીશંકર:-હું તને મહિને પાંચ રૂપિયા ખોરાકી તરીકે મોકલાવી આપીશ.

શીવકાર ડાશી-શું પથરા મોકલી આપે ! મ્હારી નિરપરાધા છોકરીને ખદનામ કરી અને મહિને પાંચ રૂપિયા ખોરાકી જોઇએ છે ! એ તો એની મેજ ઘણોયે રસ્તો કરી લેશે, નહિ તો નાતરેજ ના જાય !

“ નાતરેજ ના જાય ” એ શબ્દોથી કિશોરીને ઘણું માહું લાગ્યું. માટીના પૂતળાને વારે વારે આગમાં નાંખવાથી જેમ તે તપીને ફાટી જાય છે તેમ કિશોરીનું હૃદય પણ ફાટીજવા લાગ્યું; તેણે આંખો ચડાવી શીવકાર ડાશી તરફ જોઇને કહ્યું:-“ હું શું કરવાને નાતરે

જાઉં, જે નાતરે જવા જેવું કરે છે તે ધણીયે જશે. હું તો બિખારી છું, બિક્ષા માગીને પણ મ્હારું પેટ ભરીશ. ”

સિંહણની માફક છલંગ મારી શીવકાર ડોશીએ કિશોરીને એક ધક્કો મારીને કહ્યું “ રાંડ કર્કશા ! તું હમણાં ને હમણાં મ્હારા ધર-માંથી નીકળ. ”

કિશોરી (રડતાં રડતાં)—આટલી રાત્રે ક્યાં જાઉં ?

શીવકાર ડોશી:—હવે ત્હારા બાટણવેડા બિલકુલ ચાલે તેમ નથી. તું હમણાં ને હમણાં ત્હારે ફાવે ત્યાં ચાલી જ.

વેણીશંકર—જો, કિશોરી ? એ ત્હારી સાસુ છે. ત્હારે એનું માન રાખવું જોઈએ—એને તું આવી રીતે ઉછળતા જવાળા આપે તે સાઈ નહિ.

કિશોરીને સર્વ વાતો કરનાં આ વાતથી ધણું લાગી આવ્યું. તે એની સાસુને પોતાની મા કરતાં પણ વધારે ગણતી હતી છતાં તેના સસરાએ કહ્યું કે, ‘ ઉછળતા જવાળા આપે તે સાઈ નહિ ’ હાય ! તેના મનની વાત સમજનાર શું આ દુનિયામાં કોઈજ નથી ? તેની માર્મિક વેદના દૂર કરનાર કોઈ છેજ નહિ ! સૌ તેના ઉપર પોતાની દાઝ કાઢે છે !

કિશોરી વધારેવાર થોભી શકી નહિ. ધ્રુજતા હૃદયે અને ધીમા પગલે તે ત્યાં આગળથી ચાલી ગઈ.

શીવકાર ડોશી—“ તમે નજરે જોયું—કાંને સાંભળ્યું હવે તમને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો; પરંતુ હું એને એક દિવસ પણ ધરમાં રાખી શકીશ નહિ. એણે જે ખોટી વાત ઉડાડી છે તેથી મોટો મજબૂત થઈ જાય તેમ છે. છોકરાઓનો મિત્તળ ગરમ રહ્યો, જે તેઓ સાંભળે તો કંઈ બાકી રહે ?

વેણીશંકર:-હું એને જલદીથી માતર મોકલાવી દઈશ.

શીવકાર ડોશી:-જલદીથી શું, એને કાલ ને કાલ વિદાય કરી
હો; અને ફરીથી અહિંયાં ન આવે એવો બંદોબસ્ત કરો.

વેણીશંકર:-એકાદ મે દિવસ રહેશે તો શી હરકત છે. કાલ ને
કાલ મોકલી દઈએ તો લોકો નિંદા કરે, અને નાહક તેમની ખત્રીશીએ
ચડીએ. ધીરજનાં ફળ મીઠાં છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

વિદાયગીરી.

કિશોરી પોતાની રૂમમાં જઈ પથારીમાં સૂઈ રહી. તે બિજાનામાં
પડી ઉઘે માંથે રડતાં રડતાં કહેવા લાગી,—"પ્રાણાધિક ! આજ તમે
ક્યાં છો ? તમે એક વખત આવીને તમારી આ અભાગિની કિશો-
રીની સ્થિતિ જોઈ જાઓ. તેને ઉભા રહેવાનું ઠેકાણું નથી. તેનું
દુઃખ જાણનાર કોઈ માણસ નથી-તમે તો તે જોઈ શકો છો. તમે
જ્યાં છો-તે લોકમાં તમારો વાસ છે, ત્યાંથી તો સંઘળું સંભળાય
છે-સમજાય છે-દેખાય છે-તો પછી તમારી આશ્રિતા, કિશોરીની
આ દશા જોઈ તમે કેમ પાછા આવતા નથી ? હવે મહારાથી બિલ-
કુલ સહન થઈ શકતું નથી. હું ક્યાં જાઉં, શું કરું ? તે એકવાર આ-
વીને મળે કહી જાઓ. તમારા ઘરમાંથી આજે મળે કાઠી મૂકે છે.
જે તમે અહિં હોત તો મળે કાણ હિંમત કરીને કાઠી મૂકત-તમે
હોત તો કોની મગદૂર કે મળે રસ્તાની બિખારણની માફક ગણી-
કાઠી આવી ગાળાગૂળા કરત ! મ્હેં કંઈ પણ ગુન્દો કર્યો નથી. પ્રભુ !
તમે અદ્રશ્ય રીતે સંઘળું જોયા કરો છો-સંભળ્યા કરો છો. જે મ્હેં
તમારાં માંઆપની ભક્તિ કરી ના હોય, એમનો વિશ્વાસ રાખ્યો ના

હોય, એમની ચાકરી કરી ના હોય અને તેથી તમે ગુસ્સે થતા હો તો ખરી વાત ! તમે અંતર્યામી છો-મ્હારા અંતરની સઘળી વાત જાણો છો માટે એકવાર આવો. આવો આવો વહાલા તમે એક વખત આવીને મ્હારું દુઃખ જોઈ જાઓ અને મ્હને કંઈક રસ્તો કરી આપી જાઓ ! નહિં તો મ્હને તમારી પાસે લઈ જાઓ. હવે હું આ દુઃખ સહન કરી શકતી નથી. ”

કિશોરી બિજાનામાં પડીને ધુસ્કે ધુસ્કે રડતી હતી. તેનાં આંસુ-ઓથી આખું બિજાનું બીંજાઈ ગયું હતું, બિજાના પાસે એક દીવો બળતાં બળતાં ધ્રુજતો હતો એવામાં તેનો દિયેર મણીલાલ ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો. મણીલાલની ઉમ્મર આશરે પચિસેક વર્ષની હતી.

મણીલાલ કિશોરી પાસે એકાદ બાબતમાં સલાહ પૂછવાને આવ્યો હતો, પરંતુ તે રૂમમાં આવીને ઉભો રહ્યો છે એની તે વિલાપ કરતી કિશોરીને બિલકુલ ખબર નહોતી.

મણીલાલે કિશોરીને રૂદન કરતી જોઈને કહ્યું:-“ બાબી ! તમે કેમ રડો છો ? તમને શું થયું છે ? ”

પ્રથમ તો તેને કિશોરી તરફથી કંઈપણ ઉત્તર મળ્યો નહિ; પરંતુ જ્યારે તેણે ફરીથી બૂમ મારીને પૂછ્યું ત્યારે તે સાંભળી શકી. તરતજ તે ઉઠીને બેઠી થઈ અને પહેરેલા વસ્ત્રના છેડાવડે આંસુઓ દહોઈ નાંખ્યાં.

મણીલાલ:-બાબી ! તમે કેમ રડો છો !

કિશોરીએ કંઈપણ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ. કિશોરીમાં દોષ માત્ર એટલોજ હતો કે, તે કોઈની સાથે વધારે વાત કરતી નહોતી; અને જેટલી વાત કરતી તેટલી તે ક્રોધ અને દુઃખથી કહી શકતી નહોતી, અથવા તો કહેવાથી શું થાય તેમ છે તેનો વિચાર કરી શકતી નહોતી.

તે જાણતી નહોતી કે, બોલવાની ચાલાકીથીજ જગતમાં જય મળે છે. બોલવાની ચાલાકીથી તો જીવું હોય તે સાચું મનાય છે. તેનામાં બોલવાની ચાલાકી નહોતી તેથીજ તે જ્યાં ને ત્યાં નિરાશ થતી હતી. તેના હિંમેરે જ્યારે તેને રડવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે જો તેણે એક આનાને પાંચ આના કહી, તરણાનો મેરૂ કરી, જરા મીઠું મરચું બેળવીને જવાબ આપ્યો હોત તો નક્કી તેનો જય થયા વગર રહેત નહિ; પરંતુ તે એ પ્રમાણે કરી શકી નહિ—જવાબજ આપી શકી નહિ.

મણીલાલે ફરીથી બે ચાર વાર પૂછ્યું પરંતુ જ્યારે તેને કંઈ પણ ઉત્તર મળ્યો નહિ ત્યારે તે જે વાત પૂછવાને આવ્યો હતો તે કહી સંભળાવી. કિશોરીએ તેનો ઉત્તર આપ્યો, તે સાંભળીને મણીલાલ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

મણીલાલે પોતાની રૂમમાં જઈ તેની પત્ની લલિતાને પૂછ્યું:—
“આજે બાબીને શું થયું છે?”

“કેમ શું થયું છે?”

“એ રડે છે.”

“મ્હારા સસરાજીએ એમને ગાળો દીધી છે અને કાલે જો એમને પિયેર મોકલી દેવાનાં છે.”

“કેમ! એમણે એવું તે શું કર્યું છે?”

“અરે એ તો નહિ કહેવા જેવી વાત છે!”

“શી વાત છે?”

“બાએ મ્હને એ વાત તમને જણાવવાની ના પાડી છે.”

“મ્હને કહેવાની ના પાડી છે એવી તે એ શી વાત છે?”

“વાત સારી નથી.”

“બલે સારી ના હોય, તું કહે તો ખરી. મ્હારી તે સાંભળવાની ઈચ્છા થઈ છે.”

“ એમણે એવું કહ્યું હતું કે, ગુણાબળેન અને રતનચંદને આડો સંબંધ છે. ”

“ એ શું ? ”

“ હા, એ કહેતાં હતાં કે, એમણે નગરોનગર જોયું હતું. ”

“ કંઈ પૂરાવો છે ? ”

“ બિરુકુલ નહિ. આપાજીએ તપાસ કરી તો વાત જુકી માલુમ પડી; અને તેથીજ તેઓ એમના ઉપર ચિડાઈ ગયા. ”

“ ચિડાય કેમ નહિ ? કાઢીજ મૂકે તો ! એવું ખોટું આળ ચઢાવાય ખરું કે ! ”

“ એ ખરેખર નક્ક છે, આવી વાત કહેવાય ! ગુણાબળેને તો અન્ન-જળનો પણ ત્યાગ કર્યો છે. ”

મણીલાલે કંઈપણ જવાબ આપ્યો નહિ. તે કિશોરી ઉપર ખૂબ ચિડાઈ ગયો. તેને તેજ વખતે કિશોરીને એ ચાર વાતો કહી આવવાનો વિચાર થઈ આવ્યો; પરંતુ શાન્તિ પકડી એસી રહ્યો.

બીજે દિવસે સાંજના મણીલાલ કિશોરીને તે વાતના સંબંધમાં ઠપકો દેવાનો વિચાર કરી તેની રૂમમાં ગયો.

કિશોરી તે વખતે ઝાડપરથી ઉખડી ગયેલી લતાની માફક સાદડી ઉપર ઉઘે માથે પડીને પોતાના ભવિષ્યનો વિચાર કરી રહી હતી. તે ગઈ રાતથી કોઈની સાથે બરાબર વાતચિત કરતી નહોતી. પેટભરીને ખાતી પણ નહોતી. તેણે માત્ર એકજ વખત ખાધું હતું. તે એક વખતના આદાર વખતે પણ તેની સાસુએ તેને અત્યંત ગળે દીધી હતી. હજી પણ તેની આંખોનાં આંસુઓ એક સરખાં વહાં કરતાં હતાં.

મણીલાલ:-આબી ! આ પ્રમાણે તમે ક્યાં સુધી રહી શકશો ? રડવાથી શું વળે તેમ છે ? તમારો સ્વભાવ એવો છે કે, તમારે

રડવામાંજ તમારી જીંદગી પસાર કરવી પડશે.

કિશોરી ઉઠીને બેઠી થઇ. તેણે કંઈપણ જવાબ આપ્યો નહિ. તે મણીલાલના મ્હોં સ્થામે જોઇ રહી. તે દોષશૂન્ય નિરપરાધી નજરથી મણીલાલના હૃદયમાં કંઈક દયાનો સંચાર થયો. તેણે સહજ નત્ર સ્વરે કહ્યું:—“ જુઓ બાબી ! તમે મ્હારા મ્હોટા બાઇનાં પત્ની છો. હું તમને મ્હારાં માતૃશ્રી તરીકે ધારું છું; પરંતુ બાપાજી તમને કાઠી મૂકે છે તેમાં હું શું કરું ? ”

કિશોરીએ આ વખતે જવાબ આપ્યો:—“ કેમ, મ્હેં તમારું શું બમાડયું છે ? ”

મણીલાલ:—તમે ધનમાં તમામ માણસો સાથે કજીઓ કરો છો.

કિશોરી:—જેનું નસીબ ફૂટેલું હોય, જેને કાઈ આશ્રય આપે નહિ, તે સર્વને અજબામણી લાગે. સર્વે તેને પગની ઠોકરે મારે, કેમ ખરું ને ?

મણીલાલ:—એ બધી બાબતમાં તમને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો. તેમાં મ્હારે વચ્ચે આવવાની કંઈપણ જરૂર નથી. પરંતુ તમે કેવી વાત ઉઠાવી છે તેનો કંઈ ખ્યાલ છે ? કુળને કલંક લગાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

કિશોરી:—મ્હેં ખોટી વાત કહી નથી ! જે નજરે જોઇ છે તે તમારા હિતાર્થેજ કહી સંભળાવી છે.

મણીલાલ:—બાપાજીએ તમારી એ વાતની તપાસ કરી તો ખોટી માલૂમ પડી છે.

કિશોરી:—ત્યારે એમ, પછી શું ?

મણીલાલ:—એ જુડી વાત બોલવાને માટેજ બાપાજી તમને તમારે પિયરે મોકલી દેવા તૈયાર થયા છે.

કિશોરી:—બહે, મહાન તમારું છે. તમે રહેવા છો નહિ તો હું

શું કરી શકવાની હતી ? જગતમાં ધણાંયે લુલા લંગડાં અને અધળાં મનુષ્યો છે, તેમનું બરણુપોષણ થાય છે તો મ્હારું કેમ નહિ થાય ?

મણીલાલ:-તમારી જીભ દોઢ ગજ લાંબી દેખાય છે !

કિશોરી:-જ્યારે તમે મ્હને કાઢી મૂકવા બેઠાં છો તો પછી મ્હારે શામાટે ડર રાખવો જોઈએ ?

મણીલાલ:-તમે જે ખોટી વાત ઉડાડી છે, તેને માટે જો તમે મ્હારાં મ્હોટાં બાબી ના હોત તો હું તમને બરાબર સજા કરત.

અત્યંત ધસારાથી તો ચંદનનું લાકડું પણ ગરમ થઈ જાય છે, શીતળ જળ પણ વડવાનળ સળગાવી શકે છે. કિશોરીનાં સ્નેહાળ ચક્ષુઓમાંથી અમિ વરસવા લાગ્યો. તેણે લાલચોળ આંખે મણીલાલના મ્હોં સ્થામે જોઈ, હાંફતાં હાંફતાં, નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:-
“ જુઓ ન્હાના ભાઈ ! મ્હારી ખરી વાતમાં તમને પણ વિશ્વાસ ના આવ્યો અને તમે મ્હને ધણી ધિક્કારી કાઢી છે, પરંતુ વખત આવતાં તમે તમારી મેજેજ સમજશો કે, આ સદ્ગુણી માની સુશીલ છોકરીએ જે કાંઈ કહ્યું હતું તે સત્યજ કહ્યું હતું. વખત આવશે ત્યારે તમે પોતેજ સમજી શકશો કે, તમારી માએ ઉપરાણું લઈને શુભાચ્છેદનને કુમાર્ગે જવાનો રસ્તો ખુલ્લો કરી આપ્યો હતો. જે વખતે આ પ્રમાણેની રૂઢી કુળને કલંક લગાડશે તે વખતે તમે આ અભાગિનીને જરૂર યાદ કરશો અને કહેશો કે, એણે તો ખિચારીએ આપણને પહેલેથી સાવધાન કર્યા હતાં, પરંતુ આપણે તેને જીદી કહી કાઢી મૂકી હતી. ”

મણીલાલે આ બાબત કંઈ પણ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ. તેને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો. ક્રોધથી તેનું સમસ્ત શરીર કંપવા લાગ્યું, કારણ કે કિશોરીએ કહ્યું હતું કે ‘ તે સદ્ગુણી માની સુશીલ છોકરી છે ! ’ ત્યારે શું પોતાની મા અને ખ્હેન દુરાચારી છે ? તેણે કિશોરીને સખત સખ

કરવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ મ્હોટા બાઈની વડુ થાય એટલે શું કરે ? મહા મહેનતે આત્મસંયમ કરીને તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

કિશોરીએ મનમાં મનમાં કહ્યું:—“ પ્રભુ ! સ્વામીન ! તમે અદ્રશ્ય રીતે સધળું જોઈ શકો છો—સાંભળી શકો છો. જો મ્હારો વાંક હોય તો મ્હને સજા કરો, અને જો મ્હારો અપરાધ ના હોય તો, મ્હને વિના અપરાધે દુઃખી કરનારને એનું પ્રતિકૂળ આપો. હું તમારી આશ્રિતા છું. તમારા સિવાય મ્હારું બીજું કોઈ નથી.

ત્યારપછી એક દિવસ પ્રાતઃકાળે એક બાડાની ગાડી આવીને બારણા આગળ ઉભી રહી. નોકરડીએ આવી કિશોરીને ખબર આપી કે, “ તમારા બાપને ત્યાં જવાને માટે ગાડી આવીને ખોટી થાય છે. ”

કિશોરી એ વખતે મહાભારતના વનપર્વમાંનું સાવિત્રીવ્રત—ધર્મ વાંચતી હતી. નોકરડીને મ્હોડેથી આ વાત સાંભળીને તે ચમકી ઉઠી. તેણે કહ્યું:—“ આ તું શું જોલે છે ? ”

નોકરડી:—શેઠે મ્હને એ સમાચાર કહેવાને તમારી પાસે મોકલી છે.

કિશોરી:—તેઓ અહિંયાં આવશે નહિ.

નોકરડી:—ના.

કિશોરી:—હું એક વખત એમને મળવા માગું છું. તું તેમને જઈને આ વાત કહેજે, અને તેઓ શો જવાબ આપે છે તે આવીને મ્હને કહી જજે.

નોકરડી:—તેમણે ત્હમારું મ્હોં જોવાની ના પાડી છે.

કિશોરી:—તું જઈને પૂછી આવ તો ખરી.

નોકરડી:—મ્હારી મારફતે એટલાજ માટે સમાચાર મોકલવામાં આવ્યા છે.

કિશોરી:—આ સમાચાર કહેવાને ત્હને કાણે મોકલી ? મ્હારું સામુજ્ય એ કે સસરાજ્ય એ ?

નોકરડી:-તેઓ બન્ને જણાં બેઠાં હતાં અને બન્ને જણાંએ કહેવરાવ્યા છે.

કિશોરી:-ચાલ, હું એકવાર ત્યાં આવું છું, છેલ્લીવારની તેમને એકવાર પગે લાગી લઉં. તેઓ મ્હારા સ્વામીનાં ગુરૂ છે-મ્હારા પશુ ગુરૂના ગુરૂ છે.

નોકરડી:-તમને ત્યાં આગળ આવવાની ના પાડી છે.

કિશોરી:-તોપણ આવીશ. હું તેમના દાસની દાસીછું-આશ્રિતની પણ આશ્રિતા છું. તેઓ ગાળો દેશે તેમાં મ્હારૂ અપમાન થવાનું નથી.

કિશોરી એક દિવાનીની માફક પોતાની રૂમમાંથી ઉઠીને બહાર આવી. જે રૂમમાં બેસીને તેનાં સામુ-સસરા વાતચિત કરી રહ્યાં હતાં, અને દાસીને મોકલી તેના જવાની રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં, તેજ રૂમમાં જઈને તે ઉભી રહી.

તેનો સ્થિર, ઉદાસ, મધુર અને ચંચળતાપૂર્ણ ભાવ જોઈને વેણીશંકરના હૃદયમાં સહજ દયાનો સંચાર થયો. દરેક નિશ્વાસે નિશ્વાસે જાણે પૂર્વ સ્મૃતિ આવીને તેમના હૃદયને સતેજ કરવા લાગી.

વેણીશંકરે મસ્તક નમાવ્યું પણ શીવકાર ડોશીએ ગર્જના કરીને કહ્યું:-“ રાંડ કર્કશા ! મ્હારા હૃદયમાં છરી મારીને પાછી અદિયાં આવી કે ? બાપને ઘેર જવાનો વિચાર થતો હોય એમ લાગતું નથી ! ”

કિશોરીની આંખોમાં અશ્રુઓ નહોતાં. તેણે મ્હોં ઉંચું કરીને કહ્યું:-“આ, હું કેમ ના આવું ! હું તમારા છોકરાની વહુ છું, તમારા દાસની દાસી છું. હું મ્હારા બાપને ત્યાં જાઉં છું, માટે તમને નમસ્કાર કર્યાં સિવાય જાઉં તે મ્હારો ધર્મ ના કહેવાય.

શીવકાર ડોશી:-હવે અમે ત્હારી વાત સાંભળવા માગતાં નથી. હું હમણાંને હમણાં અહિંથી ચાલી જા, અમે ત્હારૂં મ્હોં જોવાં માગતાં નથી.

કિશોરીએ તેમને બન્નેને નમસ્કાર કર્યા અને ક્ષણ માત્ર પણ ત્યાં આગળ નહિ થોભતાં ધરની બહારનીકળીને ગાડીમાં બેડી. નોક-રડી જઇને તેનાં કપડાંની ટુંક ગાડીમાં મૂકી આવી અને ગાડીવાને ગાડી હાંકી.

શીવકાર ડાશીએ જોયું કે, જેમ જેમ ગાડી દૂર જતી ગઈ તેમ તેમ વેણીશંકરનાં તેજસ્વી નેત્રોમાં પૂર વેગથી અશ્રુઓ આવતાં હતાં.

મકરણ ૬ કું.

૨૨૨૨૨૨૨૨

પુનઃપિયરમાં.

આજે મધ્યાનઃકાળે શરદઋતુનો સખ્ત તાપ જગતને પોતાનું પરિબળ બતાવી રહ્યો હતો. તાપથી બળી જતી કિશોરી ગાડીની બારીમાંથી બહાર પૃથ્વી તરફ જોઈ રહી હતી. કેટલાંક ખેતરો, કેટલાંક ન્હાના રસ્તાઓ, કેટલાંક વાંકાચુંકા નદી તટો અને કેટલાંક ઝાડોની ઘટામાંથી કિશોરીની ગાડી ચાલી આવતી હતી. કેટલીક અલંકાર ધારણ કરેલી વટેમાર્ગીઓની સ્ત્રીઓ, કેટલીક ગરીબાઈનો ખ્યાલ દર્શાવતી ખેડુતોની સ્ત્રીઓ, કેટલાંક બાળક-બાળિકાઓ, કેટલાંક કપડી હૃદયી યુવક-યુવતિઓ પોતપોતાના કાર્યમાં નિમગ્ન માલૂમ પડતાં હતાં. કેટલાંક ખેડુતો આવો સખ્ત તાપ સહન કરીને ખેતીનું કાર્ય કરી રહ્યા હતા. કિશોરીના હૃદયમાં પણ શરદઋતુના જેવો સખ્ત તાપ પ્રજ્વળી રહ્યો હતો.

એવામાં કિશોરીની ગાડી એક નદીના કિનારે આવી પહોંચી. ગાડીવાળો એ નદી કિનારે ગાડી છોડીને આરામ લેવા બેઠો. તેણે કિશોરીને પણ સહજ આરામ લેવાનો તથા ન્હાવા ધોવાનો અનુરોધ કર્યો, પરંતુ કિશોરીએ તેની વાત માની નહિ. તે તો માત્ર એક ઝાડ

નીચે બેસી આમતેમ બેવા લાગી. તેના હૃદયની જવાબા જાણે સમસ્ત પ્રકૃતિના અંગ સાથે મળી જઇને તેને સમજાવવા લાગી કે, આ ક્ષણ-ભંગુર સંસાર આ પ્રમાણેજ છે. આ રૂપ સુખ-દુઃખથી એકત્ર મળી ગયેલું છે; પરંતુ સુખ દુઃખ કહેવા જેવું કશુંયે નથી. તમારાં મહારાં કાર્ય ફળજ કાર્યનો પુનઃ ઉદ્ભવ કરે છે. જેવું બીજા વાવીએ છીએ તેવુંજ ઝાડ થઈ તેને તેવાંજ ફળ આવે છે. આવળનું બીજ વાવીને આત્રસ્વાદ લેવા ધારીએ તે ક્યાંથી મળે ?

કિશોરીની નજરે નદીના પાણી ઉપર થઇને સ્થામે પાર આવેલા ફળદ્રુપ ઝાડોની ઘટામાં પ્રવેશ કર્યો. તે સ્થિર દૃષ્ટિથી તે તરફ જોઈ રહી.

આ વખતે મધ્યાનઃકાળ થયો હતો. શરદના સ્પર્શથી વિદેશી વૃક્ષોનાં પાંદડાંઓ ખરી પડ્યાં હતાં. ખરી પડતા પહેલાં આ પાંદડાંઓ ઉપર ભગવાન સૂર્યનારાયણે તેમનો અવશિષ્ટ લાલ રંગ છાંટી દીધો હતો. સમસ્ત પૃથ્વીપર તેઓ વિખરાઇ ગયાં હતાં. નદીના કિનારે સ્થામેથી આવતો પવન સુસવાટાબંધ આ વિખરાયેલાં મુંદર પાંદડાં-ઓને ખેંચી લાવીને એક ચાદરની માફક બિછાવી રહ્યો હતો. એક દુર્બળ વૃક્ષની મુટ્ટી ડાળી ઉપર બેસીને એક કાગ્ગરચિત્રા વર્ણનું ઉઘાન-વિહારી પક્ષી પસાર થયેલી વસંતઋતુનું પોતાના મધુર અવાજે સ્મરણ કરાવી રહ્યું હતું.

સ્મૃતિપૂર્ણ સંગીતથી કિશોરીના મનમાં પણ એક પુરાણા સંગીતનો સંચાર થયો. તે તેથી પણ અત્યંત ધીમા સ્વરે ઝાડના, થડને અદેલીને ગાતી હતી કે:-

(બેરવી.)

સ્થાય કરજો અભાગીનો કર ગ્રહી આજ,

ભવરણમાં ભમે આ વિધવા જીવન.

ત્યાગી સાસુ સસરાએ સ્વામી સાથે,

છે દુઃખ પિયરમાં ચિરકાળ માથે;
 કર્મ-અન્ધનની બેડીએ બાધી જીવન-ભવરથમાં.
 સ્વામી વિના લાગે છે શૂન્ય સંસાર,
 સત્ય વર્તન ને વાતે તળબ્યા ધરખાર;
 સ્વામી સ્નેહની સ્મૃતિએ ટકાવી જીવન-ભવરથમાં.
 સાસુ-સસરાની સેવા મ્હેં કીધી અપાર,
 તોયે રૂચું ના એમને કંઈએ લગાર;
 સત્યનો પંથ બતાવી ઉદ્ધારો જીવન-ભવરથમાં.

થોડીવાર પછી ગાડીવાળો આહારાદિથી પરવારી ગાડી નેડવા લાગ્યો. ગાડી નેડી રહ્યા પછી તેણે કિશોરીને તેમાં બેસાડીને ગાડી હાંકી. સાંજના પાંચેક વાગ્યાના સુમારે કિશોરી માતર આવી પહોંચી. કિશોરીએ એક ઉંડો નિશ્વાસ મૂકીને પોતાના ગામ તરફ નજર કરી તો જાણે તે સ્નેહ, કરુણ હૃદય ધરાવનાર ગામ પણ શોક-જનક દૃષ્ટિથી પોતાની તરફ જોઈ રહ્યું હોય તેમ લાગ્યું. તેની આંખોમાં અશ્રુઓ ભરાઈ આવ્યાં. જ્યારે તેની ગાડીએ ગામમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે કિશોરીએ જોયું કે, તેના ચિરપરિચિત કરુણાશંકર કાકાના ધરની ઓશરીમાં બે ચાર સ્ત્રીઓ સ્મિતવદને ડાંગર ખાંડી રહી હતી. કિશોરી વિચાર કરવા લાગી કે, જગતમાં આ લોકોજ સુખી છે. પોતાના ગૃહસંસારમાં તેઓ કેવો અપૂર્વ આનંદ દર્શાવે છે. ગાડીવાળાના ગાડી હાંકવાના શબ્દથી તેમણે પણ એકવાર આ બાળુ જોયું અને કહેવા લાગીઃ-“ અરે ! રામશંકરની કિશોરી આવી. ” આટલું બોલતા બોલતામાં તો તેમના હૃદયમાં સ્નેહનો વિકાસ થયો. થોડે દૂર જતાં માથે પાછીનું બેડું લઇને એક મુવતી ગાડીવાળાને રસ્તો આપી એક બાળુએ ઉભી રહી તીરછી આંખે વક્રદૃષ્ટિથી ગાડીમાં જોવા લાગી. કિશોરીની અને તેની નજર એક થઇ. તે તેના પડોશમાં

રહેતા પ્રભુરામ પંડ્યાની પત્ની હતી. પંડ્યાની પત્નીના અધરો ઉપર હાસ્યની ક્ષીણુરેખા પ્રગટી નીકળી. તે હાસ્ય અપૂર્વ પ્રીતિપૂર્ણ હતું. ગાડી આગળ ચાલી અને થોડીવારમાં રામશંકર શાસ્ત્રીના મકાન આગળ આવીને ઉભી રહી.

કિશોરીની માતાનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. તેણે દોડતી આવીને ગાડીમાં નજર કરી તો તેમાં પોતાની વિધવા કન્યા કિશોરી નજરે પડી. વગર બોલાવ્યે, વગર તેડાવ્યે કિશોરીને ઘેર આવી પહોંચેલી જોઈ કિશોરીની માતાના મનમાં અનેક પ્રકારની અમંગળ ભાવનાઓનો ઉદય થયો.

કિશોરી ગાડીમાંથી નીચે ઉતરીને માતાને ગળે વળગી પડી. જાણે તેથી તેની હૃદયવ્યથા અર્ધિએક દૂર થઈ. ગાડીવાન ગાડી લઈને પાછો ચાલ્યો ગયો.

કિશોરીની માતાએ કન્યાના કણ્ણાજનક મહેરા તરફ નજર કરી તો, સુવર્ણમય પ્રતિમાના મ્હોં ઉપર જાણે કાળાશનો ડાઘ પડી ગયેલો લાગ્યો. અત્યંત રૂદ્ધ કરવાથી તેની આંખો પુલી ગઈ હતી. ઉજ્જ્વળ નિશ્વાસથી તેના બિંઆધરોએ શ્યામવર્ણ ધારણ કર્યો હતો, મ્હોં તદ્દન સુકાઈ ગયું હતું. પુત્રીની સ્થિતિ કળતાં માતાને વધારે વિલંબ થયો નહિ. તે સમજી ગઈ કે, મ્હારી અભાગિની કન્યાને તેનાં સાસરીઆંએ મ્હેણાં મારી મારીને તેની આ સ્થિતિ કરી નાંખી છે. તેણે પોતાના રનેહાળ બાહુઓ પ્રસારીને કિશોરીને જાતી સરસી ચાંપી. કિશોરીનાં અશ્રુજળાથી માતાની જાતી ભીંજાઈ ગઈ. માતા અને પુત્રીના એક સાથેના રૂદ્ધમાં કેટલોક સમય વીતી ગયો. ત્યાર પછી પડોશની પાંચ સ્ત્રીઓ આવી પહોંચતાં, અનેક પ્રકારની સાન્ત્વનાઓ અને સમજુતીઓ થવા લાગી. હરિશંકરની વૃદ્ધ મા આવી અનેક પ્રકારનાં વચનોદ્વારા માતા-પુત્રીને સમજાવવા લાગી કે, વિધવા

થયા પછી પુત્રીને સાસરે મોકલવી એ એક જાતનો અન્યાય છે. જેની સાથે સંબંધ તે ના હોય તો પછી ત્યાં રહું શું તે મોકલવી પડે ? પરમેશ્વર કાંઈને બૂખ્યાં રાખશે નહિ.

કિશોરીની માતા:—“ હવે મોકલવાનીજ નથી. મા એમે બન્ને માદીકરી મજૂરી કરીને પેટ ભરીશું; હવે એને મોકલવા જેવું રહ્યુંજ નથી.”

ત્યારપછી માતાએ રસોઇ કરી કિશોરીને પોતાની સાથે જમવા બેસાડી અને સઘળા વાત વિગતવાર પૂછવાની શરૂઆત કરી. કિશોરીએ પણ સમસ્ત હકિકત પોતાની માતાને નિવેદન કરી.

રાત્રે લગભગ દશેક વાગ્યાને સુમારે કિશોરીના પિતાશ્રી પણ ઘેર આવ્યા અને સમસ્ત હકિકતથી વાકેફ થયા. તેમણે એક ઉડા નિશ્વાસ નાંખી હૃદયની તમામ બાબતોનો અંત આણ્યો.

પ્રકરણ ૭ મું.

નિર્જળા એકાદશી.

કિશોરીની માતાનો ગૃહસંસાર અત્યંત ગરીબાઈથી ચાલતો હતો. સ્વામીના સામાન્ય પગાર ઉપર સઘળું તેને નિભાવવું પડતું હતું તથાપિ પોતાનાથી જ્યાંસુધી સંયમ થઈ શકે ત્યાંસુધી કિશોરીને સુખી રાખવાનો તે અત્યંત પ્રયત્ન કરી રહી હતી. જુદ્ધિમતિ કિશોરી પણ પોતાની માતાનું મન દુભાય નહિ, અને તે સુખી રહી શકે, એવુંજ કાર્ય કરતી. આ પ્રમાણે કિશોરીએ કેટલાએક માસ પિયેરમાં રહી પસાર કર્યા. આઠ નવ માસ થયાં, કિશોરી સાસરેથી આવી છે તે દરમ્યાન તેના સાસરાએ એને એક પણ પત્ર લખ્યો નથી. કિશોરી આ બાબત પોતાના મનમાં કંઈ પણ ખોટું લગાડતી નહોતી. તેને

ખાતરી હતી કે, જો તેઓને મ્હારી કંઈ પણ દરકાર હોત તો, તેઓ મ્હને કાઢીજ શું કરવા મૂકત ! તેના સસરાએ કહ્યું હતું કે, તું ત્હારા બાપને ત્યાં જન્મને રહે, હું તને મહિને મહિને થોડીધણી મદદ કરતો રહીશ; પરંતુ આજ આઠ નવ માસ થયા છતાં એ બાબતમાં કંઈ પણ જણાયું નથી. કિશોરી તો જાણતીજ હતી કે, એ માત્ર મ્હોડાનીજ વાત હતી, બાકી તેઓ એક મૂઠી અનાજ પણ મોકલાવવાના નથી; તો પણ કિશોરી તેમના પ્રત્યે વિરક્ત કે અશ્રદ્ધાળુ થઈ નહોતી. અભિમાનનો યા દ્વેષનો તેના હૃદયમાં સહજ પણ અંશ તેણે રાખ્યો નહોતો. તે માતાને અનુસરીને, વિધવાના સંયમમાં, અને પતિના ધ્યાનમાં દિવસો વીતાડવા લાગી. દાવાનળ સળગીને રાખ થઈ જાય છે, વૃષ્ટિ પડીને સમી જાય છે, અરુણોદય સાયંકાળમાં પલટાઈ જાય છે તેજ પ્રમાણે કિશોરી સર્વ વાતો વિસારીને દિવસો પસાર કરતી હતી.

આજે નિરંજના એકાદશી હતી. તાપ તો એટલો બધો સખત પડતો હતો કે એક એક ધડો પાણી, એક એક માણસ પેટમાં પધરાવી દેતો તોપણ તૃષા છીપતી નહોતી. હિન્દુ વિધવાએ આજે એક ટીપું પાણી પીવું તે એક મહાપાપ કરવા બરાબર હતું. કિશોરી પણ હિન્દુ વિધવા હતી. તે એક એકાંત ઓરડામાં એકલી બેસીને કાર્થિક વિચાર કરી રહી હતી એવામાં સર્વાંગે બીનું કપકું લપેટીને વિધવા કમળા પણ એ ઓરડામાં આવી પહોંચી. ચિંતામગ્ન કિશોરીને જોઈને તેણે કહ્યું:—કેમ મરવાનો વિચાર કરે છે. કે શું, કિશોરી ?

કિશોરીએ ચમકીને પાછળ જોયું:—હા, મરણનોજ વિચાર કરી રહી છું.

કમળા:—શા વિચાર કરી રહી હતી ?

કિશોરી:—એજ કે, મરણની પેલે પાર જે લોકો જાય છે, તેઓ સખળા શું ખ્હેરા થઈ જતા હશે ? તે દેશનો રાજ પણ ખ્હેરા હશે !

કેટલીયે બૂમો મારીએ છીએ તોપણ તેઓ સાંભળી શકતા કેમ નથી?
કમળા:-મહેં જાણ્યું કે, તું ક્યારે મરી જઈશ, તેનોજ વિચાર કરતી હોય.

કિશોરી:-કેમ, એવો વિચાર શામાટે કરે ?

કમળા:-તોપછી જીવવામાં પણ શું સુખ છે ?

કિશોરી:-સુખ નથી તો દુઃખ પણ શું છે ?

કમળાની આંખોમાં આંસુઓ ભરાઈ આવ્યાં. તેણે કહ્યું:-જીવન દુઃખ તો કંઈએ નથી ! હું વણિક સ્ત્રીની વિધવા છું. એક વખત ફરાળ કર્યું છે, પરંતુ આકાંક્ષા માત્ર પાણીનીજ થયા કરે છે. આખા દિવસમાં એક ટીપું પણ પાણી પીવાય નહિ અને કહે છે કે, મરણનો શામાટે વિચાર કરવો જોઈએ ? આવી જવાળા સહન કરવા કરતાં મરણ શું વધારે સારું નથી ? ”

કિશોરી:-હું તો વિચાર એજ કરી રહી હતી કે, આટલીબધી હેરાનગતિ વેઠવા કરતાં મરવું વધારે સારું છે, પરંતુ તેનાથી આત્મ-સુખ પ્રકાશમાં આવે છે. હું શું તેમને મ્હાતી નથી ?

કમળા:-સમજી નહિ, કિશોરી ?

કિશોરી:-મહેં ધણીયેવાર વિચાર કર્યો હતો કે હું કેમ ના મરી ગઈ ! મ્હને પેલે પારનું મરણ-સંગીત અનેકવાર કહી રહ્યું હતું કે, તું મરી કેમ જતી નથી. આશા શૂન્ય, પ્રાણ શૂન્ય જીવનમાં ફળ શું છે ? આવ, મ્હારા ખોળામાં સ્થળ જ.

કમળા:-હાં પછી ત્હેં સો જવાબ આપ્યો ?

કિશોરી:-મહેં તેને એમ કહ્યું કે, હજી મ્હારો વખત થયો નથી, મ્હારે જીવવાની આશા છે. કારણ કે મ્હારી સંધળી આશાઓનો અંત આવ્યો નથી ! હજી મ્હારે મ્હારાં કર્મોની માળા ગુંથવાની બાકી છે !

કમળા:-શું બાકી છે, કિશોરી ?

કિશોરી:—કમળા તું જાણતી નથી કે, આ અભાગીને કષ્ટ થાય તેથી તેઓ હૃમ્બેશને માટે મૌન ધારણ કરીને બેસી રહે છે, છતાં તેઓ મ્હોં મલકાવીને હસે છે અને આંખોનાં આંસુઓને આંખો-માંજ સમાવી દેછે. તો પછી મ્હારી આંખોનાં આંસુઓ હું કેમ ના દ્વેષી શકું ? હું આત્મહત્યા કરીને શામાટે મ્હારા પ્રભુનું અ-કલ્યાણ કરું ?

કમળા:—હાં પછી ?

કિશોરી:—તેમણે મ્હારે માટે કેટલું અધું સહન કર્યું છે, કેટલું કેટલું કર્યું છે. હજી મ્હોં એમનાથી અધું પણ સહન કર્યું નથી. આખો દિવસ એમણે મ્હારા માટે મગજમારી કરીને અને ઓદિસના હેડ-કન્નાર્કનાં નિષ્કુર વચનો સાંભળીને, અત્યંત મહેનત કરી છે તો પછી શું હું એકાદ બે એકાદથી કરવામાં રડી રડીને આત્મહત્યા કરું ? તેઓ મ્હને સરસ સરસ કપડાં પહેરાવવાને અરે ! સર્વ વાતે સુખી રાખવાને કેટલીયે હાડમારી વેડતા હતા—કેટલે બટન ના મળે—પગમાં ભુટ ફાટી ગયા હતા—તો પણ મ્હારા હાથે તેમણે સોનાની અંગડીઓ પહેરાવી હતી. એ અધું શું મ્હારે ભૂલી જવું જોઈએ ?

બરાબર તેજ સમયે દ્વાર ખોલીને રતનદોષએ ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમણે નિર્દોષ હાસ્ય કરીને કહ્યું—“ કિશોરી; તું ત્હારા સ્વામીના પ્રેમને બરાબર સમજી શકી છે. વૈવસ્વતની અધિકારિણી થઈ ચૂકી છે. ત્હને પતિપ્રેમનો મધુર સ્વાદ મળી ચૂક્યો છે. ”

કિશોરીએ લજ્જાવશ થઈને મસ્તક નમાવ્યું. રતન દોષએ ફરી કહ્યું—“ મરણ પામ્યા પછી શું પ્રેમ જતો રહે છે ? જે રસનું પાન કરીને સીતા, સાવિત્રી, દ્રૌપદી, દમયંતી વગેરે અમર થઈ ગઈ છે, તેજ રસનું નામ પ્રેમરસ કહેવાય. પ્રેમ એટલે—પોતાની જાતને ભૂલી જઈ સ્હામાને માટે દેહને ઝંપકાવી દઈએ તે. ”

કમળા:-રતનફોષ ! તમે પણ ઠીક વખતસર આવી પહોંચ્યા છો.

રતનફોષએ સ્મિત હાસ્ય કરીને કહ્યું:-પવિત્ર વૈધવ્યવૃત્ત ધારિણી સ્ત્રીઓ પાસે તેમની ઇચ્છા થતાંજ હું જઈ પહોંચું છું. કેમ ત્યારે શું જાણવાની ઉત્કંઠા છે ? સ્વામીના સમાચાર સાંભળવા છે કે ?

કમળાએ હાસ્ય કરીને કહ્યું:-જો તમે એ સમાચાર લેવાને જાઓ તો પાછાં આવીજ શકો નહિ, સમજ્યાને !

રતનફોષ:-કેમ નહિ, હું ત્યાં ભરાઈ પડું કે ?

કમળા:-એમ તે કંઈ બને ?

રતનફોષ:-કેમ ના બની શકે ?

કમળા:-કેમ ના બની શકે, તે હું જાણતી નથી; પરંતુ મ્હેં એવું સાંભળ્યું છે કે, એક જાણના પ્રાણ-ધનને બીજું કાઈ છીનાવી શકતું નથી.

રતનફોષ:-એતો ઠીક, પરંતુ સાધનાના ધનની પહેલી જરૂર પડે છે.

કમળા:-હું એક વાત પૂછું ?

રતનફોષ:-બલે પૂછ.

કમળા:-મૃત્યુ પામ્યા પછી મનુષ્ય સમાગમ થાય છે ?

રતનફોષ:-જો મૃત્યુ પામ્યા પછી મનુષ્ય સમાગમ થતો ના હોય તો પછી લોકો મરેજ શામાટે ? હું મ્હારું જીવન તેમનું મ્હોં જોઈને શા માટે પસાર કરતી હર્ષશ ? એક ગ્રહના આકર્ષણથી બીજા ગ્રહનો ઉદ્ધાર થઈ, બન્ને એકત્ર થાય છે. લોકોનું બંધન આકર્ષણથી લોકો આવીને એકત્ર થઈ જાય છે, તે તું જાણે છે-તો પછી આ જીવનું જગતમાં તેનાથી ઉત્પન્ન થી રીતે થાય, કહે જોઈએ ! શક્તિની ક્રિયા મન્દ હોય એવું આ જગતમાં કાંઈ પણ નથી.

કમળા:-તો પછી જીવન ટકાવવાથી ફળ શું ? કેમ, માત્ર શૂન્ય પ્રાણ લઈને આ દુનિયામાં પડી રહેવું જોઈએ. મૃત્યુને શરણ થઈને

એમને જઘ મળીએ તો એમાં દોષ શો છે ?

રતનદોષઃ—આત્મહત્યા કરીને ? એ તો મહા પાપ છે.

કમળાઃ—મહાપાપ કરવાથી પણ જો તેમનું મ્હોં જોવાનું મળતું હોય તો હું ખુશી છું.

રતનદોષઃ—પાપ કરવાથી શું પ્રેમ મળે છે ? એ કંઈ આપણો દેશ નથી. રમણી જગતની જનની છે—પુરુષોની પણ જનની છે. રમણી પુરુષને જન્મ આપી તેની પાછળ મહેનત કરી તેને નવીનતામાં ખેંચી જાય છે. પુરુષ જો પાપ કરે છે, તે સર્વ પાપોને રમણી પોતાના પૂણ્યના પવિત્ર પાણીથી ઘોષ નાંખીને સ્વચ્છ બનાવે છે. પુરુષ કોઈ પણ લોકમાં હોય તો પણ રમણી બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરી સ્વામીને સ્વર્ગલોકમાં લઈ જઈ સુખેથી વાસ કરે છે. જ્યારે આત્મ-હત્યા કરવાથી રમણીનો આત્મા પૃથ્વીના પાપમય આકર્ષણોથી મુક્ત થઈને ઉપરજ જઈ શકતો નથી, તો પછી સ્વામી—સમાગમ તો ક્યાંથી જ થાય ?

કમળાઃ—ત્યારે અસંનના વખતમાં સ્ત્રીઓ સતી થઈને કેમ બળી મરતી હતી ?

રતનદોષઃ—સતી થઈને બળી મરવું, એ સાચું છે એમ પણ નથી. જેનું હૃદય કામનાઓ અને વાસનાઓથી પરિપૂર્ણ હોય તેઓ જીવીને રોજ રોજ હેરાનગતિ ભોગવવાને બદલે એકજ દિવસે બળી જઈને સંધ્યાનાં દુઃખોનો અંત લાવતી હતી પણ જેઓનું મન અપૂર્ણ છે તેઓએ તો જીવીને બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવું ઉત્તમ છે.

કમળાઃ—ત્યારે શું સ્વામી સાથે મરવા કરતાં પણ બ્રહ્મચર્યવ્રત ઉત્તમ છે ?

રતનદોષઃ—એક વખત નહિ પરંતુ હજાર વાર ઉત્તમ છે.

કમળાઃ—પરંતુ બ્રહ્મચર્ય પાળવાને શું શીખવું જોઈએ ?

રતનદેશ:-કેવળ સ્વામીનોજ પ્રેમ અલ્પચર્યાવૃત્ત પાળવાનું શિખ-
પાડે છે. એનો નિરંતર અભ્યાસ કરવાથી મન કોઈ પણ દિવસ ચળીત
થતું નથી.

કમળા:-રતનદેશ ! તમે કોઇ કોઇ દિવસ આવીને અમને આ
સધના વિષયો થોડા થોડા સમજાવતાં રહો અને અમારા જીવનની
ઉન્નતિ કરવામાં મદદનીશ થાઓ.

રતનદેશ:-હું હિન્દુ વિધવાઓ પાસે આ સધના વિષયોનું વિવે-
ચન કરવાનું ધણું પસંદ કરું છું. જે મૂને બોલાવે છે, તેની પાસે
હું હંમેશાં જાઉં છું.

પ્રકરણ ૮ મું.

બંગડી ગિરવી મુકી.

કપડામાં એક કાણું પડ્યું હોય અને તે દિનપ્રતિદિન વધારે
થતું જાય, તેમ નસીબનો એક પાસો ઉઘો પજો હોય તો સધના
પાસા ઉધાજ પડે છે. દુઃખ કદાપિ એકલું આવતું નથી, તે તેની
સાથે બીજી અનેક પ્રકારની ઉપાધીઓને ઘસડી લાવી માણસને કાયર
કરી નાંખે છે.

રામશંકર શાસ્ત્રી બજારમાં જે દુકાને નોકરી કરીને પોતાની
કંગાલ હાલતમાં પણ દિવસો નિર્ગમન કરતા હતા, તે દુકાનમાં નસીબની
અવકૃપાથી વારંવાર ખોટ જતી હતી તેથી તેના માલિકે તે બંધ કરી
દીધી. એની સાર્થ આપણા શાસ્ત્રી મહાશયની નોકરી પણ પૂરી થઇ
ગઈ! હવે તેઓ નિરૂપાયે ઘેર બેસી ગયા.

ગામમાં અનેક પ્રકારની તજવીજ કરવા છતાં તેઓને કોઈપણ
પ્રકારની નોકરી હાથ લાગી નહિ. નોકરી કર્યા સિવાય તેમને એ

દિવસ પણ ચાલી શકે તેમ નહોતું. ધરમાં એટલું બધું અનાજ પણ નહોતું કે તેઓ એકા બેકા ચાર પાંચ દિવસ પણ કાઢી શકે.

રામશંકર શાસ્ત્રીનો ભાઇ ગોપાળ ધણા વખતથી જીવો રહેતો હતો; જે કે, અન્ને ભાઇઓ એકજ ધરમાં રહેતા હતા પરંતુ ગોપાળે ધરમાં આંતરો બનાવીને જીવું જીવ આરણ્ય પડાવ્યું હતું. ગોપાળની આર્થિક સ્થિતિ અત્યારે સારી હતી. તે જે ધંધો કરતો હતો તેમાંથી તેને પ્રતિવર્ષે સારો લાભ મળ્યે જતો હતો. તેણે ધણા પૈસા બચાવ્યા હતા, તેમ ધરમાં અનાજ, આંગણે બેચાર ઢોર, ખેતરમાં આંખા, મહુડા વગેરેની કાંઈ ખોટ નહોતી. તેને બે પુત્ર અને એક પુત્રી હતી.

રામશંકર પૈસાના અભાવે શૂન્ય જગત્ જોઈને બે પગ ઉપર માથું ટેકાવી ધરના આંગણામાં બેસી વિચાર કરી રહ્યા હતા. તેવામાં કાંઈ એક કોરણસર કિશોરી ત્યાં જઈ પહોંચી અને પિતાની આવી સ્થિતિ જોઈને પૂછ્યું:—બાપા, તમે આમ કેમ બેસી રહ્યા છો ? શો વિચાર કરો છો ?

રામશંકરે દુઃખિત અંતઃકરણે કિશોરીના સ્હામું જોઈને કહ્યું:—
“ બીજો શો વિચાર કરું ! બહેન આપણા નસીબનો વિચાર કરું છું. ”

કિશોરી:—કેમ બાપા, તેમાં આટલા બધા લીન થઇ જવા જેવું શું છે ?

રામશંકર:—એજ કે, આપણા દહાડા કેમ જશે ? રોજ ખાવાનું તો કંઈ જોઈશેજીને.

કિશોરી:—તમે આમ વિચારોજ ક્યાં કરશો તો શરીરે હેરાન થશો. હું બાપા, તમે પરદેશમાં જાઓ તો કંઈ સારી નોકરી મળે નહિ ?

રામશંકર:—મળે તો ખરી પરંતુ જાઉં શી રીતે ?

કિશોરી:—કેમ બાપા ?

રામશંકર:-પરદેશ જઈએ તો કંઈ એને એજ દિવસે થોડી નોકરી મળે ? ઉપરાંત રસ્તામાં ગાડીબાડાનો અને ખાવાપીવાનો ખર્ચ પણ લાગે.

કિશોરી:-અધા થઈને કેટલા પૈસાની જરૂર પડે ?

રામશંકર:-ઓછામાં ઓછા પંદર વિશેક રૂપિઆતો જોઈએજ.

કિશોરી:-મ્હારી પાસે માત્ર એક જોડ સોનાની બંગડીઓ છે. બીજા સંવળા દાગીનાઓ તો મ્હારી સાસુએ પડાવી લઈને તેમની પેટીમાં મૂકી દીધા હતા. હું અહિં આવી તે વખતે તેમણે મ્હને આપ્યા નથી, મ્હેં પણ માગ્યા નહોતા, પરંતુ આ બંગડીઓ તો પ્રથમથીજ મ્હારી પાસે છે-તેમાંથી એકાદ ગિરવી મૂકી આવી પંદર વીસ રૂપિઆ લાવી આપું તો તમે પરદેશમાં નોકરી કરવા જાઓ ખરા ?

રામશંકર:-ભૂખ્યે મરી જાઉં એ વાત હા, પરંતુ ત્હારી બંગડીઓ ગિરવી મૂકવા ના દઉં.

કિશોરી:-તેમાં તમને હરકત શી છે, આપા ? નોકરી કરીને પૈસા લાવશો એટલે છોડાવી લાવીશું. હું એ પહેરતી તો છું નહિ; પેટીમાં મૂકી રાખી છે, તો પછી બીજાને ત્યાં રહેશે એમાં શો વાંધો છે ?

રામશંકરે એમાં કંઈ પણ અનુમતિ આપી નહિ. પિતાને એ બાબતમાં કોઈ પણ પ્રકારે હા નહિ કહેવરાવી શકવાથી કિશોરીએ તેની મા પાસે જઈને સમસ્ત વાત કહી. અનેક પ્રકારના વિચારો કર્યા પછી કિશોરીની માતાએ આ બાબતમાં પોતાની અનુમતિ આપી અને કિશોરીને કહ્યું:-“ જુદેન, તું બંગડીઓ લઈને ત્હારી કાકી પાસે જ અને ગિરવી મૂકી આવીને પંદર રૂપિઆ લઈ આવ.”

કિશોરી એક બંગડી લઈને તેની કાકી પાસે ગઈ.

કિશોરીની કાકી તે વખતે તેના મ્હોટા પુત્રને દૂધ પીવરાવતી હતી અને ન્હાનો પુત્ર પારણ્યામાં સુતો સુતો પોતાના પૂર્વજન્મની

સ્મૃતિને યાદ લાવી હસી-રડી સમય પસાર કરતો હતો.

કિશોરીએ પારણામાંના છોકરાને રમાડ્યા પછી કાકીને કહ્યું:-
“કાકી ! અમને પંદરેક રૂપિયા ઉછીના ના આપો ?”

કાકીએ ભ્રમર સંકેતીને કહ્યું:-“પંદર રૂપિયા ! પંદર રૂપિયા હું ક્યાંથી લાવું ? અને એટલાવધા રૂપિયા લઇને પાછા તમે ક્યારે આપો ?”

કિશોરી:-જો પાછા ના આપીએ તો ગિરવી મૂકેલી જાણુસ વેચી નાંખજો. હું મ્હારી આ બંગડી ગીરો મૂકીને રૂપિયા લેવા આવી છું.

એમ કહી કિશોરીએ પહેરેલા વસ્ત્રના છેડામાં છૂપાવેલી બંગડી બહાર કાઢીને તેને બતાવી. બંગડીનો ઘાટ અને સોનાનો રંગ જોઈ કાકીએ કહ્યું:-ડીક ત્યારે પંદર રૂપિયા-જો તમારે વધારે જોઈતા હોય તો-મ્હારી પાસે છે, તમારું બહુ થતું હોય તો કેમ ના આપું ? એક બંગડી મૂકવાની છે ? બીજી ક્યાં છે ?”

કિશોરી:-એક બંગડીમાં ત્રણ તોલા સોનું છે, અને મ્હારે માત્ર પંદરજ રૂપિયા જોઈએ છે. બીજી બંગડી મ્હારી પેટીમાં છે.

કાકી:-ડીક લાવ-અને જોઈએ એટલા રૂપિયા લઈજા. જો કદાચ ફરીથી રૂપિયાની જરૂર પડે તો બીજી પણ મ્હારે ત્યાંજ મૂકજો. કારણકે, આખી જોડ એક ઠેકાણે મૂકી રાખી સારી.

કિશોરીએ માંથું હલાવીને જવાબ આપ્યો:-“જો બીજા રૂપિયાની જરૂર પડશે તો એ પણ તમારી પાસેજ લાવીશ.”

કિશોરી સ્વસ્થ મને વાત કરતી નહોતી. તેના મનમાં સહજ ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો હતો. પરંતુ રૂપિયા લેવાને આવેલી હોવાથી ગુસ્સે થયે પાલવે તેમ નહોતું. સાઠ રૂપિયાની જાણુસ મૂકીને માત્ર પંદર રૂપિયા લેતી હતી-પરંતુ તેની કાકી આ વાત સમજી નહોતી. તે તો એમજ સમજી કે, આજે કિશોરી તેમજ તેની સાથે કિશોરીનાં માતાપિતા

તેના કૃપાલિત્રાષી છે. તેની કૃપાથીજ જાણે તેઓ આજ મરતાં મરતાં ઉગર્યા છે.

કાકીએ કહ્યું:—“ ખેસ બહેન; હું છોકરાને દૂધ પીવરાવીને તને રૂપિઆ આપું છું. અત્યારે રૂપિઆની કેમ જરૂર પડી ? મ્હને લાગે છે કે, ખાવાના સાંસા પડ્યા હશે ? ”

કિશોરી:—હા, તેને માટે તો જરૂર પડી—તેમ મ્હારા બાપા નોકરીને અર્થે પરદેશ જાય છે, તેમને રસ્તામાં ખરચવાને પણ જોઈએને.

કાકી:—હારા બાપા કયે ગામ નોકરી કરવાને જનાર છે ?

કિશોરી:—તે હું જાણતી નથી.

કાકી:—કેમ, અહિંથી તો નોકરી છુટી ગઈને ?

કિશોરી:—હા, વાણીઆને વેપારમાં ખોટ જવાથી દુકાન કાઢી નાંખી.

કાકીમા:—જો બહેન, એતો નસીબ કરે એ કોઈ ના કરે—આ અમને ત્હારી માએ હાથેપગે ધરતી બહાર કાઢ્યાં હતાં—અને અમને એમજ લાગતું હતું કે નક્કી ભૂખે મરી જઈશું, પરંતુ નસીબમાં સુખ લખ્યું હોય તે જાણ મિથ્યા કરી શકે ?

કિશોરી:—કાકી ! જો તમારે રૂપિઆ આપવા હોય તો જલદી આપો—મ્હારે હમણાં ને હમણાં જોઈએ છે.

કાકી:—ઓ મા, જરા ખેસ તો ખરી. આ જો છોકરાને દૂધ પીવરાવી રહી છું.

થોડીવાર પછી કાકી કિશોરીના હાથમાંથી બંગડી લઈ આમ તેમ ફેરવી જોઈએ ઓરડામાં ગઈ અને અલ્પ ક્ષણમાં પંદર રૂપિઆ લાવીને તેણે કિશોરીના હાથમાં મૂક્યા.

કિશોરીના હાથમાં રૂપિઆ આવતાંજ તે ત્યાંથી ઉઠીને ચાલી.

કિશોરીએ રૂપિઆ લાવીને માતાના હાથમાં મૂક્યા, પરંતુ બીજી

બંગડી ગીરા મૂકવાને માટે કાકીનો અત્યંત અનુરોધ અને રૂપિઆ આપતી વખતે કહી બલાવેલી અનુચિત કરણના સંબંધમાં તેણે તેની માતાને કંઈ પણ જણાવ્યું નહિ.

રામશંકર શાસ્ત્રી આ સંઘર્ષ વાતથી વાકેફ થયા અને અત્યંત હિંદાસ મને પુત્રીની બંગડી ગિરવી મૂકી લાવેલા રૂપિઆ લઈ બીજે દિવસે સહવારમાં નોકરી શોધવાને માટે નસીમ ઉપર આધાર રાખીને ઘેરથી ચાલી નીકળ્યા. જતી વખતે કિશોરીએ તેમને સજ્જનનેત્રે કહ્યું:—
“બાપા ! પરદેશમાં પાછા વિચાર કરી કરીને શરીર સુકાવી નાંખશો નહિ. અમારી પાસે બાકી જે રૂપિઆ રહ્યા છે તે અમને ધણા દિવસ સુધી ચાલશે. તમે સાચવીને નોકરી કરજો. પરદેશમાં આપણું કાંઈ છે નહિ, કે જે મદિસાને તમારી સંભાળ રાખે.”

બન્ને આંખોમાં અશ્રુઓ ભરીને શાસ્ત્રી મહાશય ઘેરથી ચાલી નીકળ્યા. તેમણે જતી વખતે તેમની સ્ત્રી તેમજ પુત્રીને સાચવીને રહેવાને માટે અનેક પ્રકારનો ઉપદેશ આપી જવાનો વિચાર કર્યો હતો; પરંતુ આંખોમાં આંસુ ભરાઈ જવાથી—તેમ ગળું રૂંધાઈ જવાથી—તેઓ કંઈપણ કહી શક્યા નહિ.

જરા દૂર ગયા પછી શાસ્ત્રી મહાશયે એકવાર પાછળ ફરીને ગામ તરફ નજર કરી. તેમને વિચાર આવ્યો કે, આ નીલ આકાશ તળે આવેલા આ ગામમાં મારી દુઃખી કન્યા અને સ્ત્રી રહ્યાં છે. હાય ! એ બન્ને અભાગિનીઓને કાણુ સાચવશે ? તેમના ઉપર કંઈ આકસ્મિક વિપદ આવી પડશે તો કાણુ તેમની રક્ષા કરશે ? “ભગવાન ! ગરીબના બેલી ! તુંજ તેમનો પિતામાતા છે, તુંજ તેમની રક્ષા કરનાર છે અને ત્હારાજ આશ્રયમાં તેમને મૂકીને જાઉં છું.”

રામશંકર શાસ્ત્રીના ગયા પછી કિશોરીએ રડી દીધું. તેણે માતાને કહ્યું:—“મા ! મ્હારા બાપા કયે ગામ ગયા ? આપણાં પાપી પેટ

બરવાને માટે તેમને બહુ દૂર મોકલવા પડ્યા. રસ્તામાં બિચારા જીવને ક્રેટલીયે હેરાનગતિ પડશે.

કિશોરીની માતાની આંખોમાં પણ આંસુઓ ભરાઈ આવ્યાં. તેણે અશ્રુઓ છુપાવી આત્મસંયમ કરી કહ્યું:—“શું કરીએ જીવન ! પૈસા વગર તે કાંઈ ચાલે ?”

કિશોરી—જો આપણી પાસે રૂપિયા હોત તો મહારા બાપાને પરદેશ જવું પડત !

માતા—તું એવો વિચાર ના કરીશ જીવન ! ક્રેટલાયે લોકો પરદેશમાં રહે છે. નોકરી—ચાકરી કરે છે અને ઘેર પણ આવે છે. એમાં ચિંતા શી કરે છે ?

કિશોરી—એ તો હું પણ સમજું છું; પરંતુ આપણે બહુ દુઃખી છીએ. જેઓ દુઃખી હોય છે તેનો સંગ દુઃખ કદાપિ છોડતું નથી. ઇશ્વર કરે ને મહારા બાપાને કાષ્ઠપણ પ્રકારનું દુઃખ ના પડે !

માતા—ઇશ્વર તેમની સંભાળ લેશે.

ત્યારપછી કિશોરી પાણીનું બેડું લઈને કુવા ઉપર પાણી બરવાને ગઈ અને તેની માતા ગૃહકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ.

પ્રકરણ ૯ મું.

ભરત-ગુંથણ.

ત્યારપછી એક દિવસ કિશોરીએ માતાને કહ્યું:—મા ! મહારા બાપા પૈસા કમાવાને પરદેશ ગયા છે; તેઓ મહેનત મજૂરી કરીને પૈસા લાવે અને આપણે બેઠાં બેઠાં ખાઈએ તે ઠીક નહિ. આપણે પણ માણસ છીએ, આપણને પણ હાથ પગ છે તો આપણે પણ થોડો ધણો ધંધો કરીને મહારા બાપાને મદદ કરવી જોઈએ.

માતાએ દુઃખિત અંતઃકરણે કહ્યું—શો ધંધો કરીશું ?

કિશોરી—તું મહેને થોડું ધણું ઉન લાવી આપ; હું રૂમાલ, આસન, ગળપટો વગેરે ભરીશ.

માતા—હા, એ તો ઠીક; પરંતુ અહિંયાં તેના ખરીદનાર કાણ છે?

કિશોરી—પહેલાં તું મહેને ભરવા તો દે, ત્યારપછી કાઈની જોડે અમદાવાદ વેચવા મોકલાવી દઈશું.

પડોશના હરિશંકર જ્ઞાની મુંઝાઈ જવાના છે, એ સાંભળી કિશોરીની માતા તેમને ઉન, સોઘયો વગેરે લાવવા માટે એ રૂપીઆ આપી આવી.

હરિશંકરે આવીને કિશોરીની માતાની સૂચના મુજબ ઉન, સોઘયો વગેરે લાવીને રજુ કર્યા.

કિશોરીએ કહ્યું—હરિશંકર કાકા ! મહારા આપાના કંઈ સમાચાર જાણો છો ?

હરિશંકર—ના બહેન, મુંઝાઈ તે કંઈ આપણા માતર જોટલું છે ! ત્યાં આગળ કોઈ ક્યાં છે તે જાણીએ નહિ તો પત્તો શાનો લાગે.

કિશોરી—એમ કે, કદાચ મળ્યા હોય તેથી પૂછતી હતી.

તે દિવસથી કિશોરીએ અત્યંત ઉત્સાહપૂર્વક ભરવા ગુંથવાનું શરૂ કર્યું. પહેલાં તો તેણે એક ‘ટેમ્પલ કલોથ’ ભરવા માંડ્યું. એક માસની અગાધ મહેનત કરીને તેણે એ પૂરું કર્યું. એ જોઈને કિશોરીની માતા દિગ્મૂઢ બની ગઈ, આવું સુંદર ભરતકામ તેણે કદાપિ જોયું નહોતું.

કિશોરીની માતાએ ગામના અનેક લોકોને એ ‘ટેમ્પલ કલોથ’ બતાવ્યું અને વેચવાનું છે, કહી ઘણીયે ખૂબો મારી; પરંતુ કોઈએ ખરીદવાની ઈચ્છા દર્શાવી નહિ. કિશોરીએ માતાને કહ્યું—“ હજી મહેને એકાદ એ ચીજને બનાવવા દે, પછી કાઈ અમદાવાદ જતું હશે તેની સાથે કોઈ દુકાનદારને મોકલાવીશું તો વેચાઈ જશે. ”

ત્યાર પછી તેણે એક ગળપટો ગુંથવાનું શરૂ કર્યું.

લગભગ એક બે માસ પસાર થઇ ગયા છે, આપના કંઈપણ સમાચાર નહિ મળતાં કિશોરી અત્યંત ચિંતાતુર થઇ ગઇ છે. મા અને દિકરી બન્નેએ એકત્ર થઇને તેમના કુશળ સમાચાર મેળવવાને અનેક માનતાઓ માની છે, પરંતુ કોઇપણ પ્રકારે તેમની ખબર આવતી નથી.

એક દિવસ સાયંકાળની સહજ પૂર્વે કિશોરી તેના ધરની ઓશરીમાં બેસીને ગળપટો ગુંથતી હતી અને તેની માતા ધરમાં રસોઇ કરતી હતી.

કિશોરીના હાથ ગળપટો ગુંથવામાં રોકાયા હતા, મન પિતાના સમાચાર નહિ મળવાના કારણે સંબંધી ચિંતા કરવામાં રોકાયું હતું અને મ્હોંડેથી ‘ગણુ’ ‘ગણુ’ કરીને એકાદ કર્ણાજનક ગાયનના સૂર નીકળી રહ્યા હતા. તેવામાં તેણે એકાએક માંથું ઉઘ્યું કરીને જોયું તો તેની રહામે સુસન્નિજત પોશાકમાં એક યુવક ઉભો હતો. કિશોરી ચમકી ઉઠી. પોતે ઓળખી શકી કે કેમ, તેની ખાતરી કરવા માટે તેણે એક વાર ફરીથી જોયું. બન્નેની દૃષ્ટિ એકત્ર થઇ કે તરત તે યુવકે આવીને ઓટલા ઉપર બેસી રિમત્ મુખે કહ્યું—“કેમ, કંઈ ઓળખાણ પડે છે કે ?”

કિશોરી સહજ હસીને, માંથે આધું ઓઢી તરત ઉઠીને ધરમાં ચાલી ગઇ. જતી વખતે તેનો શરૂ કરેલો ગળપટો ત્યાંને ત્યાંજ રહી ગયો. કિશોરી તરત તેની મા પાસે દોડી ગઈ અને કહ્યું—“નડીઆદવાળા નવનિતભાઇ આવ્યા છે, તું તેમની પાસે જ.”

માતાએ કહ્યું—કયા નવનિતભાઈ ?

કિશોરી—કેમ! અમારી પડોશમાં પેલા નવલશંકર કાકા રહે છે તેમના પુત્ર—મ્હારાં સાસરીઆં તરફથી અમારે અને તેમને કંઈ થોડી ધણી સગાઇ પણ થાય છે !

“ હા હા, હવે ઓળખ્યા. ” એમ કહી માતાએ રાંધવાનું કામ કિશોરીના હાથમાં સોંપ્યું અને એક પાટલો લઈને બહાર આવી.

કિશોરીની માતાને પ્રશ્ન કરીને નવનિતે કહ્યું—“ કેમ, ખુશીમાં તો ખરાંને ? મ્હારાં બાબીતું શરીર સાઈ છેને ? શાસ્ત્રી મહાશય ક્યાં છે ? ”

“ સૌ ખુશીમાં છે. એના બાપ તો નોકરીને અર્થે મુંબાઈ ગયા છે. ” એમ કહી તેણે નવનિતના ધરના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા.

“ અમારે ત્યાં સૌ ખુશીમાં છે, માત્ર મ્હારા વેણીશંકરકાકાને સખ્ત તાવ આવે છે. ”

“ ક્યારથી ? ”

“ લગભગ છ માસ થયા. કેટલીએ દવાઓ કરે છે, પરંતુ બિલ-કુલ આરામ થતો નથી. ”

નવનિતને આવેલો જોઈ, ઘરમાં જતી વખતે કિશોરી જે ગળ-પટો તૈયાર કરતી હતી તે ત્યાંજ બૂલી ગઈ હતી. કિશોરીના ગયા પછી નવનિત ઉપાડી લેઈ તેને જોયા કરતો હતો. તેણે આ વખતે કિશોરીની માતાને કહ્યું—“ આ શું મ્હારાં બાબી બરે છે ? ”

“ હા. ”

“ ઘણો સરસ બરાય છે. હાથના બરતનું આવું સરસ કામ મ્હેં કોઈ ઠેકાણે જોયું નથી. ”

“ એણે એક ‘ ટેબલ કલોથ ’ પણ તૈયાર કર્યું છે, એ પણ ઘણું સરસ બરાયું છે. ”

“ તે તમારી પાસે છે કે ? ”

“ હા. ”

“ બતાવો જોઈએ. ”

“ પહેલાં હાથ પગ ઘોષને જમી લ્યો પછી નિરાંતે જોજો. ”

“ હું જમીને આવ્યો છું, તમે મ્હને એ બતાવો. ”

“ અહિંયાં ફાને ત્યાં જમીને આવ્યા છો ? ”

“ હું મહારા એક મિત્રના લગ્ન પ્રસંગે આવ્યો હતો, આજે તેમાંથી પરવારીને ઘેર જતો હતો ત્યારે મહેને વિચાર આવ્યો કે, લાવ મહારાં બાબીને મળી આવું. ”

“ એ અભાગિનીને યાદ કરીને તમે આજ મળવા આવ્યા છો એ અમારું પરમ સૌભાગ્ય છે ! તમે તમારાથી બને ત્યાં સુધી બિચારીની ખજર લેતા રહેજો. જગતમાં તેવું કોઈ નથી. જેઓને તે પોતાનાં માનતી હતી, તેમણે તેના પ્રત્યે કેવો વ્યવહાર ચલાવ્યો છે તે તમારાથી અજણ્યું તો નહિજ હોય ! ”

“ તેમનો વ્યવહાર તદ્દન ધિક્કારને પાત્ર છે. તેમની શી વાત કહું ! આખું ગામ તેમના ધરની અત્યંત નિંદા કરે છે. ”

“ મહારી કિશોરી જેવી છોકરીઓ આ કળિકાળમાં બહુ થોડી છે. આવી છોકરીને પુત્રવધુ તરીકે લઈ જઈને પણ જ્યારે તેઓ ધર ના કરી શક્યા ત્યારે અમારા કર્મનોજ દોષને ! જુઓ, માત્ર એક જમાઈ નથી—હજી રાજારાણી જેવાં વહેવાઈ અને વહેવાણુ હયાંત છે, હૈયાં છોકરાં પણ છે તો મહારે તે છોકરીની શી ફિકર ? હશે, એમને જેમ યોગ્ય લાગ્યું તેમ કર્યું. જે નસીબમાં લખ્યું હશે તે થશે. ”

“ સાચી વાત છે, નસીબજ સુખ-દુઃખ આપનાર છે. કોઈ કોઈને સુખી કે દુઃખી કરી શકતું નથી. પોતપોતાના કર્મફળો વડેજ મનુષ્ય સુખ યા દુઃખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ”

“ પરંતુ મન માનતું નથીને ! જાણે એમ થાય છે કે, જો તેમણે સહજ દયા દર્શાવી હોત તો મહારી છોકરીને આ દુઃખના દહાડામાં કંઈક દિલાસો મળત. હશે હવે, વિચાર કરીને શું વળે તેમ છે—તમે હાથપગ ધોઈને જરા જમી લ્યો. ”

“ મ્હને બિલકુલ ભૂખ નથી, તમે વધારે આમ્રહ ના કરશો; આ ધરને હું મ્હારે પોતાનું સમજું છું, જરૂર પડે તો માગીને પણ ખાઉં. તમે મ્હને “ટેમલ કલોથ” ખતાવો. ”

કિશોરીની માતા ઓરડામાં ગઈ અને અલ્પ સમયમાં તેણે ટેમલ કલોથ લાવીને નવનિતના હાથમાં મૂક્યું. “ટેમલ કલોથ” જોઈને નવનિત આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. તેણે ઉત્સાહપૂર્ણસ્વરે કહ્યું:—“ હું મુંબાઈમાં રહું છું—અનેક મ્હોટા લોકોને ત્યાં જવાનો મ્હારે પરિચય છે—મ્હોટી મ્હોટી દુકાનોમાં અનેક પ્રકારનાં “ટેમલ કલોથ” જોયાં છે; પરંતુ આવી સરસ કારીગરીવાળું તો મ્હેં કોઈ ઠેકાણે જોયું નથી ! ”

“ આ “ટેમલ કલોથ” વેચવા જઈએ તો કેટલા પૈસા આવે ? ”

“ કેમ, આ વેચવાનું છે ? ”

“ હા, વેચવાનું તો ખરુંજતો ! કિશોરી કહે છે કે, આ ધંધો કરવાથી બે પૈસા પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે. મ્હેં પણ તેને નિષેધ કર્યો નથી—ભરતાં આવડે છે તો ભર. બે પૈસા મળે તો અત્યારે કેટલા કામમાં આવે. તેમ નકામા બેસી રહીને પણ શો ફાયદો છે. આતો ઠીક છે જાણે “ એક પંથ ને બે કાજ ! ” વખતનો વખત જાય અને બે પૈસા પ્રાપ્ત પણ થાય. ”

નવનિત:—હા, તમારો એ વિચાર ઉત્તમ છે. મનુષ્યે નકામા બેસી ના રહેવું જોઈએ. ગમે તેમ હોય તો પણ કંઈ કામ તો કરવું જ જોઈએ. આ “ટેમલ કલોથ” હું લેવા ધારું છું, તેની કિંમત હું અસંખ્ય જાણતો નથી. તેમ જાણવાનું પ્રયોજન પણ નથી.

એમ કહી ખિસ્સામાંથી એક ન્હાનું પાકિટ કાઢી તેમાંથી દશ રૂપિયાની બે નોટા કિશોરીની માતાના હાથમાં મૂકી નવનિતે કહ્યું:—
“ આ હું મ્હારી ભાભીને આપું છું. ”

કિશોરી રસોડાના પારણા આગળ, તેના કાન અને નેત્રોને

આ બાળુ રાખીને ઉભી રહી હતી. તે તેના બરેલા “ ટેબલ કલોથ ” ની પ્રશંસા સાંભળીને મનમાં ખુશી થતી હતી.

ત્યારપછી નવનિત ચાલ્યો ગયો એટલે કિશોરી રસોડામાંથી બહાર આવી. એટલે માતાએ તેના હાથમાં બન્ને નોટો મૂકી કહ્યું:-

“ આ રૂપિયા લઈ જઈને તારી બંગડી છોડાવી લઈ આવ. ”

કિશોરી વિચારમાં પડી ગઈ. તેણે કેટલાએક સમય સુધી વિચાર કર્યા પછી કહ્યું:- “ ના, હજી થોડા દિવસ ધીરજ રાખ. ”

“ કેમ ? ”

“ એક “ ટેબલ કલોથ ” ની કિંમત વિશ રૂપિયા, કોઈ માની શકે નહિ. ”

“ ત્યારે નવનિતરાય કેમ આપી ગયા ? ”

“ હું પણ એજ વિચાર કરું છું કે, તેમણે આપણને આવી મદદ કેમ કરી ? ”

“ તો શું કોઈના હૃદયમાં રામ ના ઉતરે ? ”

કિશોરી:-ઉતરે, પરંતુ આપણી સ્થિતિ શ્રેયનીય છે-હમણાં રહેવા દે.

માતા હવે કિશોરીના કહેવાનો પૂર્ણ અર્થ સમજી. તેણે કહ્યું:- હીક ત્યારે, રહેવા દે, થોડા દિવસ પછી અપાશે.

ત્યારપછી બીજા પણ ત્રણ માસ શાન્તિથી પસાર થઈ ગયા.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

રામશંકર શાસ્ત્રી મુંબાઈમાં.

રામશંકર શાસ્ત્રી ઘેરથી પાંચ રૂપિયા લઈને આજ લગભગ ચાર પાંચ માસ થયા બહાર નીકળ્યા હતા. અત્યાર સુધીમાં તેમણે

એકાદ એ પત્ર ઘેર લખ્યા હતા, પરંતુ એક પૈસો પણ મોકલી શકવાને ભાગ્યશાળી થયા નહોતા. તેમને કાંઈપણ પ્રકારની નોકરી મળી આવી નહોતી.

ઘેરથી નીકળીને પ્રથમ તો તેઓ અમદાવાદમાં આવ્યા હતા. અહિંયાં તેમનો બહુ વખતનો એક જુનો મિત્ર એક ઠેકાણે નોકરી કરતો હતો. તેમના મનની ધારણા તેમના એ મિત્રદ્વારા કાંઈ ઠેકાણે નોકરીનો બંદોબસ્ત કરી લેવાની હતી; પરંતુ તેમનું કર્મ પણ તેમની સાથે સાથેજ ફર્યા કરતું હતું—તેમણે અહિં આવીને સાંભળ્યું કે તે માણસ તો ધણા દિવસ થયા નોકરી છોડીને પોતાને ગામ ચાલ્યો ગયો હતો. ત્યારે નિરાશ થઈને તેમણે ખેતર સદગૃહસ્થોને ત્યાં ઉમેદવારી કરી જોઈ, અનેક પ્રકારનાં સ્તવન—સ્તુતિથી તૃપ્ત કરવાની મહેનત કરી જોઈ; પરંતુ તેમનો કાંઈપણ પ્રકારે ઉદ્ધાર થઈ શક્યો નહિ. જ્યારે તેમને જણાયું કે અહિંયાં કાંઈપણ પ્રકારે નોકરી મળી શકશે નહિ, ત્યારે લિક્ષાવૃત્તિ કરી ખીજ થોડા ધણા પૈસા ભેગા કરી એકા એક મુંબાઈ ઉપડી ગયા.

મુંબાઈ જઈને પણ કંઈ નોકરી હાથ લાગી નહિ. ત્રણ ચાર મહિના આ ઘેર પેલે ઘેર રહીને ઘેર ઘેર ફરી વળ્યા છતાં કાંઈપણ ઠેકાણેથી નોકરીની આશા નહિ મળતાં તેઓ અત્યંત નિરાશ થઈ ગયા.

સમીક્ષાજનો સમય હતો, રામશંકર શાસ્ત્રી ફરતા ફરતા કાફડ મારકીટ આગળ આવી રસ્તાની પગથીપર ઉભા રહીને પોતાના તેમજ સ્ત્રી અને પુત્રીના નસીબનો વિચાર કરી રહ્યા હતા.

આખા દિવસના કામથી કંટાળી ગયેલા મનુષ્યો મ્હાનમુખે રસ્તા પરથી ચાલ્યા જતા હતા, આખો દિવસ ધરને ખૂણે ગાદીતકીઆ ઉપર બેસી રહીને કંટાળી ગયેલા મ્હોટા ધરના માણસો અત્યારે વિકટોરિઆઓમાં બેસીને હવા ખાવા જતા હતા. તેમની ગાડીઓની

ખંટડીઓના અવાજથી ખંદેશ માણસના પણ મન ઉપડી જતા હતા.

રામશંકર ન્યાં આગળ ઉભા રહ્યા હતા, તેની પશ્ચિમ દિશાએ આવી રહેલા એક કંપાઉન્ડમાં મોટા મોટા વૃક્ષો પોતાના દેહના હિભોળે શ્રમથી કંટાળેલા પથિકાના હૃદયને શાન્ત કરવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતાં. નોકરો તેમજ આમાઓ પોતાના શેઠનાં કુસુમ સમાન કામળ બાળકોને, ક્ષેટ, પાટલુન, ક્રોકે ઇત્યાદિ પોષાકોથી વિદેશી બાળકોની માફક સજ્જવીને ત્યાં આગળ આમતેમ ફરતાં હતાં. એ કંપાઉન્ડમાં એક બધ્ધ મકાન હતું. કંપાઉન્ડના અંદરના ભાગમાં નાજિયેરી, ગુજાબ, આસોપાલવ વગેરે દેશી વૃક્ષો ઉપરાંત 'ઝાઉ, સ્ટીકન' વગેરે વિદેશી વૃક્ષો પણ રસ્તાપરની ઉડતી ધુળને પોતાના અંગ ઉપર રાખીને ઉભાં રહ્યાં હતાં. મકાન ઉપર તેમજ વૃક્ષો ઉપર 'આઈવી' લતાઓ સજીવ હાલતમાં આવી રહી હતી. દુઃખની માફક ઉન્હાળામાં તેમજ શીયાળામાં 'આઈવી' લતા હૃમ્મેશાં સજીવનજ રહે છે.

રામશંકર શાઓ એ લતાનું નામ જાણુતા નહોતા; પરંતુ તેઓ એ કંપાઉન્ડ પાસે ઉભા રહીને પોતાના કમનસીબને એ લતા ઉપર તાંડવ નૃત્યની માફક નાચતું જોઈ રહ્યા હતા.

'આઈવી' નામની લતા એક અતિ કુદ્ર ફાટ યા કાણુમાંથી કામળ સ્વરૂપ ધારણ કરીને ધીમે ધીમે એટલી તો વધે છે કે, એ જો બંધે દૂર સુધા પ્રસરી ગઈ હોય તો આપણે એનું મૂળ બાગ્યેજ જાણી શકીએ અથવા તો એને જડમૂળમાંથી કાઢી નાંખવી બારે ઘડ પડે તેમ છે; જેના ઉપર તે એક વાર ફેલાઈ રહી હોય તેનો વિનાશ કર્યા સિવાય તે નીકળી શકતીજ નથી.

'આઈવી' દુઃખની માફક પોતાની આંતરિક ખ્વંસાવસ્થા સુંકર ચકચકતાં પાંદડાઓથી ઢાંકી રાખે છે. મનુષ્ય પણ એજ પ્રકારે સુંકર હાસ્યથી પોતાના હૃદયને છૂપાવી રાખે છે. એ જાણે એમજ ધારે

કે કે, આધવી લતા સમાન પોતાની આંતરિક ખંસાવરૂપા કાષ્ઠ જાણી શકતું જ નથી.

રામશંકર શાસ્ત્રી એકાગ્રતાથી તે આધવી લતાઓ જોઈ રહ્યા હતા એવામાં તેમની પાસે એક ધાટીએ આવીને કહ્યું:—“ શેઠ, મ્હારો જન જાય છે. ”

રામશંકરે ચમકીને પાછળ જોયું તો, “ એક બુઢો ધાટી આશરે ચાર પાંચ કાગળનાં રીમ માંથે લઈ તેમની પાસે આવીને હાંફતો હતો. શાસ્ત્રી મહાશયે જાણ્યું કે, તેના માંથે બહુ બાર હોવાથી તે દુઃખી થાય છે. એટલે તેમણે તેના માંથેથી એ રીમોને ઉતારી બાબુએ મૂક્યાં અને બાર હલકો કર્યો. ધાટી પોતાના મનમાં ચમકડો બબડતો માંથે બાંધેલા કપડાવડે મ્હોં ઉપરથી પરસેવો દહોવા લાગ્યો.

ત્યારપછી થોડી વારમાં એક વૃદ્ધ વયનો પુરૂષ ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો અને અતિશય ક્રોધથી તે ધાટીને બકવા લાગ્યો. ધાટી પણ મ્હોં ફેરવીને, તેના સ્થામે બોલવા લાગ્યો. તેમના કળ્-આનો બાવાર્થ એ હતો કે, “ વૃદ્ધ પુરૂષ ધાટીને કહેતો હતો કે, તું એટલો ઉતાવળો ચાલ્યો આવ્યો કે, મ્હારે તને શોધવા રહેવું પડ્યું. મ્હને લાગે છે કે, ત્હારો ઈરાદો કાગળો લઈને ન્હાશી જવાનો હશે. જો હું તને જોઈ શક્યો ના હોત તો નક્કી તું ન્હાશી જાત.” ધાટીએ તેના ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે, “ હું એવો માણસ નથી. મ્હારા માંથે તમે એટલો બધો બાર ઉચ્છાલ્યો છે કે, મ્હારો જીવ નીકળી જાય, તેથી ઉતાવળો ચાલી અહિયાં બાર ઉતારીને તમારી રાહ જોઉં છું.”

રામશંકરે બન્નેના કળ્આનો મર્મ જાણી લઈને, વૃદ્ધ ગૃહસ્થને કહ્યું:—“ શેઠ ! એ બિચારાને બહુ બાર લાગ્યો હતો. બાર ઉતાર્યા પછી કેટલીયે વાર સુધી તે હાંફ્યા કરતો હતો. ”

વૃદ્ધ ગૃહસ્થ:—માર્મ ! મ્હને લાગે છે કે તમે આ મુંબાઈ શહેરના

રહેવાશી નથી; અને એથીજ તમે આ ધાટીઓના ચરિત્રથી અજાત છો. એ લોકો શયતાનમાંના શયતાન હોય છે.

વૃદ્ધ ગૃહસ્થની આ વાત સાંભળી ધાટી લાલ પીળા થઈ ગયો. તેણે દાંત પીસી લાલચોળ આંખો કરીને તે ગૃહસ્થને અનેક વાતો સંભળાવી દીધી. વસ્તુતઃ મુંઝાઈના ધાટીઓ ઘણા ખરાબ હોય છે. તેઓ મનુષ્ય નામનેજ અયોગ્ય છે, તેમના આચાર વિચાર તથા વ્યવહાર સર્વે મનુષ્ય સ્વભાવથી કેવળ વિરુદ્ધજ હોય છે. ગૃહસ્થોને વિરક્તક સ્વામં તેઓ જેવા સિદ્ધહસ્ત હોય છે, તેવાજ ગાળો ખાવામાં, અને માર ખાવામાં પણ કુશળ હોય છે. તેઓ જાણે અજ્ઞાનતાના વિશાળ સ્તંભ જેવા હોય છે.

રામશંકરે વૃદ્ધ ગૃહસ્થને કહ્યું:—“ મહાશય ! દરિદ્રની વેદના સમજનાર દુનિયામાં કાંઈ નથી. આટલો બધો ભાર નહિ ઉચકાવાથીજ તે દોડતો અહિં આવીને ઉભો રહ્યો છે. એમાં એનો ખોટો વિચાર હોય એવું લાગતું નથી. ”

ગૃહસ્થ:—“ તમારું નામ શું ? ”

“ જી, મહારું નામ રામશંકર શાસ્ત્રી છે, હું ખેડા જિલ્લામાં આવેલા માતર ગામનો રહેવાશી છું. ”

“ અહિંયાં કેને ત્યાં આવ્યા છો ? મુંઝાઈમાં કાંઈ કામકાજ કરો છો ? ”

“ જી ના. નોકરીને અર્થે આવ્યો છું; પરંતુ ત્રણ ચાર માસ થયા કંઈ પત્તો લાગતો નથી. હું અત્યંત મરીબ છું, તેથીજ મરીબનું દુઃખ જાણી શકું છું. ”

“ અત્યારે તમે અહિંયાં ફરવાને મારે આવ્યા છો કે, કાંઈ બીજે ઠેકાણે ગયા હતા ? ”

“ એક માણસે કંઈક આશા આપી હતી, તેની પાસે ગયો

હતો; પરંતુ બીજે બધે ઠેકાણેથી નિરાશ થઇને પાછો ફર્યો હતો તેમ ત્યાંથી પણ પાછો ફર્યો છું તેથી આ સ્થાને જરા ઉભો રહો છું.”

તમારી વાતચિત ઉપરથી તમે કોઇ સારા સ્વભાવવાળા માણસ હો, તેમ લાગે છે. તમે શું કામ જાણો છો ? ”

“જી, કામ તો બીજું શું જાણું ? ગુજસતી નામું આવડે છે.”

“ ઠીક, તમે મહેને કાલે સાંજના મળજો. ”

“ ક્યાં આગળ મળું ? ”

“ મ્હારે ઘેર આવજો. ”

“ મહેં આપનું મકાન જોયું નથીને ? ”

“ કાલબાદેવી રોડ ઉપર, એક પાણીનો મ્હોટો નળ છે તેની ડબ્બી બાજુના લાલ માળામાં. ”

“ આપની રૂમનો નંબર કયો છે ? ”

“ એકસો ને સાત. ”

ત્યારપછી રામશંકરે પોતાની સ્થિતિ, દરિદ્રતા, પગે જણાવીને કહ્યું:—“ મહાશય ! જો કોઈ પણ પ્રકારે આ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને રસ્તે ચડાવશે તો હું આપનો જીવન પર્યંત ઉપકાર ભૂલીશ નહિ. ”

“ જો તમે કાલે આવશો તો હું નક્કી તમારે માટે કંઈ ગોઠવણ કરી શકીશ. ”

“ શેઠ ! હું કાલે જરૂર આવીશ. ”

ત્યારપછી તે વૃદ્ધ ગૃહસ્થે ધાટીને રીમ ઉચકી લેવાનું કહ્યું, પરંતુ તે એમને એમ ઉપાડી શક્યો નહિ તેથી રામશંકરે તેને ઉપાડવામાં મદદ કરીને તેને માથે ચડાવ્યાં અને થોડેક દૂર સુધી તેમની સાથે સાથે જઇને પછી તેમનાથી છૂટા પડી પોતાને મુકામે આવ્યા.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

નોકરી મળી.

ખીજે દિવસે રામશંકર શાસ્ત્રી બહેલા બહેલા આહારાદિથી નિવૃત્ત થઇને સાયંકાળની રાહ જોવા લાગ્યા. પરંતુ સાયંકાળ આવતો નહોતો. બાર વાગ્યા પછી, સમય જાણે તેને અટકાવીને ઉભો રહ્યો હતો. કેટલીએક વાર સુધી રાહ જોયા પછી બડિયાળ તરફ જોયું તો, બે વાગ્યા હતા. શાસ્ત્રી મહાશય તેમનો જીતો જામો, સો કટકે સાંધેલા છુટ, અને સાત આનાની ટોપી પહેરીને બહાર નીકળ્યા. રસ્તે જતાં જતાં તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, બે વાગ્યાના સમયને શું અંખાઇમાં સાંજનો સમય કહેવાનો હશે,—ના થોડીવાર રહીને જવું જોઇએ. અત્યારે જવાથી તે એમ જાણશે કે, આને બપોર સાંજની તો ખંખર પડતી નથી, તેથી કદાચ નોકરીએ ના રાખે તો ? ટોડીવાર રહીનેજ જવું સાફ, એ પ્રમાણેનો વિચાર કરતા કરતા અચાનક જતા હતા. છેવટે તેમણે આમતેમ રખડી રઝળીને બાકીનો સમય પસાર કર્યો, અને ત્રણેક વાગ્યે પેલા ગૃહસ્થના મકાને આવી પહોંચ્યા.

મકાન સહજ નહાનું અને બેખંડનું હતું. બહારના ખંડમાં બેએક ખુરશીઓ અને એક ટેબલ હતું. ટેબલ ઉપર કેટલાક છાપેલાં હેન્ડબુક્સ—ફાટેલા ફાગળો—ફાઇલમાં કેટલાંએક પોષ્ટકાર્ડ—કેટલાંક ન્હાનાં ન્હાનાં પેકિંગમોક્ષો—ખડીઓ, કલમ, બ્લોટિંગપેપર ઇત્યાદિ અનેક ચીજો હતી. તેમાંની કેટલીક ચીજો છુટી છવાયી અને કેટલીક બરાબર ગોઠવેલી હતી. બારણા આગળ એક ચપરાશી બેઠો બેઠો લેમ્પ સાફ કરતો હતો. શાસ્ત્રી મહાશયે ચપરાશીને પૂછ્યું:—“ શેઠ ક્યાં છે ? ”

“ બહાર ગયા છે. તમે ક્યાંથી આવો છો ? ”

“ પાયધુની પરથી. ”

“ કેમ આવ્યા છો ? ”

“ શેઠને મળવું છે. ”

“ શું કામ છે, તે કહો તો જવાબ આપું. ”

“ માત્ર મળવું જ છે. ”

“ તમે શું શેઠને કંઈ નોકરીને માટે વાત કરી રહી ? ”

“ હા, શેઠે તમને એ સંબંધી કાંઈ કહ્યું છે ? ”

“ ના, ખીજું કંઈ કહ્યું નથી. માત્ર તમને બેસાડવાનું કહ્યું છે. તેઓ હમણાં આવશે. ”

રામશંકરે રૂમમાં પ્રવેશ કર્યો અને એક ખુરશી ઉપર બેઠા. તેઓ બેઠા બેઠા શેઠ સંબંધી અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા.

“ આ શેઠનું પોતાનું મકાન છે કે શું ? ”

“ ના, ભાડાનું છે. ”

“ મહિને કેટલું ભાડું આપવું પડે છે ? ”

“ વિશ રૂપિયા. ”

“ અહિંયાં તેઓ સહપરિવાર રહે છે ? ”

“ ના. ”

“ ત્યારે આટલું મોટું મકાન રાખવાની જરૂર શી ? ”

“ અહિંયાં તેમનો વેપાર ચાલે છે. ”

“ શેનો વેપાર ? ”

“ ઓરડર સપ્લાઈંગનો. ”

“ એટલે ? એક ખીજાને માલ આપી દલાઈી કરવાનો ? ”

“ ના. ”

“ ત્યારે ? ”

“ કેટલોગ છપાવી તેમાં બડિયાળ, સોના રૂપાનાં ધરણી, છરીઓ કાતર, ઊકરાને રમવાનાં રમકડાં, કપડાંલત્તાં વગેરેની જાત અને દર લખી પરદેશમાં વહેંચવારાવે છે અને પરદેશના લોકો તે વાંચી પત્ર મારફતે જોઈતી ચીજો મંગાવે છે. શેઠ બજારમાંથી ખરીદી લાવીને તેમને મોકલાવી આપે છે. ”

“ તેમાં મળે શું ? ”

“ મહિને ત્રણસોં ચારસોં રૂપિયા મળે. ”

“ તમને કેટલો પગાર આપે છે ? ”

“ પંદર રૂપિયા. ”

“ અહિંયાં ચપરાશીઓનો પગાર તો દશ રૂપિયા હોય છે. તમને પંદર કેમ આપે છે ? ”

“ હું આ સઘળી ચીજોને પારસલ કરવાનું, કેટલોગ બેંચવાનું, બજારમાંથી ચીજો ખરીદી લાવવાનું બધી સરસ રીતે જાણું છું. તેથી મહને વધારે પગાર આપે છે. ”

“ તમે અહિંયાં કેટલા વખતથી નોકરી કરો છો ? ”

“ બે વર્ષથી. ”

“ શેઠનો વેપાર કેટલા વખતથી ચાલે છે ? ”

“ એજ વખતથી શેઠનો વેપાર પણ ચાલે છે. ”

“ પહેલાં તમે શું શેઠ પાસેથી આ સઘળું કામ શીખ્યા હતા ? ”

“ ના, પહેલાં હું એક બીજા શેઠને ત્યાં નોકરી કરતો હતો પરંતુ એ જગ્યામાં ગયા ત્યારથી અહિંયાં આવ્યો છું. ”

“ તેઓ જેલમાં કેમ ગયા ? ”

“ પરદેશના કાંઈ ગ્રાહકને તેમણે રૂપાની બડિયાળ કહીને નીકલની મોકલી હતી તેથી. ”

“ ત્યારે આ ધંધામાં પણ જોખમ તો છે. ”

“ મનુષ્યને ડમલે ડમલે જોખમ હોય છે. ગ્રાહકોને ઠગીએ તો આફતમાં આવી પડીએ. ”

“ આ શેઠ ! ”

“ એ તો સારા માણસ છે. ”

“ તમારો પગાર મહિને ને મહિને આપે છે ? ”

“ કેમ ના આપે ! ”

એ દરમ્યાન ચપસશીનું લેમ્પ સાફ કરવાનું કામ પૂરું થયું, તેણે તેને યથાસ્થાને મૂકી આવીને કહ્યું:- “ તમે પાન ખાઓ છો ? ”

રામશંકર:- “ હા, ખાઉં છું. ”

“ તમે કયી છાતિના છો ? ”

“ બાઘણ. ”

ચપરાશીએ પાન સોપારી લાવીને રામશંકરના હાથમાં મૂક્યાં. રામશંકર જેવા પાન ખનાવીને મ્હોંમાં મૂકવા જાય છે કે તરત શેઠ આવી પહોંચ્યા.

શેઠને આવેલા જોઈ રામશંકર અત્યંત વિચારમાં પડી ગયા. આ ગૃહસ્થજ તેમના બવિધ્યના શેઠ થશે, કે બીજાને સિપારસ કરી નોકરી અપાવશે ? જો એજ શેઠ થવાના હોય તો એમના દેખતાં પાન કેમ ખવાય ? તેઓ પાનને ખિસ્સામાં મૂકી દેવાની તૈયારીમાં હતા એટલામાં તે ગૃહસ્થે કહ્યું:- “ તમે મ્હારા કરતાં મ્હોટાછો- ઉપરાંત બાઘણુએ-આપ ખુશીથી પાન ખાઓ. ”

રામશંકરને હજીમુધી માલૂમ નહોતું કે, આ ગૃહસ્થ કયી છાતિના છે અથવા તો તેમનું નામ શું છે ? પરંતુ અત્યારે તે સંબંધમાં પૂછવાનું તેમને યોગ્ય લાગ્યું નહિ તેથી તે કાંઈ જાણી શક્યા નહિ. સમયને અનુસરીને તેમણે પાનને મ્હોંમાં મૂક્યું.

ગૃહસ્થ એકસર અંકરના રૂમમાં જઈ આવીને પાછીથી પુરશી

ઉપર ખેડો. સમજાંકરે કહ્યું:—“ શેઠ! તમે મ્હને મળવાનું કહ્યું હતું તેથી આવ્યો છું. આપને આ ગરીબ બ્રાહ્મણની વાત યાદ તો હશેજ.”

ગૃહસ્થ:—“ હા, છે. તમે મ્હારે ત્યાં કામ કરશો ? મ્હારે એક માણસની જરૂર છે. ”

“ શેઠ મ્હેં મ્હારી સ્થિતિ આપને પહેલેથી જણાવી દીધેલી છે. આપ જો દયા કરીને મ્હને આશ્રય આપશો, મ્હારૂં પ્રતિપાલન કરશો તો હું જીવન પર્યંત આપનો ઉપકાર માનીશ. મ્હારે શું કામ કરવું પડશે ? ”

ગૃહસ્થ:—“ નામું લખવું પડશે. ખીજું ઝાંપીસની સંધળી જોખમ-દારી તમારે શિર રહેશે. આપ વિશ્વાસુ નીવડશો તો આપણી જાહેર-ખર્ચરનો પણ તમારા નામથી પ્રચાર કરવામાં આવશે. ”

રામશંકર:—“ મ્હને ખીજ કામકાજમાં તો કંઈ સમજણ પડતી નથી પરંતુ નામું બરાબર જાણું છું. ”

ગૃહસ્થ:—“ ખીજ કામમાં સમજણ નહિ પડતી હોય તો પણ ચાલશે. તમારી હોંશીયારીના પ્રમાણમાં તમે તે જલદી શીખી શકો એમ લાગે છે. ”

રામશંકર:—પગાર કેટલો આપશો શેઠ ?

ગૃહસ્થ:—હાલમાં તો તમને વિશ રૂપિયા મળશે, પછી જો તમે વિશ્વાસુ નીવડશો તો વધશે.

રામશંકર:—“ આપની કૃપા હશે તો સૌ સાઈ થશે. પરંતુ મુંબાઈમાં મ્હારે રહેવાનું મકાન નથી, આટલા દિવસ આમતેમ સ્થ-ડીને કાઢ્યા છે. તેમ વિશ રૂપિયાના પગારમાં મકાન ભાડે રાખવા જાઉં તો પછી મ્હારા પગારમાંથી કંઈ બચે તેમ લાગતું નથી. ”

ગૃહસ્થ:—“ મ્હારૂં આટલું મ્હોટું મકાન ખાલી પડી રહ્યું છે; તમને હરકત ના હોય તો ખુશીથી અહિંયા રહેજો. ઉપરાંત જો ખીજું

એક કામ કરશો તો તમારે ખાવા પીવાના પૈસા પણ ખરચવા પડશે નહિ.

રામશંકર:-“શું ? હું ગરીબ છું, પૈસાને માટે ‘ચોરી છીનાળી’ સિવાયનું કાંઈ પણ કામ હશે તે કરીશ.”

ગૃહસ્થ:-“જો તમે આપણા બંને જણની રસોઇ કરી શકશો તો તમને ખાવાને માટે એક પૈસો પણ ખરચ નહિ થાય.”

“કેમ ના કરી શકું, ખુશીથી કરીશ.”

“ત્યારે તમે ક્યારથી આવશો ?”

“આપ કહો ત્યારથી.”

“કાલ રહવારથી આવજો.”

“જેલી આજ્ઞા. કાલે આવીશ. આપનું-”

“મ્હારું નામ પૂછાછો ? મ્હારું નામ સામળદાસ છે.” બહારના આરણે જે “સામળદાસ એન્ડ કો.” નું પાટીયું માર્યું છે તે આ કંપનીનું નામ છે. હુંજ તેનો વ્યવસ્થાપક છું.”

ત્યારપછી રામશંકર શાસ્ત્રી સામળદાસ શેઠની રજા લઇને વિદાય થયા.

પાયધુની પરના જે મકાનમાં રામશંકર શાસ્ત્રી રહેતા હતા, ત્યાં જઇને તેમણે નોકરી મળ્યાની વાત કરી. દુઃખી બ્રાહ્મણને મહા-મહેનતે નોકરી મળેલી સાંભળી સૌ ખુશી થયાં.

ખીજે દિવસે રહવારમાં પોતાનાં એકાદ બે મેલાં કપડાં લઇને, રામશંકર શાસ્ત્રી “સામળદાસ એન્ડ કંપની” ના મકાને આવી પહોંચ્યા અને શેઠને મળ્યા.

સામળદાસ શેઠ, રામશંકરને જે જે કાર્યો કરવાનાં હતાં, તે બતાવી દીધાં. રામશંકર શાસ્ત્રીએ માસિક વેતન રૂપિયાની નોકરી મળ્યાના શુભ સંવાદ તેજ દિવસે પોતાની પત્નીને લખી મોકલ્યા.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

નોકરીનું કૃષ્ણ

એક માસ પૂરો થતા થતામાં તો શાસ્ત્રી મહાશયની મહામહેનતે મેળવેલી નોકરીમાં કૃષ્ણાનનક વાજીત્રો વાગી ઉઠ્યાં. તેમના શેઠ-સામળદાસ એન્ડ કંપનીના વ્યવસ્થાપક-શાસ્ત્રી મહાશયના નામની એક જાહેર ખબર ફેલાવી હતી-જાહેર ખબર આપી ગરીબનો સર્વ નાશ કરવાનો આરંભ કર્યો હતો. શાસ્ત્રી મહાશય આ ખાખતમાં કથુંબે જાણતા નહોતા. એક દિવસે તેઓ ઑફિસમાં બેસીને કામકાજ કરતા હતા એવામાં ચાર પાંચ પોલિસ કોન્સ્ટેબલોને સાથે લઈ એક ફાજદારે આવીને તેમને પૂછ્યું:-“ તમારું નામ શું ? ”

પોલિસોને જોઈ રામશંકર કંપી ઉઠ્યા. તેમણે પૂછ્યું:-“ કેમ સાહેબ ? ”

“ કામ છે. ”

“ મહારું નામ રામશંકર શાસ્ત્રી છે. ”

“ રહેવાશી ક્યાંના ? ”

“ માતરના. ”

“ તમે ‘ કામોત્તેજક ગુટિકા ’ નામની ખાવાની દવા ખનાવીને વેચો છો ? ”

“ મહારાં નામથી વેચાય છે ખરી, પરંતુ તેના માલિક તો મહારા શેઠ છે. કેમ સાહેબ ! શું થયું છે ? ”

“ તેનું એકાદ હેન્ડબીલ તમારી પાસે છે ? ”

“ હા, હશે ખરું. ”

“ લાવો જોઈએ. ”

રામશંકરે એક છાપેલું હેન્ડબીલ કાઢ્યું. ફાળદારે કહ્યું:—“વાંચો.”

રામશંકરે હેન્ડબીલ વાંચી સંભળાવ્યું. તેમાં આ પ્રમાણે લખેલું હતું:—

કામોત્તેજક-ગુટિકા.

બળ વિર્યહીન ભારતવાસીઓ માટે આ એક ચમત્કારિક ઈલાજ છે. આના સેવનથી શરીરની કમતાક્રાંત, માંથાનો દુઃખાવો, હાથ પગનું તૂટી જવું, વગેરે ભયંકર રોગોમાંથી મનુષ્ય મુક્ત થઈ પોતાની ગુમાવેલી તાકાત ફરીને મેળવે છે. જેઓએ આડે રસ્તે દોરાઈ પોતાની શક્તિ ગુમાવી દીધી હોય, જીવનપર કંટાળો લાવી આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થયા હોય, તેઓને ખાસ કરીને બલામણુ કરવામાં આવે છે કે, તેમણે એક વખત અમારી આ દવાની અજમાયશ કરી જોવી. અમારી આ દવા જીવનના કંટાળાને દૂર કરીને અખૂટ તાકાત આપે છે. જે સર્વ સ્ત્રીઓનું શરીર પ્રસુતિ આદિ રોગથી દુર્બળ થઈ ગયું હોય, મ્હોનો રંગ શ્યામ પડી ગયો હોય, શરીરમાં આળસ ભરાઈ ગઈ હોય તેમને પણ અમારી આ કામોત્તેજક-ગુટિકા ગુમાવેલું યૌવન ફરીને પ્રાપ્ત કરાવી આપે છે. ઉપરાંત તાવ, દમ, ખાંસી, કૉલેરા અને પ્લેગ તો ગિલકુલ થવાજ પામતો નથી. જે સર્વ બાલક બાલિકાઓ આધારણુ રીતે યા કોઈપણ પ્રકારના રોગથી દુર્બળ હોય, તેઓ અમારી આ ગુટિકાથી પ્રયુક્ત કમળ સમાન થાય છે. અમારી આ દવાનો સ્વાદ અમૃત જેવો છે. વાપરવાની રીત—એક ગોળી સાંજે અને એક સ્થવારે દુધ સાથે લેવી. અમારી આ દવા દુર્બળ નરનારીઓ માટે દેવતાઓના શુભાધિવાદ સમાન છે ! પચાસ ગોળીની એક શીશની કિંમત માત્ર રૂપિયા સવા. મ્હોટા મ્હોટા વૈદા તેમજ ડૉક્ટરોએ અમારી આ ‘કામોત્તેજક-ગુટિકા’ ની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી,

અસંખ્ય સરટિશીકટો આપ્યાં છે. જે સપળાં સ્થળ સંકેતને અનુસરીને
અત્રે જાપવામાં આવ્યાં તથી.

તા. ક. બહાર ગામ માટે એજંટો નોંધાયે છે.

મળવાનું ઠેકાણું:—

રામશંકર શાસ્ત્રી, માતરવાળા.

નં. ૧૦૭ કાલ્યાદેવી રોડ,

મુંબાઈ.

રામશંકર શાસ્ત્રી હેન્ડગ્રીલ વાંચી રહ્યા એટલે ફાજદાર સાહેબે
સ્મિત હાસ્ય કરીને કહ્યું:—“વારું, આ ગુટિકા તમે પોતેજ બનાવી છે?”

“હા, ના.”

“ત્યારે ?”

“મહારા શેડે,”

“તે હું સમજ્યો—આપના જેવા સારા મનુષ્યો દ્વારા આ કામ
બનેજ નહિ.”

“કેમ, શું થયું છે સાહેબ ?”

“આપની આ દવાનું સેવન કરવાથી બહારગામના એક સદ્-
ગૃહસ્થનો ચાર વર્ષનો છોકરો મૃત્યુ પામ્યો છે.”

“કંઈ સમજણ પડી નહિ.”

“તમારી દવા ખાધાથી એક છોકરો મરી ગયો છે. તમે ક્યા
ક્યા પંદાર્યોનું મિશ્રણ કરીને દવા બનાવો છો તે કહેશો ?”

“હા, એ હું જાણતો નથી.”

“ત્યારે કાણ જાણે છે ?”

“મહારા શેડે.”

“તમારા શેડેનું નામ શું ?”

“સામળદાસ વજ્રવલ્લભદાસ.”

“ તેઓ ક્યાં રહે છે ? ”

“ આ મકાનમાં. ”

“ અત્યારે અહિંમાં છે ? ”

“ હા છે. બોલાવું ? ”

“ આપ બોલાવી શકશો નહિ. ચપરાશી ક્યાં છે ? ”

ચપરાશી શેઠને માટે શાક લેવાને ગયો હતો તે હાથમાં શાક લઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યો. પોલિસોને જોતાં તે જાણી ગયો કે, નક્કી કંઈ આફત આવી પડી હોય એમ જણાય છે. તેનો પહેલો શેઠ જે જાળમાં સપડાયો હતો તેજ જાળમાં આ શેઠ પણ સપડાયા છે. તે સ્તબ્ધ બનીને ફોજદાર સહામું જોઈ રહ્યો. ફોજદાર સાહેબે રામશંકરને પૂછ્યું:—આજ તમારો ચપરાશી છે કે ?

“ જી હા. ”

“ ત્યારા શેઠ ક્યાં છે ? ”

કરમાયલા રહેરે ચપરાશીએ કહ્યું:—સાહેબ ! તેઓ ઘરમાં હશે. હું તો શાક લેવાને ગયો હતો.

“ બોલાવ જોઈએ. ”

ચપરાશીએ રૂમમાં જઈને જોયું તો શેઠ મળે નહિ. તેણે રૂમના દરેક દરેક ખૂણા તપાસી જોયા, પરંતુ કંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. તેણે જોયું તો રૂમનો પાછલો દરવાજો ખુલ્લો હતો. ચપરાશી સમજી ગયો કે પોલિસને જોઈ શેઠ આ દરવાજેથી પલાયન કરી ગયા હોવા જોઈએ. જે રૂમમાં તેના શેઠની પેટીઓ વગેરે રહેતી હતી તે રૂમમાં જઈને જોયું તો સઘળી પેટીઓ એમને એમ હતી, માત્ર એક પેટી કે જેમાં શેઠના પૈસા રહેતા હતા તે પેટી નહોતી. ચપરાશીએ શેઠના પલાયન થઈ જવા ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ આવ્યો; તેણે બહીષ્કારી ધુજતાં ધુજતાં ફોજદાર પાસે આવીને સર્વ હકિકત નિવેદન કરી.

“ તેઓ કયા ગામના છે ? ”

“ સાહેબ ! એ હું જાણતો નથી. ”

“ તમે જાણો છો રામશંકર ? ”

“ ના સાહેબ ! હું પણ જાણતો નથી. ”

“ જેની નોકરી કરે છે તેનું ઠેકાણું પણ જાણતા નથી ? ”

“ જી ના. એક દિવસ મહેં પૂછ્યું હતું, પરંતુ તેમણે વાત ઉડાવી દીધી હતી. ”

“ ત્યારે શું તમે તે વખતે સમજી શક્યા નહોતા કે, એ માણસ જ્યારે ગામનું નામ જણાવતો નથી ત્યારે એક અદમાશ હોવો જોઈએ. તેવા માણસની નોકરી કરવી સારી નહિ. ”

“ જી ના, તે વખતે મહેં વિચાર કર્યો નહોતો. મહેં જાણ્યું કે, ગામનું નામ નહિ જણાવવાનું કંઈ ખીનું કારણ હશે યા તો મ્હારી વાત સાંભળી નહિ હોય. ”

“ તમારે ત્યાંથી જે સઘળાં પારસલો મોકલવામાં આવે છે, તેની ચોપડીમાં નોંધ રાખો છો કે ? ”

“ હા, સાહેબ. ”

“ એ ચોપડી બતાવો. ”

રામશંકરે ચોપડી ખોલીને બતાવી. ફાજદારે જોયું તો તે ચોપડી ઉપર “ સામળદાસ એન્ડ કંપનીનો રમ્પર સ્ટેમ્પ મારેલો હતો. અને શિક્કાની નીચે “ Samaldas V. Shah. ” એ પ્રમાણેની સહી કરેલી હતી. ફાજદારે પૂછ્યું:—આ ઈંગ્રેજ પણ તમે લખેલું છે ? ”

“ ના સાહેબ, હું ઈંગ્રેજ જાણતો નથી. ”

“ ત્યારે કેનું લખેલું છે, તે કહી શકો છો ? ”

“ હા, મ્હાન શેઠે લખેલું છે. ”

“ આ ચોપડીમાં જે નોંધ લેવામાં આવી છે તે કોના હાથે લખાયેલી છે ? ”

“ મહારા હાથે. પરંતુ ‘રિમાઈ’ ના ખાનામાં જે ઇંગ્રેજીમાં લખેલું છે, તે મહારા શેઠે લખેલું છે. ”

ફાજલદારને તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું કે, તેમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે Paid અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે Refused લખી નીચે S. V. Shah ની સહી કરી તારીખ નાંખવામાં આવેલી હતી. ફાજલદારે પૂછ્યું:— ખીન્નું બધું ગુજરાતીમાં લખવામાં આવેલું છે, અને આટલું તે ઇંગ્રેજીમાં કેમ લખતા હતા ?

“ હું જે દિવસે ગ્રાહકનો કાગળ મળતાં નામ ઠેકાણું લખીને પારસલ રવાના કરતો હતો તે દિવસે તેઓ તેમાં કશુંયે લખતા નહોતા. પરંતુ પારસલ પહોંચીને જ્યારે ખીલ થઇને રૂપિયા આવતાં ચા તો પારસલ પાછું આવતું ત્યારે તેઓ પોતે લખતા હતા. હું જે દિવસે પારસલ મોકલતો હતો તે દિવસે આ પહેલાં ખાનામાં તારીખ નોંધતો હતો અને જે દિવસે પૈસા ચા તો પારસલ પાછું આવતું તે દિવસે તેઓ આ સહી કરીને તારીખ લખતા હતા. ”

“ તમે ઇંગ્રેજી જાણતા નથી. તેનો પૂરાવો શો ? ”

“ હું જાણતો નથી, તેનો શો પૂરાવો આપું કહો ? ”

“ આ તમારા કામકાજમાંથી કોઈ પ્રકારે એમ બતાવી શકશો કે, તમે ઇંગ્રેજી જાણતા નથી—શેઠ ગુજરાતીમાં લખી આપે ત્યારેજ તમે કામ કરી શકો. ? ”

“ હા, એ બતાવવાને તૈયાર છું. ”

“ શા પૂરાવા છે ? ”

“ જે સંધ્યા ગ્રાહકોએ ઇંગ્રેજીમાં પત્ર લખ્યા હોય તેમને જે જે મોકલવાનું હોય તે તથા ઇંગ્રેજી શિરનામું તેજ કાગળ ઉપર મૂકે ગુજરાતીમાં લખી આપતા હતા, સાર પછી હું ચોપડીમાં લખતો હતો. ”

“ પારસલ અને નોંધ કાણુ લખતું હતું ? ”

“ હું ઇચ્છેજી જાણુતો નહિ હોવાથી તે શેઠ પોતેજ લખા લેતા હતા. ”

“ મનીઓરડર યા તો Refused પારસલ કોણ સહી કરીને લેતું હતું ? ”

“ શેઠ પોતે લેતા હતા. ”

“ તમારી કામોત્તેજક ગુટિકા કોણ તૈયાર કરતું હતું ? ”

“ શેઠ ખતાવતા હતા તેમ ચપરાશી શીશીમાં બરીને લેખલ લગાવતો હતો. ”

ફેજદાર સાહેબે ચપરાશીને પૂછ્યું:—“ કામોત્તેજક ગુટિકા તું તૈયાર કરતો હતો ? ”

“ શેઠ બધી ચીજોની મેળવણી કરી આપતા હતા એટલે હું જાણીઓ વાળી શીશીમાં બરીને લેખલ મારતો હતો. ”

“ થું થું નાંખીને તે તૈયાર કરવામાં આવતી હતી તે તું જાણે છે ? ”

“ ના સાહેબ; હું શીખી જાઉં એ બ્લોક તેઓ પોતે મેળવીને આપતા હતા. તોપણ અંદર ‘ એરોસ્ટ ’ આવતું હતું એ હું જાણું છું, તેમ બીજી પણ કેટલીક બૂફીઓ અને પ્રવાહી પદાર્થોનું મિશ્રણ કરવામાં આવતું હતું પરંતુ એ સધળું હું જાણુતો નથી. ”

“ ત્યારે શેઠ આ હેન્ડબીક ક્યાં છપાવ્યાં છે તે જાણે છે ? ”

“ હા, તેમનું સધળું છાપવાનું કામ ‘ જહનમ પ્રેસ ’ માં આપવામાં આવતું હતું. ”

ફેજદારે રામશંકરને પૂછ્યું:—ત્યારે ‘ જહનમ પ્રેસ ’ ના માલિકનું પણ તમારી ચોપડીમાં ખાતું હોવું જોઈએ ! ”

“ હા છે. ”

“ જોઈ. ”

રામશંકરે ખાતાવહી કાઢીને ‘જહનમ પ્રેસ’ નું ખાતું બતાવ્યું.

ફોજદાર સાહેબે તે તપાસીને જ્યાં ‘કામોતેજક ગુટિકાનાં હેન્ડ-બીલ દશ હજારની છપામણીના રૂપિઆ દશ’ જમ્મે કર્યા હતા ત્યાં લાલ સહીથી નિશાન કર્યું. ત્યારપછી તેણે કહ્યું:—“શાસ્ત્રી; શંકરલાલ માધવલાલ વ્યાસ, ગોપીપુરા સુરત—એ નામે ક્યારે પારસલ રવાના કરવામાં આવ્યું છે તે જુઓ જોઇએ !”

રામશંકરે ચોપડી જોઇને ખાતું શોધી કાઢ્યું. ફોજદારે જોયું કે, તે રૂપિઆની પહોંચ પણ રામશંકરના શેઠે સ્વીકારેલી હતી. પછીથી તેણે ચોપડીઓ તેમ બીજા કેટલાક જરૂરના કાગળપત્રો બાંધી લઈ રામશંકર શાસ્ત્રી અને ચપરાશીને હાથકડી નાંખી એક ડૉન્સ્ટેબલને ગાડી બોલાવવાનો હુકમ કર્યો.

ગાડી આવતાં બંને તહોમતદારોને ગાડીમાં બેસાડી, સામળદાસ એન્ડ કંપનીના મકાને સરકારી સીલ લગાવીને તેઓ પોલીસ ઓફીસ ઉપર ચાલ્યા ગયા.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

બેલમાં.

નિસ્તબ્ધ મધ્યાનકાળે પોલીસ ઓફીસ ચોખ્ખીની એકાંત ઓરડીમાં રામ-શંકર શાસ્ત્રી એકલા બેસીને વિચાર કરવા લાગ્યા કે, “નસીબ ! ત્હારી લીલા ન્યારી છે. અત્યાર સુધી હું નોકરી ચાકુરી વગર રખડતો હતો, છેવટે નોકરી મળી ત્યારે ખૂનનો ગુન્હો મ્હારે શિર આવ્યો. મ્હને લાગે છે કે, અહિંયાંજ મ્હારી જીવનલીલાનો છેલ્લો પડો પડશે. જો કે તેમાં કંઈ હરકત નથી; પરંતુ બંને નિરાશ્રિત કંગાલિનીઓ મ્હારા પર આધાર રાખીને રહી છે, મ્હને નોકરી મળેલી સાંભળી તેઓને

કેટલોયે આનંદ અનુભવ્યો હશે. હું રૂપિયા મોકલાવીશ—તેમનું ગુજરાન થશે—એ આશાથી તેમનાં દુઃખિત અંતઃકરણોમાં આશાના અંકુર ફૂટ્યા હશે. હવે એ શા સમાચાર સાંભળશે ! મ્હારી આ આફતના સમાચાર સાંભળી તેઓ શું કરશે ? મ્હારૂં આ દુનિયામાં કાષ્ઠ નથી કે જે મ્હારો ઉદ્ધાર કરવાને આવે.

એકાએક જે રૂમમાં શાસ્ત્રી મહાશય હતા, તે રૂમનો દરવાજો ખુલ્યો અને એક પહેરેગીરે રૂમમાં પ્રવેશ કરીને કહ્યું:—“ તમને સાહેબ ખોલાવે છે. ”

શાસ્ત્રી મહાશય ખેઠા હતા ત્યાંથી ઉઠીને ઉભા થયા, અને કહ્યું:—“ તેઓ ક્યાં છે ? ”

પહેરેગીર:—“ ઓફિસમાં. ”

રામશંકર:—“ ત્યાં આગળ ખીજું કાણુ છે ? ”

“ કાષ્ઠ નથી—તેઓ એકલા જ છે. ”

“ મ્હને કેમ ખોલાવે છે, તે કહી શકશો ? ”

“ આ મુકદ્દમા સંબંધી કંઈ પૂછવાનું હોય એમ લાગે છે. ”

પહેરેગીરની સાથે રામશંકર શાસ્ત્રી ધીમે ધીમે ફાજદાર સાહેબની ઓફિસમાં આવ્યા.

તે ઓફિસમાં એક ગોળ ટેબલની આસપાસ ચાર ખુરશીઓ મૂકવામાં આવેલી હતી. તેમાંની એક ખુરશી ઉપર બેસી ફાજદાર સાહેબ કેટલાંએક કાગળીયાં ઉથલાવતા હતા. રામશંકર શાસ્ત્રીએ ત્યાં આગળ આવીને જોયું તો તેમના મુકદ્દમાના સઘળા કાગળપત્રો ફાજદાર સાહેબ ઉથલાવી ઉથલાવીને બેઠે રહ્યા હતા.

રામશંકર શાસ્ત્રી તરફ જોઈને ફાજદાર સાહેબે કહ્યું:—“ આવો આ ખુરશીમાં બેસો. ”

શાસ્ત્રી મહાશય ખુરશીમાં બેઠા અને ફાજદાર સાહેબની ગૃહ-સ્થાપને માટે મનમાં ને મનમાં તેમને સેંકડો ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. તેમણે પરદેશના જે ફાજદારોનાં દર્શન કર્યા હતાં તેમાં અને આ ફાજદારમાં યમદૂત અને વિષ્ણુદૂત જેટલો બેદ હતો.

શાસ્ત્રી મહાશય ખુરશીમાં બેઠા એટલે ફાજદાર સાહેબે કહ્યું:—

“ તમારે ગામ તમારું કોણ સગું છે ? ”

“ એક વિધવા કન્યા અને સ્ત્રી. ”

“ કોઈ પુરુષ નથી ? ”

“ એક બાઇ છે; પરંતુ મ્હારી પાસે પૈસા નથી. અને તેણે પૈસા એકઠા કર્યા છે તેથી તે મ્હારાથી બુદ્ધો રહે છે. ”

“ તેને એકાદ પત્ર લખો. ”

“ કેમ સાહેબ ? ”

“ આપની વિરૂદ્ધ જે મામલો ઉપસ્થિત થયો છે, તે તમે સમજ્યા છો ? ”

“ હા, સમજ્યો છું; પરંતુ તેનો અરાબર મર્મ જાણી શક્યો નથી. ”

“ તમારી આ કામોત્તેજક ગુટિકામાં કંઈક એવી ચીજ છે કે, જે બાઇને સુરત શહેરમાં એક બાળકનું મૃત્યુ થયું છે. ”

“ તેમાં હું શું કરું ? મ્હેં એ દવા તૈયાર કરી નથી; તેમ હું એનો અધિકારી પણ નથી. ”

“ પરંતુ હેન્ડબીલમાં તમારું નામ છે. આપે જે જાહેરખબર આપી છે તેમાં એ દવા તમારી છે એમ જાપવામાં આવ્યું છે; અને એજ ઉપરથી લોકોએ ઑરડર આપવા માંડ્યા હતા. ”

“ હું એમાંનું કંઈ પણ જાણતો નથી. ”

“ એમ મ્હોડે કહેવાથી મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબ કંઈ માનશે નહિ. તમે

નક્કી લોમતદાર થવાની સંભાવના છે. હા, કદાચ મુકદ્દમો સીધો ઉતરે અને તમારો શેઠ પકડાય તો શું થાય; તે કહી શકાય નહિ.”

“મ્હારૂં અહિંયાં કોઈ નથી જે મુકદ્દમાને સીધો ઉતારી શકે.”

“તેથી તો હું પૂછતો હતો કે, તમારૂં કોઈ સગું છે? આપની વાતચિતથી અને મુખાકૃતિનું અવલોકન કરતાં તમે કોઈ સારા માણસ દેખાઓ છો. તમારા બાઇને હમણાંજ એકાદ પત્ર લખી નાંખો. તેને લખો કે પત્ર વાંચીને તરત મુંઝાઇ આવે; ઘણું ખર્ચ તમારે બાય-ખજાની જેલમાં રહેવું પડશે.”

શાસ્ત્રી મહાશયનું મ્હોં શ્યામ થઇ ગયું. તેમનું અંતઃકરણ કંપી ઉઠયું; આંખોમાંથી અશ્રુઓ ઝરવા લાગ્યાં.

ફેજલદારે કહ્યું:—“ખીજું એ કે, તમે પહેલે દિવસેજ મેજિસ્ટ્રેટ રહામે હાજર થઇને, તમારા શેકના નામ ઉપર વારંટ નીકળે તેવી પ્રાર્થના કરજો. તેનું ફળ તમે જાણી શકશો.”

શાસ્ત્રી મહાશયે હથેળીવડે અશ્રુઓ લ્હોઇને કહ્યું:—“મ્હારૂં કોઈ નથી, તેમ એક પૈસો પણ ખર્ચ કરવાનું મારામાં સામર્થ્ય નથી. જો કદાચ હું છૂટા થાઉં તો તે માત્ર તમારીજ કૃપાથી. તમે મ્હને બચાવજો, હું નિરપરાધી છું.”

“જો તમે ગુન્હો નહિ કર્યો હોય તો બગવાન પોતે આવીને તમારૂં રક્ષણ કરશે.”

“તમે મ્હારા બાઇને તેડાવવાનું કહો છો, તો બલે આપની આજ્ઞાનુસાર હું તેને કાગળ લખું છું; પરંતુ તેણે મ્હને કદાપિ કોઇપણ પ્રકારની સહાય જરી નથી તેથી આ આકૃતમાં પણ તે આવશે નહિ. આ તો કોઇપણ પ્રકારની સહાય કરશે નહિ.”

“એમ નિરાશ થશો નહિ; જમે તેમ કહો તોપણ તમારો બાઇ છે. મારો સમજવા પ્રમાણે તો તે નક્કી આવશે.”

“ પત્ર લખવાનો ખીજો પણ એક વાંધો છે. ”

“ શો ? ”

“ મ્હારી આ સ્થિતિની વાત સાંભળી મ્હારી સ્ત્રી અને પુત્રી ગાભરાં બની જશે. મ્હારા નસીબમાં જેમ લખ્યું હોય તેમ થવા છો. તેમને આ સમાચાર જણાવી દુઃખી કરવાનું મ્હને યોગ્ય લાગતું નથી. ”

“ તેઓ જાણશે તો કંઈક પણ બંદોબસ્ત કરી થોડા ધણા પૈસા મોકલાવશે. ”

“ રૂપિયા ! તેમને ખાવાનું તો ઠેકાણું નથી ને તેઓ રૂપિયા કેવી રીતે મોકલે ? ”

“ ત્યારે એમ હોય તો એક કામ કરો. તમે તમારા બાઇને પત્ર લખો અને તેમાં એમ જણાવજો કે, કાઇને વાત કહે નહિ અને જલદીથી અઢિયાં એકલો ચાલ્યો આવે. ”

ત્યારપછી રામશંકરે ફોજદાર પાસેથી કાગળ, કલમ અને ખડીઓ લઇને કાગળ લખવા માંડ્યો. કાગળ લખી રહ્યા પછી તેમણે ફોજદાર સાહેબને કહ્યું:—મ્હારી પાસે તો એક પૈસો પણ નથી; ટિકીટ ક્યાંથી ખરીદીશ ? ”

“ તમે રહેવા છો, હું ટિકીટ ચ્હોડાવી પોષ્ટ કરાવી દઇશ. ”

“ મ્હેં જે લખ્યું છે તે બરાબર છે કે કેમ; તે એક વખત સાંભળી જાઓ. ”

“ વાંચો. ”

શાસ્ત્રી મહાશયે પત્ર વાંચ્યો. તેમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું:—
“ પ્રિય બાઇશ્રી ગોપાલ !

ધણા દિવસ થયા આપના તરફથી કંઈ સમાચાર મળ્યા નથી.

હું વધારે આફતમાં આવી પડી તમને પત્ર લખું છું. તમારા સિવાય મ્હારું આ દુનિયામાં કાઈ નથી. જે તમે મ્હારી આ આફત વખતે નહિ આવી પહોંચ્યા—મ્હારા ઉદ્ધારનો ઉપાય નહિ કરો તો હું ખુની તરીકે ફાંસીના લાકડે ઝુલીશ. જે મ્હારા તરફથી તમને કંઈપણ નિષ્કુરતા બતાવવામાં આવી હોય તો તે ભૂલી જાઓ. મ્હારું જીવન મરણ આજ તમારા ઉપર અવલંબી રહેલું છે. બહાલા ભાઈ ! પુત્ર કહું તોપણ તું છે, ભાઈ કહું તોપણ તું છે, મ્હારું તો દુનિયામાં કાઈ છે નહિ. જે તું મ્હારો જીવ બચાવવા માગતો હોય તો જરૂર જરૂર આવજો. હું અલારે કેદી તરીકે જેલમાં છું. * * * ચોકીના ફેજદાર સાહેબ પાસે આવીશ એટલે જાણી શકીશ કે હું ક્યાં હઈશ. ભાઈ ! આ હતભાગી મ્હોટા ભાઈને ભૂલીશ નહિ. નક્કી મ્હારે ફાંસીને લાકડે ઝુલવું પડશે. ઘણી ભારે આફત છે અને આ આફતના સમાચાર ત્હારી વહુને, મ્હોટી ભાભીને કિશોરીને યા ધરના કંઈપણ માણસને જણાવીશ નહિ. જે તેઓ સાંભળશે તો નક્કી જીવ બાળાને મરી જશે. આટલો મ્હારો ખાસ આગ્રહ છે. ”

લી. શુભેચ્છક,

રામશંકર શાસ્ત્રી.

ફેજદાર સાહેબ:—“ બસ, બરાબર છે. ”

પછી રામશંકરે ફેજદાર સાહેબના હાથમાં પત્ર મૂકીને કહ્યું:—
“ મ્હને મ્હારા ભાઈ તરફથી ખિલકુલ આશા રહેતી નથી. આપ મ્હને બચાવજો. ”

ફેજદાર:—નિરપરાધીને ભગવાન હમ્મેશાં સહાય કર્યા સિવાય રહેતો નથી.

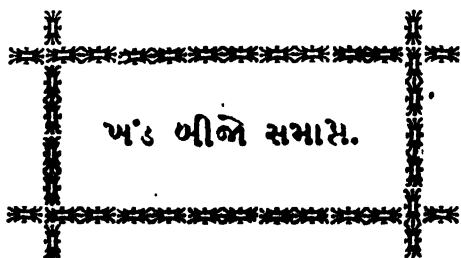
એવામાં એક ગાડી આવીને પોલીસ ચોકી આગળ ઉભી રહી. ગાડી ઉપર બે જેલના પહેરેખીરો હતા. ફેજદાર સાહેબના ઈસારાથી

એક કૉન્સ્ટેબલે રામશંકરના હાથમાં બેડીઓ પહેરાવીને તેમને ગાડીમાં લઈ જઈને બેસાડ્યા. બીજા બે કૉન્સ્ટેબલોએ ક્રાટડીમાંથી ચપરાશીને બેડીઓ સહિત બહાર કાઢી ગાડીમાં બેસાડ્યો. ગાડી બાયબળા તરફ ચાલી ગઈ.

રસ્તે જતાં રામશંકર શાસ્ત્રી પોતાની સ્ત્રી અને પુત્રીની વાત યાદ લાવીને પોતાની સ્થિતિ યાદ કરી ધુસ્કે ધુસ્કે રડવા લાગ્યા. રસ્તા ઉપર ગાડીની બંને બાજુએથી સેંકડો લોકો પોતપોતાના કામે ચાલ્યા જતા હતા.

યથા સમયે ગાડી આવીને બાયબળાની જોલના મ્હોટા દરવાજા પાસે આવીને ઉભી રહી. બે પહેરેગીરો આવીને રામશંકર શાસ્ત્રી અને ચપરાશીને જોલમાં લઈ ગયા. ત્યાં આગળ જોલર પાસે જે જે કંઈ લખાવવાનું હતું તે લખાવી લઈ બંને તહોમતદારોને ક્રાટડીમાં લઈ જઈને પૂરી દીધા.

સેંકડો કેદીઓ આ જોલમાં કામકાજ કરતા હતા. સેંકડો પહેરેગીરો તેમના પહેરા ઉપર રાખવામાં આવ્યા હતા. કેદીઓની સ્થિતિ, લુગડાં લતાં, કામકાજ વગેરેની શોચનીય હાલત જોઈ રામશંકરનો અંતરાત્મા કંપી ઉઠવા લાગ્યો. તેઓ બંને હાથે આંખો દબાવી ભગવાનનું નામ દઈ, અશ્રુ વરસાવવા લાગ્યા.

ખંડ બીજો સમાપ્ત.

કર્મ-બન્ધન.

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।
અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥
પરિત્રાણાય સાધૂનામ્ વિનાશાયચ દુષ્કૃતમ્ ।
ધર્મ સંસ્થાપનાર્થાય સન્ભવામિ યુગે યુગે ॥

બાંડ ત્રીન્ને.

પ્રકરણ ૧ લું.

૩૩૩૩૩૩૩૩

સંતાપ.

રાતના દશ વાગી ગયા છે. માતર ગામના રામશંકર શાસ્ત્રીના મકાનના એક એકાંત ઓરડામાં ગોપાળની સ્ત્રી તેનાં બાળકોને સુવાડીને સ્વામીના આગમનની રાહ જોતી પલંગપર સૂઈ રહીને એકાદ પુસ્તક વાંચી રહી છે. બારણા આગળના ઝાડની ટોચ ઉપર બેસી એક સ્યામવર્ણનું પક્ષી બોલી બોલીને સ્તબ્ધ થઈ ગયું. તે અવાજથી હાથમાંનું પુસ્તક બિછાનામાં મૂકીને ગોપાળની પત્નીએ કંઈક વિરક્તિસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“આજ કંઈ એ ઘેર આવે તેમ લાગતું નથી, રોજ ઉઠીને માંથું ખાઈ જાય છે.”

મૂળ વાત એ છે કે, ગોપાળ તેના બળ્લરના કામકાજથી હુમ્મેશાં બહેલો આવતો હતો. પરંતુ જે જે દિવસોએ તેને મિત્રમંડળનો સમાગમ થતો, જે જે દિવસોએ મજલીશ યા તો મદિરાપાનનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવતો તે તે દિવસોએ તેને ઘેર આવતાં થયું મોડું થતું હતું; કોઈ કોઈ દિવસ આખી રાત પણ પસાર થઈ જતી.

પત્ની વિરક્તિસૂચક સ્વરે આ વાત બોલી ન રહી એટલામાં તો બહારથી ગોપાળે બૂમ મારી કે.—“લક્ષ્મી ? બારણું ઉઘાડ.”

લક્ષ્મી ગોપાળની એ વર્ષની છોકરીનું નામ હતું. લક્ષ્મી બારણું ખોલવાને બિલકુલ સમર્થ નહોતી, તે અત્યારે ઘેર નિંદ્રામાં પડી હતી. લક્ષ્મીને બહેલે તેની માએ બારણું ઉઘાડયું, લાલચોળ આંખે, લયડીઆં ખાતાં ખાતાં ગોપાળે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. પત્નીએ તેની આ સ્થિતિનું અવલોકન કરી મ્હોં મરડીને અર્ધ ખુલ્લાં નેત્રોને સહજ

વાંકા કરી વિરક્તિનો ભાવ પ્રદર્શિત કરીને કહ્યું:—“કેમ આવ્યા ? આખી રાતજ રહેવું હતુંને.”

ગોપાળે હાસ્યનો ઢાંગ કરીને કહ્યું:—“કેમ, તને મ્હારા ઉપર અણુવિશ્વાસ આવે છે ?”

ભમર સંક્રાંતી અન્ને હોઠ પુલાવીને પત્નીએ કહ્યું:—“અત્યારે મશ્કરી ઠઠ્ઠાની વાત કરશો નહિ. તમને પીધા વિના ચાલતું નથી ?”

“કેમ એમાં તને શું થાય છે ? મ્હારા ધંધાને અર્થ પીવો પડે છે. આજકાલ મ્હોટા મ્હોટા માણસો સાથે મિત્રાચારી કરવા હોય તો એની ખાસ જરૂર પડે છે !”

“હીક, હું તો જાણું કંઈ સમજતીજ નથીને ! એ ના પીઓ તો મ્હોટા માણસો સાથે મિત્રાચારી ના થાય કેમ ? બેબાન થઇને ગટરમાં ના પડીએ તો ગૃહસ્થમાં ગણાઇએ નહિ, કેમ એમજને ?”

“એ તો બધો ઈંગ્લીશ રીવાજ છે ?”

“તમે તો ઈંગ્લીશના પ્રોફેસર ખરાને ! બણ્યા છો તો ફક્ત ત્રણ ચોપડી કે વધારે ! મ્હારા ભાઇનો મિત્ર M. A. પાસ થયો છે, આપણા પડોશના કાકાનો છોકરો ઈંગ્રેજ સ્કુલમાં માસ્તર છે, તેઓ તો મદિરાપાન કાંઈ કરતા નથી; તેને સ્પર્શ સુદ્ધાં કરતા નથી. કરો છો તો વેપાર ! અને વેપારીઓ સાથે લેવડ દેવડ રહી, તો પછી તમે ના પીઓ તો તમારું શું જતું રહે ?”

“જો સાંભળ, ના પીએ તો મહેનત પણ થાય નહિ તો.”

“પીઓ ત્યારે મ્હારે શું, પરંતુ આટલી મોડી રાત સુધી હું એકલી બેસી રહી શકતી નથી. જો તમારે પીવો હોય તો—સમી સાંજમાં આવીને ખાઈ જાઓ અને પછી નિરાંતે પીધાજ કરજો.”

જો મણી, તું મ્હારા ઉપર આટલી બધી સત્તા બળવવા જાય તે સાંઈ નહિ. તને હું કેટલી સુખી રાખું છું. ત્હારે માટે તો મ્હે

મહારા મ્હોટા બાઈ અને બાબીનો પણ ત્યાગ કર્યો છે.

ગોપાળની પત્નીનું નામ મણી હતું. મણીએ કહ્યું:—“ મહારે નસીબજ એવું છે કે જ્યારે ને ત્યારે મહારે બદનામ થવું પડે છે. જો મહારે લીધે તમારે તમારા બાઈ અને બાબીથી જુદા નીકળવું પડ્યું હોય તો, હ્યો હું મહારે પિયેર જઈને રહીશ તમે તમારે ખુશીથી એમના બેગા જઈને રહો. ”

મણી અભિમાની દષ્ટિથી કેટલીક વાર સુધી ગોપાળના મ્હોં સ્થામે જોઈ રહ્યા પછી બિજાનામાં જઈને સૂઈ રહી અને ઉંઘતા પૂત્રને શરીરે હાથ ફેરવીને તેને કહેવા લાગી—“ બાઈ, જો તું જીવતો રહીશ તો મહારા દુઃખનો અંત આવશે, નહિ તો જીવનપર્યંત દુઃખી થવું પડશે. મહારા નસીબમાં શું એવું લખ્યું હશે કે, એ મ્હને જીવતી રાખશે અને તમને એકે એકે યમને ત્યાં પધરાવી દઈ, મ્હને રસ્તાની બિખારણુ બનાવી લોકોને ત્યાં બીખ માગવા મોકલશે ? ” ઇત્યાદિ બિવિધની આશંકા સુંબંધી અનેક વચનો ઉચ્ચારી તે રડવા લાગી.

પત્નીને રડતી જોઈ ગોપાળ દિલગીર થઈ ગયો. તેની બિવિધની વિવેચના પૂર્ણ વાત સાંભળી તે નિરાશ થઈ ગયો. તેણે તેનો કામળ કર પલ્લવ પકડીને કહ્યું:—“ મ્હને માફ કર. મ્હેં જો કહ્યું છે તે ભૂતી જ—મ્હને માફ કર. ”

“ ચાલે આધા ખસો, મ્હને આવા ચાળા નહિ ગમે. ”

“ હું ત્હને ચાહું છું. ”

“ હવે હું કંઈ ન્હાની વહુ નથી કે, હું તને ચાહું છું કહીને મ્હને કૃતાર્થ કરો છો. ”

“ હું ત્હારા સિવાય બિલકુલ રહી શકું તેમ નથી. ”

“ તમને આજ કંઈ નીસો વધારે ચડ્યો હોય તેમ લાગે છે. ”

“ ના, ના—બિલકુલ નહિ. ”

“ ત્યારે આમ શું કરતા હશે ? ”

“ ત્હને જોઈને હું દીવાનો થઈ જાઉં છું. ”

“ ત્યારે ના જોશો. ”

કવિત્વ-રસ-ધારા વહેવરાવીને પણ જ્યારે પત્નીનું મન મનાવી ના શક્યો ત્યારે તેણે કહ્યું:—“ એક વાત કહેવાની છે. ”

“ તમારી વાત તો નહિં બહુયે સાંભળી છે. ”

“ નહિ, આ તો એક નવીજ વાત છે. ”

“ કોઈની સાથે લડાઈ ઝગડો થયો હશે ? ”

“ ના, જો સાંભળ. ”

“ નકામું માંથું ના ફેડાવશો. ”

“ મ્હોટા ભાઈ આફતમાં આવી પડ્યા છે. ”

“ તેમાં તમારે શું ? ”

“ મ્હારે હોય-યા ના હોય-પરંતુ અભયજ જોવી વાત છે. ”

“ તમારા કયા ભાઈની ? ”

“ મ્હારે કેટલા ભાઈ છે ? ”

“ કિશોરીના આપની ? ”

“ હા. ”

મણી:—તેમને વળી શું થયું ? તે દિવસે તો પત્ર આગ્યો હતો કે તેઓ ખુશીમાં છે—તેમને ખાતું-પીવું લુગડાં લતાં ને મહિને વિસ ફિયાની નોકરી મળી છે.

ગોપાળ:—મ્હને આજે કાગળ મળ્યો છે તેમાં તેં ભયંકર આફતમાં આવી પડ્યા છે એમ લખે છે.

મણી સુતી હતી તે એકદમ ઉડીને બેઠી થઈ અને ઉત્સુક નેત્રે ગોપાળના મ્હોં સ્થામે જોઈને કહ્યું:—શું થયું છે ?

ગોપાળ:-તેઓ ખૂનના આરોપ માટે જલમાં છે.

મણી:-શી રીતે ? જાઓ ખોટી વાત છે ?

ગોપાળ:-સાચી વાત.

મણી:-તેમણે શું કર્યું છે ?

ગોપાળ:-કાગળમાં એ કંઈ જણાવ્યું નથી, પણ ખૂની તરીકે પકડાઈને જલમાં ગયા છે.

મણી:-ત્યારે હવે છુટી નહિ શકે કેમ ?

ગોપાળ:-હજી નક્કી શું ?

મણી:-મ્હને લાગે છે કે, પૈસાની તંગીમાંથી મુક્ત થવાને, કાઈ ધનવાન ગૃહસ્થનું ખૂન કરી તેના પૈસા પડાવી લીધા હશે; જુઓને પાપ કંઈ છુપું રહે છે ? એમજ હોવું જોઈએ, કેમ નહિ ?

ગોપાળ:-જ્યારે એ સંજ્ઞા હજી કંઈ નિરાકરણ આપ્યું નથી ત્યારે ખરું કે ખોટું શી રીતે કહી શકીએ ?

મણી:-એ દુઃખે તો હું કહું છું કે હવે મ્હને મ્હોંત આવે તો સારું, હું જે વાત કહું તે તમારે માનવી તો નહિજ. શું હું કંઈ અણુસમજણી છું ? તમે શું મ્હારા કરતાં વધારે જણેલા છો ? એક કાગળ લખવો હાથ તેમાં વિસ તો ભૂલો કરો છો !

ગોપાળ:-અરે રામ રામ ! હું કહું છું શું અને તું સાંભળે છે શું. હું એમ કહું છું કે, ભાઈનો ગુન્હો શું-તેમણે શું કર્યું છે; તે જ્યારે લખ્યું નથી; અથવા જાણતો નથી-તો કેમ કરીને કહી શકું ?

મણી:-મ્હેં જે વાત કહી છે તે સાચીજ હોવી જોઈએ. તમે મ્હને યાદ કરજો. તમે વગર સમજ્યે મ્હારી વાત ઉડાવી દેશો નહિ. બધી વાતો કંઈ નજરે જોઈને મનાતી નથી. આત્માના અનુમાનથી પણ માની શકાય છે. અનુમાન એ એક કઠોર પ્રમાણ છે !

વિદુષી પત્નીની પાસે ગોપાળે હારી જઈને કબૂલ કર્યું કે, તેના

બાઇએ પૈસાના લોભે કાંઈ ધનવાન વ્યક્તિની છાતીમાં છરે મારી ખૂન કરતાં પકડાઈ જવાથી અત્યારે જેલમાં છે. પોતાનો પક્ષ સમર્થ કરાવી લઈ મળીએ બમર સંકોચીને કહ્યું:—તમને શું તમારા બાઇએ કાગળ લખ્યો છે ?

“ હા. ”

“ શું લખ્યું છે ? ”

“ એક વખત ત્યાં આવી જવાનું લખ્યું છે. ”

“ કોને તમને ? ”

“ હા. ”

“ કેમ ? ”

“ તેમને છોડાવવાનો કંઈ ઉપાય કરવા માટે. ”

“ હાં, જ્યારે સુખના દહાડા હતા—દીકરીનું લગ્ન હતું ત્યારે તો બાઇને જુદા કાઢ્યા અને જ્યારે આફતમાં આવી પડ્યા ત્યારે લખે છે કે બાઈ આવે ! કદાચ પકડાઈ ગયા ના હોત અને એ ગૃહસ્થના બધા રૂપિયા લઇને ઘેર આવ્યા હોત તો તેમાંથી બાઇને ભાગ ચાપત ખરા કે ? ”

બજારમાં મહાશંકર બાઇએ ચિટ્ટી વાંચીને કહ્યું:—આવે સમયે તો જવું જોઈએ. ગમે તેમ હોય તોપણ તે તારો મ્હોટો બાઈ છેને ?

“ જેને ગરજ હોય તે ધણાયે જાય, આપણે શી ગરજ છે ? ”

“ ત્યારે ના જવું ? ”

“ કાણ જાય ? ”

“ મ્હારે જવું જોઈએ. જો ત્હારાથી છોડાવીને લાવી શકાય તો તું પણ ચાલ. ”

સેક્રેપિયરના ગુજરાતી પુસ્તકમાં મ્હેં વાંચ્યું છે કે, પોર્સિટિઆ

તેના બવિખ્ચના પતિના ઉદ્ધારાર્થે કાઉન્સિલરના વેષમાં કોર્ટમાં જઇને તેનો ઉદ્ધાર કરી લાવી હતી. ”

“ તું પણ ધણી હોંશિયાર છે ત્યારે આવતી કેમ નથી ? ”

“ તમારા ભાઇ હીરા જેવા છે તેમાં. ”

“ તેમની આવી વખતે એવું બોલવું ના જોઇએ. ”

“ એ જો સીધા હોત તો તેમને દુઃખ પડતજ નહિ. તેમનું નસીબ એવું એમાં કોઈ શું કરે ? ધન સ્ત્રીના નસીબનું હોય છે. તમે પણ તમારા ભાઇ જેવા છો—તમારી રહેણી કરણી પણ એમના જેવી છે, છતાં તમને સુખ—શાન્તિ કેમ મળે છે અને તેમને કેમ મળતી નથી ? એ તો ગૈરી સારી હોવી જોઇએ. ”

“ તું એમ કહેતી હોય તો એમ. પરંતુ હવે કરવું શું ? તેમણે બચાંકર આફતમાં આવી પડીને કાગળ લખ્યો છે માટે જવું તો જોઇએજ. પરંતુ હું એકસો જઇને શું કરીશ ? પૈસાની જરૂર પડશે. કોર્ટના કામમાં તો પૈસાથીજ રમન રમાય છે. ”

“ ઓ મા ! રૂપિયા ! તમે રૂપિયા વાપરો અને હું આ છોકરાઓને લઇને રસ્તાપર બેસું ? એમ કદાપિ થવા દેનાર નથી. ”

“ ના મ્હારી પાસે રૂપિયા ક્યાં છે ? ”

“ તમે એ કાગળ ક્યાં મૂક્યો ? ”

“ મ્હારી પાસે છે. ”

“ મ્હને આપો. ”

“ કેમ ? ”

“ હું એક વખત વાંચી જોઉં. ”

ગોપાળે કોર્ટના બિસ્સામાંથી કાગળ કાઢી પત્નીના હાથમાં આપ્યો. તેણે તે વાંચીને બિચાના તળે મૂક્યો.

“ કાગળ કેમ મૂકી દીધો. ”

“ મ્હારે જરૂર છે. ”

“ ના મ્હને પાછો આપ. ”

“ કેમ ? ”

“ મ્હારી પાસે રહેવા દે, કદાચ જરૂર પડે. ”

“ કિશોરી અને કિશોરીની માને સમાચાર કહીને કાલે આપીશ. ”

“ તેમણે તેમને સમાચાર કહેવાની ના લખી છે. તને પણ જણાવવાની ના પાડી છે. ”

“ એ મ્હેં વાંચ્યું છે. ”

“ ત્યારે તેમને જણાવવાની જરૂર શી છે ? ”

“ આપણે કહેવુંજ જોઈએ ! તેઓને કંઈ તજવીજ કરવી હોય તો ? ”

ગોપાળે કંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ. તેણે જાણ્યું કે, નાહક વાદ પ્રતિવાદથી કંઈ વળે તેમ નથી, તેથી તે શાન્ત થઈ ગયો.

એ રાત પસાર થઈ ગઈ. સ્વવારે વહેલી ઉડીને પુત્ર-કન્યાના રક્ષણનો બાર સ્વામીના હાથમાં સોંપીને મણી હાથમાં કામળ લઈને ધરની બહાર નીકળી.

કિશોરી માતાજીનું નામ દઈ શર્યા ત્યાગ કરીને ધરની બહાર નીકળતી હતી, એવામાં કાકીને પોતાના ધરના આરણ્યમાં ઉભી રહેલી જોઈ અત્યંત આશ્ચર્ય પામી અને ઉત્સુક દષ્ટિએ તેના સ્વામીને જોઈને કહ્યું:—“ આવો કાકી, સમાચાર તો સારા લાભ્યાં છેને ? ”

મણીએ મ્હોં ઉપર દિવંગીરીનો સહજ કૃત્રિમ આવિર્ભાવ દર્શાવીને કહ્યું:—“ ના બહેન, સારા તો નથી. ”

કિશોરીનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. તેણે મ્હોં જોઈને પૂછ્યું:—
“ શું થયું છે કાકી ? મ્હારા કાકા અને બાપ બહેન તો ખુશીમાં છેને ? કાલ સ્વવારે તો હું તમારે ત્યાં આવી હતી ? ”

મણી:-હા, તેઓ ખુશીમાં છે; પરંતુ ત્હારા બાપને માથે બારે આફત આવી પડી છે.

બાણથી વિધાયેલી હરિણીની માફક કિશોરી ચમકી ઉઠી અને બોલી:-મ્હારા બાપને માથે ! મ્હારા બાપને માથે શી આફત આવી પડી ! તેમને શું થયું છે કાકી ?

મણી:-ત્હારી બા ક્યાં છે ?

કિશોરી:-હજી સૂઈ રહી છે. કહેાને કાકી મ્હારા બાપને શું થયું છે.

સૂતે સૂતે કિશોરીની માતા આ વાત સાંભળી ચમકી ઉઠી અને એકદમ ઉઠીને બહાર આવી. મા અને દિકરી જ્યારે બેગાં થયાં ત્યારે મણીએ કિશોરીના હાથમાં પત્ર આપીને કહ્યું:-આ વાંચી ને; તમને અને મ્હને કહેવાની ના લખી છે; પરંતુ એમણે કહ્યું-ખબર તો આપવીજ નેછએ અને તેથી મ્હને મોકલી છે.

કિશોરી કાગળ વાંચીને પવનથી ધ્રુજતી લનાની માફક થરથર કંપવા લાગી. તેનું મ્હોં શ્યામ પડી ગયું. પુત્રીની આવી સ્થિતિ નેછ માનું મ્હોં પણ ઉતરી ગયું. તેણે પૂછ્યું:-ખ્હેન, મ્હાં નસીબ પ્રત્યું છે કે શું ?

વાત કહેતાં કિશોરીનો કંઠસ્વર રૂંધાઈ ગયો. તે ત્યાં આગળજ બેસી પડી; તેણે મહા મહેનતે કહ્યું:-મા ! મ્હારા બાપા કેદ પકડાયા છે; આ કાગળ તેમનાજ હાથનો લખેલો છે.

કિશોરીની માતાએ ગંભીર તેમજ ઉદાસ સ્વરે કહ્યું:-કેમ, શા માટે કેદ પકડાય છે ?

કિશોરી:-પત્રમાં તો માત્ર એટલુંજ લખ્યું છે કે, ખૂનના આરોપ માટે. મ્હને સમજ નથી પડતી કે, તેમના જેવા પ્રમાણિક માણસને માથે આવો આરોપ શી રીતે આવ્યો.

મણી:—સ્વાર્થથી મનુષ્યનો સ્વભાવ નષ્ટ થાય છે !

કિશોરી:—એવું બોલશો નહિ કાકી ! સ્વાર્થ એટલે શું મહારા બાપા કાઠ માણસનું ખૂન કરે ?

મણીએ મ્હોં ચડાવી બ્રમર સંકોચીને કહ્યું:—તહારા બાપાએ ખૂન નથી કર્યું તો શું મ્હોં કર્યું છે ? જો સાધુ પુરુષ હતા તો જોલમાં કેમ ગયા ?

કિશોરીએ જોયું કે, તેમની સાથે વધારે વાતચિત કરવાથી ઝગડો વધી જાય તેમ છે. તેમનો શું અત્યારે એવો સમય હતો ! તેમને તો એમજ લાગતું હતું કે, સમસ્ત આકાશ દુડી પડીને જાણે તેમના માથા ઉપર પડ્યું હતું. સમસ્ત વિશ્વ-બ્રહ્માંડ એકાદ અગ્નિપ્રસ્થ ઉત્પન્ન કરીને તેમને ભસ્મ કરી નાંખવાને માટે તેના સહસ્ર બાહુઓ પ્રસારી રહ્યું હતું. પૃથ્વી ગોળ ફરી ફરીને મહા પ્રલયના ઉડા નિશ્વાસથી લય થઈ જતી હતી.

કિશોરીએ કાકીની એ વાતનો ઉત્તર નહિ આપતાં દીન સ્વરે કહ્યું:—મહારા બાપાએ કાકાને મુંઝાધ આવવાને માટે ઘણું ઘણું કરીને લખ્યું છે; ઠાકા શું આજેજ જશે ?

મણીએ મ્હોં મરડીને કહ્યું:—તે હું શું જાણુ બાપુ ! તહારા કાકાને પૂંઝી જોજો. મ્હોં તો એવું સાંભળ્યું હતું કે, એમનાથી જાંઘ શકાશે નહિ.

કિશોરી:—તેમના બાંધને માથે આવી આફત છે ને તેઓ નહિ જાય ? અમારું એમના સિવાય ખીજું કોણ છે કાકી ? મહારે શું ખીજો બાંધ છે કે તે જશે ?

મણી:—પરબુલાલની કન્યા જોવાને પરમ દિવસે માણસો આવવાના છે તેમણે આગ્રહ કર્યો છે કે, એમણે તે દિવસે ઘેર રહેવું.

મ્હારે પણ છોકરી પેટ પડી છે; અમારે પણ દશ જણનાં મ્હોં રાખવાં પડેને ?

સજળ નેત્રે કિશોરીએ કહ્યું:—મ્હારા બાપાને બીજું કાઈ નથી. બે કાકા નહિ જાય તો તેમને કાણુ દિલાસો આપશે ?

“ ત્હારા કાકાને પૂછી જોજે; તેઓ જો કહે તે ખરું. ” એમ કહી ગજગામિનીની માફક ડાલતી ડાલતી મણી ઘેર ગઇ.

પ્રકરણ ૨ જી.

ઉદ્ધારાર્થે પ્રયાણ.

મણીના ગયા પછી કિશોરી રડી પડી, તેણે રડતાં રડતાં કહ્યું:—
“ મા ! મ્હારા બાપાનું શું થશે ? ”

કિશોરીની માએ વસ્ત્રના છેડે અશ્રુઓ લ્હોતાં લ્હોતાં કહ્યું:—
તું એક વાર ત્હારા કાકા પાસે જઇને સાંભળી આવ કે તેઓ શું કહે છે. તેઓ આવી વખતે પણ નિર્દય થશે ?

કિશોરી:—કાકીની વાત પરથી જણાઇ આવે છે કે, કાકા જય તેમ લાગતું નથી.

કિશોરીની માતા:—ત્હારી કાકી તો પારકા ઘરની દિકરી છે, પરંતુ ત્હારા કાકા તો તેમના માના જણ્યા બાઇ છે. આવી આફતમાં તેઓ નક્કી તેમના બાઇને મદદ કરવા જશેજ.

ત્યારપછી: આંખોનાં આંસુઓ સાફ કરી કિશોરી દુઃખી હૃદયના દિર્ઘ શ્વાસને હૃદયમાં છૂપાવીને ઉદાસ—વિહ્વળ બાવે તેના કાકાની જાસે ગઇ.

કિશોરીના કાકા ગોપાળચંદ્ર ઓટલા ઉપર બેસીને મ્હોં ધોતા

હતા. કિશોરીને જોઇને તેમણે કહ્યું:-તને મ્હોટા બાઈના સમાચાર મળ્યા કે ?

કિશોરી રડી પડી. તેણે રડતાં રડતાં કહ્યું:-હા કાકા, અમે સાંભળ્યા છે. હવે શું થશે ?

ગોપાળે મ્હોંમાં પાણી લઈ ફાગળો કરીને કહ્યું:-શું થશે ? એજ વાત છે !

કિશોરી:-તમારે જવું પડશે.

ગોપાળ:-જવું તો જોઇએજ-બાપએ પણ એવું લખ્યું છે: પરંતુ મ્હારાથી જઇ શકાય તેમ નથી.

કિશોરી:-કેમ ?

ગોપાળ:-કેટલાંક એવાં કામ આવી પડ્યાં છે કે તે છોડીને મારાથી બિલકુલ જવાય તેમ નથી.

કિશોરી:-તમારાં કામ તો પાછા આવીને પણ થશે; પરંતુ બાપા આ આફતમાં આવી પડ્યા છે એવે સમયે જો કંઈ પણ પ્રયાસ કરવામાં નહિ આવે તો તે પાછા આવી શકશે નહિ. તમારે જવુંજ પડશે, કાકા !

થોડેક દૂર ઉભી રહીને મણી તેમની વાતો સાંભળી રહી હતી. તેણે એકદમ મ્હોં ચડાવીને કહ્યું:-પોતે નાક કાપીને પછી પારકાને કહેવા આવો તે કેમ બને ! મ્હારે પેટે પણ વસ્તાર છે-તેમની કાણ સાંભાળ લે ?

આ અર્થે શૂન્ય ઉત્તરથી કિશોરી સમજી કે, તેના કાકા કદાપિ જશે નહિ. છતાં એકવાર ફરીથી પૂછ્યું:-ત્યારે શું તમે નહિ જાઓ, કાકા !

ગોપાળ:-શી રીતે જાઉં ?

કિશોરી:-તમે કંઈ સાંભળ્યું છે કે ? મ્હારા બાપા શાં કારણથી આવા બયંકર આરોપના ભોગ થઇ પડ્યા છે ?

ગોપાળ:-ના તે કંઈ સાંભળ્યું નથી.

મણીએ ગંભીરતાથી કહ્યું:-કેમ નહિ, ખરી વાત શામાટે છુપાવો છો ? એમને ખરેખર કહી દો, તો કંઈ ઉપાય પણ કરે.

ગોપાળ:-ના ના એવું કંઈ નથી.

મણી:-કંઈ નથી ત્યારે મહાશંકર વગેરે જુદું ઓક્તતા હતા ?

કિશોરી:-શું કાકી ! તમેજ કહોને કે શું થયું છે ?

મણી:-ત્હારા આપે એક ધનવાન ગૃહસ્થનાં ગળામાં છરો ખોસી દધને તેના પૈસા વગેરે પચાવી પાડવાનો વિચાર કર્યો હતો. ધનવાન ગૃહસ્થ મરી ગયો, પરંતુ તેઓ રૂપિઆ સાથે પકડાઈ જઈ જેત્રમાં ગયા છે.

કિશોરી:-ખોટી વાત છે. તેઓ એવું કરવા જાયજ કેમ ?

મણી:-કેમ જાય, તે કંઈ મ્હને કહી ગયા છે. જે સાંભળ્યું છે તે કહુ છું.

કિશોરી:-કાકા ! તમે શું એવુંજ સાંભળ્યું છે ?

ગોપાળે કંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ. પત્નીની આવી મ્હોટી જુલિ વાતને ખોટી કહેવાનું સાહસ તે કરી શક્યો નહિ, તેથી મ્હોં ધોવામાંજ નિમગ્ન રહ્યો.

કિશોરીએ ફરીથી પૂછ્યું:-કાકા ! ત્યારે શું તમે નહિ જાઓ ? તમે નહિ જાઓ તો મ્હારા આપાની શી દશા થશે, કાકા ?

ગોપાળ:-શું કરું જ્ઞેન ! મ્હારાથી જવાનું બની શકે તેમ નથી.

કિશોરી:-ત્યારે શું થશે ?

ગોપાળ:-એજ તો !

પછી દુઃખિત અંતઃકરણે ઉન્માદિનીની માફક કિશોરી માતા પાસે આવી. કાકા અને કાકીની સન્નિધિ હકિકત તેણે તેની માને કહી સંભળાવી. ત્યારપછી માતાને કહ્યું:-મા ! હવે વિલંબ કરવા જેવું નથી. દુનિયામાં આપણું કામ નથી-આપાનો આદતમાંથી આપ-

છેજ ઉદ્ધાર કરવા જવું પડશે. વિલંબ કરવાની જરૂર નથી. ચાલ, આપણે હમણાંજ મુંબાઈ જઈએ; આપણાથી બનશે તેટલો આપણેજ પ્રયત્ન કરીશું.

કિશોરીની માતાએ આખ્યોમાંથી નીકળતાં અશ્રુઓને વસ્ત્રના છેડા વડે લ્હોતાં લ્હોતાં કહ્યું:—મ્હેં સાંભળ્યું છે કે, મુંબાઈ મ્હોટું શહેર છે. ત્યાં જઈ આપણે ખેરાં માણસો શું કરીશું ?

કિશોરી:—પુરૂષો ના હોય-તે ક્યાં લેવા જઈએ ? ભગવાને જે નસીબમાં લખ્યું હશે તે થશે. પરંતુ મ્હારા આપા ત્યાં જંગલમાં પડી રહે અને આપણે ઘેર રહીને સુખમાં દહાડા કાઢીએ એ કદાપિ બનશે નહિ. તું ચાલ.

કિ-માતા:—શું લઈને જઈશું ? પૈસા સિવાય ત્યાં કંઈ આપણી વાત પણ સાંભળશે નહિ.

કિશોરી:—કેમ, મ્હારી બન્ને બંગડીઓ વેચી દઈશું. જે રૂપિયા ઘરમાં છે, તે ટીકીટોના ભાડામાં વાપરીશું.

કિ-માતા:—હજી બંગડી છોડાવી લાવવાને વાર પણ લાગી નથી.

કિશોરી:—બા, બા ! આ તું શું બોલે છે ? મ્હારા આપા કરતાં આ બંગડીઓ શું વધારે કીમતી ગણે છે ?

ત્યારપછી મા દિકરી મુંબાઈ જવાને માટે તૈયારી કરવા લાગ્યાં. ઘરને તાળું લગાવી, જરૂર જોગી ચીજોની પોટલી બાંધી યથા સમયે તેઓ સ્ટેશન તરફ ચાલી નીકળ્યાં.

સ્ટેશન પર આવી પહોંચતાં તેમને માલૂમ પડ્યું કે મુંબાઈ જવાની ટ્રેનને આવવાને હવે વિલંબ નથી. તેમણે એક ગૃહસ્થ માર-ફતે બે ટીકીટો ખરીદી લીધી. થોડીવારમાં ટ્રેન સ્ટેશનમાં આવી પહોંચી. તરતજ બીજા મુસાફરોની સાથે તેઓ પણ ગાડીમાં બેસી ગયાં, અને ગાડી ઉપડી.

પ્રકરણ ૩ જી.

મા દીકરી મુંબાઈમાં.

સાયંકાળે ગાડી આન્ટરોડના સ્ટેશન ઉપર આવી પહોંચી. ઉતાડ્યો ઉતાવળા ઉતાવળા ગાડીમાંથી ઉતરી પોતપોતાના સ્થાને ચાલ્યા જવા લાગ્યા. કિશોરી અને તેની માતા ગાડીમાંથી ઉતરી, પરંતુ મુસાફરોની ભીડમાં પડીને તેઓ કંઈક ગાબરાં બની ગયાં. આટલા બધા મુસાફરો, આટલી સખ્ત ભીડ તેમણે તેમની જીંદગીમાં કદાપિ જોઈ નહોતી. ઉપરાંત તેઓએ ક્યાં જવું કાણુ તેમને આશ્રય આપશે ? ક્યાં જવાથી તેઓ શાસ્ત્રી મહાશયને મળી શકશે વગેરેનો વિચાર કરતાં તેઓ સમજી શક્યાં કે, તેમણે અબળા થઈને પ્રજાનાં કાર્ય કર્યું છે તે ડીક કર્યું નથી. મુંબાઈ માતર જેવું કાંઈ ગામડું નહોતું કે તેઓ કાંઈને પૂછીને પણ પતો મેળવી શકે. આ તો ઈંદુ જંગી શહેર હતું. તેથી ક્યાં જવું અને શું કરવું તેનો વિચાર કરી તેઓ આકુળબ્યાકુળ થઈ ગયાં. તેમજ અહિંયાં વધારે વાર થોભી શકાય તેમ નહોતું કારણ કે સંઘળા ઉતાડ્યો ચાલ્યા ગયા હતા. તેઓ ઉભાં રહીને શું કરે ? તેઓ પણ સ્ટેશનની બહાર નીકળ્યાં. બહાર નીકળીને તેઓ એથી પણ વધારે વિસ્મય પામ્યાં. મોટા મોટા રસ્તાઓ ચારે તરફ દેખાતાં મોટાં મોટાં મકાનોની હારો; ઉપરાંત અસંખ્ય ગાડી ઘોડા અને માણસોની ભીડ જોઈને તેઓ ગભરાઈ ગયાં. ધુનતા પગે બન્ને મા દિકરી થોડેક દૂર ચાલ્યાં ગયાં. તેઓ બરાબર આન્ટરોડ ઈસ્ટનર ઉપર આવી પહોંચ્યાં. હવે તેઓએ કયે રસ્તે જવું ? ક્યાં જવાથી તેમનો માન-મરતબો રહી શકશે, ક્યાં જવાથી તેમને કંઈક આશ્રય મળશે ? એમ વિચાર કરવા લાગ્યાં.

કેટલાયે લોકો આવે છે ને જાય છે, કેટલીયે ઘોડાગાડીઓ અને ટ્રામવેકારો દોડતી દોડતી ચાલી જાય છે, કેટલાયે ખટારાવાળાઓ બમો મારતા મારતા રસ્તાની બાજુએથી ચાલ્યા જાય છે, કેટલાક ફેરીવાળાઓ પચરંગી બાષાથી, તેમની વેચાતી ચીજોના ગુણાનુવાદ કરતા કરતા ધીમે ધીમે ચાલ્યા જાય છે. કિશોરી અને તેની માતા વિસ્મયતાપૂર્ણ નેત્રે અને સ્તબ્ધ હૃદયે એક બાજુએ ઉભાં રહીને આ સઘળું જોતાં હતાં.

એવામાં એકાએક કિશોરીએ તેની માતાનો હાથ પકડીને કહ્યું:—
“મા ! જો પેલા નવનિતરાય જાય છે !”

કિશોરીની માતાએ જોયું તો, રસ્તાની સ્હામેના પુટપાથ ઉપર ચઢને બે યુવકો એક બીજાનો હાથ પકડીને સ્મિત મુખે વાતો કરતા કરતા ચાલ્યા જતા હતા. તેમાંનો એક યુવક તે દિવસે ‘ટેમ્બલ ક્લોથ’ નો ખરીદનાર હતો ખરો; પરંતુ તેને બોલાવે શી રીતે ? રસ્તા ઉપર ગાડીઘોડા અને માણસોની ભીડ સખત હતી. ભગવાન આ બન્ને દુઃખી અબળાઓને તેમને અચાનક મળી આવેલી આશાગાંથી વંચિત કરશે ! નવનિતને બોલાવી નહિ શકે તો તેઓ કેવી રીતે તેનો આશ્રય મેળવી શકશે ?

પરંતુ ભગવાને જાણે આ દરિદ્ર અને દુઃખી બન્ને રમણીઓ પ્રત્યે કૃપા કરીને નવનિતને આ પુટપાથ ઉપરથી ચાલુ કર્યો. નવનિત અને તેનો મિત્ર રસ્તાને નાકે આવીને સહજ થયા; એવામાં એક ટ્રામ આવી પહોંચી. તે ચાલી ગઈ એટલે બન્ને યુવકો રસ્તા ઓળંગીને જ્યાં આગળ આ બન્ને સ્ત્રીઓ ઉભી હતી ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા. તેઓ વાતો કરતા કરતા ચાલ્યા જ જતા હતા. એવામાં કિશોરીએ તેની માતાને કહ્યું:—“બોલાવને, મા !”

માતાએ કહ્યું:—“શું કહીને બોલાવું ?”

કિશોરીએ કહ્યું:-“કેમ, નવનિતરાય કહીને બોલાવ.”

કિશોરીની માતાએ એ પ્રમાણે યૂમ મારી. પોતાના નામની યૂમ સાંભળી નવનિતે અચકાધને પાછળ નજર કરી. નવનિત કદાચ તેની માતાને એકદમ ઓળખી નહિ શકે એ આશંકાથી રસ્તાના ડુટપાથ ઉપર ઉભી રહેલી કિશોરીએ તેના માથાપરના વસ્ત્રને સહજ સરકાવી દીધું. તેનું મ્હોં જોઇને નવનિત ચમકી ઉઠ્યો. આ કાણુ એજ મ્હોં કે ! પરંતુ અહિંયાં-આ શહેરમાં તેઓ કેમ આવે ? ફરીથી જોતાંજ કિશોરીની માતાને ઓળખી શકવાથી નવનિત ઉતાવળો ઉતાવળો તેમની પાસે આવી પહોંચ્યો. નવનિતનો મિત્ર તે સ્થાને ઉભો રહી કિશોરીના અર્ધ ખુલા ચંદ્ર સમાન મુખનું દર્શન કરી કંપી ઉઠ્યો.

નવનિત પાસે આવી પહોંચ્યો કે તરત કિશોરીની માતા રડી પડી. કિશોરીની આંખોમાંથી પણ ચોધાર આંસુઓ નીકળવા લાગ્યાં. નવનિત કંઈ પણ હકીકત સમજી શક્યો નહિ. તોપણ એટલું તો સમજી શક્યો કે, બન્ને રમણીઓ કંઈ ભયંકર દુઃખમાં આવી પડી હોય તેમ લાગે છે. તેણે પૂછ્યું:-“તમે ક્યાં આવ્યાં છો ?”

કિશોરીની માતાએ આંસુ દહોઇને કહ્યું:-“આ મુંબઈ શહેરમાં આવ્યાં છીએ. અમે અહિંયાં આવ્યાં છીએ પરંતુ નિરાશ્રય છીએ.”

“આવી સ્થિતિમાં ઘેરથી નીકળવાનું કારણ શું ?”

“તમારા શાસ્ત્રી મહાશયને માથે બારે આકૃત આવી પડી છે.”

“શી આકૃત ! તેમના કંઈ માઠા સમાચાર સાંભળ્યા છે ?”

“માઠા નહિ; પરંતુ તેઓ જોલમાં છે.”

“એ શું ? તેમણે શો ગુન્હો કર્યો છે ?”

“તે અમે જાણતાં નથી. માત્ર તેમના પત્રમાં એટલુંજ જણાવેલું હતું કે તેઓ જોલમાં છે.”

“ તમે હવે ક્યાં જવાનો વિચાર રાખ્યો છે ? મુંબાઈ શહેર ધણું ભયંકર છે. ”

“ અમારે જવાનું અહિંયાં એક પણ સ્થાન નથી. ”

“ આવી સ્થિતિમાં તમે મુંબાઈ આવીને જોડું કર્યું છે. ”

“ શું કરીએ ! દુનિયામાં અમારું જીજી કાઠ નથી. ”

“ કદાચ હું તમને મળ્યો ના હોત તો તમારી શી દશા થાત, તેનો વિચાર કરતાં શરીરનું લોહી ઠંડું થઈ જાય છે ! ”

“ તમારું કલ્યાણ થાઓ, ભગવાન તમને દિર્ઘાયુષી કરે. ”

“ હું લોજમાં રહું છું, ત્યાં આગળ સમ્રાજા પુરોજ રહે છે; તમને ત્યાં લઈ જવાય તેમ નથી. મહેને પહેલાં એક પત્ર તો લખવો હોતો ? ”

“ અમે તમારું ઠેકાણું જાણતાં નહોતાં તેમ વખત પણ નહોતો. ”

પછી નવનિત ઉતાવળે પગલે તેના મિત્ર પાસે ગયો અને બન્ને જણાઓએ ગોઠવણ કરી બે ગાડીઓ ખેલાવી. તેમાંની એકમાં બન્ને મા દિકરીને બેસવાનું કહ્યું. તેઓ ગાડીમાં બેઠાં એટલે નવનિત, અને તેનો મિત્ર કાન્તિલાલ બીજી ગાડીમાં બેઠા. બન્ને ગાડીઓ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ તરફ ચાલી.

થોડીવારમાં બન્ને ગાડીઓ એક મ્હોટા મકાન આગળ આવીને ઉભી રહી. કાન્તિલાલ ઉતરીને મકાનમાં ગયો અને અલ્પ કાળમાં એક નોકરડીને લઈને પાછો આવ્યો.

નોકરડી કિશોરી અને તેની માતાને ગાડીમાંથી ઉતારી મકાનમાં લઈ ગઈ. કાન્તિલાલ અને નવનિત પણ જઈને દિવાનખાનામાં બેઠા.

જે મકાનમાં નોકરડી કિશોરી અને તેની માતાને લઈ ગઈ હતી તે ધણું મ્હોટું હતું. મકાન જેટલું મ્હોટું હતું તેટલુંજ સુસજ્જિત હતું. તેઓ અંદર આવતાંજ સમજી ગયા કે, આ કાઠ મ્હોટા લોકનું

મકાન છે. તેઓના હૃદય સહજ કંપતા હતાં; વળી પાછાં વિચાર કરતાં કે ‘જ્યારે નવનિત આપણને અહિંયાં લાવ્યા છે તો પછી બહીવું શામાટે જોઈએ? વળી આશ્રયહીન હોવા છતાં આટલે સુધીનું જોખમ બહોરું છે તો પછી બહીક રાખ્યે પાલવશે કેમ?’

નોકરડી તેમને બન્નેને એક સુસજ્જિત રૂમમાં લઈ ગઇ. એ રૂમમાં એક સુંદરી મુવતી બેઠી બેઠી પોતાના બે વર્ષના ન્હાના બાળકને ધવરાવતી હતી. આ બન્ને મા દિકરીને આવતાં જોઈ તેણે ધાવતા બાળકને બોળામાંથી ખભે નાખીને તેમને માન સહિત અંદર બોલાવ્યાં.

બન્ને મા દિકરી અંદર આવીને શેતરંજી ઉપર બેઠાં. નોકરડીએ હાથ પગ ધોવાને માટે પાણી લાવી આપ્યું.

ત્યારપછી જમવાનો વખત થયો. કિશોરી અને તેની માતાએ મુંગે મ્હોંડે તેમના આતિથ્યનો સ્વીકાર કર્યો.

ત્યારપછી રાત્રે લગભગ નવેક વાગ્યાને સુમારે નવનિત અને કાન્તિલાલ લોજમાં જવાને ચાલી નીકળ્યા.

રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં આ બન્ને મિત્રો વચ્ચે જે વાતચિત થઇ હતી તેનો કંઈક અંશ પાઠકોની જાણ ખાતર અત્રે નોંધવામાં આવ્યો છે.

કાન્તિલાલે કહ્યું:—“આવું સુંદર રૂપ મ્હોં મ્હારી આખી જીંદગીમાં કદાપિ જોયું નથી.”

“પરી જેવું રૂપ છે ખરૂં, પરંતુ એવું મ્હોં જોઈને મ્હને જાણે એમજ લાગે છે કે જગતની સમસ્ત અશાન્તિએ—સમસ્ત દુઃખે તેના મ્હોંને ઢાંકી દીધું છે. બાળવિધવાઓના દુઃખનો વિચાર કરતાં મ્હારૂં હૃદય કંપી ઉઠે છે.”

“સમાજ પોતાની ઈર્ષ્યાથીજ એ લોકોને દુઃખ દે છે. હું

અને તું એમાં શું કરીએ ? પરંતુ વિધવાઓનું કર્તવ્ય નથી કે, તેમણે એ સધળા નિયમોનું પ્રતિપાત્રન કરી દુઃખી થવું. ”

“ શાસ્ત્રી મહાશયે એક દિવસ મહેને ધણી સારી રીતે સમ-જાવ્યું હતું કે, વિધવાઓ માટે અલ્પચર્ચ સાધનાજ આધ્યાત્મિક જીવનની ઉચ્ચ ઉન્નતિકર ક્રિયા છે. ”

“ ભૂત છે, ભૂત છે ! તું ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરીને હજી આ વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે ? પરલોક, પુનર્જન્મ, એ સર્વ મ્હોંડાની જ વાતો છે. સખ્ય જગતના વિજ્ઞાનો પાસે આ તત્ત્વ અનેક દિવસોથી સ્વપ્ના સમાન બાસ્યું છે. આ સધળું માત્ર પુરોહિતો યાને બ્રાહ્મણોના આત્મ વ્યવસાયને અર્થે રચવામાં આવ્યું છે, અને નિર્વિવાદે સિદ્ધ પણ થયું છે. ”

“ ના ના, પરકાળ, પુનર્જન્મ, કર્મફળ એ સધળું સત્ય છે. ”

“ તું દિવાનો છે તેથીજ એ સધળું હજી માને છે. ”

“ આ જગતના લગભગ અર્ધા લોકો માને છે તે સધળા શું દિવાના છે ? ”

“ દિવાના નહિ તો ખીન્નું શું ? તું શું માને છે કે એ સધળું સત્ય છે ? ”

“ હા. ”

“ ભૂત-ભૂત-ત્હારી તેમાં મ્હોટી ભૂત છે ? ”

“ ત્યારે શું મનુષ્યજીવન માત્ર વાયુથીજ અનેકું છે અને વાયુ-માંજ મળી જાય છે ? ”

“ ત્યારે ખીન્નું શું ! ”

“ પરંતુ આત્મામાં પણ જાણે એકાદ ઉદાસિનતાની કથાનો મર્મ સ્પર્શી વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે. ”

“ એજ નિમિત્તે જેઓ જ્ઞાનમાં ગાંભિર્યતા અને વિદ્વતામાં

શ્રીષ્ટતા ધરાવનાર છે તેમણે અભણ મનુષ્યોને નૈતિક પંથે દોરવાને એ સમ્મળી કયાઓ રચી છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જેવા જતાં એ સમ્મળું ખોટું છે.”

“ ત્યારે તું એમ કહેવા માગે છે કે, આ જન્મમાંજ આપણી પૂર્ણાહુતિ થાય છે. એ હું કદાપિ માની શકતો નથી. ”

“ ભાઈ ! ઉંધું સમજીને નકામો ત્હારી સુખ-શાન્તિનો નાશ કરીશ નહિ. ભણીગણી-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી-રોજગાર કરી પૈસા ઉપાર્જન કર અને સાંજના જરા લાલ પાણીની લ્હેજત લે. આનાથી વધારે આનંદ ખીજો કયો છે ? ”

“ તર્ક તત્વમાં તું પૂરેપૂરો પંડિત પરદુઃખભંજન અને પારકાનું શ્રેય કરનાર છે એ હું જાણું છું, પરંતુ પરકાળ, પુનર્જન્મ કર્મફળ એ સમ્મળું તું કેમ માનતો નથી તેની મ્હને સમજ પડતી નથી. મ્હને લાગે છે કે ત્હારા જીવનની પાછળ શયતાન લાગુ પડ્યો છે, જેથી ત્હને એ સમ્મળું ભૂલાવી દે છે. તે શયતાન ખીજો કાઢ નહિ પરંતુ ત્હારો પ્રિયકર મઘ છે. હું આશા રાખું છું કે તું એનો ત્યાગ કરીશ. ”

“ ત્હારી ભૂત છે તેથીજ તું એ અમૃતનું પાન કરતો નથી. લોકોની અશાન્તિ દૂર કરનાર-અંતઃકરણના ઉંડામાં પણ ઉંડા પડનો પડદો ખોલનાર આના જેવી ચીજ ખીજ એક પણ હજી સુધી પેદા થઈ નથી. આપણા વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં પણ આ મઘ યાને સોમરસની અત્યંત પ્રશંસા કરી છે. તંત્ર શાસ્ત્રમાં પણ એને માટે અનેક સારા અભિપ્રાયો આપવામાં આવેલા છે. વાસ્તવિક રીતે જેવા જતાં મઘ પાનમાં અનંત સુખ અને લ્હેજત સમાયલી છે. તેમ જગતના સુક્ષ્મ તત્વનું અવલોકન કરવાની અપૂર્વ શક્તિ ઉત્પન્ન કરનાર એના જેવું ખીજું કાંઈ પણ નથી. ધણા આગ્રધથી મઘપાનના આસને મ્હોંએ

અડકાડયા પછી-મનની વાસના ત્હારી વાતનાં આધ્યાત્મિક ચક્ષુ પ્રાપ્ત કરવા માટે-જગત્ તત્વના કર્મજીવનના સુક્ષ્મ તત્વની માહિતી મેળવવા માટે પ્રકૃષ્ણમયી સુરા સુન્દરીએ મ્હારા હોઠ સાથે હોઠ મિલાવીને કહ્યું:-“ સુરાપાન કરો. આ દુનિયામાં હું ફરીથી આવવાની નથી. ”

“ પરંતુ તું મરણની પેલે પાર જઈતા ત્યારે ત્હારી ભૂલ સમજી શકીશ. તે વખતે ત્હારી આ સધળી વાસના-લાલસાઓને માટે ત્રાહિ ત્રાહિના પોકારો કરવા પડશે. ”

“ મૃત્યુના મુખમાં જતા પહેલાં તુંજ એ ગુલામી સુરાપાનની ફરમાશ કરી નાંખ. ઓ ભ્રમિત દોસ્ત ! તું પાકા સોના જેવો ખરોને-તે ત્હને સ્મશાનની આગમાં આળી નાંખવાનો છે અને મુસલમાન યા ખ્રિસ્તીઓ હીરા માણિક્ય જેવાને તે માટીની નીચે દબાવી રાખી સમય આવતાં ફરીથી બ્હાર કાઢવાના હશે કેમ ? તું ત્હારા આ સધળા ભૂલ ભરેલા વિશ્વાસનો પરિત્યાગ કર. જેઓ ત્હારા જેવી બુદ્ધિ અને તર્ક વિતર્કોના ગુલામ છે તેઓ ‘ અસ્તિ ’ અને ‘ નાસ્તિ ’ કરી કરીને નષ્ટ થઈ જાય છે. પરંતુ જેઓ રસિક અને વિજ છે તેઓ ખાય છે, પીએ છે અને પ્રત્યેક સાયંકાળે જરા ગુલામી નીશો કરીને આનંદ પણ પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યારે ત્હારા જેવા વિજ્ઞાનીઓ સુકા મેવો ખાઈને સુકાઈ મરે છે. ”

“ મદ્યપાન કરવામાં અનેક દોષ સમાયલા છે. ”

“ કયા કયા ? ”

“ પ્રથમ તો પૈસાનો નાશ થાય છે. ”

“ જે મનુષ્ય આખા દિવસની રોજગારી કરીને પણ સંખ્યા સમયે પોતાના ગુલામી નીશાને માટે સહજ મદ્યપાન કરવામાં થોડા ઘણા પૈસાનો વ્યય કરવાને નારાજ હોય તેમને માટે આ દુનિયામાં જીવવું નકામું છે. ”

“ બીજું આરોગ્યતાનો નાશ થાય છે. ”

“ એજ ત્હારી મ્હોટી બૂલ છે—ત્હારે આયુર્વેદ શાસ્ત્ર ખોલીને જો. માફકસર મઘપાન કરવાથી શું ફળ મળે છે—એનાથી મનુષ્ય દીર્ઘાયુ અને ચિર યૌવન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ”

“ મઘપાન કરવાથી ઇશ્વર ક્રોધે બરાય છે. આ સર્વ દેશના સકળ શાસ્ત્રકારો કહે છે. ”

“ સર્વ દેશનાં સકળ શાસ્ત્રો ધણું ખરું એકજ સુત્રથી ગુંથાયેલાં છે. એકજ પ્રકારના વ્યવસાયી વેતાઓ મુખ્યત્વે કરીને એકજ પ્રકારના કેમ ના થાય ? ”

“ પાપ કરીને ઇશ્વરને ત્યાં શો જવાળ આપીશ ? ”

“ ઓહ ઇશ્વર ! ઇશ્વર અનેક રૂપ ધારણ કરનાર મનુષ્ય હોતો. તે તો ઘણો વખત થયાં મરી ગયો છે. છતાં જો ત્હારી કુશુદ્ધિના બળે તું એમ માનતો હોય કે, તે હજી જીવે છે, તોપણ ત્હારા મતને અનુસરીને કહું તો તે આપણને માફ કરશે કારણકે માફી અક્ષવી એતો એનો હમ્મેશનો નિયમ છે. ”

“ ત્હારા જીવનમાં તું ધર્માચરણથી શાન્તિ મેળવી શકતો નથી ? ”

“ સોગન ખાઈને કહું છું કે, ના. હું તો એમજ ધારું છું કે, એ અજ્ઞાની મનુષ્યોને સમજાવવાનો માત્ર એક રસ્તો છે. તું કહે છે કે, ધર્માચરણમાં શાન્તિ છે; પરંતુ હું કહું છું કે લાલ પાણીના ગુલાબી નીશામાં જે શાન્તિ સમાયલી છે તે એમાં બિલકુલ નથી. મ્હારી વાત વર્તમાન કાળની છે માટે તું એને પકડી રાખ અને ભવિષ્યની વાત જવા દે. લાઘ મ્હારા ! ઢોલનો અવાજ તો દૂર હોવા રહીને સાંભળવાથીજ મીઠો લાગે છે. ”

“ ત્હારો મત એવો છે કે મઘપાન કરવાથીજ શાન્તિ મળે છે. પરંતુ મઘપાનમાં જે લોકો ખેલાન થઈ જઈ હિતાહિતનું બાન

બૂઝી જાય છે-જે ના કરવાનું હોય તે કરે છે તેનું ક્રમ ?”

“ દરેક ચીજમાં ગુણ અને અવગુણ બન્ને સમાયલા છે. તું કાંઈને માલો દષ્ટિ નહિ, કાંઈને દુઃખી કરીશ નહિ એવો નિમિત્ત કર અને પછી મદ્યપાન કર, હું ત્હારો જામીન થઉં છું. પરલોકમાં ત્હારી સદ્ગતિ થશે. ”

“ પરંતુ પરલોક હશે તોને ? ”

“ મદ્યપાન કરવાથી, પ્રેમ, રોહ, મમતા, અને સહાનુભૂતિ વગેરે મનુષ્યના અનેક પ્રકારના સદ્ગુણોનો નાશ થાય છે. ”

“ એ નાશ કરે છે માટેજ તે ઉત્કૃષ્ટ પદાર્થ છે. એ બધાને મનુષ્યના સદ્ગુણો કાણે કલ્યા ? ”

“ સકળ દેશનાં ધર્મશાસ્ત્રો અને નીતિ ગ્રંથો કહે છે. ”

“ ખોટી વાત છે. પ્રેમ ! પ્રેમ શું સારી ચીજ છે. છટ ! ”

“ પ્રેમ પૃથ્વીનો પારસમણી છે. પ્રેમના જાદુગર સ્પર્શથી માટીની જમીન અમરાવતી થાય છે. એનાજ સ્પર્શ કરીને શ્યામ વર્ણની યુવતી અતુલનીય રૂપે યુવકની પાસે ઉભી રહે છે. એનાજ સ્પર્શ કરીને કાળા કુખડા સ્વામીને પડખામાં ખેંચી લઈ ગૌરવર્ણની યુવતી તેને તાવેલા સોના સમાન ધારે છે. એનાજ સ્પર્શ ત્રિભુવન પતિના શ્યામ અંગનું-ત્રૈલોકના રૂપનું વ્રજ ગોપીઓએ દર્શન કર્યું હતું. સર્વાંગે ભખ્મ ચોળાવીને જ્યારે યૌવન ચાલ્યું જાય છે, ત્યારે પણ સ્વામી પ્રેમના સ્પર્શથી પોતાની ગત યૌવના પત્નીને નવોઢા ધારે છે. વિદેશમાં વિરહી દંપતિ અરસપરસનો પત્ર મળતાં છાતી સરસો ચાંપી એ પ્રેમનો સ્પર્શ છે એમ ધારીનેજ જગત્માં જીવન ગાળી શકે છે. આ દુઃખમય સંસારમાં જો કંઈપણ સુખ હોય, જો કંઈપણ શાન્તિ હોય તો તે પ્રેમને લીધેજ છે ! ”

“ પ્યાર-પ્રેમ ? છટ ! છટ ! ! હે બાપ એ વાત બૂઝી જ

અને પ્રેમ ખોટા છે એટલું સમજી રાખ. ત્હારો પ્રેમ ‘સુખની વેદના’ ‘વિરહનો પરિતાપ’ એ સમજી હું સમજી શકતો નથી, બાપ ! ક્ષણિક સુખને માટે-ક્ષણિક સ્પર્શને માટે, વર્ષોનાં વર્ષ સુધી આશા રાખી ઉદ્દેગથી રૂદન કરવું-પારકાના મ્હોં ઉપર સ્મિતહાસ્ય જોવાને માટે પોતાની આંખોમાં પાણી લાવવું-ઝાંઝવાના નીર સમાન પ્રેમને માટે આખું જીવન નષ્ટ કરવું નકામું છે ! તેમ રનેહ, મમતા, સહાનુભૂતિ વગેરે દુર્બળ હૃદયનાંજ કાર્યો છે. કર્તવ્ય-જ્ઞાનહીન પુરૂષોનીજ હૃદયવૃત્તિ છે.”

“ ત્યારે તું પ્રેમનું યથાર્થ રૂપ સમજી શકતો નથી ? ”

“ શી રીતે સમજું ? એમાં દુઃખ છે-સુખ નથી એટલુંજ સમજું છું. ”

“ ત્યારે સ્ત્રીઓ ઉપર એટલો બધો બાવ કેમ બતાવે છે ? સૌન્દર્ય ઉપર એટલી બધી નજર કેમ નાંખે છે ? ”

“ ઉપભોગ કરવાને માટે. સૌન્દર્યના ઉપભોગથી કાશુ વિમુખ રહી શક્યું છે ? જો હું ભૂલતો ના હોઉં તો સૌન્દર્યનો ઉપભોગ અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવે છે. ફૂલ તોડી લાવી તેની સુગંધ લઈ છેવટે જમ ફેંકી દઇએ છીએ તેમ સૌન્દર્ય જોઇને પણ એવુંજ કરવું જોઇએ. ”

“ ત્યારે શું ત્હારી સ્ત્રી પ્રત્યે ત્હારો પ્રેમ નથી ? ”

“ પ્રેમ ! તારા પર પ્રેમ કેવો ? એ તો આપણી એક નોકરડી છે. હોકરાં હૈમાં ઉછેરનારી આયા સમાન છે એને આપણે ખાવા પીવાનું અને લુગડાં લતાં આપવાનું કબૂલ કરી તેનાં માખાપ પાસેથી જીંદગી-બરતી વેચાણુ લઇએ છીએ અને એની પાસેથી મરજી મુજબનું કામ લેવું એ આપણું કર્તવ્ય છે. હું તેનો વેચાચલો ગુલામ નથી કે, ત્હેના સુખને માટે મ્હણ જીવનને તેના પગ આગળ વેચી દઉં ! ”

“ ત્હારા મલામતને હું માનતો નથી. મ્હને ખાત્રી છે કે આત્મા, પરલોક અને પુનર્જન્મ વગેરે છે, અને મનુષ્યને પોતાનાં કર્મફળ પણ ભોગવવાનાં છે. ”

“ હું ત્હને કહું છું કે તું એ બધાની પાછળ એક ‘ના’ બાજુર લખી રાખ. જીવનને એટલું બધું શુષ્ક કરી દેવામાં કંઈ લાભ નથી.”

“ હવે જવા દે એ વાત. આપણે જે બન્ને સીઓને ત્હારે સાસરે મૂકીને આવ્યા છીએ, તેમને માટે શો ઉપાય કરીશું ? ”

“ શું કરીશું કહે ? ”

“ જે સી યુવતી છે તે મ્હારા મ્હોટા ભાઈની વહુ છે; એ મ્હં ત્હને પહેલેથી કહ્યું છે. અત્યારે એના બાપ જેલમાં છે. આપણે તેને છોડવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ”

“ તું હિન્દુ શાસ્ત્રને માને છે ? ”

“ હિન્દુ યજ્ઞને હિન્દુ શાસ્ત્ર કેમ ના માનું ! હું કંઈ ત્હારી માફક નાસ્તિક નથી. ”

“ જો તું મ્હને નાસ્તિક કહીશ તો આપણે તકરાર થશે. ”

“ કેમ ? ”

“ નાસ્તિક લોકોમાં પણ જાણે કંઈક ઇશ્વરવાદીની ગંધ મળી આવે છે; જીવનાહુતિનો એકાદ ઉષ્ણ મંત્ર-ઝણકાર સાંભળી શકાય છે. મ્હારો વિશ્વાસ અન્ય પ્રકારનો છે. ”

“ કેવા પ્રકારનો છે ? ”

“ હું મ્હારા દુઃખમય જીવનને નરક અને સુખમય જીવનને સ્વર્ગ સમજું છું. મૃત્યુ પછી ચેતના નથી; એટલે કે બિવિધના સંબંધમાં કોઈ તને નિશ્ચયરૂપે કંઈપણ કહી શકવાનું નથી માટે તું ત્હારા દુઃખી આત્માને આજેજ ખુશી કર. ભાઈ ! ચંદ્રલોકમાં મદ્યપાન કર. આ ચંદ્ર બહુ વખત સુધી ત્હને અને મ્હને શોધશે પણ ફરીથી મળી શકશે નહિ. ”

“ ત્હારો મત ત્હારી પાસેજ રહેવા દે. એવો પણ વખત આવશે કે, તું ત્હારી મેળે ત્હારા મતનું પરિવર્તન કરી નાંખીશ. ”

“ બની શકે. કાલ તું પણ મ્હારી વાતની સાર્થકતા સમજી શકીશ. મ્હેં અનેક લોકોને પાછળથી આસ્તિક બતાવેલા છે..”

“ આસ્તિકતા એ દુર્બળોનું કાર્ય છે. વૃદ્ધ મતાંજ લોકો દુર્બળ હૃદયના થઈ જાય છે. ”

“ ખસ હવે રહેવા દે. તું કોઈ દિવસ મ્હારા મતને અનુસરતો નથી તો આજ ક્યાંથી અનુસરવાનો હતો ! ”

“ હું એજ કહેતો હતો. ”

“ શું કહેતો હતો ! ”

“ તું હિન્દુ છે તો હિન્દુ ધર્મને માને છેને ? ”

“ એ વાત વળી કેમ ઉપાડી ? ”

“ માને છે કે નહિ. તે કહે ? ”

“ મ્હેં તો પહેલેથીજ કહ્યું છે કે, માનું છું. ”

“ કેટલીક હિન્દુ સમાજોમાં સ્ત્રી વિધવા થાય તો દિયરને પતિ તરીકે પસંદ કરી શકે છે. તે પ્રમાણે ત્હારા ભાઈની વહુ સાથે તું લગ્ન કેમ કરતો નથી ? ”

“ નારાયણ, નારાયણ ! એ વાત બોલીશ નહિ; મ્હોટા ભાઈની વહુને તો માતા સમાન માનવી જોઈએ. ”

“ પરંતુ ભાઈ ! એ યુવતીનાં બન્ને નેત્રો મનોહારી છે. એ બન્નેના રૂહેરા જોઈને મ્હારા મનમાં જાણે કોઈ વિસ્મૃત સ્મૃતિની ગુમ વાત જાગી હોઈ છે. આવું સરસ મ્હોં મ્હેં કદાપિ જોયું નથી. ”

“ હું આશા રાખું છું કે, તું એ સંબંધની કંઈપણ વાત હવે મ્હને કહીશ નહિ. ”

“ હું જોતું હતી કહેતો. તું તો જાણે છે કે, હું પ્રેમ, રૂપ, પ્રણય, વિરહ અને વિરોધ એ સર્વમાં સિદ્ધહસ્ત છું. ઇચ્છાનુસાર ફક્ત લાવી તેની સુગંધ હરી લઈ તેને દૂર ફેંકી દઉં છું. પછી બહેને તે

એક મ્હોટા મૃદસ્થના ખાગનું હો કે માળીની દુકાનનું હો; તોપણ મ્હેં કદાપિ નીતિનું ઉલ્લંઘન કર્યું નથી. જેઓ પ્રેમ પ્રીતિ કહીને મરી શીટ છે, તેઓજ પોતાની જાતને ભૂલી જઈને કર્તવ્ય વિમુખ થાય છે. મ્હારે માટે તું એ લય રાખીશ નહિ. મ્હને ખાત્રી છે, તું એવો ધક્કનો દિવાનો છે કે આવું સુંદર મુખ જોઈને આટલા દિવસોમાં અવસ્થ કરીને એક ડઝન ગઝલો તો લખીજ નાંખીશ. ”

એવામાં તેઓ લોજના મકાન આગળ આવી પહોંચ્યા. બન્ને જણાઓએ તે મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો; અને તેથી તેમને તેજ સ્થળે પોતાની વાતચિતને બંધ કરી દેવી પડી.

પ્રકરણ ૪ થું.

સરસ્વતીનો સંદેહ.

કાન્તિલાલ અને નવનિત બન્ને એકજ કોલેજમાં તથા એકજ કક્ષા-સમાં અભ્યાસ કરતા હતા. બંણા દિવસથી તેઓ એકજ લોજમાં સાથે રહેતા હતા. બન્ને જુદા જુદા મતના હોવા છતાં બન્નેને ગાઢ મિત્રતા હતી. નવનિત આસ્તિક અને કાન્તિલાલ નાસ્તિક હોવા છતાં તેઓ એક બીજા પ્રત્યે દ્વેષ કે તિરસ્કાર કરતા નહિ. બન્ને જણા જાણુતા હતા કે, ધર્મ યા આચાર સંબંધી મતભેદ હોવા છતાં નૈતિક ધર્મ તો એકજ છે.

કાન્તિલાલનું મકાન સુરત જીલ્લાના એક ગામડામાં હતું. તેના પિતાશ્રી સમ-ગજ હતા. અત્યારે તેમને પેન્સન મંળતું હતું. તેનો મોટો ભાઈ સુરતમાં વકિલાત કરતો હતો. અને તેના સસરા મુંબઈની પોલિસ કોર્ટના એક પ્રખ્યાત વકિલ હતા.

એ મકાનમાં કિશોરી અને તેની માતાને તેઓ મૂકી આબ્યા

હતા તે કાન્તિલાલના સસરાનું મકાન હતું. કાન્તિલાલને એક પુત્ર સંતાન હતું. પુત્રની ઉંમર જે વર્ષની હતી. તે જે વર્ષના પુત્રને ધવરાવનારજ કાન્તિલાલની પત્ની હતી. બીજે ઠેકાણે રાખવાં અયોગ્ય ધારીને બન્ને મિત્રોએ સલાહ કરી, કિશોરી અને કિશોરીની માતાને કાન્તિલાલને સાસરે મૂકી આવ્યા હતા.

મુકદ્દમાને આગલે દિવસે કાન્તિલાલ અને નવનિત જે મકાનમાં રામશંકર શાસ્ત્રી કામ કરતા હતા તે મકાનમાં કાન્તિલાલના સસરાની સલાહ મુજબ કેટલાએક વિષયોનું અનુસંધાન કરવાને માટે ગયા હતા. તપાસ કરી આવ્યા પછી સદરહુ વિષયો સંબંધી સસરાને ખબર આપવાંને માટે કાન્તિલાલ તેને સાસરે ગયો. નવનિતને કાન્તિલાલની સાથે જવાની જરૂર જણાઇ નહિ તેથી સીધો લોજમાં આવ્યો.

કાન્તિલાલ તેના સાસરે ગયો પરંતુ તેના સસરા ફરવા ગયા હતા, તેથી મળ્યા નહિ; એટલે તેમને મળીને વાતચિત કરવા માટે કાન્તિલાલને ત્યાં રોકાવું પડ્યું. જ્યારે તેને ત્યાંજ રોકાવું પડ્યું, ત્યારે તેણે તેટલો વખત પત્ની સાથે વાતચિત કરવામાં પસાર કરવાનો વિચાર કર્યો.

કાન્તિલાલ મકાનમાં પ્રવેશ કરી પોતાની પત્નીની રૂમમાં ગયો. તેની પત્ની તે વખતે એકાદ કામ નિમિત્તે બહાર ગઇ હતી અને કિશોરી ત્યાં આગળ એકલી બેસીને એક જીનું માસિક વાંચતી હતી. કાન્તિલાલને રૂમમાં આવેલો જોઈ, કિશોરી એક વાર તેના સ્હામું નિહાળી માસિકને બાજુએ મૂકી, ઉઠીને બહાર જવા લાગી.

તે વખતના દશ્યથી કાન્તિલાલ ચમકી ઉઠ્યો. તે દશ્ય એવું અપૂર્વ હતું કે, જાણે કેટલાએ જન્મ જન્માન્તરની તેજસ્વીતાપૂર્ણ દષ્ટિ! જાણે તે દષ્ટિ કેટલાએ કર્ણ-મરણ-સંગીતના સુર સંપત્તિથી બાંધેલી હતી.

કાન્તિલાલે કેટલીએ સુંદરીઓની દષ્ટિ અનુભવી હતી; પરંતુ આવી દષ્ટિ-આવી અભિમા મધુ સમાન, વિજળીમાં ખરફ સમાન દષ્ટિ તેણે કદાપિ જોઇ નહોતી. એ દષ્ટિમાં જે આકર્ષણ-જે જ્વાળા જે કામોત્તેજના હતી તે તેણે સદસ સ્ત્રીઓનાં નયનોમાં પણ નીહાળી નહોતી.

જેમ કરેલું ઘી અમિના તાપથી પીગળી જાય છે, તેમ કિશોરીની ક્ષણભર દષ્ટિથી કાન્તિલાલનું કઠિન મન પીગળી ગયું. તેનું હૃદય વેગથી ધડકવા લાગ્યું; તેના મનમાં એમ થવા લાગ્યું કે, “તે કિશોરીના ચરણમાં સમસ્ત હૃદયને અર્પણ કરીને કહે કે હું પ્રેમને ખોટા માનતો હતો; પ્રેમ હૃદયની દુર્બળતાનું કાર્ય જાણતો હતો; પરંતુ આ શું ! ત્હેં મને આવો કેમ કરી નાંખ્યો ? આ જીવનની સંયમ સાધના-પ્રેમનો દ્રેષ ક્ષણ માત્રમાં બદલાઇ કેમ ગયો ! પરંતુ આ આકર્ષણની અંદર વળી જવાળા શાની ! તૃણા તેજ આ જ્વાળા હશે ?”

કિશોરી ચાલી જતી હતી, તેને કાન્તિલાલે કહ્યું:—“ તમારા પિતાશ્રીની સર્વ હકિકત સાંભળી કે ? ”

પાછી ફરીને ઉભી રહી, કાન્તિલાલના મ્હેં રહામે જોઈ વાત કરવાનો કિશોરીનાં હૃદયમાં પણ કાણ જાણે એક પ્રકારનો આવિર્ભાવ થયો. કાઈ મિત્રની સાથે અમુક કારણસર બારે ઝગડો થતાં બહુ દિવસ સુધી મેળાપ થયો ના હોય અને એક દિવસ રસ્તામાં મળતાં હૃદયમાં જેવી બાવનાનો ઉદય થાય છે, તેવીજ બાવના કિશોરીના અંતઃકરણમાં પણ જાગી ઉઠી. તે વાત કરતાં કરતાં દશ વાર અચકી મૂકતો એણે બાંગ્યાં ડુલ્યા સ્વરે લજ્જાથી મસ્તક નમાવીને કહ્યું:—

“ હા, હજી કંઈ સાંભળી નથી. ”

“ કાલે તેમનો મુકદ્દમા ચાલવાનો છે. ”

“ આપની કૃપા તેમજ દયા એજ મારા બાપને મુક્ત થવાનો

ઉપાય છે. આપે દયા દર્શાવી ના હોત તો એવી આશા રાખવી બચ્ચું હતી. અમે અત્યંત ગરીબ છીએ. આ દુનિયામાં અમારું કાંઈ નથી."

કાન્તિલાલે એ વાતનો ઉત્તર આપવાનો વિચાર કર્યો પણ આપી શક્યો નહિ. તેના મનમાં જાણે એમ થતું હતું કે, જગતમાં જેટલા મ્હોટા મ્હોટા મનુષ્યો છે તેના કરતાં પણ કિશોરી મ્હોટી છે. કિશોરી જાણે રાણી છે અને સર્વ તેની પ્રજા છે. કિશોરીની કૃપા હોય તો જ જાણે જગતના લોકો સુખી થાય.

કાન્તિલાલે કંઈ પણ જવાબ નહિ એટલે કિશોરી ત્યાંથી ચાલી જતી હતી, એવામાં તે રૂમમાં કાન્તિલાલની પત્નીએ પ્રવેશ કર્યો; રૂમમાં ખીજું કાંઈ નહોતું. માત્ર બહાર આવતી કિશોરી અને ખુરશી પર બેઠેલો કાન્તિલાલ હતો. એકાએક કાન્તિલાલની પત્નીના મનમાં જાણે એક જુની વાતનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. જાણે કાન્તિલાલ અને કિશોરી તેની આગળ કાંઈ લયકર અપરાધે અપરાધી જણાયાં. તે શાન્ત સુનિર્મળ રનેહ-પ્રીતિપૂર્ણ હૃદયના તાર જાણે એસુરા વાગી ઉઠ્યા. પરંતુ તે સમજી શકી નહિ કે, એકાએક તેના હૃદયમાં આ પ્રમાણેનો ભાવ કેમ ઉત્પન્ન થયો ?

કિશોરી સતી સાધ્વી અને લજ્જાશીલ વિધવા રમણી હતી એ કેટલાક દિવસની વાતચિત અને એકત્ર વસવાટથી કાન્તિલાલની સ્ત્રી સારી રીતે સમજી શકી હતી. કિશોરી હિન્દુ સનાતીઓમાં એક આદર્શ રમણી છે તો પછી તેનો મનોભાવ આમ કેમ થયો ? ત્હેનો સ્વામી પ્રેમનિષ્ઠ નથી એજ કે ? તો ત્હેનો સ્વામી કંઈ જાદુ મંત્ર જાણનાર નથી કે, તે ક્ષણ માત્રમાં સતીને અસતી કરી શકે ? જે સતી હોય તેના સતીત્વને કાંઈ ડોહાવી શકે ? વળી મમતરાના પંથક વિધવાઓ પર્વત કદાચ હાલી શકે, તોપણ યથાર્થ પ્રેમિકા-યથાર્થ સતીના હૃદયને ડોહાવવાની હિંમત કાંઈપણ કરી શકે નહિ. વળી તેનો સ્વામી હમ-

જુજ આબ્યો છે, આવતાંની વાર તો કિશોરી ચાલી જતી હતી અને તેવામાં તે આવી પહોંચી છે.

કાન્તિલાલની પત્ની પોતાના મનમાં આ સમ્બળી બામતનો વિચાર કરી હૃદયને સમજાવવા લાગી પરંતુ તેનું હૃદય સમજ્યું નહિ. તેનું હૃદય હડીલું થઈ આ વાત માનતુંજ નહોતું. કોઈ ઠેકાણે કંઈ પણ ભાસ થતો નથી એવામાં અચાનક વસંતઋતુના નિર્મળ આકાશમાં ઘેરાતાં વાદળાંનો ઉદય થયો.

કિશોરી, કાન્તિલાલ અને તેની પત્ની ત્રણેના ભાવનું ક્ષણ માત્રમાં આટલું બધું પરિવર્તન કેમ થયું ? કંઈપણ સ્પષ્ટ જણાતું નથી. પરંતુ અસ્પષ્ટ છાયાની માફક, સ્વપ્નની ધોરની માફક, તેઓ ત્રણે જણાઓના હૃદયમાં જાણે એક પ્રકારના નિરાશ-ઉત્તેજના, પ્રીતિ-કરુણાના ભાવનો ઉદય થયો.

એવું કેમ બન્યું તેની સમજણ પડી નહિ. કદાચ આ પ્રમાણે હોય ખરું. રસ્તા ઉપર એકાએક કોઈ દિવસ કોઈ અપરિચિત-સંપૂર્ણ રીતે અજાણ્યા મુસાફર સાથે મેળાપ થતાં, મનમાં એમ થાય છે કે, એને મ્હેં કોઈ ઠેકાણે જોયો છે, એવી આંતરીક ઉર્મી થાય અને તેનો સંગ ત્યાગવાને માટે જાણે હૃદય દુભાય, તેનું મ્હેં જોઈ જોઈને પણ જોવાની તૃષ્ણા મટે નહિ; પરંતુ પરિચય લેતાં તે કોઈ અજાણ્યા દેશનો મનુષ્ય હોય છે. કેમ એ પ્રમાણે થાય ? એ મિનિટના દર્શનથી, ક્ષણ માત્રના આલાપથી મનુષ્યના હૃદય ઉપર સ્હામો માણસ પોતાનું આધિપત્ય કરે-જીવન પર્યંત વેચાતી લઈ લે; એવું કેમ થતું હશે ? કેમ થતું હશે તે કહેવું બહુ કઠિન છે. જડ વિજ્ઞાન યાને માટે સંપૂર્ણ નિરૂત્તર છે; પરંતુ આધ્યાત્મ-તત્ત્વજ્ઞ પડિતો કહે છે, યોગ બળશાળી વિજ્ઞાનીઓ કહે છે કે, જન્માંતરીય સંબંધના ગુણે યા ઘટના પ્રવાહે એમ બની શકે છે. અમુક સીજ નહિ જોતાં આપણે તેની સ્મૃતિને

બૂલી જન્મએ છીએ પરંતુ એકાએક નજરે પડતાં તે સ્મૃતિ પાછી આપણને તાજી થઈ આવે છે. કેટલાએક દિવસો થયાં મ્હારી વિંટી ખોવાઈ ગઈ હતી, એ લગભગ દશ વર્ષ ઉપરની વાત છે. તેનું રૂપ, તેની આકૃતિ તો શું પરંતુ તેની વાત સુધ્ધાં હું બૂલી ગયો હતો. એકાએક એક દિવસ મ્હને તે ઓરડાના ખૂણામાંથી મળી આવી. વિંટી જોતાંજ મ્હને એમ થયું કે, આ મ્હારી વિંટી છે, તેની આકૃતિ, રૂપ, ઘાટ, સમસ્ત ધીમે ધીમે મ્હને યાદ આવ્યાં. પંડિતો કહે છે કે, આપણી નજરે નહિ પડતાં હોવાથીજ આપણે આપણા જન્મ જન્માન્તરના આત્મીય કુટુંબી જનોને બૂલી જન્મએ છીએ, પરંતુ નજરે પડતાં એક બીજાના આંતરિક આત્માઓની અરસપરસ ઓળખાણ પડી જાય છે. તેજ પ્રમાણે આ ત્રણ જણાંઓ એકાદ જન્મ જન્માન્તરના સંબંધ સૂત્રના આકર્ષણ વિદ્યાને અરસપરસ ગુંથાયેલાં હતાં, અને તેજ પ્રમાણે એકાદ જન્મ જન્માન્તરના ઘટનાચક્રમાં પડીને યા તો બ્યાકુળ થઈને તેજ કર્મોને અનુસરીને ભટકયા કરતાં હતાં. એકા એક એકત્ર મિલનથી એકત્ર દર્શનથી જાણે તેમની પૂર્વકથા સ્મૃતિના નિશ્વાસે ઉદ્ગીર્ણ થઈને તે ત્રણ જણાઓના મનમાં એકાદ છુપી આલોચનાની સૃષ્ટિ કરી દીધી હતી.

કિશોરી હવે ત્યાં આગળ ઉભી રહી નહિ. પતિ પત્નીને વાતચિત કરવાનો અવસર આપવાને માટે તે અત્યંત ઉતાવળે પગે ચાલી ગઈ. કાન્તિલાલની ઈચ્છા કિશોરીને ચાલી જવા દેવાની નહોતી. પરંતુ પોતે જાણે પત્ની પાસે કેટલો અપરાધી થયો છે, કિશોરીને ઉભા રહેવાનું કહેવાથી તેની પત્ની મનમાં ને મનમાં કેટલી બધી અસંતુષ્ટ થશે, કેટલું અભિમાન કરશે એ વિચારમાંને વિચારમાં તે કાંઈ ખોલી શક્યો નહિ. કાન્તિલાલ વારંજનાઓને ત્યાં બહુ દિવસ સુધી જન્મ આવેલો હતો. અનેક ચરિત્રહીના રમણીઓના રૂપની દુર્કનોનો આહક

થઈ આવ્યો હતો. તેની પત્નીને એ વાતની ખબર પડતાં ફેટલીયે વાર તેની સાથે એ બાબત ઝગડો પાણુ કરેલો હતો. મરવા પણુ તૈયાર થઈ હતી. પરંતુ કાન્તિલાલ કોઈ દિવસ એ સંબંધી વિચિત્ર થયો નહિ. તે એમજ જાણતો હતો કે, પુરૂષોએ રમણીને આધીન શામાટે થવું જોઈએ ? રૂપનો ઉપભોગ કરવા જતાં કોઈના અનુરોધથી મનુષ્યે શામાટે અલગ થવું જોઈએ ? પરંતુ આજે એમાંનું કંઈપણ માલૂમ પડતું નથી, તોપણી આમ કેમ થયું !

કિશોરી ચાલી ગઈ એટલે કાન્તિલાલની સ્ત્રીએ કહ્યું:—અસમયે આવીને હૃદય દુલાવ્યું, ખરૂંને ?”

કાન્તિલાલની સ્ત્રીનું નામ સરસ્વતી હતું. કાન્તિલાલે ઉઠીને સરસ્વતીના છૂટા કેશકલાપને ઝુલાવીને કહ્યું:—શું કહે છે, હું સમજી શકતો નથી. શેનો અસમય ?

સરસ્વતી:—તમે રૂપના બિખારી છો. ફેટલીયે વખત તમે મૂને કહ્યું છે કે, જેમ મિષ્ટાન જોઈને, તેના ઉપર માંખીઓ ખેસે છે. તેમ રૂપ જોઈને મનુષ્યનું મન પણ તેના ઉપર ચોંટે છે. જે પુરૂષો-કાયર અને દુર્બળ મનના હોય છે તેઓ પોતાના મનને ફેરવી લે છે; અને જેઓ માણસ જેવા માણસ હોય છે. તેઓ તે રૂપનો ઉપભોગ કરીને પોતાના જીવનને કૃતાર્થ કરે છે.

“ ખરી વાત છે ! પરંતુ એ ઉપરથી તું કહેવા શું માગે છે ?”

“ કિશોરીના જેવી રૂપવતી સ્ત્રીઓ તમે ફેટલી જોઈ છે ?”

“ રાજ્ય બંડારમાં મણિમુક્તા હોય તેમાં લોકોને શું ?”

“ સારા માણસોને તો કંઈ નહિ, પરંતુ ચોર ઘૂટારાઓના મનને તો કંઈક ખરૂં. ”

“ કંઈક ખરૂં એટલે ?”

“ અવશ્ય મળતાં લૂંટી લાવીને પોતાના ઘરમાં રાખે. ”

“ ત્યારે શું હું ચોર કે લૂંટારો છું ? ”

“ સૌન્દર્યની રાજ્યનીતિને અનુસરીને ખરા. ”

“ ત્યારે ત્હને મ્હારા ઉપર વિશ્વાસ આવતો નથી ? ”

“ ના. ”

“ કેમ ? ”

“ જે વિશ્વાસઘાતક હોય તેનો કોણ વિશ્વાસ કરે ? ”

“ બસ, બીજી વાત રહેવા દે. જે મૂળ વાત કહેતી હતી તે કહે. ”

“ હું એજ કહેતી હતી કે, આ વખતે તમે આવીને સાફ કર્યું નથી. કેમકે, કિશોરીનું સૌન્દર્ય અસીમ છે. વળી એ બિચારી કેવળ ગરીબ અને નિરાધાર છે; આવી સ્થિતિમાં તમને સુયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો, ઉપરાંત મનુષ્યનું મન હરણુ કરવામાં-મનુષ્યને ધર્મ પથમાંથી વિમુખ કરવામાં તમે સિદ્ધ હસ્ત છો; ભગવાને તમને એ વિષયમાં સિદ્ધ પુરૂષ કર્યા છે. ”

“ ત્હારા ભગવાન પણ ક્યાં એ સંબંધી ઓછા હતા ? તેમણે સોળસો ગોપીઓના સૌન્દર્ય-રસનું બંને હાથે પાન કર્યું હતું. ઉપરાંત દ્વારકામાં જન્મને બીજી પણ સોળસોનું ! ”

“ એમણે કર્યું એટલે તમારે કરવાનું ? ”

“ ત્હારા શાસ્ત્રકારો કહે છે કે, તે આદર્શ પુરૂષ હતો. મનુષ્યના આદર્શ રૂપ અવતારત્વ ગ્રહણ કર્યો હતો. જ્યારે તે આદર્શ હતો ત્યારે તે જે કરે તે આપણે પણ કરવું જોઈએ. મ્હેં તો પહેલેથી કહી રાખ્યું છે કે, જેઓ ઉધા હોય તેઓજ મુખના રસ્તાને કાપી નાંખી રૂપેન્દ્રિયોને નિસ્તેજ કરી નાંખે છે; ત્હારા દેવતાઓમાં પણ ઇન્દ્ર, ચંદ્ર, બ્રહ્મા વગેરે ઇષ્ટએ એ સુપ્રધાન ઇન્દ્રિયને વશ રાખી નથી. ”

“ હું તમારી સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવા માગતી નથી. જન્મતના

બધા લોકો ઉધા અને તમે એકલા ખુદિમાન ! તમે એકલાજ સામ્રાજ ! ”

“ જમતના બધા લોકો મ્હારાથી પણ અધમ છે. તેઓ રૂપ જોષ્ટને મનમાં ને મનમાંજ બળી મરે છે; પરંતુ હૃદયની દુર્બળતાને લીધે મનનો અગ્નિ મનમાંજ દબાવી રાખે છે. જ્યારે હું ઠગાઇ કરતો નથી; ખુદા મ્હોંએ કહીને સરળ બાબે કાર્ય કરું છું. ”

“ સાંઈ કરો જો, પરંતુ તમારે પગે પડું છું; કંઈક માણસરૂપ રાખો. તમે એક જોકરાના બાપ થયા જો, હજી પણ તમારે એ પ્રમાણે રહેવું ઉચિત છે ? ”

“ સાંબળ સરસ્વતી ! ત્હારા કરતાં હું જાઉં તેમ નથી. તું મ્હને ઉપદેશ આપે એ પ્રમાણે કરું તેના કરતાં મરવું સાંઈ. ”

સરસ્વતી ઝેરી નાગણુની માફક પુંડાડો મારી ઉડી. કાન્તિલાલે તેને ખીજી પણ કેટલીક વાતો કરવાને બોલાવી, પરંતુ સરસ્વતીએ ઉત્તર આપ્યો નહિ. “ ત્યારે રહેવા દે, હું કંઈ કવિ કે પ્રણયી નથી કે આજીજી કરીને ત્હને મનાવવાનો પ્રયત્ન કરું. હું તો આ ચાલ્યો. ” એમ કહી કાન્તિલાલ વિરક્ત બાબે ઉડીને ચાલ્યો ગયો.

સરસ્વતી અત્યંત ઉદાસ ચિત્તે કેટલીએક વાર સુધી ત્યાં આગળ બેસી રહી. પ્રેમના અભિમાનમાં તે અનેક દિવસ આ પ્રમાણે અપમાનિત થઈ હતી. સમજાવવા જતાં અનેક દિવસ નિરાશ થઈ હતી. રડાવવા જતાં અનેક દિવસ તેને પોતાને રડવું પડ્યું હતું. પરંતુ તેના હૃદયમાં આજના જેવી જવાળા કદાપિ સળગી નહતી. આજે તેના મનમાં એમજ થતું હતું કે, જાણે એક દુર્બોગ થવા પામ્યો છે. સ્થિર, નિશ્ચળ, આકાશમાંથી ત્વરિત ગતિએ એકાદ વાવાંઝોડું થઈ જાણે તેમના સુખની પ્રથમ રાત્રે માગ્યા મ્હોંતની માફક આવીને તેને બોલાવી જશે.

પ્રકરણ ૫ મું.

છુટકારો.

શાસ્ત્રી મહાશયના મુકદ્દમાને દિવસે કાન્તિલાલના સસરાએ કંઈ પણ શી લીધા સિવાંય વકિલાત કરી, ન્યાયાધિશને સારી રીતે સમજાવી દીધું કે, આ મુકદ્દમામાં ખરો તહોમતદાર શાસ્ત્રી મહાશયનો શેઠ છે. શાસ્ત્રી મહાશય તેના માત્ર નોકર હતા અને જે દ્વાદ્વારા એક જણનો જનન ગયો છે એવો શક લાવવામાં આવ્યો હતો, તે બનાવવા સંબંધી શાસ્ત્રી મહાશય સંપૂર્ણ રીતે અજાત છે. જે પ્રેસમાં જાહેરખબરો વગેરે છાપવામાં આવી હતી. તેના ચોપડામાં પણ શાસ્ત્રી મહાશયના શેઠનો સ્ટેમ્પ અને સહી હતી. જે ચોપડીમાં પારસલ સ્થાને કરવાનો અને પૈસા આવ્યાનો હિસાબ રાખવામાં આવ્યો હતો. તેમાં પણ શાસ્ત્રી મહાશયના શેઠની પોતાની સહીઓ હતી. શાસ્ત્રી મહાશય ઇંગ્રેજી જાણતા નથી, જે કાગળ પરના આ ઇંગ્રેજી શિરનામાંઓમાં ગ્રાહકના પત્રો આપવામાં તેમ જુજરાતી કરી આપી મંગાવેલી ચીજોનું નામ અને સંખ્યા તેમ ગ્રાહકનું નામ અને ઠેકાણું જુજરાતીમાં લખી આપેલું છે. તેથી ચોપડીમાં જે ઇંગ્રેજી સહીઓ કરવામાં આવેલી છે તે શાસ્ત્રી મહાશયની નથી, એ પણ વકિલ સાહેબે ન્યાયાધિશને સમજાવી દીધું. નવનિત અને કાન્તિલાલે ‘સામળદાસ એન્ડ કો.’ ના મકાનેથી પૂરાવાઓનો સંગ્રહ કરી લાવી કોર્ટમાં રજુ કર્યો હતો કે, શાસ્ત્રી મહાશય માત્ર પગારદાર નોકર હતા અને તેમનાથી ખાનગી રીતે તેમના શેઠ જાહેરખબરો ફેલાવી હતી.

મહા મહેનતે અને કાયદાની બારીકીઓથી તેમજ વકિલ સાહે-

બના પૂરાવાઓથી ન્યાયાધિશ કદ્દપી શક્યા કે, શાસ્ત્રી મહાશય નિર્દોષ છે. પછી તેણે તેમને છોડી મૂક્યા. દવા બનાવવાનો પૂરાવો ચપરાશી પર લાગુ પડતાં તેને એક માસના સખ્ત કેદખાતાની સજા કરવામાં આવી.

શાસ્ત્રી મહાશય મુક્ત થયા એટલે તેઓ સઘળાઓને બંને હાથે આશિર્વાદ આપવા લાગ્યા. વકિલ સાહેબને હૃદયની કૃતજ્ઞતા દર્શાવીને કહ્યું:—“ગરીબોને આશ્રય અને મુક્તિ આપનારનો પરમેશ્વર જય કરો.”

ત્યારપછી તેમણે પત્ની અને પુત્રીને લઈને પોતાને ગામ જવાનો વિચાર કર્યો. નવનિતે શાસ્ત્રીને પૂછ્યું:—“આપની પાસે પૈસા નથી, નિશાધાર છો, ઘેર શી રીતે જશો? તેમ ત્યાં ગયા પછી ખાશો પણ શું?”

શાસ્ત્રી મહાશયે કહ્યું:—“જો ઘેર જવા જેટલી સવડ થઈ શકશે તો પછી રોજીંદુ ગુજરાન તો ચલાવી શકીશું, હવે મને મુંઝાણ સારું લાગતું નથી.

શાસ્ત્રી મહાશયને નવનિતે અને કાન્તિલાલે પોતાની સાથે લોજમાં રાખ્યા હતા. લોજના મધ્યમાં પડેલી દુરાવરથાની વાત સાંભળીને તેમને ઘેર મોકલી આપવા માટ્ટ ટાપ કરી દશેક રૂપિયા કરી આપ્યા.

રમણલાલ નામનો એક યુવક હતો તેણે કહ્યું:—“મહારાજાજી એ જીજ્ઞાના કલેક્ટરની કચેરીમાં હેડ ક્લાર્ક છે. હું તેમના ઉપર એક પત્ર લખી આપું છું, તે લઈને તમે એમની પાસે જજો, તે ગમે તેમ કરીને એકાદ નોકરીનો તેમને બંદોબસ્ત કરી આપશે.”

નવનિત અને કાન્તિલાલે તેજ વખતે તેની પાસેથી એક પત્ર લખાવી લઈ શાસ્ત્રી મહાશયને આપ્યો.

તેને ખીજે દિવસે સાંજના સાત વાગ્યાની દ્રેનમાં પોતાને ગામ જવા માટે શાસ્ત્રી મહાશય પોતાની પત્ની અને પુત્રીને લઈ સ્ટેશન ઉપર આવી પહોંચ્યા.

સ્ટેશન ઉપર માણસોની અત્યંત બીડ હતી. મુસાફરો પ્લાટફોર્મ પર બેઠા બેઠા કલરવ કરી રહ્યા હતા. કેટલાક ગાડી ઉપડતા પહેલાં ઘણા વખતથી બેસીને ખીડીઓ ધુંકતા હતા. કોઈ કોઈ સુકા ચિરૂટો પીને તેના તીવ્ર ધુમાડાથી અન્ય મનુષ્યોની આંખોમાંથી આંસુઓ બહાર કઢાવતા હતા. ન્હાની ઉમ્મરના કોઈ કોઈ બાળકો સિગારેટો ધુંકીને પોતાની છાતીનો નાશ કરતા હતા. સઘળાઓ જાણે એક પ્રકારના ઉદ્વેગમાં જ લીન હતા. દ્રેન આવી પહોંચવાને માટે સઘળા અસ્થિર અને ઉત્કંઠિત હતા.

ક્રમાનુસાર ધૂડિયાળમાં સાતના ટકોરા થયા. ગાડી આવીને પ્લેટફોર્મ ઉપર ઉભી રહી. પેસેન્જરોએ ટીકીટો ખરીદવાનો આરંભ કર્યો. નવનિતે પણ ત્રણ ટીકીટો લાવીને શાસ્ત્રી મહાશયના હાથમાં આપી. નવનિત અને કાન્તિલાલે પ્લેટફોર્મ ઉપર જઈને તેમને ગાડીમાં બેસાડ્યા; નવનિત શાસ્ત્રી સાથે વાતચિત કરતો હતો અને કાન્તિલાલ જરા દૂર ઊભો રહીને અનિમેષ નેત્રે કિશોરીને જોઈ રહ્યો હતો.

પ્રકૃતિના સ્તબ્ધ તરંગોને બેઠીને ગાડી ચાલી ગઈ. જ્યાંસુધી તે નજરે પડી ત્યાંસુધી કાન્તિલાલ એકી નજરે તે તરફ જોઈ રહ્યો. ધીમે ધીમે ગાડીનો છેવટનો ધુમાડો સુદ્ધાં આકાશમાં મળી ગયો. કિશોરીનું સમસ્ત રૂપ અને વસ્ત્રમાં છુપાયેલું નાજુક બદન કાન્તિલાલના હૃદયમાં અરાબર અંકારી ગયું હતું. શોકાતુર હૃદયે નવનિતની પાછળ પાછળ કાન્તિલાલ લોજમાં આવી પહોંચ્યો. પરંતુ કોણ જાણે તેના કાન આગળ આવીને કોઈક ચૂપકીથી બોલી ગયું કે:—“કાન્તિલાલ !

સાવધાન થા. ત્હારા જન્મ જન્માન્તરનું પ્રાયશ્ચિત ત્હારી સન્મુખ છે. રહાવવા જતાં રહવું પડશે, મારવા જતાં મરવું પડશે, એવો આ જગતનો હમ્મેશનો નિયમ છે । તોપણ નસીબ લીલાની સંગે પુરુષાર્થનો પ્રયોગ કરવાથી કંઈક મુક્તિ મળી શકશે ખરી. તું પણ તેની સાધના કર નહિં તો અવનતિના દિવસો નજીક આવી પહોંચ્યા છે.

તે દૈવવાણીને કાન્તિલાલના હૃદયમાં સ્થાન મળ્યું નહિ. બીજા પહેરના સૂર્યનારાયણ ભગવાન પોતાનાં કિરણો વરસાવીને છેવટે પશ્ચિમ ગગને ઉતરી પડ્યા—કાળને વશ થઈ તેઓએ પશ્ચિમ સાગરમાં પ્રવેશ કર્યો.

સાચંકાળ થતા પહેલાં સહજ પૂર્વે કાન્તિલાલ તેના લાંબની અગાશીમાં આરામ ખુરશીપર બેસીને પ્રેમ સંબંધી વિચાર કરી રહ્યો હતો. આટલા દિવસ સુધી તેનો એવો ખ્યાલ હતો કે પ્રેમ એ બાળક બૂલવવાની વાત છે. મનુષ્ય પ્રેમમાં મશગુલ થાય છે, તે કેવળ પોતાના હૃદયની દુર્બળતાનેજ લીધે; પરંતુ આજે આ શું ? મ્હારું હૃદય વિના કારણે એક જણનું કેમ થઈ ગયું ? કિશોરી સિવાય બીજું કંઈપણ જણાતું નથી. કિશોરીના મ્હોં આમળાંક નહોતો કંઈ હિસાબમાંજ નથી. જો કદાચ વિધવા-વિવાહનો રિવાજ હોત તો હું કિશોરીની સાથે લગ્ન કરી શકત; પરંતુ એ પ્રમાણે બની શકવું અશક્ય છે. ત્યારે કિશોરીને શી રીતે મેળવવી ? વિવાહમાં પણ સુખ નથી—વિવાહ કરે તો શાસનની સાંકળમાં બંને હૃદયને બાંધી દેવાં પડે. હું માગું છું. કિશોરીને પ્રેમની દેવી કરવાને. ઓહો ! પ્રેમ ! હું તો એમજ જાણતો હતો કે, પ્રેમ છેજ નહિ, પ્રેમ બાળકને બૂલાવવાની વાતો છે !

કાન્તિલાલે શાન્ત થઇને આકાશ તરફ જોઈ કંઈક વિચાર કર્યો. છેવટે 'ગણુ ગણુ' કરતો ગાવા લાગ્યો કે:—

(ગાયન.)

રસીલી રૂપ તહારે, હૃદયરાજ્યમાં રમ્યા કરે;
રમ્યા કરે, નિરાદિન દમ્યા કરે;—રસીલી.
નહુ ભયી નયનોની, તીરછી નજર લાગી;
મોહન મધુર ભાવોની, ઉર્મી ઉરે જગી.
વિરહ-તાપ તહારે હવે તપાવ્યા કરે.—રસીલી.
શશીસમ મુખચંદ્રનું, દર્શન ન્યારે કીધું;
પૂર્ણ પ્રેમને પ્રકાશમાં છૂપાવી હૃદય દીધું;
દૂર થઇને ભલે મૂળે ભમવ્યા કરે—રસીલી.
પ્રેમ પત્ર પાઠવી, ના પ્રણય પ્રસંગ પમાય;
દિન પ્રતિદિન હૃદય વ્યાકુળ થતું જાય;
સર્વ વાતે મૂળે તું સતાવ્યા કરે—રસીલી.

કાન્તિલાલ ઉપર પ્રભાણેનું ગાયન માતો હતો, એવામાં નવનિત
ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો. આકાશમાં તે વખતે સાયંકાળના આછા
અંધકારથી વિશ્વબ્રહ્માંડે એક નવીન દશ્યનો દેખાવ ધારણ કર્યો હતો.

કાન્તિલાલ અત્યારે અત્યંત ચિંતામગ્ન હતો—પોતાના હૃદયના
ભાવમાં મશગુલ હતો; નવનિત તેની પાછળ આવીને ઉભો છે તેની
તેને બિલકુલ ખબર નહોતી. તે પોતાના હૃદયની ઉર્મીઓને ખાલી
કરીને પાછો વિચારમાં પડી ગયો હતો.

નવનિત હસી પડ્યો. તેના હાસ્યથી કાન્તિલાલ ચમકી ઉઠ્યો.
તેણે પાછળ ફરીને જોયું અને કહ્યું:—“ તું મહારી મઝા જુએ છે ?
હું એક ગાયન ગાતો હતો.”

નવનિત:—ઠીક કરતો હતો; પરંતુ પ્રેમની પીડા તહારા હૃદયને
સતાવી રહી છે એ શું સત્ય છે ?

“ ખરી વાત છે, નવનિત ! સમજું અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે.”

“ તું એ સ્નેહ યા પ્રેમને તો જરા પણ માનતો નહોતો. તું તેને હૃદયની દુર્બળતા કહેતો હતો. ”

“ હવે હું સારી રીતે સમજ્યો છું એમ માનીશ નહિ, તો પણ એટલું તો સ્પષ્ટ સમજ્યો છું કે, મ્હારું હૃદય પણ દુર્બળ બની ગયું છે. બુદ્ધિએ મ્હને જે સરલ અને સહજ સુન્દર રસ્તો બતાવ્યો હતો તે રસ્તાનો સુન્દર મુખે-તે અપાર્થિવ સૌન્દર્યે એકંદ્રે સપાટે ચૂરેચૂરો કરી નાંખ્યો છે. ”

“ એમ કેમ થયું ? ”

“ કેમ એમ થયું, એ હું જાણતો નથી; તો પણ એ પ્રમાણે થયું એ ચોક્કસ. ઉપરાંત એ પણ કહું છું કે, મ્હેં જે જે પ્રતિજ્ઞાઓ કરી હતી, તે સર્વને તિલાંજલી પણ આપી છે. જે કદાચ હું મૂર્ખતા ભરેલું કાર્ય કરું તો તું મ્હને ગાળો દઈશ નહિ. કેમ કે, હું ઇચ્છાપૂર્વક કંઈપણ કરતો નથી, પરંતુ પ્રેમના મદમાં મસ્ત થઈને કરું છું. ”

“ પરંતુ ત્હેં અપાંત્રને પ્રેમ અર્પણ કરવાનો ઇરાદો કર્યો છે. આટલા દિવસ સુધી હૃદયને સ્વાધીન રાખીને છેવટે ત્હેં અગ્નિની જ્વાળામાં પ્રાણની આહુતી આપી છે. આપણે જાણીએ છીએ કે, હૃદયપૂર્ણ પ્રેમ ક્યાં અને કેવા પ્રકારનો હોય તે નક્કી કહી શકાય નહિ તો પછી આત્મસંયમ કરવો શ્રેષ્ઠ છે. ”

“ ત્હારી ભૂલ છે. તું પ્રેમનું પૂર્ણ રહસ્ય સમજતો નથી, હું પણ અત્યાર સુધી સમજતો નહોતો; પરંતુ હવે સમજી શકું છું. ”

“ આત્મસંયમ ના કરીએ તો દુઃખી થવું પડે છે. તું જેને આધીન થયો છું-જેને હૃદય અર્પણ કર્યું છે, તેની તરફથી તું આત્મસંયમ નહિ કરે તો ત્હારે માત્ર જ્વાળાજ્વલ સહન કરવી પડશે. ”

“ જ્વાળા ! હાય, એવું તે કયું હૃદય હશે કે જેમાં કોઈપણ

પ્રકારની જ્વાળા નહિ હોય-ઉન્માદકારી પ્રેમથી પૂર્ણ થયું નહિ હોય; મ્હને હવે એમજ જણાય છે કે, જ્યાં સુધી હું એને મ્હારા બંને નેત્રાથી જોઈ ના શકું ત્યાં સુધી બધું બ્યર્થ છે.”

“ત્હારી બધી દુનિયા પારની વાતો છે.”

“હું પણ દુનિયા પાર પહોંચ્યો છું.”

“ત્હારે જી છે, તું ત્હારો પ્રેમ એને અર્પણ કરીશ તો સુખી થઈશ.”

“આ સધળાં તરવો સંબંધી આપણે બંને હૃદયેશાં વિભિન્ન મતના છીએ. હું એમ ધારતો હતો કે, આ વખતે હું પ્રેમી થયો છું-આ વખતે બંને એક મતના થઈશું. પરંતુ મ્હારા કમનસીબે એ પ્રમાણે ના બન્યું. ત્હારો અને મ્હારો પ્રેમ જુદા જુદા પ્રકારનો છે.”

“કેવી રીતે ?”

“ત્હારો પ્રેમ માનસિક છે, મ્હારો પ્રેમ દૈવી છે.”

“એ કેવી રીતે ?”

“ત્હારી પ્રેમની પ્રતિમા માટીના પૂતળાની બનાવી તેના ઉપર રંગ કરી, તેમાં પ્રાણની પ્રતિષ્ઠા કરી છે; જ્યારે મ્હારા પ્રેમની પ્રતિમા સશરીરે સ્વર્ગમાંથી ચાલી આવેલી છે. મ્હેં તેનો પ્રયત્ન કે વિચાર કર્યો નથી-એની મેળેજ આવી છે.”

“તું શું કહેવા માગે છે તે હું સમજી શકતો નથી. ત્હારામાં તર્કશક્તિનું પ્રમાણુ વિશેષ છે. તું જે વખતે જે મત ચક્ષવવા માગે તે સંબંધી પૂરતાં પ્રમાણુ રજી કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. પરંતુ હું એને પ્રેમ નહિ કહેતાં બીજું ઉપનામ આપવા માગું છું.”

“કયું ?”

“હું એને “અનલ આકર્ષણ” ઉપનામ આપું છું.”

“કેવી રીતે ?”

“ એ અનલ આકર્ષણથી પતંગીયું બળીને લખ્મ થઈ જાય છે. એ અનલ આકર્ષણથી જીવ બળી જાય છે. એ જાણે જીવાત્માની દગ્ધ સ્મૃતિ છે. ”

“ હોઈ શકે; હવે હું ત્હારી વાત અમાન્ય કરવાનો નથી. પ્રેમનો મત એક થશે તો કોઈ દિવસ પુનર્જન્મ અને કર્મફળ પણ માનીશ. ”

“ નક્કી માનવાં પડશે. ”

“ એમાં કંઈ શક નથી. એ પ્રેમની પીડાથીજ પહેલાંના કાન્તિલાલે આજ તેનું નવીન સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. ”

“ ખરેખર તું તેને અત્યંત પ્રેમથી ચાહે છે ? ”

“ જો મ્હારું હૃદય ચીરીને બતાવી શકતો હોત, તો હું તેમ કરીને તને બતાવી દેત. ”

“ હવે શું કરવાનો વિચાર કર્યો છે ? ”

“ હું તેને મેળવવા માગું છું. ”

“ અસંભવિત છે. ”

“ કેમ અસંભવિત છે ? ”

“ તે વિધવા છે. ”

“ સંધવા હોત તો શું થાત ? ”

“ સંધવા હોત તો પણ કંઈ ના થાત. ”

“ ત્યારે ? ”

“ કુમારી હોત તો લગ્ન થાત. ”

“ તું પ્રેમનો પંડિત છે. એક સલાહ પૂછું ? ”

“ શા ? ”

“ પ્રેમની પરિતૃપ્તિ જો કુમારી નહિ હોવાથી ન થાય, અવિવાહિતા નહિ હોવાથી પ્રેમનો પુખ્તરી તેની ઈષ્ટદેવીને મેળવી ના શકે

તો પછી સધવા યા તો વિધવા ઉપર પ્રેમ જન્મેજ કેમ ? તમારો ભગવાન તો કૃપાળુ છે તો પછી આવી અવકૃપા કરેજ કેમ ? સધવા યા તો વિધવા ઉપર મનુષ્યનો પ્રેમ ના જન્મે એવી એકાદ વૃત્તિ મનુષ્યના હૃદયમાં મૂકવાનું તેનું કર્તવ્ય હતું કે નહિ ? જ્યારે તેણે એ પ્રમાણે કર્યું નથી ત્યારે મ્હારે સ્પષ્ટ રીતે સમજવું પડે છે કે, પ્રેમ ગમે તેના ઉપર જનમ્યો હોય પરંતુ પ્રયત્ન કર્યાથી તે અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ”

“ જ્યાં અધર્મ થાય છે ત્યાં પાપ હોય છે, પ્રેમ હોતો નથી. ખરે પ્રેમ તો ત્યાં રહીજ શકતો નથી. ”

“ ત્યારે તેના ઉપર પ્રેમ કેમ જન્મે છે ? ”

“ પતંગીઆઓ દીવામાં કેમ ઝંપલાય છે ? ”

“ મરવાને માટે. ”

“ અમારો ભગવાન અકૃપાળુ નથી; પરંતુ દયાનો સાગર છે. આ સકળ કાર્મોમાં આપણે પોતપોતાનાં કર્મફળો ભોગવીએ છીએ, જન્મજન્માન્તરના કર્મફળો કરીને આપણે પતંગીઆની માફક પ્રેમના અગ્નિમાં બળી મરીએ છીએ. ”

“ ત્હારું રહસ્ય તુંજ સમજી રાખ. ”

“ પ્રયત્ન કરે તો તું પણ સમજી શકે. ”

“ હું માત્ર આ એકજ રહસ્ય સમજી શકતો નથી. ”

“ કયું ? ”

“ ત્હારા પ્રેમનું. ”

“ મ્હારા પ્રેમનું રહસ્ય હું પણ સમજી શકતો નથી. ”

“ હું એક વાતનો વિચાર કરું છું. ”

“ શો વિચાર કરે છે. ”

“ મ્હારો કેટલાક દિવસને માટે ઉત્તર તરફ ફરવા જવાનો વિચાર છે. ”

“ કેમ ? ”

“ દેશ ભ્રમણ કરીને પ્રેમ-દગ્ધ હૃદય શાંત કરવા માટે. ”

“ એ દેશમાં જ શું પ્રેમની શાન્તિ છે ? આત્મસંયમમાં છે. ”

“ એ સધળું ખોટું-મઠું જે સંકલ્પ કર્યો છે, તે હું કાર્યદ્વારા પૂર્ણ કરીશ. ”

“ પરીક્ષાના દિવસો નજીક આવી પહોંચ્યા છે, નકામો મગજ ખરાબ કરીશ નહિ. ”

“ મઠું પરીક્ષાની આશા છોડી દીધી છે. ”

“ ત્હારી દુર્બુદ્ધિ છે ! ”

“ એટલીવારમાં તું નબુમી થઇ ગયો ? ”

“ નસીબને હું માનું છું-પરંતુ પુરૂષ પ્રયત્ન તેની સાથેજ હોય છે. ”

“ અસ, હવે રહેવા દે, ચાલ આપણે નીચે જઈએ ” એમ કહી કાન્તિલાલ ઉઠીને સિડીનાં પગથિયાં ઉતરવા લાગ્યો. નવનિતે પણ તેની પાછળ પાછળ ઉતરવા માંડ્યું.

પ્રકરણ ૬ કું.

કાન્તિલાલનો પ્રવાસ.

ત્યારપછી એક માસ પસાર થઇ ગયો છે; એમ. એ. ની પરીક્ષાના દિવસો નજીક આવ્યા છે. પરીક્ષા આપનાર સર્વ વિદ્યાર્થીઓ રાત્રિદિવસ પરિશ્રમ કરીને અભ્યાસ કરે છે. કાન્તિલાલ પણ પરીક્ષા આપવાનો હતો, પરંતુ અભ્યાસ કરવા ઉપર તેનું બિલકુલ લક્ષ્ય નહોતું. તે હમ્મેશાં ચિંતામગ્ન રહેતો હતો. જન્મજન્માન્તરની સ્મૃતિએ જાણે જાગી ઉઠીને કિશોરીના રૂપમાં તેના સમસ્ત હૃદયને તસ્લિન બનાવી દીધું હતું. અભ્યાસ કરવામાં તેનું બિલકુલ

લક્ષ્ય ચોટતું નહોતું. દશવાર વાંચે તો પણ તેને એક શબ્દ સુધાં
યાદ રહેતો નહોતો.

તેની આવી સ્થિતિ જોઈને નવનિત અત્યંત દુઃખિત થયો.
તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, આ મતલબી મનુષ્યનાં સધળાં કૃત્યો
અદ્ભુત છે. ગમે તેમ હોય, પરંતુ જે દિવસે પરીક્ષા હતી, તે દિવસે
પ્રાતઃકાળથી ધરના ઠાંધ પણ માણસે કાન્તિલાલને જોયો નહોતો.
એક ખીજને પૂછવાથી પણ ઠાંધ જાણી શક્યું નહિ. નવનિતે ધાર્યું
કે, તે હૃદયની ઉત્તેજનાથી—તેમ તેનો પરીક્ષા આપવાનો વિચાર નહિ
હોવાથી ક્યાંય ચાલ્યો ગયો હશે. પરીક્ષાનો સમય હોવાથી તે તેની
કંઈ પણ તપાસ કરી શક્યો નહિ.

પરીક્ષા થઈ રહ્યા પછી એક દિવસ નવનિત કાન્તિલાલને સાસરે
ગયો. તેણે તપાસ કરતાં જે સાંભળ્યું તેથી તે આશ્ચર્યમાં પડી ગયો.
તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, આવો માણસ મ્હેં દુનિયામાં કદાપિ
જોયો નથી—સધળાં કાર્યોમાં હૃદયાર સાહસ કરે છે !

નવનિત કાન્તિલાલનો પરમ મિત્ર હતો, એ વાત ધરનાં સધળાં
માણસો જાણતાં હતાં. કાન્તિલાલની સ્ત્રી સરસ્વતી પણ તે જાણતી
હતી. કાન્તિલાલ જે દિવસે ચાલ્યો ગયો હતો તે દિવસે તે તેની
સ્ત્રીને એક પત્ર લખતો ગયો હતો, તે પત્ર નોકરડીએ લાવીને તેના
હાથમાં આપ્યો.

નવનિતે પત્ર વાંચી જોયો તો તેમાં આ પ્રમાણે લખેલું હતું:—

“ જીવનનો અર્ધો કાળ મ્હેં પસાર કર્યો છે—લગભગ અર્ધાથી
પણ વધારે સમય પસાર કર્યો છે—અત્યારે બધાં ખરાં મનુષ્યો પચાસ
વર્ષ ઉપરાંત જીવતાં નથી; ખરું કહું તો મ્હારા જેવાને માટે એટલા
લાંબા સમય સુધી જીવવું પણ ઉચિત નથી, કેમકે, દૈહિક ઇન્દ્રિયોને
જીવું અને લાંગીટુટી અવસ્થામાં સાથે રાખી જીવ્યા કરતાં, મનુષ્યને

માટે મૃત્યુજ એટલે છે. શાસ્ત્રકારોનો પણ મહારા જેવો મત છે. તેઓ કહે છે કે, પચાસ વર્ષ ઉપરાંત જો કોઈ મરુખ્ય જીવે તો તેણે પછી મરુખ્ય સમાજમાં રહેવું જોઈએ નહિ. “પંચાશોર્ધ્ધમ્ વનમ્ વ્રજેત્” એ સુત્રને અનુસરીને મહેં હવે વનમાં જવાનો વિચાર કર્યો છે.

ખીજું, મહારી અર્ધી ઉમ્મર સુખ-સ્વચ્છંદમાં ગાળીને અત્યારે એક ભયંકર વ્યાધિના પંજમાં સપડાયો છું. એ વ્યાધિને હું બરાબર ‘પાગલની પીડા’નું નામ આપું છું. તેનું ખીજું નામ ‘પ્રિતિનો વ્યાધિ’ યા પ્રેમ ‘છે.

મૂળ વાત એ છે કે, હું અત્યારે પ્રેમરોગથી પીડાઉં છું. એ રોગનું કંઈ પણ ઔષધ નથી. એ રોગના પંજમાં જે એકવાર સપડાય છે, તે ફરીથી મુક્ત થતો નથી. પ્રેમને હૃદયનો શત્રુ કહી શકાય. મહારો ખ્યાલ હવે તું બિલકુલ રાખીશ નહિ. હું પાછો આવીશ કે કેમ, તે નક્કી નથી. જો કદાચ આવીશ તો તો મેળાપ થશે.”

નવનિત પત્ર વાંચી રહ્યા પછી, હસવું કે રડવું તે નક્કી કરી શક્યો નહિ. તો પણ એટલું તો સમજી શક્યો કે, નક્કી એનું મગજ ફરી ગયું છે. ત્યારપછી વિચાર આવ્યો કે, વળી પાછો તે માતર જન્મને પેલી બિચારી અભાગિનીનો ક્યાંક સર્વનાશ નાં કરી નાંખે ? આ બાબતનો યોગ્ય બંદોબસ્ત કરવાનો તેણે વિચાર કર્યો.

કાન્તિલાલની સાસુ સૂરજ ડોશીએ નવનિતને પોતાની રૂમમાં બોલાવીને કહ્યું:—“ભાઈ ! તું મહારા પુત્ર સમાન છે. હું તને જે કંઈ પૂછું તે તું મહારી આગળ શરમ રાખીને છુપાવીશ નહિ. હું જાણું છું કે, તારે અને કાન્તિલાલને ગાઢ મિત્રાચારી છે. તમે બન્ને એક ખીજનાં હૃદયો પારખી શકો છો. તેમનો પત્ર લખવાનો મર્મ પણ તું સારી રીતે સમજી શક્યો હશે. ભાઈ ! તેઓ ક્યાં ગયા છે, તે તું કહી શકીશ ?”

ખરી વાતને છુપાવીને નવનિતે કહ્યું:-“ હું એ સંબંધી કંઈ પણ જાણતો નથી તો પણ પત્રના ભાવ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે, તે કોઈ-”

આટલું બોલીને નવનિત અચકી ગયો. કાન્તિલાલની સાસુએ જાણ્યું કે, મ્હારી આગળ સધળા વાત ખુલ્લી રીતે કહેવાને તે અચકાય છે, તેથી તેમણે ફરીથી કહ્યું:-“ ભાઈ નવનિત ! હું ત્હારી માતા સમાન છું. માતાના મ્હોં આગળ પુત્રે સત્યવાત કહેવીજ જોઈએ; ઉપરાંત જે તેમનો કંઈપણ પત્તો આપણે મેળવી શકીશું નહિ તો વિશેષ હાની થવાનો સંભવ રહે છે, માટે તું કોઈ પણ પ્રકારનો સંકોચ રાખ્યા સિવાય સત્ય વાત જણાવે તો સાહે. ”

નવનિત નિરૂત્તર બેસી રહ્યો.

સૂરજ ડોશાંએ ફરીથી કહ્યું:-“ અમે પહેલેથી આ વિષયમાં એટલું તો જાણીએ છીએ કે, ચરિત્રહીન કાન્તિલાલ કિશોરીના અપ્સરા સમાન રૂપમાં મુગ્ધ થયા હતા અને તે રૂપની તીવ્ર જ્વાળામાં ઝંપલાવા ખાતરજ તેની તપાસમાં ચાલ્યા ગયા હોય તેમ લાગે છે. એ સંબંધી તેમણે ત્હને કશું કહ્યું નથી ? ”

“ ના. ”

“ પરંતુ અમે એજ પ્રમાણે માનીએ છીએ. જે કિશોરી આપણે ત્યાં આવી હતી, તેના સૌન્દર્યમાં તેઓ પાગલ બન્યા હોવા જોઈએ. ”

“ કદાચ બની શકે-મ્હને તેનો આત્મીય ધારી તે વાત કદાચ મ્હારાથી સંપૂર્ણ રીતે તેણે છુપાવી પણ હોય. ”

“ તું એક ધખત તપાસ કરાવ કે તેઓ ત્યાં ગયા છે કે નહિ ? ”

“ ક્યાં ? ”

“ એ કિશોરીનું જે ગામમાં ધર છે ત્યાં. ”

“ એ ગામથી તે તદ્દન અજાણ્યો છે. શું કહીને તે ત્યાં આગળ

જાને ઉભો રહેશે ?”

“એ કાંઈ કહી શકાય નહિ, પરંતુ તપાસ તો કર; નહિં તો તે કિશોરીનો પણ સર્વનાશ થઈ જશે.”

“મ્હારાં ભાભી આ સંબંધી શું કહે છે ?”

“આ પ્રમાણે બનશે તે બિચારી મ્હારી સરસ્વતી પહેલેથી જાણતી હતી.”

“ત્યારે તેઓ સાવધાન કેમ થયાં નહિ ?”

“સાવધાન થઈને શું તેમને વચ્ચના છેડે બાંધી રાખે ?”

“પ્રયત્નોદ્વારા સ્વામીને પોતાને વશ રાખવામાં રમણીઓ કુશળ હોય છે.”

“ભાઈ ! તું નાહકનો મ્હારી પુત્રીનો વાંક કાંદીશ નહિ. એ બિચારી શું કરે ? જે પોતે પોતાનું હિત ના સમજે અને કુમારો જાય તેને એ બિચારી શી રીતે અટકાવી શકે ? અમારું નસીબ ફૂટેલું તે અમને આવો રૂપાળો જમાઈ મળ્યો.”

“આ પ્રમાણે બનશે તે તેઓ શી રીતે સમજી શક્યાં હતાં ?”

“એ કાંઈ જણાયા સિવાય રહે ખરું કે ?”

“કિશોરીનો પણ એવોજ ભાવ હતો ?”

“ના. કાન્તિલાલ પાસે આવતા ત્યારે તેની આંખોમાંથી અગ્નિ વરસતો હતો. તે આંખો જાણે એવોજ ભાસ કરાવતી હતી કે, હું તમને બાળીને ખાખ કરી નાંખીશ—તમને પ્રતિહિંસાના અગ્નિમાં બાળી મૂકીશ. આટલા માટે હું અનેક દિવસોથી તમારી શોધમાં હતી પરંતુ તમારો મેળાપ થતો નહોતો, તેથી હું શાન્ત બેસી રહી હતી. હવે જ્યારે તમને શોધી શકી છું તો પછી છાડવાની નથી.”

“એ શું ?”

“સત્ય વાત છે. મ્હારી સરસ્વતીને એવોજ ભાવ માલૂમ પડ્યો હતો.”

“ અને કાન્તિલાલ ? ”

“ કાંઈ એક મોટો માણસ ગુસ્સે થયો હોય અને ગરીબ માણસ જેમ તેનો કૃપાભિખારી હોય, તે પ્રમાણે કિશોરીની લાલચોળ આખ્યો સ્થામે કાન્તિલાલ ઉભો રહેતો હતો. ”

“ એ સમયે તમણે કેવી રીતે જાણ્યું ? ”

“ એક દિવસ ખખર મળતાં તેણે છુપાઈને જોયું હતું. ”

“ ત્યારે કિશોરી અને કાન્તિલાલનો હમ્મેશાં આ પ્રમાણેનો મેળાપ થતો હતો ખરું ? ”

“ ના—કાંઈ દિવસ અલ્પ ક્ષણને માટે અચાનક મેળાપ થઈ જતો હતો. પરંતુ કિશોરીનું મન પાપી હોય એવું કંઈ પણ જણાતું નહોતું. ”

“ હવે શું કરીશું ? ”

“ જે લાઈ નવનિત ! મ્હારી છોકરી નસીબ ઉપર આધાર રાખીને સમજી સહન કરતી જાય છે. તેના જીવનમાં સ્વામીનો અનાદર આ કંઈ પહેલવહેલો નથી. એ સંબંધીની સમજી બાતમીઓ મ્હને મળેલી છે. ”

“ તે તો હું પણ જાણું છું. ”

“ કિશોરીનું ગામ કયું ? ”

“ માતર. ”

“ આપણે માણસ મોકલીને ત્યાં તપાસ કરાવરાવીએ તો. ”

“ સારું. પરંતુ હમણાં મ્હારાથી દશઆર દિવસ સુધીમાં જવાય તેમ નથી. ”

“ તું જવાનો હોય ત્યારે મ્હને સાથે લેતો જજે. ”

“ તમારે ત્યાં આવીને શું કામ છે ? કિશોરી બાળવિધવા અને કુલ લલના છે. આ સમજી વાત સાંભળી તે આત્મહત્યા કરશે, ”

અથવા તો ગામના બીજા કોઈ સાંભળશે તો તેને માથે મિથ્યા કલંકારોપ થશે. ”

“ બાઈ ! મહેં ત્હારા કરતાં ઘણી દીવાળીઓ જોઈ છે. એ સંબંધી અમે સ્ત્રીઓ જેટલું સમજી શકીએ એટલું તમે પુરૂષો સમજી ના શકો. ત્હારે બહીવાનું કંઈપણ કારણ નથી. ”

“ હું જઈ આવીશ તો નહિ ચાલે ? ”

“ ના, એતો સ્ત્રીઓનું હૃદય સ્ત્રીઓજ જાણી શકે. ”

“ ઠીક ત્યારે રજા લઉં છું. જતી વખતે તમને સાથે લેતો જઈશ ”

“ વારં. ”

નવનિત વિદાય થયો. સૂરજડોશીએ જઈને સમસ્ત હકિકત તેમની પુત્રીને જણાવી. સરસ્વતીએ વસ્ત્રના છેડાવડે અશ્રુઓ દોહતાં દોહતાં કહ્યું:—“ બાવીનો વેગ પ્રમળ હોય છે. તેની ગતિ અટકાવવાનું કોઈ મનુષ્ય સાહસ કરી શકતું નથી. ”

પ્રકરણ ૭ મું.

કાન્તિલાલ અને કિશોરી.

શાસ્ત્રી મહાશય પોતાની પત્ની અને પુત્રીને લઈને માતર આવી પહોંચ્યા. તેમને ઘેર આવેલા સાંભળી આખા ગામમાં એક ભારે ચર્ચા ચાલી રહી. કોઈ કહેવા લાગ્યું કે, એમણે ખૂન તો કરેલું જ પરંતુ સિક્કારસના બળથી ન્યાયાધિશે તેમને છોડી મૂક્યા છે. કોઈ વળી એમ પણ કહેવા લાગ્યું કે, કેવો ભયંકર પુરૂષ ! પાકો બદમાશ ! બિચારા બલા માણસનું નજીવા પૈસાને ખાતર ખૂન કર્યું હતું, તો પણ છુટી જવું યા જેલમાં જવું એ વકિલના હાથમાં છે. કોઈ કોઈ તો શાસ્ત્રી મહાશયને ફાંસીએ ચડેલા ના જોઈ અત્યંત દુઃખથી

ઈંગ્રેજ અદાલતો ઉપર ભયંકર દોષારોપ મૂકવા લાગ્યા. ‘અનેક જણાઓ સ્પષ્ટ બોલવા લાગ્યા કે, ઈંગ્રેજ અદાલતોમાં મુકદ્દમા વેચાય છે—ખરા ગુન્હેગારને સજા થઈ નહિ—આવું ભયંકર ખૂન કરીને છુટી ગયો. પડોશમાં ચાલતી ચર્ચાનો સહજમાં અંત આવ્યો નહિ. ચર્ચા સંપૂર્ણરૂપે શાસ્ત્રી મહાશયની વિરુદ્ધ ચાલતી હતી. દેવમંદિરમાં, બજારમાં, પાણી ભરવાના કૂવા ઉપર, ગામના ચોરામાં, સધળે ઠેકાણે એજ ચર્ચા ચાલી રહી હતી.

કિશોરી અને તેની માતા કોઈ પણ પડોશીને ત્યાં બેસવા ઉઠવા જતાં નહોતાં; જ્યાં જાય ત્યાં રામશંકરનીજ નિંદા ચાલી રહી હોય. નિંદા કેમ થતી હતી, શાની થતી હતી, તે સમજવાનો ધરાદો થાય તો પણ સમજી શકાતી નહોતી.

શાસ્ત્રી મહાશયનો પણ અનેક જણાઓ તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા. તેઓ સમજ્યા કે, મ્હારી ગરીબાઇજ આ ચર્ચાનું મૂળ કારણ છે. જો મ્હારી પાસે પૈસા હોત તો તેઓ મ્હારાં યશોગાન માત. પારકી વાતોથી આપણું કંઈ નુકશાન થતું નથી એમ ધારી તેઓ શાન્ત રહ્યા; પરંતુ ગરીબાઇનું દારૂ કષ્ટ તેમના હૃદયમાં અત્યંત સાલવા લાગ્યું. ઘેર આવી લગભગ પંદરેક દિવસ રહીને પોતાના ગામમાં યા આસપાસનાં ખીજાં ગામોમાં પોતાની આજીવિકાનો—નિર્વાહ કરવા જેટલી ઉપયુક્ત નોકરીનો—તપાસ કરવા છતાં જ્યારે કાંઈ મેળવી શક્યા નહિ ત્યારે મુંઝાઈથી લાવેલા પેલા બલામણુ પત્રને લખને તેઓ ખેડા જીલ્લાના કલેક્ટર સાહેબના હેડ-કચાર્ક પાસે ગયા.

હેડકચાર્ક સાહેબે પોતાના નામ ઉપર લાવેલો બલામણુ પત્ર જોઈ તેમનો સારો આદરસ્તકાર કર્યો. તેમણે આહારાદિ કાર્યોમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી કહ્યું:—“મહાશય ! શું આપ નોકરી કરવાની

ધ્રુમિછા રાખો છો ? આ ખાતામાં મહારા હાથ નીચે બહુ થોડુંજ કામ રહે છે. ”

શાસ્ત્રી મહાશય:—“ હું અત્યંત ગરીબ છું. મહારે એક વિધવા પુત્રી અને પત્ની છે તેમને માત્ર ખવરાવવા પીવરાવવા જેટલું સાધન કરી આપશો તો બસ છે. ”

“ આ ફાગણ માસ છે—અત્યારે અમારે ત્યાં એટલું બધું કંઈ કામકાજ નથી. તમે શ્રાવણ માસમાં આવો તો કંઈ સવડ થઈ શકે. ”

“ આજે ખાવું શું, તેનો પણ જેને વિચાર કરવો પડે છે તે શ્રાવણ માસ સુધી શું ખાઈને થોભી શકે ? ”

“ તમારી આર્થિક અવસ્થા ઘણી શોચનીય છે એ સાંભળીને મહને ઘણું લાગી આવે છે. મહારા લાઘ્યે પણ ઘણો આગ્રહ કરીને લખ્યું છે, પરંતુ આપને અત્યારે શું કામ સોંપવું તે મારા ધ્યાનમાં આવતું નથી. ”

“ હું ગરીબ બ્રાહ્મણ છું. આપનો આશ્રિત છું મહારો નિર્વાહ થાય એવી કંઈ પણ સવડ કરી આપશો તો ઇશ્વર તમારું કલ્યાણ કરશે. ”

“ આપને હું મહારી પાસેથી જે કંઈ બની શકે તે આપું છું, તે લઈ અત્યારે તો તમે ઘેર જાઓ, પછી હું તમારે માટે સવડ કરીને જરૂર એક પત્ર લખીશ. ”

“ આપના આગ્રહથી ભલે એમ કરીશ; પરંતુ આપના દાનથી મહારો ગરીબ સંસાર કેટલા દિવસ ચાલશે ? અમે ત્રણ જણાં ખાનારા છીએ. ”

“ હું આપને માટે મહારા ઉપરી પાસેથી મંજૂરી માંગીશ અને જો તે મંજૂરી પાસ થઈને આવશે તો જરૂર આપને પત્ર લખીને અહિંયાં બોલાવી લઈશ. ઇશ્વર કરશે તો એકાદ બે માસમાં

મંજુરી આવ્યા સિવાય રહેશે નહિ. ”

“ હું ઇશ્વર પાસે એજ અરજ કરું છું કે આપ સહપરિવાર હમ્મેશને માટે સુખી રહો. આપના જેવા ગરીબનું દુઃખ જાણનાર મનુષ્યો દુનિયામાં ખુબ થોડા હોય છે. ”

એજ પ્રમાણે અન્ય હેડક્લાર્ક સાહેબે રામશંકર શાસ્ત્રીને દશેક રૂપિયા આપીને બીજે દિવસે ઘેર મોકલી દીધા અને થોડા દિવસમાં તેમના ઉપરી તરફથી મંજુરી આવતાં તેમને તરત પત્ર લખીને બોલાવી પોતાના હાથ નાચે રોકી દીધા. શાસ્ત્રી મહાશયે હેડક્લાર્ક સાહેબને અંતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપીને પોતાના કાર્યનો ચાજ સંભાળી લીધો.

ત્યારપછી બીજા થોડાએક દિવસો પસાર થઈ ગયા. એક દિવસ સાયંકાળે કિશોરી તળાવ-ઉપરથી કપડાં ધોઈને કમળાની સાથે ઘેર આવતી હતી એવામાં ગામના ચોરા આગળ રસ્તાની બાજુએ એક વ્યક્તિને જોઈને તે ચમકી ઉઠી.

જેને જોઈ કિશોરી ચમકી ઉઠી તે કાન્તિલાલ હતો. કાન્તિલાલ હાથમાં હેન્ડએગ લઈને ઉતાવળો ઉતાવળો ચાલ્યો જતો હતો. તેણે કિશોરીને જોઈ નહોતી. તે ઘણે દૂરથી ચાલ્યો આવતો હતો, એવું તેના પરસેવાથી ભીંજાએલાં કપડાં અને પરિશ્રમથી લાલચોળ થઈ ગયેલા મોં ઉપરથી સ્પષ્ટ માલુમ પડતું હતું.

કિશોરીએ જોયું કે કાન્તિલાલ થોડેક દૂર જઈ જરા અચકાઈને ઉભો રહ્યો ત્યારપછી સ્હામેથી આવતા એક માણસને તેણે પૂછ્યું કે, “ રામશંકર શાસ્ત્રીના મકાને ક્યા રસ્તે થઈને જવાશે ? ”

જેને એ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો હતો, તે મનુષ્યે ખતાવ્યું કે, “ આ જે પીંપળો દેખાય છે તેની પાસેજ તેમનું મકાન છે. આપ ક્યાંના વતનીરો ? ”

કાન્તિલાલ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર નહિ આપતાં ઉતાવળે પગલે ચાલ્યો ગયો તૈથી તે પુરૂષ તેની ગૃહસ્થાંધ વિરૂદ્ધ પોતાના મનમાં બબડતો બબડતો પોતાને કામે ચાલ્યો ગયો.

કિશોરી કમળાની સાથે ચાલવા લાગી. કમળાનું મકાન પહેલું આવતું હોવાથી તે પોતાના મકાનમાં ચાલી ગઇ. પછી કિશોરી ચાલતાં ચાલતાં વિચાર કરવા લાગી કે, “કાન્તિલાલ કેમ અમારે મકાને આવ્યો હશે ? અમારે ત્યાં આવવાનું એને શું પ્રયોજન હશે ? તેણે અમારા ઉપર યથેષ્ટ ઉપકાર કર્યા છે ખરા; પરંતુ તે અહિંયાં શું ધારીને આવ્યો હશે ? તેની નજર મ્હને સારી લાગતી નથી, તેના મનમાં નક્કી કંઈ નીચ ધરાદો હોવો જોઈએ ?”

વિચાર કરતી કરતી કિશોરી ઘેર આવી પહોંચી અને આરણ્ય-માંથી પ્રવેશ નહિ કરતાં, તેની કાઠીના ધરમાં થઇને પાછલે આરણ્યથી ધરમાં આવી.

બ્રહ્મરત્ની ઓશરી અને રસોડાની વચ્ચેમાં સાદીનો આંતરો કરવામાં આવ્યો હતો. તે આંતરની પાસે હાથમાં ધોએલાં કપડાં સહિત કિશોરીએ ઉભી રહીને જોયું તો, કાન્તિલાલ આવીને આરણ્ય પાસેના ઓટલા ઉપર બેઠો હતો, અને પોતાની માતા તેને અત્યંત સત્કાર પૂર્વક બેસાડીને, હાથ પગ ધોવાનું પાણી આપી, પાસે ઉભી ઉભી વાતચિત કરી રહી હતી.

કાન્તિલાલ જોઈ કિશોરીની માતા સાથે વાતચિત કરતો હતો; પરંતુ તેનાં બંને નેત્રો આખા ધરમાં જણે કાઠને શોધી રહ્યાં હતાં. તે નેત્રો કાઠને શોધતાં હતાં તે કિશોરી સહજમાં સમજી ગઇ. એ સ્વધર્મ સમજવામાં સ્ત્રીઓ બધી ચાલાક હોય છે. પચીસ વર્ષના પુરૂષ જે ના સમજી શકે તે દસ વર્ષની બાલિકા અનાયાસે સમજી શકે છે. તે દષ્ટિનો અર્થ એવો હતો કે, જેને જોવાને માટે આદરો

અધો પરિશ્રમ કરી-માથાનો પરસેવો પગે લ્હોપીને અહિં આવ્યોહું, તે ક્યાં છે ? ક્યાં છે તે કિશોરી ! ?

કિશોરીના હૃદયનો એક પ્રકારનો યુગ્મએલો અગ્નિ એકાએક સતેજ થઇ ગયો. તેની આંખોમાંથી અગ્નિ વરસવા લાગ્યો. તેને હવે મનમાં એમજ લાગ્યું કે, મને જે દુઃખ અને કષ્ટ પડે છે તે સઘળું જાણે કાન્તિલાલને લીધેજ પડે છે. આટલી ન્હાની ઉમ્મરમાં તેને રજગતી મૂકીને તેના સ્વામીદેવતા ચાલ્યા ગયા છે, તે પણ જાણે કાન્તિલાલનેજ લીધે. તે પાપાત્મા-ચિરશત્રુ કાન્તિલાલ આ વખતે પાછો શામાટે આવ્યો ? તેના મનમાં આવો ભાવ કેમ ઉત્પન્ન થયો ? તે કિશોરી પોતે પણ સમજી શકી નહિ. ધડકતે હૃદયે કિશોરી આંતરાની છેક નજીકમાં આવીને, તેની માતા સાથે કાન્તિલાલ શી વાત કરે છે, તે સાંભળવા લાગી.

કિશોરીની માતાએ પૂછ્યું:-“ ભાઈ અમે ગરીબ માણસ છીએ અમને યાદ કરીને શા અર્થે આપને અહિંયાં પધારવું પડ્યું છે ? તમારો ઉપકાર અમે જીવનપર્યંત ભૂલી શકવાનાં નથી. ”

કાન્તિલાલે નમ્રતા પૂર્વક કહ્યું:-“ માણ ! જગતમાં પૈસા લઇને કોઇ જનમતું નથી, તેમ મરતી વખતે પણ કોઇ સાથે લઈ જતું નથી. એ પૃથ્વીની પેંદાશ છે અને પૃથ્વી ઉપરજ રહે છે. પૈસાથી લોકો મ્હોટા કહેવાતા નથી. દયા, માયા, સ્નેહ અને ભદ્રતાથીજ મ્હોટા કહેવાય છે. તમારી પાસે તે યથેષ્ટ છે. ”

કિ-માતા:-“ તમે સારા માણસ છો તેથીજ સહામાને સારું કહો છો. ”

કાન્તિલાલ:-“ હું એક અગત્યના કામસર પડોશના ગામમાં આવ્યો હતો, ત્યાં મ્હેં સાંભળ્યું કે, માતર બહુ નજીક છે-આટલે નજીક આવીને તમને મળ્યા સિવાય જવાનું મ્હને યોગ્ય લાગ્યું નહિ

તેથી અત્રે આવ્યો છું. ”

“ એ તમારા ઉદાર હૃદયની ઉદાર વૃત્તિઓના પ્રતાપ છે. ”

“ શાસ્ત્રી મહાશય ક્યાં છે ? ”

“ તેઓ પરગામ નોકરી કરવાને ગયા છે. ”

“ તમારી પુત્રી ક્યાં છે ? ”

“ તળાવ ઉપર લુગડાં ધોવાને ગઈ છે. ”

કાન્તિલાલના ચિત્તને હવે જાણે સહજ આશ્વાસન મળ્યું. અત્યાર સુધી તે ચંચળ ચિત્તે એજ વિચાર કરી રહ્યો હતો. જો કદાચ કિશોરી તેને સાસરે યા બીજે કોઈ ઠેકાણે ગઈ હશે તો તેનો સમસ્ત પરિશ્રમ-સમસ્ત બાળ ધુળમાં મળી જશે.

ત્યારપછી કિશોરીની માતા કાન્તિલાલને માટે કંઈ આહાર-દિનો બંદોબસ્ત કરવાને માટે ઘરમાં ગઈ. મા દિકરીનો મેળાપ થયો.

કિશોરીની માતાએ પ્રવૃત્ત મુખે કિશોરીને કહ્યું:—“ બહેન ! મુંબાઈથી કાન્તિલાલ આવ્યા છે. ”

કિશોરીએ નિરાશા મૂલક સ્વરે કહ્યું:—“ સારું કર્યું. ”

કિ-માતા:—“ એમના જેવાં જલ્દા માણસ આ દુનિયામાં કોઈ નથી. એમને માટે જમવા કરવાની સારી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. ”

કિશોરી:—“ શી વ્યવસ્થા કરીશું ? હવે ઘીની વાત તો આવી રહી પરંતુ ઘરમાં તેલ અને મીઠું તો છે નહિ ! ”

કિ-માતા:—“ હું પ્રાણુશંકરમાઈને ત્યાંથી લઈ આવું છું. આહા ! આપણે માટે એમણે ફેટલું બધું કર્યું હતું ? આપણી આફતના સમયે જો તેમણે આપણને આશ્રય આપી મદદ કરી નાં હોત તો આપણી શી વડે થઈ હોત ? ”

કિશોરીએ તે સત્ય વાતનો કંઈપણ પ્રતિવાદ કર્યો નહિ. કિ-શોરીની માતા ત્યાં આગળ વૃધારે વાર નહિ શોભતાં તેને દીવો

પ્રકટવાનો કહી પ્રાણશંકરના ઘર તરફ ચાલી ગઈ આ વખતે સાયંકાળ થઈ ગયો હતો.

કિશોરી દીવો પ્રકટીને સૌથી પહેલી તુળશી ક્યારાને સંધ્યા બતાવી આવી. ત્યારપછી તે ઓશરીમાં આવી; પરંતુ બહાર નહિ આવતાં બારણા આગળથીજ દીવો બતાવ્યો.

હાથમાં દીવા સહિત કિશોરીને જોઈને કાન્તિલાલ કંપી ઉઠ્યો. તેણે કહ્યું:—“ કેમ છે ? ”

કિશોરીએ ચમકીને કહ્યું:—“ સાંઈ છે. ”

કાન્તિલાલ:—“ જરા દીવો બહારી પાસે લાવજો મારી એકાદ ચીજ ખાવાઈ છે તે હું શોધી લઉં. ”

કિશોરીએ તેજ સ્થાને ઉભી રહીને હાથ લંબાવીને દીવો ધર્યો. પરંતુ દીવાનો પ્રકાશ બરાબર પડતો નહિ હોવાથી તેને જરા આગળ ખસવું પડ્યું એટલે કે, કાન્તિલાલ જ્યાં આગળ ખેડો હતો ત્યાં તેની છેક નજીકમાં જવું પડ્યું. કિશોરીને પાસે આવેલી જોઈ કાન્તિલાલે કહ્યું:—“ મ્હને જોઈને તમે આટલાં બધાં કેમ શરમાઓ છો ? હું તમારે માટે સધળું બૂલી ગયો છું. ”

આ સાંભળી કિશોરીનો હાથ ધ્રુજ્યો અને દીવો પડી ગયો. દીવામાંનું સમસ્ત તેણે કિશોરીના વસ્ત્ર ઉપર ઢળી ગયું. કિશોરી સરકીને આંખોએ ઉભી રહી અને કંઈ પણ ઉત્તર આપી શકી નહિ. કાન્તિલાલે ફરીથી કહ્યું:—“ એક જણને આવી રીતે ધાયલ કર્યા પછી આવી નિષ્કુરતા દર્શાવવી એ ઉચિત કહેવાય કે ? ”

કિશોરીને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો. તે કંઈ બોલવા જતી હતી પરંતુ બોલી શકી નહિ. ક્રોધથી તેનું ગળું રંધાઈ ગયું. તે તેજ વખતે ત્યાંથી ચાલી જવાને તૈયાર થઈ.

કાન્તિલાલે કહ્યું:—“ જુઓ તમારે ચાલી જવું હોય તો જઈ

શકે તેમ છે, હું તમને ઉભાં રહેવાનો અનુરોધ કરી શકું તેમ નથી; પરંતુ તમારું મુખમંડળ નીહાળવાને માટે હું કેટલે દૂરથી આવ્યો છું તેનો તો કાંઈક ખ્યાલ કરો ? હું માત્ર તમારૂં મ્હોં જોઈને તૃપ્ત થાઉં એટલો સમય પણ થોભવાને તમારી આટલી બધી અનિચ્છા કેમ ? ”

ગર્વથી મસ્તક ઊંચું કરી કિશોરીએ હાંફતાં હાંફતાં કહ્યું:—
“ હું હિન્દુ વિધવા છું, મ્હને જોવાને કેમ આવ્યાછો ? હું તમારી કંઈ પણ સગી થતી નથી. મ્હને જોવા આવવામાં તમારો શો સ્વાર્થ સમાયેલો છે ? ”

કિશોરીનાં આ તિરસ્કારયુક્ત વચનો પણ કાન્તિલાલના કાનમાં પંચમના અવાજ સમાન સંભળાયાં. કાન્તિલાલે કહ્યું:—“ જુઓ, જગત્માં કોણ કોનું છે ? ગમે તેવું અજાણ્યું મનુષ્ય હોય તો પણ હાથમાત્રમાં આપણા હૃદયમાં તેની સ્મૃતિ કાયમ રાખતું જાય છે. ત્રાંભળો કિશોરી ! જે તમે મ્હને તમારા હૃદયમાં સ્થાન આપશો તો હું મ્હારું સમસ્ત જીવન મુખમાં પસાર કરીશ, નહિંતો આત્મહત્યા કરી મ્હારા દુઃખનો અંત આણીશ. ”

અભિમાનિ સિંહણની માફક ગરદન વાંકી કરીને કિશોરીએ કહ્યું:—“ તમે અમારી નિરાધાર સ્થિતિમાં અનેક ઉપકારો કર્યા છે તેથી મ્હેં તમારી આટલી વાત સહન કરી છે; પરંતુ સાવધાન ! હવે એક પણ શબ્દ આગળ બોલશો નહિ. ”

કાન્તિલાલ:—“ તમે કૃપા નહિ કરો તો મ્હારે આત્મહત્યા કરવી પડશે. ”

“ ત્યારે તમારા નસીબમાં આત્મહત્યાજ લખેલી હોય તેમ લાગે છે. ”

“ હું તમને ચાહું છું. ”

“ એવું અણુધટું બોલવું એ તમારો અન્યાય છે. ”

“ કેમ ? ”

“ તે વિચારવાનું કામ મ્હારું નહિ પરંતુ તમારું છે. ”

“ મ્હાવા જતાં અપરાધી ઠરાવો, એ કંઈ ઓછો અન્યાય છે ? ”

“ જો તમે મ્હને તમારી પુત્રી સમાન—ભગિની સમાન મ્હાતા હોત તો તે અન્યાય કહેવાત નહિ. ”

કાન્તિલાલ:-“ પુત્રી યા ભગિનીની માફક મ્હાવાનો વિચાર કરે તો ખરો પરંતુ હું હૃદયની ઉર્મીઓ બોધને એ પ્રમાણે મ્હાઇ શકતો નથી. હું તમને મ્હારા પ્રાણ કરતાં પણ વધારે ચાહું છું. ”

“ ત્યારે હું જાઉં છું. ”

“ ક્યાં ? ”

“ મ્હારી ઇચ્છા થાય ત્યાં. ”

“ બસ, ત્યારે તમે મ્હને મ્હાતાં નથી ? ”

“ જાઓ ! જાઓ ! મ્હારે તમને શા માટે મ્હાવા જોઇએ ? ”

“ મ્હારી અત્યંત આજીજી અને હૃદયપૂર્ણ પ્રેમના બદલામાં તમે મ્હને તમારા પ્રેમનું એક યિન્દુ પણ આપશો નહિ ? ”

“ પુનઃ પુનઃ મ્હારી સન્મુખ આ સવળી વાતો બોલીને તમે કશુંક અસ્ત થાઓ છો ? ”

કાન્તિલાલનાં બન્ને નેત્રોમાં આંસુઓ ભરાઈ આવ્યાં. જ્યોત્સ્નાલોકમાં કિશોરી સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકી કે, કાન્તિલાલની આંખોમાંથી અશ્રુઓ નીકળતાં હતાં. રૂદન કરતાં કરતાં કાન્તિલાલે ફરીથી કહ્યું:-“ કિશોરી ! મ્હારી હૃદયપૂર્ણ પિપાસા—હૃદયપૂર્ણ પ્રેમને પગની ઠોકરે મારીને ચાલ્યાં જશો ? હવે હું સમજ્યો કે, પ્રેમના બદલામાં તમે મ્હને રૂદન અર્પણ કરો છો. ”

કાન્તિલાલ એક દિવાનાની માફક ઉઠીને ઉભો થયો. તેની બેઠ

ત્યાંને ત્યાંજ પડી રહી. તે એક ગાંડાની માફક ધરની બહાર નીકળીને ચાલ્યો ગયો. કિશોરી દિંગમૂઠ બનીને ત્યાંને ત્યાંજ ઉભી રહી.

પ્રકરણ ૮ મું.

સૂરજ ડાશી માતરમાં.

જે ભાવે કાન્તિલાલ ચાલ્યો ગયો, જે ભાવે તેની આંખો-માંથી અશ્રુઓ નીકળ્યાં હતાં, તે જોઇને કિશોરી આવાક અને સ્તબ્ધ થઇ ગઇ. તેના હૃદયમાં એક પ્રકારની વિરકતપૂર્ણ પ્રીતિ-ક્રોધની કર્ણાનો સંચાર થયો. તે ત્યાંથી એક ડગલું પણ આગળ જરી શકી નહિ. એક લાકડાની પુતલીની માફક તેજ સ્થાને ઉભી રહી ગઇ.

માણસાંકરને ત્યાંથી દૂધ, ઘી તેમજ તેલ વગેરે લાવીને કિશોરીની માતાએ પાછલે ખારણેથી ધરમાં આવી જોયું તો હજી પણ દીવો પ્રકટવામાં આવ્યો નહોતો. માતાએ પુત્રી ઉપર સહજ ક્રોધે બરાદને કહ્યું કે-“ કિશોરી ! ”

કિશોરીને તે વખતે જ્ઞાન આવ્યું. તેણે ઉતાવળે પગલે ધરમાં પ્રવેશ કર્યો. માતાએ કહ્યું:-“ હજી દીવો પ્રકટયો નથી ? ”

“ દીવો પ્રકટાવીને સંધ્યા ખતાવી દીધી છે. ”

“ ત્યારે એટલીવારમાં તે છુઝાઇ કેમ ગયો ? ”

કિશોરીએ ખરી વાતને છુપાવી દેધને કહ્યું:-“ પવનથી છુઝાઇ ગયો. તેમ ફરીથી પ્રકટવાનું પ્રયોજન નહિ જણાતાં પ્રકટયો નથી. ”

“ કાન્તિલાલ-મોટા માણસ-મિયારા અંધારે ખેસી રહ્યા છે ? ”

“ ના, તેઓ તો નથી. ”

“ ક્યાં ગયા ? ”

“ મ્હને માલુમ નથી. ”

“ તેમણે કંઈ કહ્યું નથી ? ”

“ ના. ”

કિશોરીની માતા હાથમાંની જાણીને રસોડામાં મૂકી આવી પુત્રીને દીવો પ્રકટવાનું કહી પોતે કાન્તિલાલની તપાસ કરવાને ગઈ. તેણે ઓશરીમાં આવીને જોયું તો, શેતરંજી ઉપર તેની ઐગ પડી રહી હતી; પરંતુ તેના બુટ અને છત્રી નહોતી. આ દૃશ્ય જોઈને તે આશ્ચર્ય થઈ ગઈ. અત્યારે રાત્રિના સમયે બુટ અને છત્રી લઈને કાન્તિલાલ ક્યાં ગયા હશે ? કદાચ રાતનો વખત હોવાથી બુટ પહેરી બીચ; પરંતુ છત્રી શા માટે લઈ ગયા હશે ?

ત્યારપછી બંને મા દીકરી ઘણીવાર સુધી કાન્તિલાલના આગમનની રાહ જોઈ બેસી રહ્યાં; પરંતુ કાન્તિલાલ પાછો ફર્યો નહિ. તેઓ જોતી રાહ જોતાં હતાં તે તો આવ્યો નહિ; પરંતુ રામશંકર આવી પહોંચ્યા. કિશોરીની માતાએ તેમને કાન્તિલાલના આગમનની વાત કહી સંભળાવી; તેમણે પણ તેની ઘણા સમય સુધી રાહ જોઈ; પરંતુ કાન્તિલાલ આવ્યો નહિ. કિશોરી પિતાના આગમનથી ખુશ થઈ, પરંતુ કાન્તિલાલના અત્યાચાર રૂપી અમિતી તેનું હૃદય બળી જતું હતું. રાત્રિના લગભગ બેઐક પ્રહર વાત્યા આદ તે બિજાનામાં જઈને સૂઈ રહી.

કિશોરીને નિદ્રા આવી નહિ. તે ઘણા સમય સુધી બિજાનામાં પડીને પાસાં ફેરવ્યા પછી ઊંચે બેસી જઈને જોઈ રહી. તે ધારતી હતી કે કદાચ નૈશ પ્રકૃતિ તેના બળતા હૃદયને કાંઈક શાન્ત કરશે—અભાગિનીની, એજ આશા હતી.

કિશોરીનું હૃદય એક અપૂર્વ ચિંતા—સ્મૃતિના મર્મથી ડંખાયું હતું. તે વિચાર કરતી હતી કે, “ હું વિધવા—સ્વામીહીના છું, મ્હારા

ઉપર કાન્તિલાલનો આટલો અધો અત્યાચાર કેમ ? તેમણે અમારા ઉપર અત્યંત ઉપકારો કર્યા છે, મ્હારા પિતાને જ્વલમાંથી મુક્ત કરાવ્યા છે, તો પણ મ્હારી પાસે આવીને એ રડી જાય કેમ ?

કાન્તિલાલને જ્વેતાંજ મ્હને ગુસ્સો ઉત્પન્ન થયો હતો. મ્હને જાણે એમજ લાગ્યું હતું કે કેટલાયે દિવસોથી તે મ્હારો સર્વનાશ કરવાને કર્યા કરે છે. કાન્તિલાલ મ્હારી કૃપાનો ભીખારી છે; પરંતુ તેને જોઈને મ્હારું હૃદય કેમ જળી જાય છે ? મ્હારી ધારણા એવી છે કે, તેના હૃદયમાં આવો નીચ આશય હોવાથીજ તેને જોઈને મ્હને ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. એનું પરિણામ શું આવશે ? તે રડીને દીવાનાની માફક ચાલ્યો ગયો, તે ઉપરથી તેનું મન સ્વસ્થ હોય તેમ લાગતું નથી. આહા ! તેના નસીબનો વિચાર કરતાં મ્હને ઘણું લાગી આવે છે. કેવી સરસ તેની પત્ની છે, સુવર્ણ સમાન પુત્ર છે, તેની આવી દુર્દશા કેમ થઈ હશે ! ?”

વિચાર કરતાં કરતાં કિશોરી દિલગીર થઈ ગઈ. તે જારીએથી ખસીને ઝિઝાનામાં આવી પડી. અનેક સમય સુધી વિચાર કરતાં કરતાં તેનું હૃદય અત્યંત ઉત્તેજિત અને ત્રાસદાયક થઈને જોરથી ધડકવા લાગ્યું.

વળી પાછી તે વિચાર કરવા લાગી કે—“ કાન્તિલાલ—પાપાત્મા કાન્તિલાલ જે પ્રમાણે ઉન્મત્ત બની ચાલ્યો ગયો તે ઉપરથી તો તે કોઈ પણ પ્રકારે મ્હારો સર્વનાશ કર્યા સિવાય નહિ રહે. તે મ્હોટો માણસ છે, તેની પાસે પૈસા પણ છે; કદાચ તે માણસાં એકાં કરીને મ્હને ફસાવશે તો કોણ મ્હારી રક્ષા કરશે ?”

તેની આંખોમાંથી અશ્રુઓ નીકળવા લાગ્યાં. તેણે દીન સ્વરે કહ્યું:—“ સ્વામી ! હૃદયેશ્વર ! તમે મ્હારો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા છો, પરંતુ મ્હારી દુર્દશા જોઈ શકતા નથી ? તમારા તે અતિ પવિત્ર

પ્રેમમુખને હૃદયમાં રાખીને મહા કળે આ અસાર સંસારમાં દિવસો ગુળરૂં છું, તેમાં વળી હવે દાનવની પ્રખર દષ્ટિએ પડી છું. તે હવે તેની માયા જાળનો વિસ્તાર કરે છે—તેની આંખોનાં અશ્રુઓ દ્વારા મ્હારી આંખોમાંથી અશ્રુઓ કઢાવવા માગે છે, તમારા પ્રેમની કૃપાથી તેમાં પણ કદાચ આત્મસંયમ કરી શકું; પરંતુ જો તે કદાચ તેના દાનવી બળનો વિકાસ કરે, જગ કપટ કરી મ્હારું હરણુ કરે ત્યારે મ્હારી રક્ષા કેાણુ કરશે. પ્રભુ ! મ્હારા હૃદયમાં શક્તિ આપો. તમારા કર્ણ પ્રેમથી મ્હારું હૃદય પૂર્ણ રાખજો કે જેથી હું આત્મ સંયમ કરવાની શક્તિ ધરાવી શકું—દાનવના બળતા અગ્નિમાં ભગ્નિ-ભૂત થઈ ના જઈ.”

દિગ્વધૂના અંગને કંપાવીને પવન બહાવા લાગ્યો. કોઈ દૂરના ખીલેલા કુસુમના પરિમલે આવી કિશોરીની પર્ણકુટીને સુગંધમય બનાવી દીધી. કિશોરીના કાનમાં કોઈ એક અગ્નણી અંસરીની અગ્નણી રાગણીથી અનંત ગાન સંભળાવા લાગ્યું. કિશોરી નિદ્રાધીન થઈ ગઈ. નિદ્રામાં તેને સ્વપ્ન આવ્યું કે, એક દિગ્વ્ય શાન્ત જ્યોતિર્મય પુરૂષ આવીને તેને અભયદાન દેવા લાગ્યો કે, “ત્યારે બહીવાની કંઈ પણ જરૂર નથી. હું દુષ્ટોને દમન અને શિષ્ટોનું પાલન કરી શકું છું. હું અધર્મના રાજ્યનો નાશ કરીને, ધર્મનું રાજ્ય સ્થાપી શકું છું. હું ક્ષુદ્રમાં પણ ક્ષુદ્ર છું અને જગતમાં અનેક પ્રકારના અવતારો લઈ શકું છું. સમસ્ત જગત મ્હારા અવતારત્વનો આભાસ છે. મ્હને યાદ કરતાંજ હું આવું છું. પૃથ્વીએ પાપ ભારથી આક્રાંત થઈ જઈને મ્હને બોલાવ્યો હતો, ત્યારે હું તેજ પ્રમાણે પૃથ્વી વ્યાપી શક્તિ ધારણુ કરી, અવતર્યો હતો. જેને માટે મ્હને બોલાવવામાં આવ્યો હોય—જેવું પ્રયોજન હોય તેવુંજ સ્વરૂપ ધારણુ કરીને હું અવતાર લઉં છું. મ્હોટામાં મ્હોટી ચીજથી તે એક અણુ પર્યંત સર્વ-

ત્રમાં મ્હારો વાસ છે. ઘેરેઘેર મ્હારો અવતાર છે. આ વખતે પાપીના પાપના આકર્ષણે હુંજ તેની વાસનાનો વનિહ, પ્રાર્થિત પદાર્થ થઇને દેખા દઇશ. જે મ્હને જે ભાવે યાદ કરે-જે કાર્યને માટે મ્હારી મદદ માગે તેજ પ્રમાણે હું તેને મ્હારું દર્શન દઉં છું. તું શું મ્હને ઓળખી શકતી નથી ? ”

કિશોરીએ સ્વપ્નના મોહમાં, ઘોર નિદ્રામાં નજર કરીને જોયું તો સાક્ષાત્ પરમાત્માની મૂર્તિ જાણે તેની સન્મુખ આવીને ખડી થઇ હતી.

સ્વપ્નમાં કિશોરીએ કરુણાજનક વિલાપ કરીને કહ્યું:—“ આટલા દિવસ સુધી તમે મ્હને કેમ દર્શન દીધાં નહોતાં ? હું તમને જોયા સિવાય રહી શકતી નહોતી. ”

તે મૂર્તિએ મધુર સ્વરે કહ્યું:—“ કિશોરી ! હું જે દેશમાં છું તે દેશમાં પાર્થિવ માયા-મમતાનું આકર્ષણ નથી. તું આ દેશમાં રહીને પણ જે કદાચ સંયમ સાધનાના-પૂણ્યના આકર્ષણે ઓગાવી શકે તો, હું ના આવું એમ અને નહિ. તું પૂણ્યવતી છે-અન્ય વિધવા-ઓની માફક ત્હેં પણ ઇન્દ્રિયો ઉપર જય મેળવ્યો છે; લેથીજ આવ્યો છું, હવે જવાનો નથી. ”

સ્વપ્નું પુરું થઇ ગયું. પરમાત્માની જ્યોતિ અદ્રશ્ય થતાં તે રડી પડી; દુઃખથી તેની નિંદ્રા ઉડી ગઇ. તેણે આંખો ઓઢીને જોયું તો પ્રાતઃકાળ થયો હતો. પક્ષીઓ ‘કય’ ‘કય’ કરતાં બારણા આગળ પડેલા આહારાદિની તપાસમાં મગ્ન થયાં હતાં.

કિશોરી બિજાનામાં ઉડીને બેઠી થઇ. તેના હૃદયમાં સ્વપ્નની વાત તરી આવી. કેટલા દિવસ પછી ક્ષણ માત્રને માટે સ્વપ્નમાં દર્શન દઇ ચૈતન્ય કરીને તેઓ ક્યાં ગયા ! ? આ દાસીને જ્યારે યાદ કરી છે ત્યારે જતા કેમ રહ્યા ? કિશોરીના બન્ને ગાલો ઉપરથી અશ્રુઓ સરી પડતાં હતાં. તેણે મનમાં મનમાં કહ્યું:—“ આવું મિથ્યા

સ્વપ્નું પણ હું રોજ રોજ કેમ જોવા પામતી નથી ? એવું મધુર દર્શન સ્વપ્નમાં રોજ કેમ જોઈ શકતી નથી ? મ્હારું સમસ્ત જીવન એવાં સ્વપ્નો જોવામાંજ કેમ પસાર થતું નથી ? ”

કિશોરીની માતા ઘણા સમયથી જાગી ઉઠી હતી તેણે અત્યારે કિશોરીના ઓરડામાં આવીને જોયું તો કિશોરી જાગી હતી; પરંતુ અત્યંત ચિંતામગ્ન થઈને બેઠી હતી. તેનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. તેણે વિચાર્યું કે, પ્રકુલ્લમયી પુત્રી કાન્તિલાલ ચાલ્યો ગયો ત્યારથી આટલી બધી ચિંતામગ્ન આટલી બધી હિંસ અને વિષ્ણુ કેમ જણાય છે ! તેની પુત્રી જો કે એવી નથી ! તો પણ દુર્જય રિપુ સંવર્ણા મનુષ્યોને ક્યારે અને કયે રસ્તે દોરશે તે કંઈ કહી શકાતું નથી.

કિશોરીની માતાએ કંપતા હૃદયે, વિસ્મય-વિષ્ણુ નયને કિશોરીની પાસે જઈને કહ્યું:—“ કિશોરી ! હું તારી માતા છું. મ્હને એક વાત સાચી કહીશ ? ”

અજ્ઞયગ્રીથી આંખો ફાટી માતાના મ્હોં સ્થામે જોઈને કિશોરીએ કહ્યું:—“ મા ! હું કોઈ દિવસ તારી પાસે મિથ્યા બોલી છું ખરી ? ”

“ બોલી નથી, અને આજ પણ બોલીશ નહિને ? ”

“ નક્કી નહિ બોલું. ”

“ કાન્તિલાલ આવીને તરત ચાલ્યા કેમ ગયા ? ”

“ તે હું અરાગર જાણતી નથી. ”

“ તેમણે ત્હને કંઈ કહ્યું હતું ? ”

“ તે પાપાત્મા છે. ”

કિશોરીની માતા ચમકી ઉઠી. તેણે કહ્યું:—“ આવો ગૃહસ્થ માણસ પાપાત્મા ! હવે જો હું તેને કોઈ વખત આપણા ગામમાં પણ જોઈશ તો તેની ધુળ કાઢી નાંખીશ. ”

કિશોરી:—“ મા, તું મ્હારે માટે કંઈ પણ ચિંતા કરીશ નહિ. આ દુઃખિનીનો તેતું સતીત્વજ ઉદ્ધાર કરશે. ”

કિશોરીની માતા પુત્રીને સતીત્વ સંબંધી અનેક સદુપદેશ આપીને ચાલી ગઈ. કિશોરી પણ ઉડીને બહાર ગઈ.

ત્યારપછી લગભગ ત્રણેક માસ પસાર થઈ ગયા. એક દિવસ મધ્યાહ્નકાળે જ્યારે મા દિકરી ઘરમાં એકલાં બેઠાં હતાં, ત્યારે કિશોરીને તેની માતાએ લજ્જાથી મસ્તક નમાવીને જણાવ્યું કે, “ આટલે લાંબે સમયે આવી વૃદ્ધાવસ્થામાં મ્હારે વળી એક ઉપાધી આવી પડી છે. ”

કિશોરીએ તેની માતાને તે ઉપાધી શી છે તેનો પ્રશ્ન પૂછતાં તેની માતાએ કહ્યું:—“ હું ગર્ભવતી છું અને ત્રણ માસ થયા છે. ”

કિશોરીના મ્હોં ઉપર હાસ્ય પ્રકટી નીકળ્યું. તેણે કહ્યું:—“ મા ! જો મ્હારે એકાદ બાઈ આવે તો આપણાં સઘળાં દુઃખોનો અંત આવે. ”

“ તેને શું ખવરાવીને મ્હોટા કરીશું ? ”

“ જે આપણે પામશું તે. ”

“ આપણે તો અનાજ ખાઈએ છીએ અને તેને તો દૂધ નેંદરશે. ”

“ મ્હારા પિતાશ્રી નોકરી કરે છે ને; પુત્રના કલ્યાણથી પિતાની ઉત્તિ થશે. ”

“ પરંતુ હું શરમાઈને મરી જાઉં છું. આટલે વખતે વૃદ્ધાવસ્થામાં આવી સગા કમ થઈ ? લોકો શું કહેશે ? ”

“ આપણને આટલું બધું દુઃખ પડતું જોઈ ભગવાનની જ્યારે મ્હને બાઈ આપવાની મરજી છે, તો પછી તેમનાં લોકો શું કહેવાના હતા ? ”

“ આહા ! હવે તે ક્યારે બહારી ગણીને માણસ થશે અને નોકરી

ચાકરી કરી આપણું દુઃખ નિવારણ કરશે. અને અમે કેટલા દિવસ જીવીને તેની કમાણી ખાઈશું ! ”

કિશોરીની માતા જઈને શર્યામાં સૂઈ રહી, અને નિદ્રાધીન થઈ ગઈ. કિશોરી એકાદ પુસ્તક ખોલીને વાંચવા બેઠી; પરંતુ પુસ્તક ઉપર તેનું ચિત્ત ચોટ્યું નહિ. તે એક પ્રકારના ઉડા વિચારમાં પડી ગઈ હતી.

એવામાં એક જણે આવી બહારથી ખૂમ મારી કે, “ રામશંકર શાસ્ત્રીનું ઘર આ કે ? ”

કિશોરીએ જલદીથી આજણું ખોલીને પૂછ્યું કે, “ કોણ છે ? ” જોણે ખૂમ મારી હતી તેણે કહ્યું:—“ હું સ્ટેશન ઉપરથી ગાડી લઈને આવ્યો છું, ગાડીમાં એક આઈ આવેલાં છે. ”

કિશોરીએ તેની માતાને જગાડી. માતા જગી ઉઠી એટલે અન્ને મા દિકરી ઘરમાંથી બહાર નીકળતાં હતાં, તેવામાં તે આઈ પોતેજ ગાડીમાંથી ઉતરીને ઘર તરફ આવી પહોંચી; આજણા આગળ ત્રણેનો, મેળાપ થયો. આવનાર આઈ તે કાન્તિલાલની સાસુ સૂરજ ડોશી હતાં.

સૂરજ ડોશીને જોઈને કિશોરીની માતાનું મોં ઉતરી ગયું. તેણે વિચાર્યું કે, નક્કી તેઓએ કાન્તિલાલ અહિંયાં હશે એમ ધાર્યું હશે નહિ તો આટલે દૂર કેમ આવે ! ? તેને એક વખત વિચાર આવ્યો કે લાવ તેમને પાછાં કાઢું; પરંતુ તેમના ઉપકારોનું સ્મરણ થતાં તે તેમ કરી શકી નહિ. તેણે મોં ચડાવીને પૂછ્યું:—“ કેમ આવવું પડ્યું, કહો. ”

“ કેમ, ના આવીએ ? ”

“ અમારા આ ન્હાના સરખા ગામમાં—આટલે અંધે દૂર આવવાનું કંઈ પ્રયોજન તો હોવું જોઈએને ? ”

“ તમે તે કેવાં માણસ છો ? અમારે ઘેર આવી એટલા બધા દિવસ રહી ગયાં, ધરના પૈસા ખરચી તમને આદતમાંથી મુક્ત કર્યાં અને અમે તમારે ત્યાં આવ્યાં ત્યારે મન દધને બોલાવતાં પણ નથી ? ”

“ ના, મા ! મન દધને કેમ ના બોલાવીએ ! બહું લાગી આવે છે. અમે ગરીબ એટલે આવું કરવું જોઈએ ? ”

“ અમે તમારું શું બગાડ્યું છે ? ”

“ તમે તો નહિ પરંતુ તમારા જમાઇએ. ”

“ એ જાણવાને માટે તો હું અહિંયાં આવી છું. ”

કિશોરીની માતાને હવે કંઈક શાન્તિ વળી. તે સૂરજ ડોશીનો હાથ પકડીને તેમને ઘરમાં લઇ ગઇ. કિશોરી પણ તેમની પાછળ પાછળ ઘરમાં ગઇ.

ઘરમાં ગયા પછી સૂરજ ડોશીએ કહ્યું:—“ અમારા જમાઈ ઘેરથી નીકળ્યો છે, ત્યારનો તેનો પતોજ નથી. તે શું અહિંયાં આવ્યો હતો ? ”

કિ-માતા:—“ હા, બહુ દિવસ થયા, એક દિવસ સ્થાયંકાળે આવીને તેજ વખતે ચાલ્યા ગયા હતા. ”

સૂરજ ડોશી:—“ તેણે અહિં આવીને કંઈ કહ્યું હતું ? ”

કિ-માતા:—“ તેમણે જે કંઈ કહ્યું હશે તે મહેં સાંભળ્યું નથી. ” શું કરીએ અમે ગરીબ માણસ રહ્યાં. તેઓ જો અહિંયાં રહેવાના હોત તો બરાબર સાંભળીને પણ જાત. ”

સૂરજ ડોશી:—“ તમે અમારે ત્યાંથી અહિં આવ્યાં, કે તરત મહારી સરસ્વતીને માલૂમ પડ્યું કે, તમારી કિશોરીનું રૂપ જોઇ ન અંજાઇ ગયો છે. તેણે મહેને તેજ વખતે અહિંયાં આવી તમને ચેતાવી દેવાની સૂચના કરી હતી. ”

કિ-માતા:—“ ત્યારે આવ્યાં કેમ નહિ ? ”

સૂરજ ડોશી:—“ નવનિતને સાથે લઇને આવવાનો વિચાર કર્યો હતો. પણ તેને કંઈ અગત્યનું કામ આવી પડવાથી તે આવી શક્યો નહિ. ”

કિ-માતા:—“ તમે ખાત્રી રાખજો કે આ સદ્ગુણી માતાની સદ્ગુણી છોકરી કિશોરી કદાપિ અધર્મનો રસ્તો આદરશે નહિ. તમે તમારા જમાઇને સાચવજો. ”

સૂરજ ડોશી:—“ બહેન ! એનો તો કંઈ પત્તોજ નથી. ”

કિ-માતા:—“ બાવીમાં લખેલું કદાપિ મિથ્યા થતું નથી; તો પણ અમારા જેવા ગરીબ માણસો ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો અત્યાચાર ના થાય એટલી કૃપાદષ્ટિ રાખજો. ”

સૂરજ ડોશી:—“ હું તમને માત્ર સાવચેત રહેવાનું કહેવાને આટલે દૂર સુધી આવી નથી; પરંતુ ખીજી પણ એક વાત કહેવાને આવી છું. મ્હારી સરસ્વતીને એવો ડર રહે છે કે, કિશોરીની આંખોના આપરૂપી અમિથી તેના પતિનું હૃદય બળી જશે તો તેના જન્મારો ધુળમાં મળી જશે; માટે બહેન ! તેમ ન બને તેનું ખાસ ધ્યાન રાખજો. ”

કિ-માતા:—“ સતીનું અપમાન કરવાથી યા સતી ઉપર બળ-પ્રયોગ અજમાવવાથી એમ બનવું અસંભવિત નથી. ”

સૂરજ ડોશી:—“ હું તમને એટલુંજ કહું છું કે જો તમે કોઈપણ પ્રકારના અત્યાચારની સંભાવના બાળી શકો, તો તેજ સમયે મ્હને મુખાઇ બગર આપજો. અમારે ખાતર એટલું ચોક્કસ યાદ રાખજો. ”

કિ-માતા:—“ અમને પણ તમે મદદ કરી છે. હું જરૂર બગર આપીશ. ઇશ્વર કરે ને તેમને સદ્ગુણિ પ્રાપ્ત થાય. અમે અનેક પ્રકારનાં દુઃખો વેઠીએ છીએ, તેમાં તેઓ વધારો કરી હેરાન ના કરે એટલે બસ. ”

ત્યારપછી એકદ દિવસ ત્યાં આગળ રહીને સૂરજ ડાકી મુંબાઇ આસ્થા આપ્યા.

પ્રકરણ ૯ મું.

માતા પિતાનો સ્વર્ગવાસ.

સુખેદુઃખે કિશોરી અને તેની માતા પોતાના દિવસો નિર્ગમન કરવા લાગ્યાં. બરાબર નવ મહિને કિશોરીની માતાને પુત્રનો પ્રસવ થયો. તે પુત્રનું મુખ જોઈને મા દિકરી આશ્ચર્યમાં પડી ગયાં. તેનું મુખ અપૂર્વ તેજસ્વિ હતું.

કિશોરીના પિતૃસંસારમાં હવે પહેલાં જોટલું દુઃખ જણાતું નહોતું. શાસ્ત્રી મહાશય પ્રથમ તો દશ રૂપિયાની નોકરીમાં રહ્યા હતા પણ પછીથી તેમનો પગાર વધારીને પંદર રૂપિયા કરવામાં આવ્યો હતો. તે પંદર રૂપિયામાંથી પ્રતિમાસે પાંચેક રૂપિયાનો સંચય કરી કિશોરી અને તેની માતા પોતાનો ગરીબ ગૃહસંસાર આનંદથી ચલાવતાં હતાં.

કિશોરીની માતાએ પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો ખરો પરંતુ સુવાવડમાંથીજ કિશોરીએ તેનું પાલન કરવાનો આરંભ કર્યો હતો. કિશોરીની માતા પણ કહેતી કે, “ત્હારા પેટે તેને અવતરવાનો ઉપાય નહિ હોવાથીજ તેણે મ્હારે પેટે જન્મ લીધો છે; નહિં તો એ ત્હારોજ હોત.”

પુત્ર જેમ જેમ મ્હોટો થવા લાગ્યો તેમ તેમ કિશોરીનો આનંદ પણ વધવા લાગ્યો. તે અત્યંત આશા રાખતી હતી કે, તેના બાપ આવીને પુત્રને જોશે તો તેમના આનંદની સીમા રહેશે નહિ.

પરંતુ મનુષ્ય ધારે છે કંઈ અને કર્મફળના વિશાળ વાવેલા

ખીજથી થાય છે કંઈ ! કિશોરી ધારતી હતી કે, તેના બાપ પુત્રનું મ્હોં જોઈ અત્યંત આનંદી થશે ત્યારે તે પ્રમાણે નહિ બનતાં તેના પિતા-શ્રીના દેવલોક પામ્યાના સમાચાર આવી પહોંચ્યા અને તેથી તેનું અંધકારમય જીવન વધારે અંધકારમાં કુળી ગયું.

કલેક્ટરના હેડક્વાર્ટ સાહેબે એક માણસ સાથે પચીશક રૂપિયા અને એક પત્ર મોકલાવ્યો હતો. તે કાળોત્રીમાં તેમના પરલોકમાં પહોંચ્યાના સમાચાર લખેલા હતા. શાસ્ત્રી મહાશય ત્રણેક દિવસનો જવર ભોગવીને, આ લોકમાંથી ચાલ્યા ગયા હતા. આ પચીશ રૂપિયા તેમના પગાર પેટે લેણા નીકળતા હોવાથી હેડક્વાર્ટ સાહેબે તેમના ગરીબ કુટુંબને પોતાના માણસ સાથે મોકલાવી આપ્યા હતા.

આ દુઃખદાયક સમાચાર સાંભળી કિશોરી અને તેની માતા હાહાકાર કરી ઉઠ્યાં. તેમના રૂદનથી વનમાંનાં પશુ પક્ષીઓ પણ રડવા લાગ્યાં. કિશોરીના કાકા ગોપાળચંદ્ર ફક્ત એક વખત આવીને તેમને મળી ગયા હતા, પરંતુ કામએ તેમના મ્હોં ઉપર શોક યા સહાનુભૂતિનાં કાંઈ પણ ચિન્હો નોંધ્યા નહોતાં. ગમે તેમ કરી મા દિકરીએ પોતાની સ્થિતિને અનુસરીને શાસ્ત્રી મહાશયની શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયા કરી. પુત્રને ખોળામાં લઇને હવે કિશોરી પિતાના શોકનું વિસર્જન કરવા લાગી.

પિતાના શ્રાદ્ધ પહેલાં કિશોરીએ એક વખત તેના સાસરે એક માણસ મોકલ્યું હતું; પરંતુ વેણીશંકર રોગાધીન થઈ, શય્યાવશ થયેલા જણાવી તેમણે કંઈ પણ સહાય નહિ કરતાં માણસને પાછું મોકલ્યું હતું.

મહા મુશીબતે શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયા કરી રહ્યા પછી બંને મા દિકરી મહેનત મજૂરી કરીને દિવસો નિર્ગમન કરવા લાગ્યાં; પરંતુ વિધાતાને તે પણ રૂચ્યું નહિ. તેણે તેના નિર્માણનો ગૂઢ ઉદ્દેશ બ્યર્થ થઈ

જય છે અથવા કર્મફળના પ્રવાહની ગતિ આડે રસ્તે જય છે, એમ ધારી તેને મૂળમાંથી ઉખેડી નાંખી. કિશોરી પોતાનો આશ્રમ, એક માત્ર શાન્તિ પ્રદાયિની જનની હતી તેને પણ તે ખોઈ ખેડી.

કિશોરીની મા પતિનો શોક વિસારી શકી નહિ. અથવા તો વિધાતાની એજ પ્રમાણેની જીવનદોરીથી તેઓ બંધાયાં હશે. તેથી તે દિન પ્રતિદિન સુકાવા લાગી. તે એક વખત પણ પૂરું ખાઈ શકતી નહોતી. કિશોરી જે કદાચ તેને જમવાનો આગ્રહ કરતી તો તે રૂચી નથી એમ જણાવતી. પુત્ર અને કિશોરીની સાથે તે ગૃહકાર્યમાં મનઃ સંયોગ કરતી હતી ખરી; પરંતુ હસ્તેશાં તેને પતિ યાદ આવતાં, બ્યા-કુળ નેત્રે આમ તેમ જોઈ, તે ઉંડો નિસાસો નાંખતી હતી અને પાછી ગૃહકાર્યમાં પ્રવૃત થતી હતી. પતિવૃતા પતિનો ત્યાગ કરીને વધારે વખત આ જગતમાં રહી શકી નહિ. એક વર્ષ થતા થતામાં તો અકસ્માત એક દિવસે તેનું માથું દુઃખી આવ્યું અને તેથી તેનો આત્મા તેના સ્વામી પાસે સુર લોકમાં ચાલ્યો ગયો.

એક વર્ષના બાળકને લઇને કિશોરી માતાને માટે રૂદ્ધ કરવા લાગી. બાળકમાં સમજણ નહોતી તેથી તે તેની મ્હોટી બહેનને રડતી જોઈ પેતે પણ રડતું હતું. બાળકના રૂદ્ધથી કિશોરીને એથી પણ વધારે લાગી આવતું હતું.

ગામના દેશ માણસો પાસેથી બિક્ષા માગી લાવી કિશોરીએ માતાનો પિંડ મૂક્યો; પરંતુ હવે પોતાનો નિર્વાહ શી રીતે ચલાવી શકે ? પાસે એકકે પૈસો મળે નહિ—ધરનાં તમામ તાંબા પિત્તળનાં વાસણો વેચી નાંખી કેટલાએક દિવસો પસાર કર્યાં! પરંતુ હવે ચાલે તેમ નહોતું. બાળકને જે જરા દૂધ ના મળે તો તે બચે શી રીતે ?

આ દુર્દશામાં—આ નિરાશ્રયમાં કિશોરીનો એક માત્ર આધાર આ અવલંબન કમળા હતી. કમળાના પિતા પૈસેટકે સાધારણ રીતે

સુખી હતા. તેમને ત્યાં બધાં ઠારા હતાં, તેમ દૂધની પણ ખોટ નહોતી. કમળા હમ્મેશાં કિશોરીને તેના બાઈ માટે એક લોટા ભરીને દૂધ આપતી હતી. તે ઉપરજ તે બાળકનું જીવન ટકી રહ્યું હતું.

કિશોરીએ બાળકનું નામ, નરેન્દ્ર રાખ્યું હતું.

એક દિવસ કિશોરીએ કમળાને ગળે વળગી પડી રૂદન કરતાં કરતાં કહ્યું:—“ હવે મ્હારે શું કરવું, તેની મ્હને કંઈ સૂઝ પડતી નથી. ”

કમળાની આંખોમાં પણ આંસુઓ ભરાઈ આવ્યાં. તેણે કહ્યું:—“ શી બાબત સૂઝ પડતી નથી. ”

કિશોરી:—“ અનાહારે મરવામાં હું દિલગીર નથી; પરંતુ આ બાળકનો વિચાર આવતાં અસ્થિર થઈ જાઉં છું. ”

કમળા:—“ બાળકના સંબંધમાં અસ્થિર થવા જેવું શું છે ? ”

કિશોરી:—“ બાળકને લાંબને હવે હું ક્યાં જાઉં ? થોડુંક દૂધ તો જાણે તું આપે છે, પરંતુ હવે શિયાળો આવે છે તેથી તેને માટે કપડાં ક્યાંથી લાવું ? ધધ્ધરની મહેરબાનીથી જેમ જેમ તે મ્હોટો થતો જશે, તેમ તેમ તેને કપડાં લત્તા વગેરેની જરૂર પડશે. હું અભાગિની એ સમજું ક્યાંથી લાવી આપીશ ? ”

કમળા:—“ આ વખતે હું એને કપડાં કરાવી આપીશ. ”

કિશોરી:—“ અરે બહેન ! કર્મદોષે આપણે બન્ને સરખાં છીએ. ”

કમળા:—“ નહિંતો શું ત્હને રડતી જોઈને હું બેસી રહેત ? ”

કિશોરી:—“ કહે તો એક કામ કરું ! ”

કમળા:—“ શું ? ”

કિશોરી:—“ લાંબને લાંબને મ્હારે સાસરે જાઉં તો સાસરીઆં શું મુકી અનાજ નહિ આપે ? ”

કમળા:—“ તેમને ત્યાં ખાવાની શી ખોટ છે ? કેમ નહિ આપે ? તે કંઈ પારકું ઘર નથી, પણ જોઈને પણ બેસ. ”

કિશોરીએ એજ પ્રમાણે નિર્ણય કર્યો; પરંતુ તે ત્યાં જાય શી રીતે ? માડાવાળાને પૈસા પણ ક્યાંથી લાવીને આપે ? કમળાએ એ વાત સાંભળીને પોતાની પાંચ રૂપિયાની પુંજીમાંથી એ રૂપિયા તેને લાડ માટે આપ્યા.

કિશોરીએ સાસરે જવાનો દિવસ નક્કી કર્યો, એવામાં તેને સમાચાર મળ્યા કે, તેના સસરાનું મૃત્યુ થયું છે, અને તેમના શ્રાદ્ધના દિવસો નજીક આવી પહોંચ્યા છે.

કમળાએ કહ્યું:—“ ઘણો સારો યોગ મળ્યો છે. શ્રાદ્ધને બહાને ત્યાં જા.”

અભિમાનિની કિશોરીએ કહ્યું:—“ તેમણે આવા પ્રસંગે પણ મ્હને યાદ કરી નથી, માટે મ્હારે જવુંજ નથી. તું જાણે છે કે, વિના નિમંત્રણે પિતાને ત્યાં જવાથી સતી દાક્ષાયણીની કેવી દુર્ગતિ થઈ હતી.

કમળા થાકીને ચાલી ગઈ. એવામાં ટપાલવાળો આવીને કિશોરીના નામનો એક પત્ર આપી ગયો. પત્ર કવરમાં ખીડેલો હતો. કિશોરીએ તે ખોલીને વાંચી જોયો. તે પત્ર કાન્તિલાલે નાશિકથી લખ્યો હતો. તેણે લખ્યું હતું કે, ત્હારા પ્રેમને લીધે હું સન્યાસી થયો છું. હું ઘેરથી એક હજાર રૂપિયા લઈને આવ્યો હતો, પરંતુ હવે મ્હને પૈસાની જરૂર નથી. મ્હારો વિચાર એ રૂપિયા કોઈને દાન કરી દેવાનો છે. ત્હારે પૈસાનું બહુ દુઃખ છે. જો ત્હારો તે સ્વીકારવાનો વિચાર હોય તો વળતી ટપાલે કાગળ લખજે; મનીઓરડર કરીને મોકલી આપીશ. મ્હને શું કોઈ પેલી વિદાયના સાયંકાળની માફક ક્ષણમાત્રને માટે પણ યાદ કરે છે ? ”

કિશોરી પત્ર વાંચીને સ્તબ્ધ થઈ જઈ વિચાર કરવા લાગી.

કર્મ-બન્ધન.

અવજાનન્તિ મામ્ મૂઢા માનુષીમ્ તનુમાશ્રિતમ્ ।
પરમ્ ભાવમજાનન્તો મમ ભૂતમહેશ્વરમ્ ॥
મોઘાશા મોઘકર્માણો મોઘજ્ઞાના વિચેતસઃ ।
રાક્ષસીમાસુરીણૈવ પ્રકૃતિમ્ મોહિનીમ્ શ્રિતાઃ ॥

ૐં યોથો.

પ્રકરણ ૧ લું.

પુનઃ સાસરે.

પુણ્યશક્તિ અને પાપશક્તિ વડે આંતરિક જગતની ઉત્પત્તિ છે. આ બંને શક્તિઓનો હમ્મેશ સંગ્રામ થાય છે. એ યુદ્ધમાં કોઈ વખત પાપનો જય થાય છે તો કોઈ વાર પુણ્યનો પણ જય થાય છે. બંને શક્તિઓ ઘણું ખર્ચ એકજ મનુષ્યના અંતરમાં રહે છે. કોઈનામાં પાપશક્તિ અધિક હોય છે, તો કોઈનામાં પુણ્યશક્તિ અધિક હોય છે. કોઈનામાં બંને સમાન પણ હોય છે. વળી કોઈ કોઈ મનુષ્યો એવાં પણ માલૂમ પડે છે કે, જેનું અધ્યાત્મ જીવન સ્વભાવિક રીતે પવિત્ર હોય છે—પાપ પ્રકૃતિ સાથે જોડાયેલું હોતું નથી. પુર્વ જન્મના કર્મફળે ચિત્ત શુદ્ધિ માટે સ્ફટિક દર્શનની માફક તેમનું અધ્યાત્મ જીવન પવિત્ર હોય છે. એવા મનુષ્યના હૃદયમાં પાપ-શક્તિ જડની માફક અચળ હોય છે.

કિશોરીનું અધ્યાત્મ જીવન પણ સ્વભાવતઃ પવિત્ર હતું. પાપ શક્તિનો ત્યાં લેશ માત્ર પણ પ્રભાવ નહોતો. સેંકડો બલકે સહસ્ર દુઃખોમાં તેનું હૃદય એક દિવસને માટે પણ લાલસા-વાસના તરફ આકર્ષાયું નહોતું. સર્વે બાળ્યમાં તે આત્મસંયમનો મધુર ઝળકાર કરતી આવતી હતી. આ દુઃખદ અવસ્થામાં—પૈસાની તાણા તાણીના દિવસમાં કાન્તિલાલના એક હજાર રૂપિયાનો અનાયાસે મળી આવેલો લાભ મેળવવાની ઉત્તેજના કેટલા વખતને માટે ટકી રહે ? પુણ્ય શક્તિએ કહ્યું:—“ ફરે ! તેથી શું થઈ ગયું ! જ્યાં આગળ પાપની આકાંક્ષા—પાપનો નિશ્વાસ રહેલો છે, તેનું દાન મહણ ના કરવું જોઈએ.”

દુર્બળ-જડ-ગતિ રહિત પાપશક્તિએ હૃદયના એક ખૂણામાંથી
મૃદુ સ્વરે કહ્યું:-“ એમાં શું દોષ સમાયલો છે ? ”

સિંહની માફક છત્રંગ મારીને પુણ્યશક્તિએ કહ્યું:-“ શું ! એમાં
દોષ નથી ? એમાં તો ભયંકર દોષ સમાયલો છે. ”

પાપ:-“ શો દોષ છે, તે કહે જોઈએ. ”

પુણ્ય:-“ તેઓ મ્હારા શા સગા છે તે મ્હને આ રકમ દાનમાં
આપવાને તૈયાર થયા છે ?

પાપ:-સગા તો કંઈ નહિ.

પુણ્ય:-ત્યારે રૂપિઆ આપવાને કેમ તૈયાર થયા છે ?

પાપ:-કેમ આપવાને તૈયાર થયા હશે તે તો કોણ જાણે. મ્હને
લાગે છે કે, તેમની તમારા પર ઉપકાર કરવાની ઇચ્છા થઈ હશે.

પુણ્ય:-ઉપકાર કરવાની ઇચ્છા થઈ હોય તો આ જગતમાં કેટ-
લાંયે લૂકાં લંગડાં અને આંધળાંઓ છે, તેમને નહિ આપતાં મ્હને
આપવાનું કંઈ કારણ ?

પાપ:-તેમના હૃદયમાં તમારે માટે કંઈ ભાવ હશે.

પુણ્ય:-એવો ભાવ રાખવાનું કંઈ કારણ ? એ ભાવ રાખવામાં
જરૂર મહા પાપનો આશ્રય સમાયલો હશે.

પાપ:-હશે, તું એમ સમજે તો એમ; હું તેમાંનું કંઈ પણ
માનતી નથી. જો એક વાત સાંભળ.

પુણ્ય:-શી, કહે.

પાપ:-પૈસાની આપણને બહુજ જરૂર છે. પાપમાં પડવું યા
ના પડવું તે આપણે જોવાનું છે, નહિ કે તેમને.

પુણ્ય:-ધૂળ પડી ત્હારા મ્હેં ઉપર.

પાપ:-કેમ ?

પુણ્ય:-પિંપળાનું ઝાડ શી રીતે ઉગે છે તે તું જાણે છે ?

પાપ:-શી રીતે ઉગે છે ?

પુણ્ય:-જોને કેટલા ન્હાના બીજમાંથી આવેલું મ્હોટું પીપ-
ળાનું ઝાડ થાય છે ? એક બાજરીના દાણા જેટલા ઝીણા બીજ-
માંથી મ્હોટો પીપળો થાય છે. તાપ, જળ વગેરે સહાયક વસ્તુઓના
પ્રતાપે તે કેટલો મ્હોટો થઈ જાય છે.

પાપ:-તેથી શું થયું ?

પુણ્ય:-કોઈ પણ બીજનું બીજ જ્યારે જમીનમાં રોપાય છે
ત્યારે અત્યંત ક્ષુદ્ર હોય છે; પરંતુ ધીમે ધીમે વધીને તે મ્હોટું થઈ
જાય છે. તેમ પાપનું બીજ પણ આ હૃદયરૂપી જમીનમાં રોપવામાં
આવે તો ધીમે ધીમે તે પણ એટલું મ્હોટું થયા સિવાય રહે નહિ.

પાપ:-ત્યારે શું કાન્તિલાલના પૈસા લેવા નહિ ?

પુણ્ય:-ના, નહિજ લેવા.

પાપ:-ત્યારે આશ્રય શી રીતે ?

પુણ્ય:-ભિક્ષા માગીને.

પાપ:-ભિક્ષા આપશે કાણ ?

પુણ્ય:-કોઈ નહિ આપે તો ઉપવાસ કરીને મરી જઈશું.

પાપ:-પરંતુ બાળકનો કંઈ ઉપાય ?

પુણ્ય:-જગતમાં કાણ કોનો ઉપાય કરી શકે છે ? તેના નસી-
બમાં જેવું લખ્યું હશે તેવું તે ભોગવશે.

પાપ:-હું મ્હારી આંખે એનું દુઃખ જોઈ શકતી નથી.

પુણ્ય:-જો ના શકાય એટલે શું પાપ કરવું ?

પાપ:-પાપ શાનું ? એમાં કંઈ એટલો બધો દોષ નથી.

પુણ્ય:-જો સાંભળ ! કાન્તિલાલના પૈસા મ્હણ કરવાથી તેમને
મ્હારી દુર્બળતાનો પરિચય થશે. પરિચય થયા પછી તે મ્હને હાક
કરીને પકડશે, અને પકડાયા પછી જેમ આગને સ્પર્શ થતાં આપું

મકાન નહિ તો તેનો થોડો ઘણો અંશ પણ કોઈ દિવસ બળ્યા સિવાય રહેશે નહિ તેમ મારો દેહ પણ બ્રહ્મ થયા સિવાય રહેશે નહિ એ નક્કી સમજવું.

પાપશક્તિ પુણ્યશક્તિના પ્રભાવ આગળ હારી ગઇ. જો બન્ને શક્તિઓની સમાન સ્થિતિ હોત તો આજે-આજના ઝગડામાં પાપ શક્તિએ નક્કી જય મેળવ્યો હોત; પરંતુ એ ઘણી નિર્જીવ હતી તેથી પોતાની શક્તિનો ખરાબર વિકાસ કરી શકી નહિ. પ્રલોભન બતાવીને પુણ્યશક્તિને હરાવવામાં તે અસમર્થ નીવડી. કિશોરીએ તે વખતે કાન્તિલાલના પત્રના ટુકડે ટુકડા કરી નાંખી દૂર ફેંકી દીધો. તે પત્રનો ઉત્તર શા માટે આપે ? કાન્તિલાલ જેવા નિય આશયવાળા પાપાત્માના પત્રનો એક વખત ઉત્તર આપવાથી તે શું સહજમાં છોડે તેવો હતો ? દિવસમાં દશવાર પત્ર લખનાં પણ તે કદાપિ અકળાય તેમ નહોતો. પાપની છાયાનો શરીરને સ્પર્શ ના થાય તેવું કરવાનું પુણ્યાત્માનું કર્તવ્ય છે.

એ સમયે કિશોરી શી રીતે દિવસો કાઢવા તેનો વિચાર કરવા લાગી. તેને પોતાના જીવની કંઈ પણ ચિંતા નહોતી; પરંતુ નરેન્દ્રની ચિંતા હતી. ધીમે ધીમે હવે તે સમજણો થતો જાય છે. તથાપિ હજી તેને એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત નથી થયું કે જેથી તે પોતાની સ્થિતિનો વિચાર કરી આત્મસંયમ કરવાને તત્પર થાય. સાંઠે કપડું કે ખાવાની ચીજ જોતાં તેણે રીસાવાની શરૂઆત કરી છે. માગેલી ચીજ ના મળતાં રડીને તે આડો થાય છે, તે કિશોરી શી રીતે સહન કરી શકે ? નરેન્દ્રની ઉમ્મર અત્યારે માત્ર એ વર્ષની છે. એ વર્ષનો બાળક કોઈ કોઈ વાર એવી સરસ વાતો કરતો કે એ સાંભળીને કિશોરી ગાંડીધેલી બની જતી હતી. તેની બુદ્ધિ અને પ્રતિભા જોઈને પડોશના લોકો એમજ કહેતા હતા કે, જો નરેન્દ્ર જીવતો રહેશે, તો એક ભાગ્યશાળી પુરૂષ થશે.

ધરમાં જે કાંઈ વાસણકુસણ વગેરે હતાં તે સધળાં વેચી દહને તેમજ પડોશના દશ માણસોની કૃપાથી અત્યારસુધી તો તેણે ચલાવ્યું; પરંતુ હવે ચાલે તેમ નહોતું. ઉન સોઘયા વડે ભરત શું થયુંનો અત્યંત પરિશ્રમ કરીને કિશોરીએ જે કાંઈ થોડું ધણું દ્રવ્ય મેળવવાનો ઇરાદો રાખ્યો હતો તેમાં પણ એક વિઘ્ન આવી પડ્યું. જેઓ ઉધાર લઈ ગયા હતા તેમણે તેને પૈસાજ આપ્યા નહિ, તેથી છેવટે એ કાર્યમાં પણ કિશોરી નિરાશ થઈ ગઈ.

એક દિવસ સાયંકાળે કિશોરી નિરૂપાયે નરેન્દ્રને તેડીને તેના કાકા પાસે ગઈ.

ગોપાળચંદ્ર તે વખતે પોતાના પુત્રને પાસે બેસાડીને ખાળપોથી વંચાવી રહ્યા હતા.

નરેન્દ્રને લઈ કિશોરીએ ગોપાળચંદ્રની નજીકમાં બેસીને કહ્યું:-

“કાકા ! હું તમારી પાસે આવી છું.”

ગોપાળચંદ્રે વિસ્મય પામી કિશોરીના મ્હોં સ્હામે બોધને કહ્યું:-

“કેમ ?”

“હવે મ્હારાથી ધર ચલાવી શકાતું નથી.”

“શું ?”

“પેટ ભરતું મ્હારે માટે મુશ્કિલ થઈ પડ્યું છે.”

“ખરી વાત છે. શું કરીએ બહેન !”

“મ્હારા પિતાશ્રી મરી ગયા હોવાથી મ્હારે માત્ર એક તમારીજ ઓથ છે. હું સત્યજ કહું છું કે અમે ભૂખે મરી જઈએ છીએ; અમારા હિમ્મત દયા કરો અને કાંઈક આશ્રય આપો.”

“બહેન ! હું શક્ય એ સમજું છું; પરંતુ ઇશ્વરે મ્હને એવો વખત આપ્યો છે. ક્યાં ?”

“કદાચ તમે મ્હને ખાવા નહિ આપો તો ચાલશે, કારણકે

હું જગતમાં બાર રૂપ છું—મ્હારી આ દુનિયામાં કંઈપણ જરૂર નથી; પરંતુ નરેન્દ્ર તો મ્હારા બાપનો વંશ રાખનાર છે માટે તેને માટે કંઈક કરો તો ઠીક નહિ તો તે બૂખે મરી જશે. ”

ગોપાળની પત્ની ધરમાં શય્યા ઉપર સૂઈ રહીને ‘તુલસીકૃત રામાયણ’ વાંચી રહી હતી તે કિશોરી ધરમાં આવી ત્યારથીજ વાંચવાનું બંધ કરી, ચોપડીમાં નગર રાખી એક ચિત્તે કાકા બત્રીજનો વાર્તાલાપ સાંભળી રહી હતી. કિશોરી આવી કે તરત તે સમજી ગઈ હતી કે, તે પોતાનાં રાદણાં રડવાને આવી હશે. તેનો નિર્બાધ સ્વામી તેની બત્રીજ ઉપર કેવી કૃપા કરી નાંખશે તેજ સાંભળવાને તે સ્થિર ચિત્તે બેસી રહી હતી. તેણે આ વખતે કઠોર સ્વરે કહ્યું:—“ તો શું નરેન્દ્રને ખવડાવવું અમને બારે પડે તેમ છે ? પરંતુ એ છોકરો દુષ્ટ છે. મ્હારા રતિઆને તે દહાડે તેણે છુટી લાકડી મારી હતી. એવા છોકરાને તો હું મ્હારા ધરના ઉમરા ઉપર પણ પગ મૂકવા દઈશ નહિ. ”

“ કાકા બૈરીનાજ ગુલામ છે ” એમ કહી કિશોરી નરેન્દ્રને તેડીને ચાલી ગઈ. અભિમાનિની—અલાગિની કિશોરી ત્યાં આગળ ક્ષણબરને માટે પણ ઉભી રહી નહિ.

કિશોરી નરેન્દ્રને તેડીને તરતજ ઘેર આવી પહોંચ્યા; અને ધરમાં આવી નરેન્દ્રને છાતી સરસો ચાંપી ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રડવા લાગી. તે પોતાનાં માઆપને યાદ કરીને રડતી હતી; રડતાં રડતાં કહેવા લાગી કે:— “ તમે બધાં ક્યાં ગયાં ? આજે કાકાએ તમારા સુવર્ણ સમાન પુત્રને શું કહ્યું તે એકવાર આવીને સાંભળી જાઓ. જો તમારે બધાંને આજ્યા જવાનો વિચાર હતો તો પછી મ્હને આ કર્મ—બંધનમાં જકડીને કેમ મૂકી ગયાં ? તમે સખળાં નિશ્ચિંત થયાંછો; પરંતુ હું આ બંધનમાં બંધાઈને ક્યાં સુધી તરફડીઆં માઈ ? મ્હારે માટે મરવું તો સહેલું છે. ના ખાઉ તો દેહલાગ કરી શકું તેમછું; પરંતુ આ

કર્મ—અંધનમાં અંધાઇને ફસાઈ પડી છું. ઓ મા ! તું ક્યા છે ? તમે સઘળાં શું મ્હને ભૂલી ગયાં ? તમે એવાં તે કેવાં કઠોર હૃદયનાં થઈ ગયાં છો કે, આ મ્હારો ભાઈ ખાધા પીધા વગર મરી જાય છે તેના તરફ સહજ પણ દયા દર્શાવતાં નથી ? ”

બહેનને રડતી જોઈ બાળક નરેન્દ્રને પણ ધણું લાગી આવ્યું.

તેણે પોતાના નાજુક હાથને કિશોરીના માથે મૂકીને કહ્યું:—
“ બહેન, છાની રહે, નહિં તો હું પણ રોઇશ. ”

નરેન્દ્રને દુઃખ થતું જોઈ કિશોરી હૃદયની વેદનાને હૃદયમાં સમાવીને રડતી અટકી ગઇ. તેણે બાળકના મ્હોં ઉપર ચુંબન કરીને કહ્યું:—“ ભાઈ ! આપણું આ દુઃખ તું નિવારણ કરી શકીશ ? ”

નરેન્દ્રે તરતજ ઉત્તર આપ્યો કે, “ જરૂર નિવારણ કરીશ. ”

તે વખતે વાડકીમાં જે થોડું ધણું દૂધ હતું તે નરેન્દ્રને પીવરાવી તેને સોડમાં લઇને કિશોરી સૂઈ ગઇ. થોડીવારમાં નરેન્દ્ર ઉઘી ગયો. કિશોરીને તે રાત્રે સહજમાં નિંદ્રા આવી નહિ. અત્યંત રૂદ્ધ કરી, અનેક પ્રકારના વિચારો કરી, તેણે નક્કી કર્યું કે, નરેન્દ્રને લઇને મ્હારે સાસરે જવું. તેમની સ્થિતિ કંઈ શોચનીય નથી. ત્યાં જઇ ગમે તેવું કાર્ય કરી પેટ ભરવામાં કંઈ દોષ નથી. વળી દિવસે હવે સ્વતંત્ર થયા છે એટલે તેને પેટ ભરવામાં કંઈ પણ વિધન નડશે નહિ.

બીજે દિવસે કમળાને કહી એકાદ ગાડું ભાડે કરી કિશોરી નરેન્દ્રને તેડીને પોતાને સાસરે આવી ગઇ.

૨૨૨૨૨૨૨૨૨૨૨૨

પ્રકરણ ૨ જી.

પતી પત્નીના કલહ.

કિશોરી નરેન્દ્રને લઇને સાસરે તો આવી; પરંતુ સાસરીઆંતી જે જાહોજલાલી, જે અર્થ સંચય—સમૃદ્ધિ તે પહેલાં જોઇને ગઈ હતી

તેમાંનું અત્યારે કંઈપણ જણાતું નહોતું. તેમને ત્યાં પહેલાંના જેવો વૈભવ, પ્રીતિબંધન, વગેરે કંઈ પણ નહોતું. કોઈ ઠરેલ માણસ પણ રહ્યું નહોતું. સૌ સૌની વાતના સૌ મુખ્તીયાર થયા હતા. પહેલાં માત્ર એક કિશોરીનાજ સંબંધમાં ઝગડો ચાલતો હતો; ત્યારે હાલ ધડીએ ધડીએ, પલકે પલકે, એક બીજાની સાથે ઝગડો ચાલતા હતા. મા દિકરી, ભાઈ ભાઈ, સાસુ વહુ, દેગણી જોઠાણી વગેરેને હમ્મેશાં એક બીજા સાથે ઝગડો થયા કરતો હતો. દેવ સેવાની ઓરડીમાં હવે ધંટડીનો અવાજ સંભળાતો નહોતો. ધુપ નૈવેદ્યનું તો નામ નિશાન પણ જણાતું નહોતું. અત્યારે ધરમાં રતનચંદ ગુમાસ્તાનોજ પૂર ખહાર હતો. કારણ કે, કિશોરીના બન્ને દિયરો દુર્ગુણી નીકળ્યા હતા. મોટો દિયર મણીલાલ ઘેર રહી ગાંભે પી નીચ લોકોની સાથે ફર્યા કરતો હતો અને ન્હાનો દિયર મોતીલાલ મુંબાઈ જઈને એક નાટક કંપનીમાં રહ્યો હતો. ગણિકાઓના અવાસ અને મદ્યપાન એજ તેના જીવનની સાર-જૂત વસ્તુઓ હતી. નાટક કંપનીમાંથી તેને કેટલો પગાર મળતો હતો તે કાંઈ જણાતું નહોતું; તો પણ પ્રત્યેક માસે તેને ઘેરથી પચીશ રૂપિયા મોકલી આપવા પડતા હતા. એક વખત પ્રતિવાદ કરીને તેની સ્ત્રીએ તેને લખ્યું હતું કે, “ તમે જ્યારે પરદેશમાં રહીને, ઘેરથી પૈસા મંગાવી કુમાર્ગે વાપરો છો ત્યારે અમે ખાઈશું શું ? ” તેના જવાબમાં તેણે લખ્યું હતું કે, “ મિલકત મ્હારા આપની છે. આપની મિલકતનો હું અધિકારી છું. મ્હને મળેલી મિલકત હું ઉડાવી દઉં છું એમાં કોઈને શું ! પૈસા કાંઈ ત્હારો આપ આપતો નથી, કે હું ઉડાવી ના દઉં. ત્હારા આપના પૈસા આવે ત્યારે તું બ્રહ્મભોજનમાં વાપરજે; પરંતુ આ સંબંધી તું ફરીથી મ્હને કંઈપણ લખીશ નહિ. ” આ પ્રમાણેના ગૃહસંસારમાં રતનચંદ કરતો કારવતો “થાય તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું શું છે ? ત્રીજો દિયર ઘણો ન્હાનો હતો. તેને તો બિચારાને કોઈ ગણતુંજ નહોતું.

તેને લાકડાંની કાંઈ માત્ર મિલકત ઉપર દેખરેખ રાખતો નહોતો. પૈસા જાપવા અથવા એટલે થયું. આથી લુચ્ચા રતનચંદ આયકમા ન થયું અને સમય દોષવા કરી જવા લાગ્યો. વિદ્યાસિની પુત્રના ગુનાયત પાતાની કરી, અને જનવાન ગૃહસ્થના ધરનો કરતો કારણના વડ રતનચંદ પણ પાતાનું ચત્રિ ડીક રાખી શક્યો હતો એમ કહી શકશે નહીં. રતનચંદ પણ ગાંજે તથા મદ્ય વેંછતો હતો તેનાં તેને પણ પૈસાની વળી જરૂર પડતી હતી. તે વસુલ કરેલા પૈસા ચોપડામાં જમે નહિ કરતા પાતાના ખિસ્સામાં સેરવી દઈ વિદ્યાસ વ્યસનામાં ડેડાવી દેતા હતા.

સાસરાના સંસારની આવી અવ્યવસ્થા જોઈ કિશોરીની આંખોમાં અશ્રુઓ ભરાઈ આવ્યાં. તેને તેના સ્વામી અને સસરાની વાતો એકે એકે યાદ આવવા લાગી. જો તેઓ અત્યારે હયાત હોત, તો તેમના સુવર્ણમય સંસારને આમ ભળિમૂત થઈ જવા દેત ખરા કે ? કિશોરીને જોકે, એક દિવસ અત્યંત નિષ્કુરંબાવે આ ઘરમાંથી કહાડી મૂકવામાં આવી હતી, તો પણ એ વખતનો ગૃહસંસાર તેને સુવર્ણમય-માયામમતાથી પરિપૂર્ણ લાગતો હતો !

કિશોરી તેના ભાઈને લઈ અહિં આવી ત્યાર પછી એ ચાર દિવસ તો કાંઈએ તેને કંઈપણ કહ્યું નહિ; પરંતુ પછીથી તે ઉચ્છ્રંખલ પરિવાર સંપ કરીને તેની પાછળ યોલવા લાગ્યો કે, “આપણે સંસાર આવી સ્થિતિમાં આપણેજ પરાણે ચલાવીએ છીએ, તેમાં વળી પોતે આવી અને તે પણ સાથે એક પીડા લઈને ! તેને દૂધ આપો, ખાવાનું આપો, લુગડાં આપો; જુઓ અહિંયાં ન્યાલ કરવાને આવ્યાં છે તે !”

ચતુર કિશોરી સધળું સાંભળતી હતી, પરંતુ કાંઈને કંઈપણ જવાબ આપતી નહોતી, યાતો તે વાતનો-તે આલોચનાનો પ્રતિવાદ

પણ કરતી નહોતી. તે એજ વિચાર કરતી હતી કે, જ્યારે મ્હારી નિરાધાર સ્થિતિ છે ત્યારે તેઓ બોલીને શું કરશે ? બીજાં કાંઈ તો કંઈ કહેતાં નથીને ? મ્હારા આત્મીય સ્વજનોજ કહે છેને.

કિશોરીની સાસુનો જેમ જેમ કિશોરી ઉપર અભાવ વધતો ગયો તેમ તેમ તેનો ક્રોધ તે અભાગિની અને તેના ભાઈ ઉપર વધવા લાગ્યો. રાત વાતમાં તે કિશોરીના ભાઈને ગાળો દેવા લાગી. નરેન્દ્ર જ્યારે ગાળાગાળીનો તિરસ્કાર સહન કરી મલિનમુખે અન્ને હાથે કિશોરીને ગળે વળગી પડતો ત્યારે તેનું હૃદય ચીરાઈ જતું હતું. આ પ્રમાણેના ગૃહસંસારમાં કિશોરીએ ત્રગભગ છ માસ પસાર કર્યા.

એક દિવસ કિશોરીની સાસુએ એકાદ કારણસર નરેન્દ્રને થપ્પડ મારી. નરેન્દ્રે—આજક નરેન્દ્રે, ગુસ્સો સમાવી નહિ શકતાં તેના આજક સ્વભાવે કરીને શીવકાર ડોશીના પગ ઉપર તેના નાળુંક હાથવડે એકાદ ટપલી મારી. કિશોરી તે વખતે ઉમરા ઉપર બેસીને મસાલો ખાંડતી હતી. તે નરેન્દ્રની આવી વર્તણૂંક જોઈ “ હોમો રહે, હરામખોર ! એ શું કર્યું ? ” એમ કહી દોડતી તેની પાસે આવવા લાગી; પરંતુ તેના આવતાં સુધી ડોશી પોતાના ક્રોધને અટકાવી શક્યાં નહિ. તે નાળુંક હસ્તની કામળ ટપલીની વ્યથાથી દુઃખિત થઈને ચિત્કાર કરી ઉઠ્યાં, અને પોતાનામાં જોટલી શક્તિ હતી, તેટલા જોરથી તે ન્હાના આળ-કની પીઠ પર તેમણે એક થપ્પડ મારી. તે આત્રાતથી આજક નરેન્દ્રનો શ્વાસ એકદમ રૂંધાઈ ગયો. તેની રડવાની શક્તિ એકદમ ચાલી ગઈ. તે હાં કરીને તન્મર ખાઈ, આંખો ફાડીને જમીનપર પડી ગયો. લગભગ પાંચેક મિનિટ પછી તેને રડવાનું ભાન આવ્યું. એ પ્રહાર જોઈ કિશોરીનું હૃદય પણ વિંધાઈ ગયું. નરેન્દ્રને ખોળામાં લઈ, કિશોરી અન્ને આંખોમાંથી અશ્રુઓ વરસાવતાં દુઃખિત હૃદયે અચ-કાતાં અચકાતાં બોલી:- “ અભાગી ! જેવાં ત્હારાં કર્મ છે તેવી ઉપ-

યુક્ત શિક્ષા ત્હને મળી છે. ”

“ એવી શિક્ષા મળી છે ? હજી બરાબર મળી નથી. ” એમ કહી શીવકાર ડાશીએ નરેન્દ્રને કિશોરીના ખોળામાંથી જોર કરીને ખેંચવા માંડ્યો. નરેન્દ્ર ભય પામીને તેની બહેનના ગળે વળગી પડ્યો. તો પણ ડાશીએ પોતાની હઠ છોડી નહિ. ચંડિકા વેષે તે ક્ષુદ્ર બાળકને ઉપયુક્ત સજ્જ કરવા માટે તેમણે કિશોરીની પાસેથી તેને ખેંચી લીધો અને તેની પીઠ પર, માથે, પગે અને ગાલે જોરથી થપ્પડો મારવા લાગ્યાં.

કિશોરી પુતળીની માફક અવાક બનીને ઉભી રહી. “ અરે, મારી નાંખ્યોરે ” એ બુમ સાંભળતાં લલિતા વહુ દોડી આવી અને નરેન્દ્રને ડાશીના પંઝામાંથી મુક્ત કર્યો. પછી કિશોરીના તરફ ફરી આંખ્યો ચડાવીને કહ્યું:—“ જાઓ જાઓ, ઉભાં ઉભાં તમાસો જોઈ રહ્યાંછો ? બિચારાને મારી નાંખ્યો તો પણ કેમ કંઈ બોલતાં નથી ? ”

આ પ્રકાર જોઈ કિશોરીની આંખ્યો દઢ થઈ ગઈ. દેરાણીનાં આવાં સહાનુભૂતિસૂચક વચનો સાંભળી તેની તે દઢતાનો લોપ થઈ ગયો અને તેમાંથી ચોધાર આંસુઓ નીકળવા લાગ્યાં. કિશોરીએ રૂંધાયેલા અવાજે કહ્યું:—“ એ અભાગિયો બહુ દુઃખી થાય છે; હું એનું દુઃખ જોઈ શકતી નથી. હવે તો એ મરે યાતો હું મરું તોજ નિરાંત થાય. મહારાથી હવે સહન થતું નથી. ”

લલિતા વહુના ખોળામાં નરેન્દ્ર ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રડતો હતો. લલિતાએ તેને લઈ જઈ અનેક પ્રકારે સમજાવીને શાન્ત પાડ્યો, અને તેના હાથમાં એક લાડવો આપ્યો. કેટલીએકવારે તે શાન્ત થયો, પરંતુ તેની પીઠ પરનો ડાઘ હજી પણ શાંત થયો ન હતો (મટી ગયો નહોતો.)

નરેન્દ્રને તેડીને લલિતાવહુ તેની રૂમમાં આમ તેમ હરી ફરીને

તેને સમજાવતી હતી, એવામાં ત્યાં મણીલાલ આવી પહોંચ્યો.

નરેન્દ્ર જોકે હમણાં શાન્ત પડ્યો હતો, પરંતુ હજી પણ તેની આંખો અશ્રુપૂર્ણ હતી; મ્હેં ઉતરી ગયેલું હતું. મણીલાલે જણ્યું કે નરેન્દ્ર ખૂબ રડ્યો હોય તેમ લાગે છે તેથી તેણે પત્નીને પૂછ્યું:—
“આને શું થયું છે?”

લલિતાએ મ્હેં ચડાવીને કહ્યું:—“આએ એને ખૂબ માર્યો છે.”

નરેન્દ્રે પણ હોઠ ડુલાવી રડી પડીને કહ્યું:—“આએ મ્હને માર્યો.”

મણીલાલનો નરેન્દ્ર ઉપર અત્યંત ગ્રેમ હતો. તેનાં અશ્રુપૂર્ણ નેત્રાની કરુણાજનક દૃષ્ટિથી તેમજ રૂંધાયેલા સ્વરની કાલી કાલી બોલીથી મણીલાલના હૃદયમાં દયાનો સંચાર થયો. તેણે પત્નીના બોળામાંથી નરેન્દ્રને ઉંચકી લઈ તેની પીઠ પરનો ડાઘ જોઈને કહ્યું:—“આએ તેને આટલો બધો કેમ માર્યો?”

લલિતા:—“તે હું શું જાણું?”

નરેન્દ્રે કહ્યું:—“મ્હેં જાને ટપલી મારી હતી તેથી.”

મણીલાલ:—“ત્હેં જાને ટપલી કેમ મારી હતી?”

નરેન્દ્ર:—“જા મ્હને કેમ મારે?”

લલિતા:—“જા પણ દહાડે દહાડે ન્હાના છોકરા જેવાં થતાં જાય છે. તેમનામાં હવે અકલ રહી હોય તેમ લાગતું નથી.”

મણીલાલ:—“કેમ, શું છે તે?”

લલિતા:—“તેઓ ઘરડાં થઈને આવા બિચારા ન્હાના છોકરાને આટલો બધો માર મારે તે સાંઠે કહેવાય કે? અરે તેની પીઠ તો જુઓ.”

નરેન્દ્રે રડી પડીને કહ્યું:—“અરે, મ્હારી પીઠ તો જુઓ.”

મણીલાલે નરેન્દ્રની પીઠ પર હાથ ફેરવીને કહ્યું:—“તું હવે જાની પાસે જઈશ નહિ.”

નરેન્દ્ર:-“ આ મ્હને મારે છે તેથી હું હવે એમની પાસે જવાનો નથી. ”

મણીલાલ:-“ જો સાંભળ ! તું આ નરેન્દ્રને સાચવજો. મ્હને એ બહુ વ્હાલો લાગે છે. ”

લલિતા:-“ પરંતુ બાને તો તે અખિના પાટા સમાન લાગે છે. ” વાત વાતમાં તેને ગાળો દે છે અને મારે છે. ”

મણીલાલ:-“ બાનો એ મ્હોટો અન્યાય છે. ”

લલિતા:-“ જુઓ એ બિચારો માઆપ વગરનો છે. તેમ તે કાંઈ બાળતની હઠ પણ લેતો નથી. ”

મણીલાલ:-“ તું એને સાચવજો. ”

લલિતા:-“ આહા ! શું મ્હારું નસીબ ! તમે મ્હને બહુ સુખ આપ્યું છે ખરુંને તે હું તેને સાચવી શકું ! ”

મણીલાલ:-“ કેમ, મ્હું ત્હારું શું બગાડ્યું છે ? ”

એ સમયે પત્ની પત્નીના ઝગડાના પ્રથમ અંકની શરૂઆત થઈ. નરેન્દ્ર ખોળામાંથી ઉતરી પડીને બાળુએ પડેલી એક ખુરશી ઉપર ચડીને બેઠો. લલિતાએ વસ્ત્રના છેડાવડે અશ્રુઓ લહોછને કહ્યું:- “ મ્હારું નસીબ ફુટેલું, નહિં તો શું ? મ્હારે આટલું બધું પરાધીન શા માટે રહેવું જોઈએ ? જોવા જઈએ તો ઘરમાં તમેજ મ્હોટા છો. હું તમારી પત્ની છું છતાં મ્હારે એક બિખારણુની માફક રતનચંદ અને ગુલાબની દાસી થઈને રહેવું પડે છે. ”

મણીલાલ:-“ શામાટે એવી રીતે રહે છે ? ”

લલિતા:-“ તમારે માટે. ”

મણીલાલ:-“ મારે માટે શું કરવા ? ”

લલિતા:-“ તમે ધરના કામમાં બિલકુલ નજર રાખતા નથી અને માત્ર નીચ લોકોની સાથે બેસી ગાંજો ફુંકવામાંજ જીવન વ્યતીત

કરોછો માટે. તમારા ઘરમાં કેવું પાપ થાય છે, કેવી ચોરીઓ થાય છે, તે તરફ તમે લક્ષ્ય તો રાખતાજ નથી. ”

મણીલાલે વિરકિતસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“ તું મ્હારી સાથે ઝગડો કરે છે, એમાં ત્હારો મ્હોટો દોષ છે. ”

નરેન્દ્રને લેવાને માટે એ સમયે તે રૂમમાં કિશોરી આવી; પરંતુ મણીલાલ અને લલિતાને રૂમમાં બેઠેલાં જોઈ તે પાછી ફરી જતી હતી તેવામાં મણીલાલે તેને બોલાવીને કહ્યું:—“ બાબી ! તમે એક ન્યાય આપો. ”

કિશોરી:—“ બાઈ શું તકરાર છે ? ”

મણીલાલે કહ્યું:—“ મ્હને જોઈને તમારી દેરાણી બળીને ખાખ કેમ થઈ જાય છે ? ”

લલિતાએ મૃદુ સ્વરે કહ્યું:—“ જુઓ તો ખરાં. નિશાબોર માણુ-સનું જરા મ્હોં તો જુઓ, બાબીજી ! ”

લલિતા આમ બોલી રીસમાં બહાર ચાલી જતી હતી તેને કિશોરીએ તેનું વસ્ત્ર પકડીને અટકાવી, અને મણીલાલના મ્હોં-સ્થાને જોઈને બોલી:—“ લલિતા તમને શું કહે છે, ન્હાના બાઈ ? ”

મણીલાલ:—“ મ્હેં તેના સુખમય સંસારમાં અમિ લગાડ્યો છે. હું તેના સુખમય જીવનમાં કાંટા સમાન છું એમ કહે છે. ”

કિશોરી:—“ ન્હાનાબાઈ ! લલિતા શું ખોટું બોલે છે ? તમે મ્હારા સસરાના અત્યારે મ્હોટા પુત્ર કહેવાઓ. આ ગૃહસંસારનો ભાર તમારેજ ચલાવવો જોઈએ. તમારે શી ખોટ છે ? પરંતુ એક વખત આંખો ઉઘાડીને જુઓ તો ખરા કે, રતનચંદ તમારા કુળનો અને પૈસાટકાનો, કેવી રીતે નાશ કરે છે ? હું તમારા મ્હોટાબાઈની સ્ત્રી છું. તમે જો સીધા હો તો મ્હારે રસ્તાની બિખારથી શા માટે થવું પડે ? ”

મણીલાલ:-“ આતો ચોરના બાઈ ધંટીચોર મળ્યા. તમે જાણતાં નથી કે રતનચંદ ધણો નિમકહલાલ નોકર છે. તે છે તો આપણો ગૃહસંસાર સીધો ચાલે છે. ”

લલિતાએ ક્રોધે બરાધને કહ્યું:-“ બાબી ! બસ કરો હવે. એ તો એમનો બનેલી થાય છે. એની નિંદા એમનાથી સહન નહિ થાય. ” ગંજેરી મણીલાલ ગર્જના કરી ઉડ્યો અને બોલ્યો:-“ અરે ઓ દરામજદી ! બોલતાં બોલતાં હદપાર જાય છે કે ? ”

લલિતાએ ગંજેરી સ્વામી પાસેથી આવી મધુર વાતો અનેક વખત સાંભળી હતી. આ સધળી ગૃહસ્થને છાજતી ગાળો ખાઈ ખાઈને તેને હજમ પણ કરી નાંખી હતી. પરંતુ આજે પોતાની જોડાણીની સન્મુખ દર્શાવેલો ક્રોધ તે બિન્નકુલ સહન કરી શકી નહિ. તેને પણ અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો તેથી તેણે કહ્યું:-“ લોકો કહે છે. લોકો જાણે છે કે રતનચંદ તમારો બનેલી છે કે નહિ ! મ્હેં કહ્યું તે ખોટું કર્યું, કેમ ? ”

મણીલાલ:-“ કાણ સાજો એમ કહે છે ? જે કહે તેના માંથામાં પચીશ જુતાં મારું. ”

લલિતા:-“ તમારા ઘરમાં પરપુરૂષ રંગરાગથી મ્હાલે અને જે બોલે તેના માંથામાં પચીશ જુતાં પડે, એમ ના થાય તો પછી જાંબ-ખોર શેના કહેવાય ? ”

મણીલાલ:-“ જે રાંડ હજી પણ ત્હને કહું છું કે તું મ્હેં સંભાળીને બોલ. ”

લલિતા:-“ નહિં તો તમે મારી નાંખશો કેમ ? ”

મણીલાલ:-“ મારીશ તો ત્હારો બાપ કોઈ મ્હને શું કરવાનો હતો ? ”

લલિતા:-“ હ્યો ત્યારે મારો જોષ્ઠએ. તમે ના મારો તો તમને

સોગન છે. આ ઉભી મારી નાંખો. ”

મણીલાલે લલિતાની પીઠ ઉપર એક લાકડી લગાવી દીધી. કિશોરીએ હં હં કરીને મણીલાલને ખેંચી લીધો. નરેન્દ્ર રડી પડ્યો.

લલિતાએ કહ્યું:—“ મરી જાઓ. તમારા બાદની જોડે તમે પણ જાઓ એટલે હું પણ તમારા નામની ચૂડીઓ ફેડીને મહારાં જોડાણીની જોડે ખેસી જાઉં. ”

“ અરે રામ રામ ” કહી કિશોરીએ ડાખા હાથે લલિતાનું મોં દબાવ્યું અને કહ્યું:—“ સીધી રીતે વાત કરતાં કરતાં તમને બન્નેને આ શું સુઝી આવ્યું. મહત્ત્વ કંઈ સમજણ પડતી નથી. ”

કિશોરીનો હાથ સરકાવી નાંખીને લલિતાએ કહ્યું:—“ ગાંજખોર માત્ર એવા હોય છે. ઘડીકમાં ઘોડે અને ઘડીકમાં ગધાડે ખેરી જાય છે. ”

જે લોકો ગાંજો પીએ છે તેમને ગાંજખોર કહેતાં તેઓ અત્યંત ગુસ્સે થાય છે. તેઓને કેમ ગુસ્સો ઉત્પન્ન થતો હશે તે કહી શકાતું નથી; પરંતુ એથીજ સત્કર્મ અને દુકર્મનું માહાત્મ્ય સમજી શકાય છે. જે યોગ સાધના કરે છે તેને યોગી કહેતાં તે કદાપિ ક્રોધે ભરાશે નહિ. દાન કરનારને દાતા, શાસ્ત્રાધ્યાયીને પંડિત, વિષ્ણુપરાયણને વૈષ્ણવ કહેતાં તે કદાપિ અસંતુષ્ટ થશે નહિ; પરંતુ જે દારૂ પીએ છે, તેને દારૂડીઓ કહેતાં, જે પારકા દ્રવ્યનું અપહરણ કરે છે તેને ચોર કહેતાં, જે અદ્વિષ્ટ ખાય છે તેને અદ્વિષ્ટી કહેતાં, અને જે ગાંજો પીએ છે તેને ગાંજખોર કહેતાં તેને અત્યંત ક્રોધ વ્યડે છે. મણીલાલને ગાંજખોર કહેવાથી ગુસ્સો ચડતો હતો તેથી લલિતા પણ એજ સંબોધનથી તેને ખોલાવતી હતી. તેની ધસરણા એવી હતી કે બલે તે ગાળો દે, ઝગડો કરે, બે દિવસ ના ખોલે પરંતુ એથીજ મણીલાલ ગાંજો પીવાની ટેવ ભૂલી જશે. આજે જે બનાવ બન્યો

તેવો કાંઈ દિવસ બનતો નહોતો એમ નહિ, પરંતુ તેને આજના જેવું બચકર અપમાન કાંઈ દિવસ લાગ્યું નહોતું. આજે કિશોરીની સ્થાને લાકડી પડવાથી લલિતાને ઘણું લાગી આવ્યું હતું.

પ્રકરણ ૩ જી.

ગાંજખોરોની બેઠક.

મણીલાલ એ નારદી કાર્યની પૂર્ણાહુતિ કરી, ઘેરથી નીકળી સીધો ગામના મગન મિસ્ત્રીની દુકાને આવી પહોંચ્યો. અહીં આગળજ ગંજેરીઓની ગાંજે પુકવાની બેઠક હતી.

ખીજ પણ ત્રણચાર ગંજેરીઓ ત્યાં આગળ બેઠા હતા. એક જણે કહ્યું:—“કેમ, મણીલાલભાઈ ! આજ તમારું મ્હોં ઉદાસ છે ?”

મણીલાલે:—“ભાઈ ! સંસારની ઉપાધીઓથી ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી ઉડવું પડે છે. સંસારની ઉપાધીઓ સહન કરવી બહુ મુશ્કેલ છે. આ ગાંજે પીઉં છું તેથી એટલી સહન પણ થાય છે નહિંતો ક્યારેનોયે મરી ગયો હોત.”

પહેલો મિત્ર:—“ખરી વાત છે. જેઓ દારૂડીઆ હોય છે તેઓજ તેમના ગુલામ થઈને રહે છે. ગાંજે પીનારા કદાપી કાંઈની પરાધીનતાનો સ્વીકાર કરતા નથી.”

મણીલાલ:—“ચાલો ચારો જરા આસ્તે આસ્તે ચલમો તૈયાર કરો. ઝગડો થવાથી મ્હારું હૃદય અસ્વસ્થ થઈ ગયું છે. સાલ્માં શ્વાસ તથા ખાંસી પણ દુસ્મન થઈને પાછળ લાગ્યાં છે.

મગન મિસ્ત્રીની પાસેજ મણીલાલની ગાંજની શિલીક રહેતી હતી. મગને પેટી ખોલીને ગાંજે બહાર કાઢ્યો. ત્યારપછી તંબાકુ મેળવીને ત્રણે જણાએ ત્રણ ચલમનો ગાંજે તૈયાર કર્યો અને ત્રણે

ચલમો ભરી. મગને કહ્યું:—“ ચાલો એક સાથે ત્રણે ચલમો લગાવો. ગાંજને માટે મણીલાલભાઈનો મિત્રજ બગડી જાય છે. ચાલો મ્હોટા ભાઈના હુકમને માન આપો જોઈએ. ”

અત્યાર પહેલાં કેટલીયે ચલમો પૂરી થઈ ગઈ હતી. મણીલાલ હમ્મેશના નિયમ મુજબનો ગાંજો પીને ઘેર ગયો હતો, અને તેના મિત્રો હજી બેસી રહ્યા હતા. આ વખતે ઝગડો થયેલો હોવાથીજ વધારાનો ગાંજો પીવાતો હતો. દમ ઉપર દમ કરીને, તે દુર્ગંધમય ધૂમાડાથી મગન મિત્રીની દુકાનને ભરી કાઢીને મણીલાલે કહ્યું:—“અસ હવે મ્હારા જીવને કાંઈક એવું પડ્યું. બીજી પણ બે ચલમો તૈયાર કરો. ધીમે ધીમે તેને પણ ચોગ્ય ઈન્સાફ આપીશું. ભાઈઓ ! મ્હારો જીવ આજે બહુ નારાજ થઈ ગયો હતો. ”

પ્રથમ મિત્રે કહ્યું:—“ ખરી વાત છે મ્હોટાભાઈ મ્હોટા લોકોની વાત ન્યારી રહે છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

“ પહેલી ચલમે ચટક ભાગા, દુસરી ચલમે તાળ;

તીસરી ચલમે મદનમોહન, ચોથી ચલમે રાજ. ”

“ આપણે ત્રણ ચલમો થઈ છે, તેથી આપણે અલારે મદન-મોહન થયા છીએ. ”

બીજા મિત્રે કહ્યું:—

“ બંમ બંમ ગીરનારી,

ભરોસા ભારી ખીરસા ખાલી.....”

મણીલાલે કહ્યું:—સાલા ! ગાંજને બદનામ કરે છે ?

બીજા મિત્રે કહ્યું:—કેમ મ્હોટા ભાઈ ! શું થયું ?

મણીલાલ:—કેમ શું થયું ? મદનમોહન, સાલા; જરા વિચાર કરું પીએ છે તો મહાદેવની વસ્તુ અને પાછો તેનેજ બદનામ કરે છે. સાલા નિમકહરામ ! ઉડી જ સાલા.

ખીન્ને મિત્ર:-“ ત્યારે એ કાણુ બોલે ? ”

મણીલાલ:-“ કેમ, દારૂડીઆઓ. ”

પ્રથમ મિત્ર:-“ કેમ બાઈ ! તમારા ગાંભના શાસ્ત્રમાં છે ને કે ત્રીસરી ચલમે મદનમોહન. ”

મણીલાલ:-“ જા જા સાલા, કાંઈ દિવસ મંગળ મ્હેતાની નિશાળે ગયો તો છે નહિ. મદનમોહન એટલે મદનને જે મોહન, સ્તંભન વશીકરણ ઉચાટન કરી તેનો વધ કરે તે કાણુ ? બાઈ મહાદેવેજી મદનને બાળીને બસ્મ કરી નાંખ્યો છે તો પછી મદનમોહન એટલે શિવ ખરા કે નહિ ? ”

પ્રથમ મિત્ર:-“ શિવ હોય તો કાંઈ બય નથી, પરંતુ તેની સાથે જે મેલાં ભૂત રહે છે તે બહુ બયંકર હોય છે. ”

ખીન્ને મિત્ર:-“ મ્હને પણ બાઈ એનીજ ખ્હીક લાગે છે. હું સાપથી, વાઘથી, અરે ! એ તો શું પણ સાક્ષાત્ ચમથી પણ ખ્હીતો નથી; પરંતુ બાઈ ભૂતની ખ્હીકે તો હું રાત્રે પથારીમાંથી બેઠો થઈ ખારીએ પણ આવતો નથી. ”

મ્હોટાબાઈ ઉર્ફે મણીલાલે કહ્યું:-થવા ઘો ચારો, આસ્તે આસ્તે એકાદ બે ચલમો થવા ઘો.

“ ખીન્ને મિત્રે કહ્યું:-ના બાઈ હવે હું પીવાનો નથી. મ્હારી મા લહે છે. ”

મણીલાલ:-“ કેમ દોસ્ત, આટલી બધી અરૂચિ શા માટે ? માની ગાળાગાળીથી આટલો બધો કેમ ખ્હીએ છે ? ત્રણ કુળને ડાઘ લગાડીએ ત્યારે મહાદેવની પ્રસાદી લેવા પામીએ છીએ. ”

ખીન્ને મિત્ર:-“ મ્હારી મા કહે છે કે, એથી માંદા પડાય છે. ખાંસીનો રોગ લાગુ પડે છે, માટે વધારે પીથ નહિ. નિયમસર પીને વધારે પીવાથી લોકો નિંદા કરે છે. તેણે મ્હને નિયમ કરી આપ્યો

છે કે, સવારે ઉઠીને એક ચક્રમ પીવી; ત્યારપછી હાથ મ્હોં ઘોઘને ખીજી પીવી; ત્યારપછી ન્હાતી વખતે ના હોય તો એક પીવી; પછી જો જમવાની વાર હોય અને ભૂખ ખરાબ ના લાગી હોય તો વળી એકાદ પી લેવી; વધારે પીવામાં સાર નથી. જમી રહ્યા પછી ના રહેવાય તો તે વખતે પણ એકાદ ચક્રમ પી લેવી; પાછલા પુરોરના ના પીએ તો સાંઈ છતાં જો ના ચાલે તો એકાદ પીવી; પછી સાયંકાળે એક પી લેવી. વધારે શા માટે પીવી જોઈએ ? વધારે પીવાથી નુકશાન છે, તથિયત બગડી જાય છે. સાયંકાળ પછી ના હોય તો એકાદ પી લેવી; પરંતુ ખબરદાર વધારે પીશ નહિ. રાત્રે સૂતા પહેલાં, જો પીધા વગર ના ચાલે તો વધારેમાં વધારે માત્ર ત્રણજ ચક્રમ પીજો. ખબરદાર ! ખબરદાર ! વધારે પીશ નહિ-પીશ નહિ-મ્હોં જો કહ્યું છે તે ધ્યાનમાં રાખજો. ”

મણીલાલ:-“ ત્હારી મા અહુ નિષ્કુર હૃદયની હોય એમ લાગે છે; આવો નિયમ કરાવીને પોતાના ઊકરા ઉપર સત્તા બખવવા માગે છે ! ”

ખીન્ને મિત્ર:-“ ના ભાઈ, મ્હારી માના જેવી સ્નેહાળ મા સમસ્ત ત્રિભુવનમાં કાઢને પણ નહિ હોય. મ્હારી માતાની નિંદા કરશો નહિ. એક દહાડો મ્હારે અને મ્હારા બાપાને તકતાર થઈ હતી, ત્યારે મ્હારા બાપા મ્હને મારવા આવ્યા હતા; તે વખતે મ્હારી માએ મ્હારોજ પક્ષ લીધો હતો, અને મ્હારા બાપા સાથે ભારે ઝગડો કર્યો હતો. છેવટે મ્હને કહ્યું:-“ તું મ્હારો લાડકવાયો પુત્ર છે, તુંજ મ્હારું યથા સર્વસ્વ છે. તું ભાઈ જરા થોડો થોડો ગાંજો પી, નહિં તો બગડી જઈશ. તેથી આ ઉપદેશ આપ્યો હતો. ”

મણીલાલ:-“ ત્હારા બાપા સાથે ત્હારે શા માટે ઝગડો થયો હતો ? ”

બીજે મિત્ર:-“ એ દિવસ મગનઆઇને ત્યાંથી બરાબર તૈયાર થઇને ઘેર આવતા હતા. અને મ્હારી માએ મ્હને કહ્યું કે, ત્હારા બાપાને બોલાવ, મમેવાલું તૈયાર કરી મળ્યું છે. અંધારી રાત હતી, મ્હેં તેમને બોલાવવાનો આદેશ કર્યો-“ હરિશંકર બાપા ? એ હરિ-શંકર બાપા ! મ્હારા બાપા તે લોકલગ્ન થઈ ગયા. ઘરમાં આવી મ્હને કહ્યું:-“ હરમખાન ! ત્હને બોલાવ્યાં આવડે છે કે નહિ ?” મ્હેં કહ્યું-“ બાપા, એતો તમે સમજતા નથી. આવી અંધારી રાત્રે નામ દઇને ના બોલાવું અને તમારે મદલે કાદ બીજે જવાબ આપે તો ?”

મગન મિત્રીએ આવડે આ બીજા મિત્રના ગાલ ઉપર ચુંબન કરીને કહ્યું:-“ એ બધા ગાંજના પ્રતાપ છે. આવી બુદ્ધિ ગાંજે પીધા સિવાય કંઈ આવે ખરીકે ? ભાઈ ! એટલા માટે તો આપણે આ ગાંજના પરમભક્ત બન્યા છીએ. ”

ત્યારપછી બીજી પણ બે ત્રણ ચક્કમો ફુંકાઈ ગઇ. કાઈ હવે આંખે બરાબર દેખી શકવા લાગ્યું નહિ-આંખે ઘેરાઇ જવા લાગી. ત્યારપછી સર્વે ઉડી પોત પોતાના ઘર તરફ ચાલ્યા ગયા.

પ્રકરણ ૪ થું.

રોગ પરીક્ષા.

ઘેરાયલી આંખે મણીલાલ જ્યારે ઘેર આવી પહોંચ્યો ત્યારે આશરે રાતના નવેક વાગ્યા હતા. ઘરનાં ઘણાંખરાં માણસોએ જમી લીધું હતું; માત્ર કિશોરી અને શિવકર ડોશી હજી જમ્યાં નહોતાં. મણીલાલ હમ્મેશાં આ સમયે ઘેર આવતો હતો. આંખે એ પહેલ વહેલો આવે છે એમ નથી.

મણીલાલે ઘરમાં આવી કિશોરીને કહ્યું:-ભાભી ! આજ મ્હારી

રૂમમાં દીવો કેમ જણાતો નથી ? તમારી દેરાણી ક્યાં છે ?

કિશોરીએ કહ્યું:-“ લલિતાબાબી તો એમને (પથેર ગયાં. ”

મણીલાલે ક્રોધ પૂર્ણ સ્વરે કહ્યું:-“ કેમ ? ”

“ તમે એને મારી તેથી. ”

“ એવો તો એ રોજ માર ખાય છે. ”

“ ત્યારે આજ કેમ ગઈ તે હું જાણતી નથી. ”

“ તમે તેને કંઈ આહું અવળું સમજાવ્યું તો નથીને ? ”

મણીલાલની માતા શીવકાર ડોશીએ મ્હેં મરડીને કહ્યું:-એની સાચા જુડી કરવાની ટેવને લીધે તો આ આખા ઘરનું સત્યાનાશ વળી ગયું. મ્હારો સુવર્ણમય સંસાર ધુળમાં મળી ગયો.

કિશોરીનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. તે સંપૂર્ણરીતે નિરપરાધિની હતી છતાં આ અપરાધ તેના ઉપર કેમ આવી પડ્યો ? તેણે કહ્યું:-“ હેં બા ! લલિતાબાબી રીસાઇને ચાલ્યાં જતાં હતાં, ત્યારે મ્હેં તેને ના ન્હોતી પાડી ? હાથ પકડીને તાણાતાણી ન્હોતી કરી ? તમે તે વખતે નજરે નેતાં હતાંને ? ”

શીવકાર ડોશીએ કહ્યું:-“ જાણું છું, હું બધુંયે ખરાખર જાણું છું. ”

કિશોરીએ અભિમાનથી ઝૂંઝાડી ઉઠી હોઠ કંપાવીને કહ્યું:-
“ ત્યારે શું મ્હારોજ વાંક છે ? ”

મણીલાલે કહ્યું:-“ ખરૂં જોડું હું કંઈ ના સમજું ! પરંતુ, બાબી ! આ વાતમાં તમને કંઈ લાગતું વળગતું તો હોવુંજ નોંધએ. એમાં શક નહિ. ”

કિશોરી રડી પડી. તેણે કહ્યું:-“ જેમાંને તેમાં મ્હારોજ વાંક નીકળે છે. મ્હારે તમારૂં કયું રાજ્ય લુટી લેવાનું હતું ! માત્ર પેટ ભરવાને ખાતર હું મ્હારા ભાઇને લઇને તમારે ઘેર આવી છું. મ્હારા જેવી અનાયિનીને શામાટે સાચું જુડું કરવું પડે ? કેમ, તમે મ્હને

સધળી બાજતોમાં દોષિત ઠરાવીને ગાળો છો છો ? ”

શીવકેર ડોશીએ આંખ ફેરવીને કહ્યું:—“ મારી નાંખ ! એને પણ મારી નાંખ ! મહારા નસીબમાં જે લખ્યું હશે તે થશે. ”

કિશોરી:—“ હેં બા ! શું હું લોકોને મારી નાંખતીજ ફરે છું ? ”

શીવકેર ડોશી:—“ એક વખત નહિ ને હજાર વખત. ”

કિશોરી દુઃખથી ક્ષોભ પામીને રડતી રડતી ત્યાંથી ચાલી ગઈ. શીવકેર ડોશી મણીલાલને જમવા બેસાડી તેને પવન નાંખવા લાગ્યા.

લલિતા વહુનું પિયેર ગામમાંજ હતું. કૃષ્ણલાલની તે એકની એક પુત્રી હતી. કૃષ્ણલાલને ચાર પુત્ર અને સર્વથી ન્હાની આ એકજ પુત્રી લલિતા હતી. કૃષ્ણલાલની આર્થિક સ્થિતિ ગામના સમસ્ત ગૃહસ્થો કરતાં શ્રેષ્ઠ હતી. તેમની પડોશમાં તેમની યાત્રિનાં ઘણાં ઘર હતાં. જ્યારે વેણીશંકર જીવતા હતા, ત્યારે ગામમાં તેમની ખ્યાતિ કિંવા પ્રતિષ્ઠા સર્વોત્તમ હતી. તેથીજ કૃષ્ણલાલે અનેક રૂપિયાની પહેરામણી આપીને પોતાની એકની એક પુત્રીને વેણીશંકરના વચક્ષા પુત્ર સાથે પરણાવી હતી. તે વખતે મણીલાલ આવો દુરાચારી નહોતો. અત્યારે જમાઈની સ્થિતિ તથા પુત્રીની દુર્દશા અને તેની આંખોમાં આંસુઓ જોઈ, કૃષ્ણલાલ બળીને બાખ થઈ જતા હતા.

કૃષ્ણલાલનો મહોટો છોકરો રામલાલ પડોશના ગામમાં તલાટીનું કામ કરતો હતો. અભણ બેડુતો સાથે તેનો હમ્મેશાં પરિચય પડતો હતો. એ સધળા અભણ બેડુતો સાથે એકત્ર થવાથી તેનો સ્વભાવ પણ અત્યંત ઉદ્વેગ થઈ ગયો હતો. પોતાની બહેનની દુર્દશા સાંભળી તે પણ ઉત્તેજિત થઈ ગયો.

આજે જ્યારે લલિતાએ આવીને માતાના પગે પડી, પોતાને વિના કારણે પ્રહાર કરવાની વાત જણાવી ત્યારે રામલાલ ત્યાં આગળ ઉભો હતો. બહેનની આંખમાં આંસુ જોઈ અને અપમાનની

વાત સાંભળી ઉદ્ધત સ્વભાવનો રામલાલ એકે સપાટે ઝણઝણી ઉઠ્યો. તેણે ભીમ-ભૈરવ અવાજે ગર્જના કરીને કહ્યું:—“ હું આજે એ ગાંગ-ખોર સાક્ષાતે માર્યા સિવાય પાણી પણ પીશ નહિ ! ” એમ કહી રામલાલ ચાલ્યો ગયો.

લલિતાનું હૃદય કંપી જઈયું. તેણે વિચાર્યું કે જો કદાચ મ્હારા સ્વામી દેવાતાનું એ પ્રમાણે અપમાન થશે તો મૃત્યુ પામ્યા પછી પણ તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત થશે નહિ. તેની મતલબ ખીજી રીતે બદલો લેવાની હતી. તે એવી રીતે બદલો લેવા માગતી હતી કે, જેથી તેના સ્વામીના ચરિત્રમાં સુધારો થાય. દેવતા તે દેવતા સમાનજ થાય, અને ઘોર પાપાત્મા રતનચંદ ધરમાંથી દૂર થાય. પરંતુ આ તો હિત કરવા જતાં વિપરીત પરિણામ આવતું જોઈ લલિતાએ તેની માતાને કહ્યું:—“ મા ! બાઈને પાછો બોલાવ. ”

“ લલિતાની મા હિન્દુ જનની હતી. તે પુત્રીના મનનો ભાવ સમજી જઈ પુત્રને નિષેધ કરવાને દોડી.

રામલાલ તે વખતે તેના પિતા પાસે આવીને, ભગિનીપતિ રૂપી દૈત્યનો સંહાર કરવાની અનુમતિ લેતો હતો.

કૃષ્ણલાલની પત્ની પણ ત્યાં આગળ જઈ પહોંચી. કૃષ્ણલાલે પત્નીને પોતાની સ્થાને આવી ઉભી રહેલી જોઈને કહ્યું:—“ લલિતાને કૂવામાં ઉતાર્યા જેવું થયું છે. મ્હારા નસીબે માત્ર એકજ પુત્રી ! તેની પણ આવી દુર્દશા ! ”

રામલાલે ક્રોધપૂર્ણ સ્વરે કહ્યું:—“ પિતાશ્રી ! હું આપની અનુમતિનીજ રાહ જોઉં છું. હું તે પાપાત્માને આજેનકી યોગ્ય શિક્ષા કરીશ. એને ખમર નથી કે તેણે કોની બહેન ઉપર જાથ ઉગામ્યો છે ? ”

કૃષ્ણલાલની પત્નીએ કહ્યું:—“ એ તો જાણે ઠીક, પરંતુ એ ત્હારા બનેલી થાય છે. એમનું ત્હારાથી અપમાન કરાય ખરું કે ? ”

રામલાલ:-“ કેમ ના કરાય ? એ બહુ તો શું કરી ? ગુસ્સો કરીને લલિતાને પોતાને ત્યાં નહિ તેડાવે એજ કે ખીણું ? તો હું પણ મ્હારી બહેનને એ પાપીને ઘેર મોકલવા રાજી નથી ! અહાહા ! શું કરે મ્હારે લોહી ઉઠાળી જાય છે. ”

કૃષ્ણલાલની પત્ની:-“ લલિતાએ ત્હને એટલો બધો ક્રોધ અડાવવાની ના પાડી છે. ”

રામલાલ:-“ કેમ ? ”

કૃષ્ણલાલની પત્ની:-“ હિન્દુ નારીઓ પતિને દેવતા સમાન માને છે. ”

રામલાલ:-“ ત્યારે ત્હારી છોકરીએ એ દેવતાને લઇનેજ ખેસી રહેવું હતું, નકામી અહિં આવીને તેણે મ્હારે લોહી કેમ ઉઠાળી નંખાવ્યું ? એ સઘળી વાત એણે આવીને આપણને સંભળાવી શામાટે ? ”

કૃષ્ણલાલે કહ્યું:-“ રામલાલ ! તું શાન્ત થા. લલિતા ખૂબ બુદ્ધિમત્તિ છે. તે નક્કી કોઈ બીજે રસ્તે બદલો લેવાની પ્રાર્થના કરવાને ચાત્રી આવી હશે; પરંતુ તું જે ભાવે ગુસ્સે થયો છે, જે ભાવે તું ત્રાત કરે છે, તેથી કુદ્દળ સિવાય સુદ્દળ પ્રાપ્ત થશે નહિ. એવું કરીએ તો લોકો આપણનેજ ગાંડામાં ગણે. ”

રામલાલ:-“ ત્યારે શું કરીશું ? ”

કૃષ્ણલાલ:-“ ત્હારી વહુને એની પાસે જવા દે અને તે શું કહેવા માગે છે, તે સાંભળ; પછીથી જે યોગ્ય લાગશે તે કરીશું. ત્હારો ગુસ્સો ખરાબ છે. સઘળી બાબતોમાં એવો ગુસ્સો કરીએ તો કામ ના આવે. ”

રામલાલ:-“ ગમે તેમ હોય; પરંતુ એને સજ્જ તો કરવીજ. ”

કૃષ્ણલાલ:-“ નક્કી આ વખતે કંઈપણ નીવેડો આપ્યા સિવાય

લલિતાને તેને સાસરે મોકલવી નથી. ”

યથા સમયે રામલાલની માતાએ પુત્રવધૂને લલિતાનો ઉદ્દેશ જાણવાને માટે તેની પાસે મોકલી. લલિતા તે વખતે એક એકાંત ઓરડામાં પલંગ ઉપર સૂઈ રહીને પોતાનું નસીબ, સ્વામીનું ચરિત્ર, અને સાસરીઆની સ્થિતિ વગેરેનો વિચાર કરી રહી હતી.

ભોળામુખએ નણુંદને જોઈ તેની કલધનુ સમાન બન્ને બ્રમરોને સંકેતી અધરો ઉપર સ્મિત હાસ્યનો વિકાસ કરીને કહ્યું:—“ બહાલી બહેન ! મ્હારા નણુદોષનો વિચાર કરી રહ્યાં છો કે શું ? ”

લલિતાએ કહ્યું:—“ હા, એમના દુઃખે દુઃખી તો થવુંજ પડેને ! ”

“ એમના દુઃખે દુઃખી થતાં હો તો આમ આલ્યાં આવો ખરાં કે ? ”

“ બાબી ! મ્હારા દુઃખની હજી તમને ખબર નથી, તેથી તમે આમ બોલો છો. મ્હારે એવું દુઃખ છે કે કંઈ કહેવાનીજ વાત નહિ. ”

“ આશ્ચર્યની વાત છે. બહાલી બહેન ! તમે તમારા સ્વામીને પણ વશ કરી શકતાં નથી ? સ્વામીને ઉઠા કહેતાં ઉઠે, ખેસે કહેતાં ખેસે ત્યારેજ નારી ધર્મનું સાર્થક કર્યું કહેવાય. ”

“ જો તમે સ્વામીને વશ કરવામાં એટલાં બધાં નિપૂણ હો તો હ્યો તમારા નણુદોષને વશ કરી આપો. ”

“ બહાલી બહેન ! તમે એમ ના બોલો ! મ્હને લાગે છે કે તમે અમારા નણુદોષને વશ રાખી શકતાં નથી; પરંતુ તમે એ બૂલી ના જતાં કે સ્ત્રી તો સાસરેજ શોભે. તમે તમારા બાઈના આશ્રયમાં અહિંયાં રહેશો એટલે શું તમે સુખી થઈ જવાનાં હતાં ? બે દિવસમાંજ તમને અનુભવ થશે કે, પિયેરમાં રહેવું ઉચિત છે કે સાસરે ? ”

“ મ્હારા જેવું જે નારીને સ્વામીસુખ હોય તેને માટે તો મરણુજ ઉત્તમ છે ! ”

“ એ વાત હું માનતી નથી. સ્વામીનું જીવન ક્ષીર જેવું હોય છે.”

જેમ દૂધને ચૂલે મૂકી ઉકાળી ઉકાળી અગ્નિના તાપથી ઉભરાઈ જતાં અટકાવીએ તોજ ક્ષીર બનાવી શકાય છે, તેમ સ્વામીને પણ કુમાર્જી જતાં વખતસર અટકાવીએ તોજ સ્વામીસુખનો અનુપમ લાભ મેળવી શકીએ.”

“ પરંતુ ગાંજરૂપી અમિથી તે ક્ષીર ફાટી જાય તો તેને નાખી દેવીજ ઉત્તમ છે ને ? ”

“ એ દોષ રાંધનારીનો છે, નહિં કે, ક્ષીરનો રાંધનારીએ ક્ષીરને ચૂલે મૂકીને તેજ તરફ નજર રાખીને એસવું જોઈએ. રાંધનારી રાંધતી વખતે સાવધાન ના રહે અને બીજા કામમાં ધ્યાન આપે તો તે ઉભરાઈ જાય. કદાચ ઉભરાઈ ના જાય તો ફાટી પણ જાય. જો તે વખતે રાંધનારી સાવધાન હોય તો તે કદાપિ ફાટી જવા પામે નહિ.”

“ તમે રસોઈ કરવામાં હોંશીયાર છો; પરંતુ જો તમને પણ મ્હારા જેવી ક્ષીર રાંધવાને એસાડ્યાં હોય તો તમે પણ મ્હારી માફક રડી રડીને મરી જાઓ. ક્ષીરની અંદર ઝેરનો અંશ સમાયલો છે.”

“ જો તમારી જગ્યાએ હું હોઉં તો તે ઝેરના અંશને પણ પી જાઉં.”

“ હું ખરું કહું છું બાબી ! તમને મશ્કરી લાગે છે પરંતુ મ્હેં પ્રયત્નો કરવામાં કાંઈ બાકી રાખી નથી. મ્હારું કાંઈ ના વળ્યું. ગાંજરૂપી તેમની શુદ્ધિ બુદ્ધિનો લોપ થઈ ગયો છે. તેમનું હિતાહિતનું જ્ઞાન શૂન્ય થઈ ગયું છે.”

“ વારું બહાવી બહેન ! એ શું સાચી વાત છે ? ”

“ કઈ ? ”

“ ગુલાબની ચાલચલગત કહે છે સારી નથી.”

“ સાચી નહિં તો શું ખોટી ! એ રાંડે તો આખા ઘરનું

સત્યાનાશ વાળ્યું. ”

“ તમારાં સાસુ એને કંઈ કહેતાં વધી ? ”

“ કાશુ ? મ્હારી સાસુ ! ગુલામ તો એમની લાડકવાઈ દિકરી છે. લાડમાં ને લાડમાં મારીને સત્યાનાશ વળી ગયું. ”

“ વારૂ, હવે શું કરવાથી તમારાં સાસરીઆનો સંસાર સારી રીતે ચાલી શકે ? ”

“ પેલા રતનીઆને ધરમાંથી કાઢી મૂકે અને ગુલામને ખરાબર શિક્ષા આપે, તથા મ્હારા સ્વામીને માંગે પીતા અટકાવી શકાય તો કંઈક એ ધરની વેળા સુધરે. ”

ત્યારપછી બીજી પણ કેટલીએક વાતોમાં વખત પસાર થઈ ગયો. છેવટે ભોગ્નઈ નણુંદની રજા લઈને ચાલી આવી અને સાસુની સમક્ષ લલિતાનો અભિપ્રાય જણાવી દીધો. વધારામાં જણાવ્યું કે, “ રતનચંદને ધરમાંથી કહાડી મૂકી, ગુલામને શિક્ષા કરી, મ્હારા નણુંદોઈને માંગે પીતા. અટકાવી શકાય તોજ બહાલી બ્હેનનો સંસાર સુધરે તેમ છે. ” બહાલી બ્હેનની એજ પ્રાર્થના છે. અને ‘ અમારે જણાવવું પડશે કે, આ સમાચારથી પત્નીએ કૃષ્ણલાલને તરતજ વાકેફ કર્યા.

પ્રકરણ ૫ મું.

ઔષધ પ્રભોગ.

લોકોની માન્યતા એવી હોય છે કે, રોગનો નિર્ણય થાય તો ઔષધ શોધી કાઢવું. આ તેનો પ્રભોગ કરી જોણે કંઈ બહુ કઠિન નથી; પરંતુ એ વાત સત્ય છે કે હમ, તે સંબંધી અનેક શંકાઓ ઉપસ્થિત થાય છે. અનેક સ્થળોએ એવું જોવામાં આવેલું કે, રોગનો

નિર્જીવ થયા છતાં ઔષધ પ્રયોગ લાગુ પડતો નથી. ઔષધ ઉલટું તે રોગમાં વધારો કરે છે. લલિતાના પિતાએ પુત્રીના મનસિક વ્યાધિને દૂર કરવાને રોગ નિર્જીવ્ય-ન્ટે જે ઔષધની વ્યવસ્થા કરી હતી તેનાથી તો ઉલટું વિપરીત પરિણામ આવ્યું. ઔષધના વિષથી રોગી જીંદગી પર્થેત દગ્ધ થયો.

કૃષ્ણલાલે પત્ની પાસેથી કન્યાનાં સુક્રિપૂર્ણ સદ્ગુણ દર્શાવતાં વચનો સાંભળી મનનાં ને મનમાં કન્યાની શુદ્ધિની પ્રશંસા કરી, અને જે વડે તે વિષયોમાં સુધારો પાછ શકે, તેની પ્રતિજ્ઞા કરી.

સાયંકાળની સહજ પૂર્વે તેણે નોકરને બોલાવીને કહ્યું:-
“પરભુ ! તું હમણાં ને હમણાં જાણના બહેનને સાસરે જા, અને મણીલાલને મ્હારું નામ દઈ બોલાવવા લાવ.”

પરભુ ! આજ્યો ગયો અને યજ્ઞ સમયે મણીલાલને જઈને મળ્યો. ગાંજખોર ઉદ્ધત સ્વભાવનો મણીલાલ પત્નીના વ્યવહારથી વધારે ઉદ્ધત થઈને તેની શૂન્ય રૂમનાં ખેડો ખેડો ઝાંઝાં ખાતો હતો અને નિશામાં ચક્ર્યૂર થઈ તંદ્રામાં પડેલો હતો કે, તેની સ્ત્રીની રીસથી તેના સસરા જાણે તેમનાં માણસો માણસો તેનું અપમાન કરવા માટે બચંકર કાષ્ટ્રું રચે છે. લલિતાએ કાલિકાની મૂર્તિ ધારણ કરી છે; તેના ચાર હાથ પૈકી ત્રણ હાથમાં વરાબચ અને બોપરીઓની માળા આદિ હતાં; પરંતુ ચોથા હાથમાં તરવારને બદલે ગાંજની ચલમ હતી. તેમાં ગાંજે બીજી નારિયેળીની છાલનો દેવતા ભરેલો હોવાથી તે લોભનો મણીલાલ ત્યાગ કરી શક્યો નહિ; હાથ લંબાવીને જેવો તે ચલમને લેવા જતો હતો તેવામાં તેના તે સુખમય સ્વપ્નનો ભંગ કરીને પરભુએ કહ્યું:-“શેડજી !” ચમકીને મણીલાલે કહ્યું:-“કાણુ પરભુ ! કેમ આવ્યો છે ?”

પરભુએ કહ્યું:-“આપને શેડે બોલાવવા મોકલ્યો છે ?”

મણીલાલે ક્રોધપૂર્ણ સ્વરે ચિત્કાર કરીને કહ્યું:—“ ચાલ, નીકળ મહારા પરમાંધી ! તું મહારે ત્યાં આવ્યોજ કેમ ? ”

“ તમારા સસરાજીએ મ્હને તેડવા મોકલ્યો છે. ”

“ મહારા સસરાએ ! ”

“ હાજી. ”

“ કેમ, શું કામ છે ? ”

“ તેઓ તમને હમણાં ને હમણાંજ બોલાવે છે. ”

“ કેમ, તેમની છોકરીને પગે લાગીને ઘેર તેડી લાવવા માટે કે ? હું કંઈ હલકા માણસનો પુત્ર નથી. તેમને સત્તરવાર ગરજ હોય તો એને લાવીને અહિં મૂકી જાય નહિં તો હું એને તેડાવવાનોજ નથી. મ્હને ખીજી બેરી મળશે સમજ્યોને ? ”

એવામાં ત્યાં આગળ મણીલાલની માતા અને બહેન આવી પહોંચ્યાં.

ગુલામે કહ્યું:—“ કેમ પરભુ ! ત્હને લક્ષિતાએ મોકલ્યો છે કે ? કેમ, આપને ત્યાં સમાસં ના થયો ? ચડયે ઘોડે ગયાં હતાંને ? ”

“ મ્હને એમણે મોકલ્યો નથી, પરંતુ શેડે મોકલ્યો છે. ”

ગુલામ:—“ ઓ મા ! રાંડ કેવી છે, પોતે તેડવા મોકલીને આપનું નામ દેવરાવ્યું છે. મહારો ભાઈ, એનો ગુલામ ખરાં, તે એને ત્યાં જાય ? ”

“ અરે પણ એમાં હરકત શી છે ? સાસરા તો ગુર લોક કહેવાય, એમને ત્યાં આવવામાં દોષ હોયજ નહિ. ”

“ એવા ગુર લોકના મ્હોં ઉપર ધૂળ પડી. તેમણે કેમ લક્ષિતાને પાછી મોકલી દીધી નહિ ? ”

મણીલાલે બહેનની વાતને ટેકા આપ્યો.

શીવકોર ડાશીએ કહ્યું:—“ ભાઈ ! જ્યારે ત્હારા સસરાએજ

બોલાવવાને માણસ મોકલ્યું છે ત્યારે જઈ આવ. ”

“ ના. હું કંઈ એમનાથી જાઉં તેવો છું ? ”

ગુલાબ:—ના, એમ કદાપિ નહિ બને. એને ગરજ હશે તો ઘણીયે ચાલી ચલાવીને અહિંયાં આવશે; જો આજકાલમાં આવશે તો હીક છે, નહિં તો આપણે એને પેસવા પણ દેવી નથી. ”

પરંતુ એ મણીલાલને કહ્યું:—“ ત્યારે શું તમે નહિ આવો ? ”

મણીલાલ પ્રત્યુત્તર આપતો હતો એટલામાં તો ગુલાબ બોલી ઉઠી:—“ કેમ, અલ્યા ! વારે ઘડીએ પૂછી પૂછીને માંયું ફાડાવવું છે કે ? ત્હને એક વખત તો કહ્યું કે નહિ આવે તોયે ક્યક્ય કરે છે ? જા ! ત્હારા શેઠને જમને કહેજે કે, જો તમારે તમારી છોકરીને સીધી રીતે મોકલી આપવી હોય તો મોકલી આપો નહિં તો અમે તમારી સાથેના સંબંધ તોડી નાંખીશું. ”

પરંતુ અત્યંત અપમાન સહન કરીને ક્રોધથી ધ્રુજતો ધ્રુજતો ઘેર આવી પહોંચ્યો, અને કૃષ્ણલાલને સર્વ હકીકત મીઠું મસાલો બેળવંતિ કહી સંભળાવી. કૃષ્ણલાલે અનેક પ્રકારના વિચારો કરી તે રોગને માટે એક બીજા ઔષધની વ્યવસ્થા કરી. તેમણે વિચાર્યું કે, સાધારણ ઔષધથી આવો ભયંકર રોગ નષ્ટ થાય તેમ નથી; તેને માટે કોઈ રસાયણની આવશ્યકતા છે. આવો વિચાર કરે છે તેવામાં રમણલાલના છોકરાને જનોઈ દેવાનું હતું, તેથી રમણલાલ નિમંત્રણ કરવાને માટે કૃષ્ણલાલને ઘેર આવ્યા.

કૃષ્ણલાલે રમણલાલને પોતાની નજીક બેસાડીને કહ્યું:—“ ન્યાત કરવાની છે કે ? ”

રમણલાલ:—“ હાજી. ન્યાતજ કરવાનો વિચાર છે. મ્હારે ત્યાં હજી સુધી ન્યાત કરવા જેવું ટાણું આવ્યું નથી તેથી આ વખતે ન્યાતજ કરવાનો વિચાર છે. ”

આસપાસનાં લગભગ પંદરેક ગામડાંઓના વાહણો પણ તેમની ન્યાતની નોતરમાં ગણાતા હતા.

કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ ઘણો ઉત્તમ વિચાર છે, પરંતુ તમારે ત્યાં અમારા ધરમાંનું કોઈ માણસ નહિ આવે. ”

રમણલાલે સ્મિત મુખે કહ્યું:—“ એમ કેમ ? કંઈ કારણ ? યજ્ઞ-ધર વિના યજ્ઞ સંભવેજ નહિ, એ શું બોલો છો, હું સમજી શકતો નથી. ”

કૃષ્ણલાલ કુળવાન, ધનવાન અને ન્યાતના પટેલ હતા તેથી ન્યાતમાં તેમનો સારો પ્રભાવ પડતો હતો. કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—“ તમે બોલો છો કે, આ બધામાં તો મહાં જમાઈને મ્હારી પુત્રી પરણાવી છે, પરંતુ જમાઈ ધારીને પરભવ પણ નષ્ટ કરવા માગતો નથી. ”

રમણલાલે અઘ્યખીથી કૃષ્ણલાલના મ્હોં સ્થામે બેઠને કહ્યું:—“ કેમ શું થયું ? ”

કૃષ્ણલાલ:—હું તેની સાથે ન્યાતમાં બેસીને જમી શકવાનો નથી.

રમણલાલ:—આપ જ્યારે તમારા પોતાના મ્હોંડેથી વાત કરો છો ત્યારે હું પણ કહું છું કે, આખી ન્યાત એમના ધર માટે ચર્ચા કરે છે; પરંતુ આપની બ્હીકે કોઈ બોલી શકતું નથી. ”

કૃષ્ણલાલ:—“ કેમ, મ્હારી બ્હીકે રાગવાનું કંઈ કારણ ? ”

રમણલાલ:—“ તમે આપણી ન્યાતના પટેલ છો અને એ તમારા સગા છે તેથી.

કૃષ્ણલાલ:—“ પટેલ એટલે શું થયું ? પાપી મનુષ્યોને ઉત્તેજન આપી આખી ન્યાતને બ્રષ્ટ કરી નાંખવી ? ”

રમણલાલ:—“ ત્યારે મ્હને શી સલાહ આપો છો ? ”

કૃષ્ણલાલ:—“ એજ કે, જો તેમને નોતરાં દેવાના હોય તો અમને દેશો નહિ. હું એમની સાથે બેસીને જમી શકવાનો નથી. ”

રમણલાલ:—“ કોને તમારા જમાધને ? ”

કૃષ્ણલાલ:—“ તમે પોતાના માણસ છો તેથી બધી વાત કહું છું. તેમના ઘરને એકદમ ન્યાત ખહાર મૂકવું નહિ. જો તમને મ્હારી સલાહ યોગ્ય લાગતી હોય તો એક કામ કરો. ”

રમણલાલ:—“ આપની આજ્ઞાને આધીન આપ્તી ન્યાત છે તો પછી હું તે કાણ માત્ર ! ”

કૃષ્ણલાલ:—“ તમે નોતરાં દેતા પહેલાં તેમને જણાવજો કે, જો તેઓ રતનચંદને ઘરમાંથી કહાડી મૂકે, અને ફરીથી ઘરમાં પેસવા ના દે, તેમજ ગુલાબને જુદી રાખે અને તેની સાથે પાણી પીવાનો પણ વ્યવહાર ના રાખે, ઉપરાંત આટલા દિવસ જે સંબંધ રાખેલો છે, તેને માટે દેહશુદ્ધિ કરાવે તોજ તેમને નોતરાં દેવામાં આવશે. ”

રમણલાલ:—“ હું એમને ના કહું તો નહિ ચાલે ? ”

કૃષ્ણલાલ:—“ કેમ તમને કહેવામાં શો વાંધો છે ? ”

રમણલાલ:—“ મ્હારે ઘેરજ ન્યાત છે ! ”

કૃષ્ણલાલ:—“ વાઈ ત્યારે તમે દશરથ પંડ્યાને બોલાવી લાવો. ”

રમણલાલ તરત ઉઠીને ચાલ્યા ગયા અને થોડા વખતમાં દશરથ પંડ્યાને બોલાવી લાવ્યા. દશરથ પંડ્યાએ સમસ્ત હકીકત સાંભળી લઈને કહ્યું:—“ તેમને કહેવાનું કાર્ય મ્હનેજ સોંપો, હુંજ કહી આવીશ. ”

ત્યારપછી એજ પ્રમાણે નક્કી થયું કે, જો કૃષ્ણલાલનો જમાધ કૃષ્ણલાલની રજુ કરેલી શરતો પાળવાને કબજા થતો હોય તોજ તેને નોતરું દેવું, નહિ તો તેમને ન્યાત ખહાર રહેવું પડશે.

યથા સમયે દશરથ પંડ્યાએ વેણીશંકરને ત્યાં આવી મણીલાલને સમજાવી વાત કહી સંભળાવી. માત્ર તેના સસરાના કાવતરાંથી આ કારસ્થાન ઉભું થયું છે, એટલું છુપાવી રાખ્યું.

એ સાંભળી મણીલાલની આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ. ગુલાબ અને શીવકેર ડોશી કૃષ્ણલાલને ગાળો દેવા લાગ્યાં. જો કે દશરથ પંડ્યાએ તો કૃષ્ણલાલનું નામ છુપાવ્યું હતું તો પણ તેઓને અટકળથી પણ ખરું રહસ્ય જાણવાનું આકી રહ્યું નહોતું. તેઓ મ્હોટે અવાજે કૃષ્ણલાલને ગાળો દેવા લાગ્યાં. મણીલાલે કહ્યું:—“ આપણે એ સાળાથી કંઈ જમ્મએ એવાં છીએ ! આપણે પણ કુળવાન છીએ. આપણા સગા સંબંધીઓનાં પણ વધારે ઘર છે; એ આપણને શું કરી શકવાનો છે ? આપણા ઘર ઉપર આવું ભયંકર તહોમત ! ”

દશરથ પંડ્યાએ જમ્મને સમરત હકિકત કૃષ્ણલાલને કહી સંભળાવી. ગાળાગાળીની વાત સાંભળી કૃષ્ણલાલના ક્રોધની સીમા રહી નહિ; તેઓ તેજ વખતે પાઘડી માંથે મૂકી દક્ષિણી જોડા પગમાં પહેરી ગામમાં નીકળ્યા અને ગામના તમામ બ્રાહ્મણોને કહી આવ્યા કે, “ અમારા વહેવાઈ વેણીશંકર શાસ્ત્રીને અમૂક કારણસર ન્યાત બહાર મૂકવામાં આવ્યા છે—જો તેઓ પોતાના સંઘળા દોષો કબુલ કરે અને પ્રાયશ્ચિત કરે તોજ તેમને ન્યાતમાં લેવા નહિ તો નહિ.”

ગામના સંઘળા જ્ઞાતિજનો એકઠા મળ્યા અને એકઠે અવાજે કૃષ્ણલાલના માને કબુલ થયા. વેણીશંકરના સંબંધીઓનાં આઠ ઘર હતાં, તેમણે પહેલાં તો આ વાત કબુલ કરી નહિ. કારણ કે, ગમે તેમ તોએ સગાઈનો સંબંધ તો જળવવોજ જોઈએ. સગાં સંબંધીઓ પૈકી કોઈને માંથે આકૃત આવે ત્યારે ખસી જવું એ સાઈ નહિ. તેથી જો મણીલાલને ત્યાં નોતરાં દેવામાં નહિ આવે તો તેઓ પણ આવશે નહિ એવું કહેવરાવ્યું; પરંતુ નવનિત તે વખતે આમમાં હતો. તે કેટલાયે વખતથી ગુલાબ અને રતનચંદના ખોટા આચરણથી મનમાં મનમાં દુઃખી થઈને શરમાતો હતો. અત્યારે તે તેમજે થતી શિક્ષાના યોગ્ય બંદોબસ્તથી આનંદી થયો અને કૃષ્ણલાલને

આ સવકાર્યમાં મદદ કરવાને પોતાના પિતાને આમ્રહ ક્યોં. શિક્ષિત પુત્રના આમ્રહને નવલશંકર અમાન્ય કરી શક્યા નહિ. તેમણે વેણીશંકરના સંબંધને તિલાંજલી આપી દીધી. સર્વે સંબંધીઓએ મણીલાલના સંબંધનો ત્યાગ કર્યો.

મણીલાલ અને શીવકાર ડોશી ન્યાતનાં સમસ્ત ધર ફરી વળ્યાં છતાં જ્યારે કોષ્ટએ તેમના પક્ષમાં આવ્યું નહિ, ત્યારે હતાશ થઈ ગયાં.

ઉપવિત સંસ્કારને દિવસે ન્યાતની સધળી સ્ત્રીઓએ જઈ રમણલાલના શુભકાર્યમાં લાગ લીધો. સર્વેને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું, માત્ર મણીલાલના ઘેર કોષ્ટએ મ્હોંમાંથી એક શબ્દ પણ કહેવારોએ નહોતો. અપમાનના અભિમાનથી વેણીશંકરના ધરનાં સધળાં માણસોની છાતી ફાટી જવા લાગી. શીવકાર ડોશી માંથું કુટી કુટીને કૃષ્ણલાલને ગાળો દેવા લાગ્યાં.

ગુલામે કહ્યું:—“ મા, હું તમારા દુઃખના કારણ રૂપ છું. મ્હને ના હોય તો કાઢી મૂકો, હું સાધુડી બનીને બિક્ષા માગી ખાઈશ. ”

શીવકાર ડોશીની આંખમાં આંસુઓ ભરાઈ આવ્યાં. તેમણે કહ્યું:—“ મ્હારી સોના જેવી છોકરીએ તમારું શું બગાડ્યું છે ? તમે કેમ એનો પિછો છોડતાં નથી ! તમારા ધરમાં છોકરીઓ છે કે નહિ ? ”

ગુલામે રડતાં રડતાં કહ્યું:—“ લોકોનો ગિચારાંઓનો શો દોષ છે ! જ્યાં ત્હારા ધરની વહુઓ મ્હારી શત્રુ થઈને લાગી છે, ત્યાં લોકો શું કરે ? તું વહુઓને તો કંઈ કહેતી નથી. આ સધળા ઉતપાતનું મૂળ ત્હારી મ્હોટી વહુ છે. પહેલી વખત આવી ત્યારે પણ મ્હને કાઢી મૂકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ એ વખતે તો મ્હારા આપા જીવતા હતા, તેથી એનું કંઈ વળ્યું નહિ. આ વખતે તો એ મ્હને કાઢી મૂકાવ્યા સિવાય રહેવાની નથી. આ સધળું એનુંજ ક્ષરસ્થાન છે. લલિતા વહુ કંઈ પહેલાં એવી નહોતી ! ”

મણીલાલ પણ ત્યાં આગળ ઉભો હતો. ગાંજના નિશામાં તેણે અભિમૂર્તિ ધારણ કરી મ્હોટે અવાજે ચિત્કાર કરીને કહ્યું:-“ આજેજ એ હરામગદીને ધરમાંથી કાઢી મૂકીશ ત્યારે મ્હારે જીવ શાન્ત થશે.”

શીવકાર ડોશીએ તે અગ્નિમાં ઘીની આહુતિ આપીને કહ્યું:-
“ એમ ક્યાં સિવાય આપણો છુટકોજ નથી. ”

મણીલાલે રૂદ્રમૂર્તિ ધારણ કરી રસોડામાં પ્રવેશ કર્યો. તે વખતે કિશોરી તાવડીમાં વધાર મૂકીને શોક વધારતી હતી અને તેની નજીકમાં નરેન્દ્ર બેસીને કાલી કાલી લાષામાં વાતો કરતો હતો.

ક્રોધથી ધ્રુજતો મણીલાલ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ગુલાબ અને શીવકાર ડોશી પણ તેની પાછળ પાછળ આવ્યા હતાં.

મણીલાલે મ્હોટા અવાજે કહ્યું:-“ સાંભળો લાભી ! અમારા ઘરને ન્યાત બહાર મુકાવનાર તમેજ છો. ”

કિશોરીએ મણીલાલના મ્હોં સ્થામે નંદી ધુમાડાથી અશ્રુપૂર્ણ થઈ ગયેલી આંખોને અર્ધ ખુલ્લી રાખી, દુઃખિત હૃદયે કહ્યું:-“ હું ? ”

મણીલાલ:-“ હા-હા-અલગત તમેજ. ”

કિશોરી:-“ હશે ત્યારે એમ. ”

મણીલાલ:-“ તમારી ઇચ્છા મ્હારી બહેનને કાઢી મુકાવી સુખમાં રહેવાની છે કેમ ખરે ? ”

કિશોરી:-“ મ્હારે એવો લોભ રાખવાનું કંઈ કારણ ? ”

મણીલાલ:-“ વળી પાછો સ્થામો જવાબ આપો છો ? અમને તમારે જે કરાવવું હતું તે કરાવ્યું છે. હવે સીધી રીતે અમારા ધરમાંથી ચાલ્યાં જાઓ. તે મહિંયાં જરા વારને માટે પણ ચોભશે તો નક્કી અપમાન થશે. ”

પાસે પડેલા લોટામાંથી પાણી લઈ હાથ ધોઈને કિશોરી ઉભી થઈ. અભિમાન અને ક્ષોભથી તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તેણે કહ્યું:-

“કેમ ! મહેં તમારું શું બગાડ્યું છે ?”

શીવકાર ડોશીએ બમર સંક્રાંતીને કહ્યું:—“કેવી હડીલી છે. હજી તો સ્હામે ઉભી રહીને ‘ચપ ચપ’ જણાવ્યું બાપે છે ! તહેં કંઈ બગાડ્યું નથી ત્યારે આટલું બધું થયું સાથી ? તહેં તો તે વખતે આવીને ગુલાબની ખોટી વાત ઉરાડી હતી. આ વખતે આવીને પણ એના સર્વનાશને માટે આટલું બધું કર્યું. તહેં જે કદાચ આ કાર્યમાં ભાગ લીધો ના હોત તો શું મ્હારી લલિતા વહુ એવા હતી ? તહેં એને બધું શીખવાડીને ચડાવી. તું અમારું સત્યાનાશ વાળવાને બેઠી છે. હવે અહિંયાંથી હમણાંને હમણાંજ ચાલી જા.”

નિરપરાધિની કિશોરીની બન્ને આંખોમાંથી ચોધાર અશ્રુઓ વરસવા લાગ્યાં. તેણે શીવકાર ડોશીના મોં સ્હામે જાંઘને કહ્યું:—
“આ ! હું નિરપરાધિની છું, મ્હારો કંઈ પણ વાંક નથી, મ્હને કાઢી મૂકશો નહિ.”

શીવકાર ડોશી બોલવા જતાં હતાં એટલામાં ગુલામે કહ્યું:—
“રાંડ ! મ્હારા ઉપર જીકું તહોમત મૂકી સુખમાં રહેવા માગે છે ?”

કિશોરીએ કહ્યું:—“માંથા ઉપર ભગવાન છે, તેજ જાણે છે કે કાણુ નિર્દોષ છે ! હું તમારું કંઈ પણ અનિષ્ટ કરતી નથી. લોહીતું પાણી કરી તમારી મહેનત કરી પેટ ભરું છું છતાં વમર અપરાધે અપમાન કરીને, વિના દોષે કુતરા પિત્તાડાંની માફક મ્હને હાકી કાઢો છો. બલે, ઇશ્વર તમારું સારું કરે.”

મણીત્રાલે ગર્જના કરીને કહ્યું:—“જાઓ જાઓ, હવે આના-કાની કરવાથી તમારું કંઈ વળે તેમ નથી. રાંડની આંખમાંથી જે ધરમાં આંસુઓ પડે તે ધર પણ સજાગી જાય. ચાલ, નીકળ અમારા ધરમાંથી.”

નરેન્દ્ર કિશોરીના મોં સ્હામે તાકી રહી નજીકમાં બેઠો હતો.

અશ્રુપૂર્ણ કિશોરી તેને તેડીને ધરમાંથી બહાર નીકળી. નરેન્દ્રે કહ્યું:-
“ બહેન આપણે ક્યાં જઈશું ? ”

કિશોરીએ કહ્યું:-“ આપણે ઘેર. ”

અશ્રુમુખી કિશોરી તેના બાઇને તેડીને ખરા મધ્યાન:કાળે ધરમાંથી બહાર નીકળી પડી. કાઇએ તેને રોકી કે પાછી ફેરવી નહિ.

પ્રકરણ ૬ કું.

વિપરીત પરિણામ.

કૃષ્ણલાલના નિર્માણ કરેલા ઔષધની ઝેરી અસરનો આરંભ થયો. રમણલાલને ત્યાં ન્યાતનાં સઘળાં માણસો આવીને જમી ગયાં માત્ર મણીલાલના ધરમાંથી કાઢને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું નહોતું તેથી તેઓ જમ્યા વિના રહ્યાં હતાં. ન્યાતના અપમાનથી મણીલાલને ધણુંજ લાગી આવ્યું.

હિન્દુ યાતિઓનું આ શાસન અનેક કાળથી હિન્દુ સમાજની પવિત્રતાની રક્ષા કરતું આવે છે. પરંતુ વિદેશી શિક્ષાથી સ્વાધીનતાના ફળે-સ્વાધીનતાના નામે જે ઉચ્છૃંખલતાએ સમાજમાં પ્રવેશ કર્યો છે, તેથી એ શાસન અને પવિત્રતા અંતરધ્યાન થઈ જાય છે. એના ફળથી એ થયું છે કે, વાત વાતમાં હિન્દુઓને સ્વમાનની રક્ષા અથે' અદાલતોનો આશ્રય લેવો પડે છે, અને માનનું મૂલ્ય પૂરા સોજાના નિર્ધારણ કરી પાછા ફરવું પડે છે.

ગમે તેમ છે પણ ન્હાનાં ગામડાઓમાં આ પ્રમાણેનું સમાજ શાસન હજી પોતાની હયાતિ ધરાવે છે, અને એનેજ લીધે ગામડાઓમાં હજી કંઈક પવિત્રતાનો અંશ જોવામાં આવે છે.

એ સમયે મણીલાલના ત્રીજા ભાઈના સસરા મણીલાલને ત્યાં

આવી પહોંચ્યા. તેઓ પહેલાં એક વખત આ ધરમાં આવેલા હતા, તે વખતે મણીલાલના પિતા વેણીશંકર જીવતા હતા. ધરમાં પૂરી જાહેજલાલી હતી, ગામમાં માન-મરતબો હતો, પરંતુ અત્યારે તેનાથી તદ્દન ઉલટું માલૂમ પડતું હતું. તેમણે એ સંબંધી અત્યંત શોક પ્રદર્શિત કર્યો.

મણીલાલે સામાજિક દંડની વાત તેમને કહી સંભળાવી એટલે તેઓ મણીલાલના સસરા કૃષ્ણલાલને ત્યાં જઈને સમસ્ત હકીકત સાંભળી આગ્યા. છેવટે મણીલાલ અને શીવકોર ડોશીને અનેક પ્રકારે સમજાવીને તેમણે કહ્યું:—“ રતનચંદને ધરમાંથી દૂર કર્યા સિવાય બીજો એક પણ ઉપાય નથી. જેની આખા ગામના લોકો નિંદા કરે છે, જેને માટે આટલું બધું અપમાન સહન કરવું પડ્યું છે, તેને ધરમાં રાખવોજ શામાટે જોઈએ ? ”

મણીલાલે કહ્યું:—“ એ ધણો કામનો માણસ છે; એના વિના અમને ભારે અડચણ પડશે. ”

શીવકોર ડોશીએ પણ એ વાતને ટેકા આપ્યો; પરંતુ ગોરમહારાજ એ સધળા બચાવથી સંતુષ્ટ થયા નહિ. તેમણે કહ્યું:—“ રાજ્ય વિના રાજ્ય ચાલે છે તો રતનચંદ વિના તમારો સંસાર નહિ ચાલે ! હું તમને એ સંબંધીનો સધળો બંદોબસ્ત કરી આપીશ. ”

અનેક વાદાનુવાદ પછી રતનચંદને ધરમાંથી કાઢી મૂકવાનું નક્કી થયું.

તેજ દિવસે સંધ્યાસમયે રતનચંદનો મુકદ્દમો શરૂ થયો. રતનચંદે હવે આ ધરમાં આવવું નહિ, એવું તેને સંભળાવી દેવામાં આવ્યું.

રતનચંદ અત્યંત હિદાસા ચિત્તે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. ગામમાં પોતાનું ધર તો હતુંજ નહિ. તેથી તેણે તેના એક દૂરના સગાને ત્યાં જઈ આશ્રય લીધો.

એરમહારાજ કૃષ્ણલાલની મુલાકાત લઇ, મણીલાલના ગૃહસં-
સારનો અંદોખરત થાય, અને ન્યાતમાં ફરીથી નિમંત્રણાદિ થાય,
એ પ્રમાણે કરવાની લજામણુ કરી પોતાને ત્યાં ચાલ્યા ગયા. કૃષ્ણ-
લાલે એક વાર મણીલાલને પોતાને ત્યાં બોલાવી લાવવાને નોકરને
બોલવ્યો. ગાંજખોર મણીલાલ સસરાને ત્યાં ગયો નહિ. જે નોકર
બોલાવવાને ગયો હતો તેને ચોખું સંભળાવી દીધું કે, “ ન્યાત બહાર
રહેલા જમાઇને બોલાવીને શું કરશો ? જેનું ન્યાતમાં માન અને
લાયકત હોય તેવા એક માણસને બોલાવીને જમાઈ કરી લ્યો.
હું ન્યાત બહાર છું, તમારે ત્યાં આવું તો કદાચ તમારે પણ ન્યાત
બહાર રહેવું પડે. ”

નોકરને મ્હોડેથી જમાઈનાં આવાં વચનો સાંભળી કૃષ્ણલાલને
ધણું લાગી આવ્યું. તેમણે એક વખત વિચાર્યું કે, તેમણે મણીલાલને
ઘેર જઈ તેને શિક્ષા-ઉપદેશ આપી આવવો વળી પાછો વિચાર
આવ્યો કે, કદાચ તેનાથી વિપરીત પરિણામ આવશે તો ! એટલે તેઓ
શાન્ત થઇને બેસી રહ્યા. તેવામાં એક દિવસ અંધારી રાત્રે અકસ્માત
કૃષ્ણલાલના મકાનમાં નળીઆં, ધટો અને પથરાઓ વગેરે પડવા
લાગ્યાં; ધરનાં તમામ માણસો બેઠીકથી ધ્રુજા ઉઠ્યાં, કોઇ ધરની
બહાર નીકળ્યું નહિ.

કૃષ્ણલાલનો પુત્ર રામલાલ બીજે દિવસે છુપી તપાસ કરતાં
જાણી શક્યો કે, રતનચંદે કેટલાએક બદમાશ મિત્રોની સહાયતાથી
એ પ્રમાણે કર્યું હતું. રતનચંદે પણ સમજી ગયો હતો કે, તેના આ
જન્મના સુખનો આશ્રમ, કૃષ્ણલાલેજ લાગી નાંખ્યો છે, તેથી
અશિક્ષિત અને કાયર પુરૂષ રતનચંદે રાત્રિના સમયે તેમના
મકાનમાં ઉપદ્રવ કરી પોતાના વૈરનો બદલો લેવા માટે પ્રયાસ કર્યો
હતો. રામલાલ ક્રોધથી કંપી ઉઠ્યો. તેણે તેજ દિવસે કોર્ટમાં જઈ

રતનચંદ અને તેના મિત્રો સ્થાને સુલેહના બાંધની અરજ કરી.

રતનચંદે જાણ્યું કે, રામલાલ ધણો હાંશીયાર માણસ છે અને ગામના તમામ માણસો તેને વશીભૂત છે તેથી તે ધારશે તે કરી શકશે; કાંઈ તેને આડે આવવાની હિંમત કરી શકશે નહિ માટે તેને ગામમાંથી પલાયન કરી જવાનું જ યોગ્ય લાગ્યું. તે તેજ દિવસે રાત્રે નડીઆદ છોડીને ચાલ્યો ગયો. કાંઈને માલૂમ પણ પડ્યું નહિ કે, તે ક્યાં ગયો; તેમ તેની સાથે સાથે કુલીન કન્યા ગુલાબ પણ ન્હાશી ગઈ. હવે મણીલાલ સમજી શક્યો કે, લોકો જે કહેતાં હતાં તે સત્ય હતું. અત્યારે સુધી તે માનતો નહોતો કે તેની જાહેન તેના જ મકાનમાં રહી-આલણના પુણ્યાશ્રમમાં બેસી વૈશ્ય સાથે બલિ-ચારમાં લપટાઈ હતી; પરંતુ શીવકાર ડોશી પુત્રીને માટે અત્યંત શોક કરવા લાગ્યો. તેઓ માંથાના વાળ પીંખી નાંખી ગામના લોકોને શ્રાપ દેવા લાગ્યાં. તેઓ કહેવા લાગ્યાં કે, “ વાંઝીઆ ગામના લોકોએ મ્હારી છોકરીનો સર્વનાશ કર્યો. ” એક માણસની પાછળ જ્યાં આખા ગામનાં બધાં માણસો પડે ત્યાં તે ગિચારી કેટલીવાર ઉભી રહી શકે ? પાંચ દિવસ સુધી તેઓ જેને તેને જેમ ફાવે તેમ ગાળો દેવા લાગ્યાં. “ હાય મ્હારી છોકરીએ તમારું શું બગાડ્યું હતું ? ”

આજ ગામમાં એક વખત પૂર્ણ જાહોજલાલી ભોગવતા કુંડું-બની આજે આ કેવી દુહાંશા ? સ્ત્રોતથી, અભિમાનથી, અને લજ્જાથી મણીલાલ કાંઈપણ ઠેકાણે બહાર જઈ શકતો નહોતો. મગન મિસ્ત્રીની દુકાન સિવાય બીજે કાંઈપણ ઠેકાણે તે જતો નહિ.

આ બાળુ સરકારનો વેરો તથા તગાવી ભરવાની બાકી હતી. રતનચંદ ધણીખરી જમીન વેચી નાંખી તથા કેટલીએક ગીરવી મૂકી રૂપિયા લાવી હજમ કરી ગયો હતો. જમીન ગીરવી મૂકીને રૂપિયા લાવેલો તેનું જાજ સુદાં આપવાનું બાકી હતું. લેણદારોએ આવીને

મણીલાલને પોતાના હૃદયની વાત સંભળાવી. પરિણામમાં ચારે બાજુએથી અશાન્તિ પોતાના લયંકર વદનને વિસ્તારીને જાણે મણીલાલને ખાઇ જવા લાગી. મણીલાલ શીકરમાં ને શીકરમાં સુકાઇ જવા લાગ્યો. જોતજોતામાં, ગાંજખોરોને જે રોગ લાગુ પડે છે, તે રોગ મણીલાલને પણ લાગુ પડ્યો અને ક્ષયરોગથી તે પીડાવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૭ મું.

મણીલાલ અને લલિતા.

આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની ઘટનાઓમાં એક વર્ષ પસાર થઈ ગયું. મણીલાલ મોટો પડ્યો હતો પરંતુ હજી તેણે ગાંજે પીવાનો છોડી દીધો નહોતો. તેના સંસારની સ્થિતિ દિનપ્રતિદિન વધારે ખરાબ થતી ચાલી. તેનો સૌથી ન્હાનો ભાઈ જે ગામની નિશાળમાં બસતો હતો, તેણે પણ બહુવાનું છોડી દીધું. અત્યારે તે ગામમાંથી ચાલે પાસેનાં અન્ય ગામોમાંથી યજમાનવૃત્તિ કરી લાવી સંસાર ચલાવતો હતો. તેમના ધરમાં અત્યારે આવકનો માત્ર આ એકજ આધાર હતો. એક ન્હાના બાળક મારફતે ચાલતા ગૃહસંસારની તથા ખેતીવાડીની જે સ્થિતિ થાય તે સ્થિતિ અત્યારે મણીલાલના ગૃહસંસારની તથા ખેતીવાડીની થઈ હતી.

મણીલાલના સસરાએ તેને પોતાને ઘેર લાવવા માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા, માણસો મોકલ્યાં, પોતે પણ જઈ આવ્યા, પરંતુ કોઈ પણ રીતે મણીલાલે તેમને ઘેર પગ મૂક્યો નહિ.

સ્વામીને માંદા પડેલા સંભળી લલિતા આમુળબ્યાકુળ થઈ ગઈ. સ્વામીનું દર્શન કરવા માટે તેના હૃદયમાં ધબ્બી ચટપટી થતી હતી; પરંતુ માઆપના કલા સિવાય તે કોની રીતે સાસરે જઈ શકે ? તેના

સ્વામીને બોલાવવાને તેના પિતા પુનઃ પુનઃ માણસો મોકલતા હતા, પોતે પણ ગયા હતા, તો પણ તે આવ્યા નહિ તો પછી પિતાનું અપમાન કરીને લલિતા સ્વામી ખાસે થી રીતે જઈ શકે ?

તેમની તબિયત અસ્વસ્થ છે—તેમના ગૃહસંસારની સ્થિતિ અત્યારે ખરાબ છે; કાણુ તેમની સેવા આકરી કરતું હશે ? એવા એવા સાયં-કાળના સમયે અગાશીમાં બેસીને લલિતા વિચાર કરી રહી હતી. તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારાઓ નીકળીને તેના કપોળ પ્રદેશને ભીંજવા રહી હતી, એવામાં ત્યાં આગળ તેની બાબી આવી પહોંચી. લલિતાની સ્થિતિ જોઈ તેની બાબી સમજી ગઈ કે, સતી સ્વામીને માટે આક્રંદ કરી રહી છે. કંઈ સ્ત્રી એ પ્રમાણે ના કરે ? તેણે કહ્યું:—“ જ્ઞાતી જ્ઞાન ! કેમ રડો છો ? ” તરતજ આંખોનાં અશ્રુઓને વચ્ચના છેડા વડે દોધ નાંખી લલિતાએ કહ્યું:—“ રડતી તો નથી બાબી ! પરંતુ કાણુ જાણે શાથી મ્હારી આંખોમાં અશ્રુઓ ભરાઈ આવે છે. ”

“ સાસરે જવાની ચિંતામાં પડ્યાં છો કે શું ? ”

“ એવી ચિંતા કોને ના હોય ! ”

“ તમે તો મ્હારા નણ્યદોષને ગાંજખોર કહી તેમની નિંદા કરતા હતાં ને ? ”

“ એ વખતે હું સમજતી નહોતી કે, એ ગાંજખોરમાં પણ એટલુંબધું મધુર મધુ ભરેલું હશે ! ”

લલિતાનાં બન્ને નેત્રોમાં ઝળઝળાયાં ભરાઈ આવ્યાં. તેની બાબીએ કહ્યું:—“ ત્યારે હવે તમે એ મધુની ઇચ્છાથી મધપૂડા પાસે કેમ જતાં નથી ? ”

“ જો માંખને કરોળીઆની જાળનો ભય ના હોત તો તમારો હૃદય મળતા પહેલાં ગઈ હોત, સમજ્યાં. ”

“ કરોળીઆની જળ એટલે ? ”

“ એ કંઈ એક પ્રકારની છે ! ”

“ ત્યારે કેટલા પ્રકારની છે ? ”

“ અનેક. ”

“ સંજળાવો તો ખરાં ? ”

“ પ્રથમ તો સાસુ અને સાસરીઆનાં સગાંઓ. ”

“ બીજી. ”

“ પિતૃકુળનું અપમાન. ”

“ હા, એ ખરું, પરંતુ મધપુડાને અહિંયાં લાવવાનો તો ઉ-
પાય નથી. ”

“ બીજી રસ્તો છે તો. ”

“ મહારા ધારવા પ્રમાણે તો મધુનો સ્વાદ લેવાની ઈચ્છા રાખવી
અને કરોળીઆની જળનો ભય રાખવો એ ચાલેજ નહિ. ”

“ ત્યારે શું કરે ? ”

“ કેમ શું કરે, તમે એક વખત એમની પાસે જાઓ અને
મારી માગો એટલે સત્રળી આફતોનો અંત આવી જશે. ”

“ એ વાત ખરી, પરંતુ આપાજી તથા મહારા ભાઈ જાણે તો
મહારી શી વલે થાય ? ”

એમનાથી છાનાંમાનાં જાઓ. તમારો વિચાર હશે તો હું મદદ
કરીશ. કાઢને પણ ખમર પડશે નહિ.

લલિતાનું હૃદય ઘણું અસ્થિર થઈ ગયું હતું. તે તેની
લાભીની સલાહ અને સહાયતા ગૃહણ કરી-રાત્રે લગભગ પાંચ
વાગ્યાને સુમારે પરબુને સાથે લઈને તેને સાસરે ગઈ.

મણીલાલ મગન મિસ્ત્રીની દુકાનેથી હસ્તેશની રીતિ મુજબ
ગાંતે પી આવીને બિજાનામાં પડ્યો પડ્યો અર્ધ બુધ્ધાં નેત્રે કંઈક

વિચાર કરી રહ્યો હતો. તેના જીવનના સુખસુખનો અસ્ત થવા આવ્યો હતો. તેના હૃદયમાં ન્હાના પ્રકારની ચિંતાઓએ પ્રવેશ કર્યો હતો.

જે દિવસથી લલિતા તેના માંગના ધુમાડાપૂર્ણ હૃદયમાંથી ચાલી ગઈ હતી, તે દિવસથી તેનો સ્વભાવ ચીડીઓ થઈ ગયો હતો. તે લલિતાને ઝહાતો હતો કે કેમ, તે તે સમજી શકતો નહોતો. જ્યારે લલિતા ઘેર હતી ત્યારે પણ મણીલાલ સમજી શકતો નહોતો કે તે લલિતાને ચાહે છે કે કેમ ? જ્યારે તે તેની પાસે આવતી ત્યારે તે તેના પ્રત્યે વિરક્ત થતો હતો; પરંતુ લલિતા ચાલી ગઈ ત્યારપછી કાણુ જાણે શાથી એક પ્રકારના અભાવનો અનુત્તમ આસ તે બંધ હૃદયમાંથી બહાર નીકળી શુન્યમાં મળી જતો હતો. જ્યારે આ શુન્ય શયનગૃહમાં મણીલાલ પ્રવેશ કરતો ત્યારે તેનું હૃદય કાણુ જાણે એક પ્રકારના અચાત્ર નિશ્વાસથી કંપી ઉઠતું હતું. તેના મનમાં એમ થતું હતું કે, એ હોત તો શયનગૃહ શોભત પરંતુ એ નથી. વળી અદ્ય કાળમાં પાછું તેને એમ થઈ આવતું હતું કે, “ લલિતાજી મહારા આ સર્વનાશનું મૂળ છે ! હું તેનો સ્વામી છું. મહેં તેને માત્ર એકજ લાકડી મારી હતી. શું દુનિયામાં કાંઈ પણ પુરુષ પોતાની પત્નીને એવી રીતે મારતો નહિ હોય ! જે સ્ત્રીઓ પતીનો માર ખાતી હશે તે તેમના પતીઓને ન્યાત બહાર મૂકાવતી હશે ? શું ઘરમાં સહજ તકરાર થતાં તેઓ પોતાને પિયેર ચાલી જતી હશે ? શું તેઓ પોતાના પતીઓ ઉપર વૈરની વસુલાત લેવાને માટે પોતાના આપ તથા ભાઈઓને ચડાવી આવાં કાવત્રાં રચાવતી હશે ? એક દિવસને માટે પણ શું કાંઈ સ્ત્રી પોતાના સ્વામીને યાદ કરી તેને એકાદ પત્ર પણ નહિ લખતી હોય ? લલિતા સિવાય આ શુન્ય શયનગૃહ બીજી કાંઈથી પૂર્ણ થઈ શકશે નહિ ? પરંતુ શિવોપાસકને એ સંધળી નીટંગનાઓની શી જરૂર છે ? જે ક્ષયરોગ લાગુ પડ્યો છે; તે કેટલા દિવસને માટે મૃતને આ દુનિયામાં જીવતો રાખશે ? જીવનના પાછલા

દિવસો કુન્ન મૃદુમાં-કુન્ન હૃદયે પસાર કરવામાં શે. વાંધો છે ? ”

ગાંજના પ્રસાદથી હૃદયના આંતરિક પ્રદેશમાં કેટલીએક આ પ્રમાણેની ભાવનાઓને સ્થાન આપી મણીલાલ બિજનામાં પડ્યો પડ્યો ઝોકાં ખાતો હતો, એવામાં લલિતા ત્યાં આગળ આવી પહોંચી.

ટેબલ ઉપર પડેલી પિતળની દીવી ઉપર ઝીણો દીપક ઓલવાઈ જતા પહેલાં ધુજતો ધુજતો સળગી રહ્યો હતો. લલિતાએ તેને સળી વડે સંકારીને સતેજ કર્યો અને સ્વામીના મ્હોં સ્થામે જોઈને કહ્યું:-
“ તમારી તપિયત અસ્વસ્થ છે ? ”

મણીલાલે માથું ઉંચું કરીને તેના સ્થામું જોયું. ઉપવાસીના મ્હોં આગળ પકવાન મુકતાં તેનો જે પ્રમાણેનો ભાવ થાય તેજ પ્રમાણેનો ભાવ લલિતાને જોતાં મણીલાલનો થયો. તેણે કહ્યું:-“ તું કેમ આવી ? ”

“ કેમ ના આવું ? ”

“ શું કામ ? ”

“ શું કામ તે વળી મ્હારે તમને કહેવું પડશે કે ? ”

“ તું મ્હારી પત્ની છે અને હું ત્હારો સ્વામી છું એ સંબંધ હવે નથી. ”

“ એ સંબંધ કંઈ તોડ્યો તુટતો હશે કે ? ”

“ ને એવું જાણતી હતી તો પછી તું ત્હારા આપને ત્યાં ગઈ કેમ ? ”

“ મ્હારી ભૂત્ર થઈ. હવેથી નહિ જાઉં. એ પ્રમાણે તો હું કેટલીયેવાર ગઈ હતી. એકજ ગામમાં આપનું ઘર છે તેથી ગઈ હતી. હું તમારી સ્ત્રી, શિષ્યા, આશ્રિતા છું. મ્હારી સાથે બોલતા કેમ નથી ? સ્ત્રીધર્મનું ખરું રહસ્ય સમજાવતા કેમ નથી ?

“ ત્હારો મ્હારા ઉપર એવો ભાવ છે ક્યાં તે ત્હને સમજાવું. ”

“ કેવો ભાવ ! ”

“ સ્વામી સમાન, સુરસમાન, બન્ધુ સમાન. ”

“ મ્હારો ભાવ તો એવોજ છે. ”

“ માત્ર મ્હોડેથી બોલવામાંજ, કાર્યમાં નહિ તો ? ”

“ ખોટી વાત છે. ”

“ મ્હારા ઉપર એક દિવસને માટે પણ ત્હેં પ્રેમ રાખ્યો નથી. એક દિવસને માટે પણ ત્હેં મ્હારી ભક્તિ કરી નથી, ઉલટી ગાળ-ખોર કહીને મ્હારી નિંદા કરી છે. ”

“ નહિ, નહિ, મ્હેં તમારી શ્રદ્ધાપૂર્વક પૂજા કરી છે—ભક્તિ કરી છે. હિન્દુ રમણીઓને તો સ્વામીજ દેવતા છે. કોઈ તેમની અભક્તિ કરેજ નહિ. ”

“ કોઈ ઠેકાણે કથામાં સાંભળ્યું હશે, તે અત્યારે કહી બતાવે છે. ”

“ સ્વામીદેવતાની ભક્તિ—પ્રીતિ એ મ્હોડાની વાતો નથી પરંતુ હૃદયની છે. મ્હોડેથી તો ઝગડો કર્યો હતો—તમારા સ્વભાવનું પરિવર્તન કરાવવા માટે મ્હેં તમારી સાથે ઝગડો કર્યો હતો; પરંતુ અંતઃકરણથી તો તમારા ચરણોની પૂજા કરી છે. માત્ર તમારું ચરિત્ર સુધારવા માટેજ તમારી સાથે ઝગડો કર્યો હતો, છતાં તેમાં જો મ્હેં કોઈપણ પ્રકારનો દોષ કર્યો હોય તો મ્હને માફ કરો. ”

“ હવે શું માફ કરે, હું મરણ પથારીપર પડ્યો છું. મ્હને જે રોગ લાગ્યું પડ્યો છે, તે મ્હને વધારે દિવસ જીવવા દેશે નહિ. હવે ત્હારે મ્હારી ભક્તિ કરવી પડશે નહિ. ”

“ એમ ન બોલશો; માંદા પડ્યા છો તો કાલે સાજા થશો. હું એ મંદવાડની વાત સાંભળીનેજ અહિંયાં આવી છું. ”

“ મ્હારે ત્હારું કંઈપણ કામ નથી, તું મ્હારા મ્હેં આગળથી ચાલી જા. ”

“ કેમ, મ્હેં તમને શું કર્યું છે ? ”

“ શું કર્યું છે ? મ્હને ન્યાત બહાર મૂકાવ્યો છે; મ્હારી આખર લીધી છે અને રસ્તાનો બિખારી બનાવી દીધો છે. ”

“ કેવી રીતે ? ”

“ ત્હારા બાપ મારફતે ! ”

“ મ્હેં માત્ર તમને તમારી બૂલ સમજાવી છે. ”

“ એ હું ઘણી સારી રીતે સમજ્યો છું. તું મ્હારા મ્હેં અગ-
ળથી ચાલી જા. હું સમજ્યો છું કે તું ત્હારા બાપ અને બાઈ સાથે
મસલત કરીને મ્હને વળી કાઢી બીજી આફતમાં નાખવા માટે આવી
છે; કેમ તું મ્હારા કપાયેલા ધા ઉપર મીઠાનું પાણી છાંટવા આવી
છે ને ? ”

લલિતાની આંખમાંથી અશ્રુઓ નીકળ્યાં. તેણે રૂંધાતે સ્વરે કહ્યું:-
“ હું તમારી દાસી છું. હું તમારું અનિષ્ટ કરવાને આવી નથી, પરંતુ
તમારી સેવા કરવાને આવી છું; દયા કરીને મને અંગિકાર કરો. ”

“ ઓ બાપરે ! કૃષ્ણલાલ શેઠની પુત્રી તે મ્હારી દાસી ! કેવી
સર્વનાશની વાત છે ! તું મ્હને કેમ ઠગે છે ? દૂર જા હવે. મ્હને
ઉઠવા દે. જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું; હવે તું ચાલી જા. ત્હારા
બાપને કહીને એકાદ સરસ સ્વામી શોધી લે, મ્હારા જેવાની પત્ની
થવાને હવે તું બિલકુલ લાયક નથી. ”

“ એવું બોલવાથી પાપ થાય છે. ”

મણિલાલે કડકશ સ્વરે કહ્યું:- “ એવું બોલીને હું પાપ કરું છું
અને તે સાળાએ તેના જમાઈને ન્યાત બહાર કઢાવીને પુણ્ય કર્યું
ખરું ? ”

લલિતા સમજી કે હવે વધારે વાર ઉભાં રહેવામાં સાર નથી.
ગાંજની અસર શરૂ થતી હોય એમ લાગે છે તેથી તેને પ્રણામ કરીને
તે ઘરની બહાર નીકળી ગઈ. રૂમમાં સળગતો દીવો પવનથી ધુધાઈ ગયો.

પ્રકરણ ૮ મું.

રતનફાઇ અને કિશોરી.

અભાગિની કિશોરી ખરા મધ્યાનકાળે નરેન્દ્રને તેડીને સાસરેથી માંતર આવવાને નીકળી. તે વખતે નવનિતની મા તળાવેથી ઘેર આવતી હતી તેણે પૂછ્યું:—“ અરે કિશોરી ! આવા તાપમાં ક્યાં જાય છે ? ”

કિશોરી કંઈ પણ પ્રત્યુત્તર આપી શકી નહિ ને રડી પડી. નરેન્દ્રે કહ્યું:—“ અમે અમારે ઘેર જઈએ છીએ. મ્હારી બહેનને કાઢી મૂકી છે. ”

વૃદ્ધાએ કિશોરીને બીજું કંઈ પણ પૂછ્યું નહિ. તે સમજી ગઈ કે, અભાગિની સ્વામીહીનાને ઝગડો કરીને કાઢી મૂકી હશે. તે તેને પાછી વાળીને પોતાને ઘેર લઈ ગઈ. કિશોરી પ્રથમ તો પાછી વળવાને કબુલ થઈ નહિ, કારણ કે એજ ગામમાં રહેવાથી કદાચ તેનો દિયર વધારે ગુસ્સે થાય; પરંતુ વૃદ્ધાએ જ્યારે કહ્યું કે, “ આવા ખરા મધ્યાને ગામ જવાય કે ? એથી તો આખા ગામનું અકલ્યાણ થાય, ગામ સળગી જાય. બીજું તું ઉંચ માખાપની પુત્રી છે; તું શું ચાલીને એટલે દૂર જઈ શકીશ ? ત્હારી ઉમ્મર હજી ન્હાની છે; ત્હારાથી એકલી જવાય કે ? હું એકાદ ગાડાનો બંદોબસ્ત કરી આપીશ; અત્યારે તું મ્હારે સાંચાલ, સાંજે જજે. ”

કિશોરી પાછી ફરીને તેની સાથે તેને ઘેર ગઈ, અને તેજ દિવસે સાંજના એક ભાડાના એકામાં માતર જવાને નીકળી.

તેણે ઘેર આવીને જોયું તો ધરની બન્ને માટીની બીંતો પડી

ગઇ હતી. આજ એ વર્ષથી તેને બિલકુલ સમારવામાં આવી નહોતી. કિશોરી શી રીતે આવા ધરમાં રહી શકે ? પણ અન્ય કોઈ ઠેકાણે જવાનું સ્થાન ન હોવાથી તે તેમાંજ રહેવા લાગી. વરસાદ પડતો ત્યારે તેના બાંધને તેડી તે ધરની એક બાજુએ ઉભી રહેતી અને બીજા વરસાદ બંધ રહેતો ત્યારે ધરમાંથી પાણી ઉલેચી નાંખીને સૂઈ રહેતી હતી—પરંતુ ખાંચ શું ?

ઘેર આવીને કેટલાએક મહિનાઓ સુધી તો તેણે આડોશી પાડોશી પાસેથી બિદ્ધાવૃત્તિ કરી લાવીને ચલાવ્યું. જો કમળા ઘેર હોત તો કિશોરીને ઘણી ખરી સહાયતા મળત, પરંતુ આ વખતે કિશોરીએ આવીને કમળાને જોઈ નહોતી—કમળાને તેના દિયેર તેને સાસરે તેડી ગયો હતો. કિશોરી તેથી સંપૂર્ણ રીતે નિરૂપાય હતી !

એક વખત રાત્રિએ કિશોરી નરેન્દ્રને એક મૂડી ધાણી ખવડાવી ઉંઘાડી દઇ પોતે તેની પાસે સૂઈ રહીને વિચાર કરતી હતી કે “હવે શી રીતે દહાડા જશે ! મ્હારું પેટ ભુખે બળી જાય છે તેનો વિચાર કરતી નથી; પરંતુ આ બાળકનું દુઃખ ક્યાં સુધી જોઈ રહું ? આજે સાયંકાળે ભૂખ લાગવાથી એ રડતો હતો. ધરમાં એવું કંઈ હતું નહિ કે હું તેને ખાવાને માટે આપું. છેવટે એક મૂડી ધાણી માગી લાવી તે ખવરાવીને સુવાડી દીધો ! એથી શું એનું પેટ ભરાતું હશે—ત્યારે તે ખાંચ શું ! હવે મ્હારાથી આ દુઃખ સહન થતું નથી; ભગવાન ! મ્હેં શું એટલાં બધાં પાપ કર્યા છે કે, તું મ્હને એક દિવસને માટે પણ શાન્ત રાખી શકતો નથી !”

એવામાં કિશોરીની આંખોને ચમકાવીને તે દિવાલ વચરના ધરમાં વિદ્યુતનો ચમકાટ થયો. કિશોરીએ બેડી ટપ્પને આકાશ તરફ નજર કરી જોયું તો, વાદળાંઓ ઉપર વાદળાંઓ ચડી આવી ઉલટ પાલટ થઈ—પરસ્પર અથડાઈ ‘હુકુકુ’ શબ્દનો અવાજ કરી જોશ

ભેર ચાલ્યાં આવતાં હતાં. જોતજોતામાં ચારે બાજુએથી વાદળાં-
ઓએ આવીને આકાશને ઘેરી લીધું. લયંકર ગડગડાટો પ્રતિધ્વનિત
થઈને વિશ્વ કંપાવી જોજનાન્તર સુધી સંભળાવા લાગ્યા. પવને
આવીને તેમને અનુકુળતા આપી, વૃક્ષો પોતાનાં માથાં હલાવીને
દુઃખભંજન ભગવાનને બોલાવવા લાગ્યાં; જોતજોતામાં મુશળધાર
વૃષ્ટિ થવા લાગી.

કિશોરીએ તરત ઉંઘતા બાળકને ઉચકી લઈને છાતી સરસો
ચાંપ્યો; પરંતુ તે જીર્ણ મકાનમાં એક પણ સ્થાન એવું નહોતું કે
જ્યાં વરસાદનું પાણી પડતું ના હોય. બહાર પવન પણ એવો પુંકાતો
હતો કે બાકી રહેલી દિવાલને પણ જાણે પાડી નાંખવાને તત્પર થઈ
રહ્યો હતો. કિશોરી ક્યાં ઉભી રહે ? જે બાજુ જાય તે બાજુ વર-
સાદ પડીને તેને અને તેની સોડમાં ઉંઘતા બાળકને ભીંજવી નાંખવા
લાગ્યો. શરીર પર પાણી પડતાં નરેન્દ્ર જાગી ઉઠ્યો. બન્ને ભાઈ
બહેન તે વરસાદના પાણીથી ઉભાં ઉભાં ભીંજવા લાગ્યાં. કિશોરીનાં
અશ્રુઓ તે વરસાદના જળને સહાયતા કરીને વધારો કરી રહ્યાં હતાં !

કેટલાક સમય પછી વૃષ્ટિ બંધ થઈ. ધીમે ધીમે ફરીથી આકાશ
સ્વચ્છ થયું, આકાશ પટમાં ફરીથી ચંદ્રમા અને તારાઓનો ઉદય
થયો. કિશોરીએ તે વખતે ધ્રુજતા નરેન્દ્રના ભીંજાયલા શરીરને
લ્હોધ નાંખી તેને નીચે બેસાડીને ઘરમાંથી સંધળું પાણી ઉલેચી
નાંખ્યું. સૂઈ રહેવાની સાદડી પણ ભીંજઈ ગઈ હતી, માત્ર એક
ખૂણામાં એક ન્હાની સરખી કપડાંની ગાંસડી એક ભાંગેલી ટ્રંકમાં
હતી, તે કોરી રહી ગઈ હતી.

ગાંસડી ખોલી તેમાંથી ત્રણ કોરાં વસ્ત્રો બહાર કાઢીને એક
કિશોરીએ પહેર્યું અને એક પાથરી મીઠું નરેન્દ્રને ઓઢાડી બન્ને
જણ્યાં સૂઈ ગયાં. નરેન્દ્ર હજી પણ ધ્રુજતો હતો. તેણે ધ્રુજતાં ધ્રુજતાં

કલ્હુઃ—“ જ્ઞેન ! વરસાદ કેમ આવ્યો ? ”

કિશોરીએ કલ્હુઃ—“ આપણને દુઃખ દેવા. ”

નરેન્દ્રે સૂતાં સૂતાં જ્ઞેનની સોડમાં મ્હોં છુપાવીને ધીમેથી પૂછ્યું—
“ જ્ઞેન ! આપણું ઘર કેમ પડી ગયેલું છે ? ”

અશ્રુમુખી કિશોરીએ કલ્હુઃ—“ આપણે ગરીબ છીએ, તેથી આપણું ઘર પડી ગયેલું છે. ”

“ આપણે ગરીબ કેમ છીએ ? ”

“ આપણી પાસે પૈસા નથી તેમાં. ”

“ પૈસા કેમ નથી જ્ઞેન ? ”

“ આપણાં માઆપ નથી તેથી. ”

“ મા આપ ના હોય એટલે પૈસા કેમ ના હોય જ્ઞેન ? ”

“ કોણ પૈસા કમાવી લાવે ? ”

“ કેમ, હું ! ”

“ તું પૈસા કમાવો લાવીશ ? આપણું દુઃખ નિવારણ કરી શકીશ ? ”

“ કરી શકીશ—હું છોકરો છુંને. ”

“ મ્હારો શું એવો દિવસ આવશે ? ”

“ આવશે શું ! આવવાનોજ ? ”

“ અત્યારે ત્હને શું ખવરાવીને મ્હોટો કરૂં ? ”

• “ કેમ, ખાવાનું. ”

“ ખાવાનું ક્યાંથી લાવું ? ”

“ કેમ, તું રાંધજે. ”

“ અનાજ ક્યાં છે તે રાંધું ? ”

“ હું લાવી આપીશ. ”

“ તું અત્યારે ક્યાંથી લાવી આપીશ ? હજી તો તું બાળક છે ! ”

“ ત્યારે આપણે શું ખાઈશું ? ”

“ હું લાવીશ. ”

“ વાઈ ત્યારે એ ખાઈશું; પરંતુ આપણું પડી ગયેલું ધર કાણ સુધરાવશે ? ”

“ હમણાં તે પડી ગયેલા ધરમાં રહીશું—પછી તું કમાય ત્યારે નવું બંધાવજે. ”

“ એમજ કરવું પડશે, બહેન ! ”

ત્યારપછી બીજી પણ કેટલીક આડી અવળી વાતો કરી છેવટે નરેન્દ્ર ઉઘી ગયો; પરંતુ કિશોરીની આંખમાં નિદ્રા નહોતી, તેણે ગરીબાઈના દુઃખથી છટકટ કરી બાળક લાઇને સોડમાં લઈ જાગૃતી-માંજ રાત્રિ પસાર કરી દીધી.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે ઉઠીને તે વિચાર કરવા લાગી કે, “ નરેન્દ્ર હમણાં ઉઠીને ખાવા માગશે તો તેને હું શું આપીશ ? તેમ જો તેને કંઈ નહિ આપું તો તે ભૂખ્યા બાળક શી રીતે જીવન ટકાવી શકશે ? ” એટલામાં તેને યાદ આવ્યું કે, કાલની ધાણીમાંથી થોડીક વધી હતી તે ફાટેલા કપડાને છેડે બાંધી રાખી હતી. તરત તે જોવાને કિશોરી ધરમાં ગઈ અને જોયું તો રાતના વરસાદથી તે સઘળી પલળીને પુલી ગઈ હતી.

કિશોરી નિરૂપાયવશ થઇને તેને એક વાડકીમાં કાઢતી હતી તેવામાં નરેન્દ્ર જાગી ઉઠ્યો. કિશોરીએ તેને તેડી બીજાવલી ધાણીની વાડકી તેના હાથમાં આપી તેને ઉમરા ઉપર બેસાડીને કહ્યું:— “ ભાઈ ! આ ખા—પરંતુ એ એંડી થઇ છે માટે એ હાથ બીજે કયાંય અડકાડીશ નહિ. ”

“ સાઈ ” કહી નરેન્દ્રે તે બીજાવલી ધાણીને મ્હોંમાં ખૂંટી તરત પાછી કાઢી નાખીને કહ્યું:— “ બહેન ! આ સારી નથી. ”

ધાણી વરસાદના પાણીથી બીજાઈ ગયેલી અને લુંચરે બાંધેલી હોવાથી તેમાં એક પ્રકારની વાસ મારતી હતી.

કિશોરીએ કહ્યું:-“ સારી છે, બાપ ખા.”

નરેન્દ્ર:-“ ના, મ્હને ભાવતી નથી, છી: ! ”

કિશોરીએ તેમાં સહજ મીઠું તથા મરચું લાવીને નાંખી આપ્યું, અને કહ્યું:-“ હવે ઠીક લાગશે, ખા.”

નરેન્દ્રે ફરીથી તેને મ્હોંમાં મૂકી પરંતુ તેનું મન માન્યું નહિ. છતાં તેણે તે ફેંકી દીધી નહિ. અંતે તેણે અફચિ બાવે ચાવતાં ચાવતાં કહ્યું:-“ બ્હેન ! જરા ગોળ આપ-ગોળ નાંખવાથી સારી લાગશે.”

કિશોરીએ દુઃખિત સ્વરે કહ્યું:-“ ગોળ ક્યાંથી લાવું બાપ ? ”

એવામાં કિશોરીના કાકાના છોકરા ધીરજ બન્ને હાથમાં એ પૂરીઓ લઈ નાચતાં નાચતાં ત્યાં આવીને કહ્યું:-“ નરેન ! આવ આપણે રમીએ.”

ધીરજની ઉમ્મર લગભગ સાત વર્ષની હતી. નરેન્દ્રે કહ્યું:- “ હું ધાણી ખાઉં છું, ખાઈ રહ્યા પછી રમીશું.”

પૂરીઓ હાથમાં રાખી ધીરજ નાચતો નાચતો આવીને નરેન્દ્રની પાસે ઉભો રહ્યો. નરેન્દ્રે કહ્યું:-“ ત્હારે ધાણી ખાવી છે ? ”

“ ખાઈશ.” કહી હાથમાં પૂરીઓ સહિત ધીરજ નરેન્દ્રની પાસે બેસી ગયો. નરેન્દ્રે વાડકીમાંથી એક મૂકી ધાણી લઈને ધીરજના મ્હોંમાં મૂકી. ધીરજ તે આવીને ફેંકી દઈ ઉભો થઈ ગયો. તેણે કહ્યું:-“ છી:, એ સારી નથી. મ્હારે ખાવી નથી.”

નરેન્દ્રે કહ્યું:-“ ત્હારે બાપ, હું ખાઈને આતું છું.”

ધીરજ:-“ ત્હારે પૂરી ખાવી છે ? ”

કિશોરી તે વખતે ઘરમાં કંઈ કામ કરતી હતી. તે પૂરીની વાત સાંભળીને બ્હાર આવી અને ધીરજના હાથમાં પૂરી બેઠને કહ્યું:-

“ ના, ભાઈ તું તારા ધરમાં જા, એ ધાણી ખાઈ રહ્યા પછી રમવા આવશે. ”

કિશોરી જાણતી હતી કે, એક દિવસ ધીરજે એક જમફળ લાવીને તેમાંથી એક કકડો નરેન્દ્રને આપ્યો હતો તેથી ધીરજની માતાએ ધીરજને કેટલીયે ગાળો દીધી હતી.

ધીરજે કહ્યું:—“ નરેન્દ્ર ! તારે પૂરી ખાવી છે ? ”

નરેન્દ્ર:—“ હા, ”

કિશોરીએ કહ્યું:—“ ના ભાઈ, તું પૂરી ખાઈશ નહિ. કાકી લડશે. ”

નરેન્દ્ર:—“ ના, હું તો ખાઈશ. ”

કિશોરી:—“ ક્યાંથી લાવીને ? ”

નરેન્દ્ર:—“ ધીરજ આપે છેને. ”

કિશોરી:—“ ના-નથી ખાવી. ”

નરેન્દ્રે ધીરજ તરફ મ્હોં ફેરવીને કહ્યું:—“ ભાઈ ! પૂરી આપીશ ? ”

“ લે ” કહી ધીરજે તેની પૂરીમાંથી એક બેઆનીભાર પૂરી ભાગીને નરેન્દ્રના હાથમાં આપી તે નરેન્દ્રે હાથે તો મ્હોંમાંજ મૂકી છે, એવામાં ધીરજની મા આંગણામાં આવી મ્હોં ઉપર અત્યંત વિરક્તિનો ભાવ પ્રદર્શિત કરીને બોલી:—“ અલ્યા ધીરજ ! મ્હારા રાયા હૈયાકુટા, ત્હને ખાતાં નથી આવડતું, તે જે આપુંછું તે લઈ જઈને નરેન્દ્રને ખવરાવી દે છે ? ”

“ ના કાકી, એક કકડોજ આપી છે. ” એમ કહી કિશોરીએ નરેન્દ્રનું મ્હોં પ્હોળું કરી તેમાં આંગળી બાલી, પૂરીના કકડાને બહાર કાઢીને બતાવ્યો. કાકીએ અત્યંત વિરક્ત થઈને કહ્યું:—“ મ્હોં ત્હને એવું ક્યાં કહ્યું કે, તારો ભાઈ આખીએ પૂરી ખાઈ ગયો ? મ્હારો છોકરો હૈયાકુટા છે તે ધરમાં બેસીને ખાતો નથી અને બહાર આવી લોહનના છોકરાઓને ખવરાવી દે છે. પોતાનો સ્વાર્થ કાણુ ના સમજે ? ”

કિશોરીએ પોતાના પુટેલા નસીબને યાદ કરી કંઈપણ જવાબ આપ્યો નહિ. ધીરજને લઇને ધીરજની માતા ચાલી ગઈ.

હતભાગિની કિશોરી તે દિવસે ખાવાનો કંઈપણ બંદોબસ્ત કરી શકી નહિ. અપોરના પ્રભાશંકરને ત્યાંથી નરેન્દ્રને જરા દાળભાત ખવરાવી લાવી ઘરમાં બેસી રહી. ત્યારપછી સાંજના સમયે નરેન્દ્ર ઉઠીને જ્યારે પડોશના છોકરાઓ સાથે રમવાને ગયો ત્યારે કિશોરી ખારણાના ઉમરા ઉપર બેસીને ઉદાસનયને, સ્થિર દૃષ્ટિથી આકાશ તરફ નજર કરી વ્યાકુળ હૃદયે વિચાર કરવા લાગી. હવે શ્રી રીતે દહાડા કાઢવા-મનુષ્ય શું ખાધા વગર જીવી શકે ? કિશોરી ખાધા સિવાય ખિજાનામાં પડી રહીને પોતાના જીવનનો પરિત્યાગ કરી શકે ? તેને જીવીને કામ શું હતું ; ઉપરાંત મરવાથી-મરણની પેલી પારે જવાથી તેને તેના સ્વામીનાં દર્શન થશે તેને માટે તો મરણજી મંગળ છે. પરંતુ નરેન્દ્ર ! નરેન્દ્રને-આ ગરીબના ધનને તે કાના હાથમાં સોંપતી જાય ? તેનું આ દુનિયામાં કોઈ નથી ; પરંતુ કિશોરી શું કરે ? ક્યાં જાય ? શું કરવાથી પેટ ભરાય ? શું કરવાથી તે નરેન્દ્રને ઉછેરી શકે ? અનંક પ્રકારના વિચારો કરવા છતાં તે કંઈપણ સ્થિર કરી શકી નહિ. અવામાં તેણે જોયું તો, ખારણા આગળથી તેના કાકા ગોપાળચંદ્ર જતા હતા. કિશોરીએ તરત ઉમરા ઉપરથી ઉભી થઈ તેમને બોલાવીને કહ્યું:-“ કાકા ! એક વખત અમારે ઘેર તો આવો. ”

ગોપાળચંદ્ર આવ્યા એટલે કિશોરીએ કહ્યું:-“ કાકા ! ખાળકને લઇને ખાધા સિવાય મરી જાઉં ? હવે મ્હને કંઈ પણ સુઝતું નથી. આજે મ્હેં ખિલકુલ ખાધું નથી. નરેન્દ્રને પ્રભાશંકર કાકાને ત્યાં જરા દાળભાત ખવરાવી આવી. ”

ગોપાળચંદ્રે માંયું હલાવીને કહ્યું:-“ એતો જાણે હવે સમજ્યા ! એમાં ત્હારોજ દોષ છે-ઘરમાં જો તું ખુશામત કરીને રહી શકે તો

શું અમને તમારા બેનણુને ખવરાવવાનું નહિ મળતું હોય ? ”

કિશોરીએ શ્વાન મુખે કહ્યું:—“ કાકીની ખુશામત-ભક્તિ-શ્રદ્ધા કોણ ના કરી શકે ? પરંતુ કાકી તો અમને બેનણ સહતાં નથી. ”

ગોપાળ:—“ ના ના, એ કંઈ એવી નથી. જરા મિનગળ છે. ”

કિશોરી:—“ મહારા નસીબમાં તેમનો રત્નેહ નથી. ”

ગોપાળ:—“ ત્યારે શું કરે, કહે ? ”

કિશોરી:—“ જો કાકી અમારા ઉપર અવિચારી ગુસ્સો ના કરે તો અમે ખુશીથી રહી શકીએ. ”

ગોપાળ:—“ પરંતુ ત્યારે ને એને બનેજ નહિ અને ઉલટો કળઓ કંકાશ થતાં લક્ષ્મીનો નાશ થાય. તમારા ઘરમાં એથીજ લક્ષ્મીનો વાસ થયો નહિને. ”

ગોપાળે આ પ્રમાણેનો બીજો પણ કેટલોક હિતોપદેશ આપી ઉતાવળે પગલે ત્યાંથી ચાલવા માંડ્યું.

કિશોરી નિરાશ હૃદયે ફરીથી ઉમરા ઉપર બેસી ગઇ.

બંદુ દિવસ પછી આજે ફરીથી કિશોરીની પાસે રતનફાઇ આવી પહોંચ્યાં. તેઓ આટલા દિવસ સુધી તિથિયાત્રા કરવાને ગયા હતાં. ઘણા સમયથી તેઓ ગામમાં નહોતાં.

સૂર્યના પ્રચંડ તાપથી અકળાઇ ગયેલા આતક પક્ષીને મેઘનું દર્શન થતાં જો પ્રમાણે આનંદ થાય છે તેજ પ્રમાણે કિશોરી રતન ફાઇને જોઇને આનંદી થઈ ગઇ. તેણે મધુર અવાજે કહ્યું:—“ રતનફાઇ ! આવો—કેટલા વખતથી તમને જોયાં નથી. હું ઘણી દુઃખી થાઉં છું, રતનફાઇ ! ”

રતનફાઇએ આવી કિશોરીની પાસે બેસીને કહ્યું:—“ શું દુઃખ છે. કિશોરી ! ”

કિશોરી:—“ સઘળી બાબતનું દુઃખ છે—રહેવાનું મકાન તો આ

જુઓ ! ”

“ તે તો જોયું-પડી ગયું છે. ”

“ અન વસ્ત્રની પણ એવીજ સ્થિતિ છે; આજે તો એકાદશી કરી છે. ”

“ એ શું-પુર્ણિમાને દિવસે એકાદશી કેમ ? ”

“ મહિનામાં લગલગ દશ દિવસ મ્હારે આવી એકાદશીઓ કરવી પડે છે. ”

“ નરેન્દ્ર કેમ છે ? ”

“ આ ઘેર પેલે ઘેર રખડી રઝળી એનું તો જાણે પૂરું કરું છું. ”

“ ઘણી અકસોસની વાત છે. તું તો સાસરે હતીને ? ”

“ તેઓએ તો મ્હને કેટલોયે સમય થયો કાઢી મૂકી છે. ”

“ ત્હારા કાકા, ગોપાળચંદ્ર કંઈ સહાયતા કરતા નથી ? ”

“ ના-મ્હેં હમણાંજ તેમને આજીજી કરી હતી, પરંતુ તેઓ સાંભળ્યા સિવાય ચાલ્યા ગયા. ”

“ ખડેન ! મ્હારી સ્થિતિ તો તું જાણે છે. મ્હારા ધરમાં થોડા ઘણા દાણા છે તે લઈ જા. જે દિવસો ગયા તે ખરા ! ”

“ તમારે ત્યાંથી દાણા લાવીશ તે કેટલા દિવસ ચાલશે. મ્હારા નસીબમાં હજી કેટલું જાણે કેટલાએ વર્ષ જીવવાનું લખ્યું હશે ? ” તમારા એટલા દાણા શું કાંઈ જીંદગી પર્યંત ચાલવાના હતા ? ”

“ જીંદગી પર્યંત નહિ ચાલે તો દશેક દિવસ તો ચાલશેને ! ”

“ પછી ? ”

“ જીવ મકામત છે. ”

“ જીવ સકામત હાલને પેટમાં શું આવવાનું હતું ? ”

“ કોઈની મહેનત મળુરી કરજે. ”

“ કોની કરે ? ”

રતન કોઈ:-અરે હા-હીક યાદ આવ્યું-લશ્ચરમાં હરિકૃષ્ણ શેઠ રહે છે-તેઓ એક શુદ્ધ આચરણવાળા બ્રાહ્મણની છોકરી શોધે છે. તે બન્ને ધણી ધણીઆણીની રસોઈ કરવાની છે. ખાવા પીવા ઉપરાંત પગાર પણ મળશે-દરરોજ નર્મદાજીમાં સ્નાન કરવાનો પણ લાભ મળશે-કંઈ નહિં તો પાંચેક રૂપિયા પગાર મળશે, કેમ ત્હારી મરજી છે ?”

“ હા છે, ખાધા વગર સુકાઈ મરવું તેના કરતાં એ કંઈ ખોટું નથી. તેઓ મ્હને પગાર ના આપે અને તેના બદલામાં મ્હારા બાપને ખવરાવશે પીવરાવશે તો ચાલશે. ”

“ એજ પીડા છે. મ્હેં તેમને ત્હારે માટે નક્કી કરીને પૂછ્યું હતું-ત્હારા બાપની વાત પણ તેમને કહી હતી-તેમણે કહ્યું હતું કે, ના છોકરાને લઈને આવે તે પાલવે નહિ. ”

“ નરેન્દ્ર કંઈ હવે ન્હાનો નથી, હવે તો તે કંઈક સમજણો થયો છે. એ એમને કોઈપણ પ્રકારે વીતાડશે નહિ. ”

“ એટલા માટે નહિ, પણ તેમના ન્હાના ન્હાના કેટલાયે પુત્રો અને દોહિત્રો મરી ગયા છે, તેથી કોઈ ન્હાના છોકરાને જોતાં તેમને ઓછું આવે છે. ”

કિશોરીએ કહ્યું:-“ ત્યારે તો હું શી રીતે આવી શકું ? મ્હને મ્હારી પડી નથી. એ મ્હારી આ જાવતી બેઠી છે-એજ મ્હારું કર્મ-બંધન છે. એને કોની પાસે મૂકી જાઉં ?”

રતન કોઈએ કહ્યું:-“ મહિર્વે મહિને ત્રણ રૂપિયા આપીશ તો કોઈપણ રાખવાને તૈયાર થશે ! કેમ હવે તેની પાંચેક વર્ષની ઉંમર તો થઈ છે, હવે નિશાળે પણ જશે. એમ ક્યાં સિવાય બીજા કયો રસ્તો છે કે તું ત્હારું જીવન ટકાવી શકીશ ? બૂખ્યાં રહીને બન્ને જણાં મરી જશે એના કરતાં આ રસ્તો કંઈ ખોટો નથી. ત્હને મહિને

પાંચ રૂપિયા મળશે, તેમાંથી ત્રણ રૂપિયા નરેન્દ્રના ખોરાકીના બાદ કરતાં બીજા બે રૂપિયા વધશે-તેમાંથી તેનાં કપડાં લતાં ચાતો નિશાળ-નું ખર્ચ ચાલશે. પછીથી જો તેનું નસીબ જોર કરતું હશે તો સૌ સારા વાનાં થશે.”

કિશોરી:-“ હું નરેન્દ્ર સિવાય કશુંમાત્ર પણ રહી શકું નહિ. ”

રતનદોષ:-“ એટલી બધી માયા રાખીશ તો પેટ શી રીતે ભરાશે ? અનાજ વગર સુકાર્ધ જાય છે તે શું સાઈ કરે છે કે ? ”

કિશોરીએ એક હોડા નિસાસો નાંખીને કહ્યું:-“ વાઈ ત્યારે વિચાર કરીશ. પરંતુ નરેન્દ્રને કાને ત્યાં મૂકીને આવીશ ? ”

રતનદોષ:-“ મ્હને લાગે છે કે, મહિને ત્રણત્રણ રૂપિયા આપીશ તો ત્હારા કાકા પણ તેને રાખવાને ના નહિ પાડે. ”

કિશોરી:-“ હું તેમને પૂછી જોઈશ; પરંતુ હું રૂપિયા મોકલવાવીશ એ વાત તેઓ શી રીતે માનશે ? ”

રતનદોષ:-“ બે ત્રણ મહિનાના અગાઉથી આપી દેજે. ”

કિશોરી:-“ એટલી જો મ્હારી પાસે શક્તિ હોત તો પછી બીજું જોઈતું શું ? ”

રતનદોષ:-“ જો ત્હારો જવાનો વિચાર નક્કી હોય તો હું હરિ-કૃષ્ણ શેઠની પત્નીને પત્ર લખી, થોડાક રૂપિયા અગાઉથી મંગાવી આપું. તેમને રાંધનારીની બહુ જરૂર છે. મ્હને એમણે અત્યંત આગ્રહ કરીને તપાસ કરવાની કહી છે. તેમના સંબંધમાં હું તને એટલું કહી રાખું છું કે શુદ્ધ આચારવિચાર રાખી ધર્મનું પ્રતિપાલન કરવામાં તને ત્યાં આગળ બિલકુલ હાની થશે નહિ. ”

કિશોરી કબુલ થઈ. અત્યંત દુઃખે-મહા મહેનતે નરેન્દ્રને છોડી ને જવા તૈયાર થઈ.

પ્રકરણ ૯ સું.

કિશોરી નોકરીમાં.

ઢેટલાએક દિવસ પછી રૂપિઆ મળતાં કિશોરી તેની કાકી પાસે મળ. તે વખતે તેના કાકા ગોપાળચંદ્ર પણ ઘરમાંજ હતા. તેણે મ્હાન મુખે કહ્યું:—“ કાકી ! હવે મ્હારાથી આ દુઃખ સહન થઈ શકતું નથી. નરેન્દ્ર પણ ખાધાપીધા વગર મુકાઈ ગયો છે; તેથી મ્હને એક વિચાર સુઝી આવ્યો છે. ”

ગોપાળચંદ્રે કિશોરીના મ્હોં સ્હામું જોયું. કિશોરીની કાકી મળીએ કહ્યું:—“ શો વિચાર સુઝી આવ્યો છે ? ”

કિશોરી:—“ રતનદોષ કહે છે કે, ભરૂચમાં હરિકૃષ્ણ શેઠને એક રાંધનારી જોઈએ છે—મ્હારો ત્યાં જવાનો ધરાદો છે. ”

“ ખરી વાત છે, કંઈ પેટ ભર્યા સિવાય ચાલે ? ”

“ પરંતુ નરેન્દ્રની ચિંતા છે. એ કદાચ તમારી પાસે રહે તો તેમાં તમને હરકત છે ? ”

“ ઓ મા ! એ કેમ બને ! એ ત્હારા સિવાય રહી શકશે ? ”

“ કાકી ! મ્હારો એને સાથેજ લઈ જવાનો વિચાર હતો પરંતુ તેઓ નારાજ છે. ”

“ એમકે—ત્યારે તું શી રીતે જઈ શકીશ ? ”

“ મ્હને મહિને મહિને તેમની પાસેથી પાંચ રૂપિઆ પગાર મળશે, તેમાંથી તમને ત્રણ રૂપિઆ નરેન્દ્રના ખોરાકીના આપીશ અને એ રૂપિઆ તેની નિશાળની ફી વગેરેના આપીશ. ”

“ ત્યારે તો ઠીક. જુદેન ! નરેન્દ્ર કંઈ અમારે પારકો નથી.

ભત્રીજો છે ને ! તું જાણે છે, બહેન કે, આ એક માણસની કમાણી ઉપર આખો ગૃહસંસાર ચાલે છે ! તેથી જો તું રૂપિયા મોકલવાની હોય તો તેને મૂકતી જા-ખુશીથી રાખીશું. ”

“ હું ત્રણ મહિનાના પૈસા પહેલેથી આપતી જઈશ-રતનદોષ મારફતે મહેં મંગાવ્યા છે. ”

ગોપાળચંદ્ર અને મણી કબુલ થયાં. કિશોરીએ મહિને પાંચ રૂપિયાના હિસાબે ત્રણ મહિનાના પંદર રૂપિયા તેની કાકીના હાથમાં ચૂક્યા.

જવાને આગલે દિવસથી કિશોરી નરેન્દ્રનું મહેં જોઈ શકતી નહોતી. તેના હૃદયનો ‘ હુ હુ ’ કરતો ભાવ તેની આંખોમાં અશ્રુઓ લાવી મૂકતો હતો. તે તેના હૃદયને કોઈ પણ પ્રકારે સમજાવી શકતી નહોતી. સમસ્ત રાત્રિમાં તેને બિલકુલ નિદ્રા આવતી નહોતી; સહજ નિદ્રા આવતી કે તરત પાછી ઉડી જતી હતી. ઉંઘતા નરેન્દ્રને છાતી સરસો ચાંપી તેના મહેં ઉપર ચુંચન કરી કિશોરી વિચાર કરતી હતી કે, “ મહારા આ ગરીબના ધનને કોની પાસે રાખીને જાઉં છું ! એનું આ દુનિયામાં કોઈ જથી. ”

રાત્રિ પૂરી થઈને પ્રભાત થયું. આજે તેને નરેન્દ્રનો પરિત્યાગ કરીને જવાનું હતું. અળદગાડી આવીને ઉભી રહી; રતનદોષ આવ્યાં. કિશોરી ગાડીમાં જવાની હતી પરંતુ તે નરેન્દ્રને છોડીને જઈ શકતી નહોતી. નરેન્દ્ર પણ તેને ગળે વળગી પડ્યો. કોઈપણ પ્રકારે તે તેની બહેનને જવા દેતો નહોતો. કિશોરીએ અશ્રુઓ લહોતાં લહોતાં કહ્યું:- “ ભાઈ ! તું ઘેર રહે. તારે માટે હું, રમકડાં, ઇત્રી, યુટ, કોટ ઇત્યાદિ લેવા જાઉં છું. ”

નરેન્દ્ર રડવા લાગ્યો. નરેન્દ્રની કાકી નરેન્દ્રને તેડવાને કિશોરીની પાસે આવી; પરંતુ નરેન્દ્ર કિશોરીના ગળામાંથી હાથ છોડતો નહોતો.

અત્યંત તાણાતાણી કરી કિશોરીની પાસેથી તેની કાકીએ તેને લઈ લીધો. નરેન્દ્ર ચિત્કાર કરીને રડવા લાગ્યો. કિશોરી જઈને ગાડીમાં બેઠી કે તરતજ ગાડીવાને બળદોને હાંકી મૂક્યા. દોડતી ગાડીમાંથી કિશોરીએ બોલ્યું કે, તેની કાકીએ નરેન્દ્રને કેડેથી નાંચે ઉતારી ઉભો કર્યો એટલે તે ધૂળમાં આજોડી આજોડીને “ જહેન તું ક્યાં ગઈ-મૂને લઈજી ” એમ કહી ચિત્કાર કરીને રડતો હતો. કિશોરીનું હૃદય ચીરાઈ જવા લાગ્યું; સમસ્ત વિશ્વે જાણે નરેન્દ્રના કંઈજાનક ચિત્કારથી શોકાતુર મૂર્તિ ધારણ કરી. સમસ્ત વૃક્ષોએ જાણે નરેન્દ્રનો પક્ષ લઈ કિશોરીને પાછી ફેરવવા માટે તેમની હસ્તરૂપી ડાળીઓ હલાવીને તેને બોલાવવાની સંજ્ઞાઓ કરી; પક્ષીઓ મ્હોટેથી રડી રડીને જાણે નરેન્દ્રના રૂદનનો પ્રતિધ્વનિ કરવા લાગ્યાં. ગાડી આંચકા ખાતી ખાતી ગામના રસ્તા ઉપરથી સ્ટેશન તરફ ચાલી. કિશોરી હવે ધૈર્ય ધારણ કરી શકી નહિ—મનને સમજાવી શકી નહિ. તેની આંખોમાંથી ચોધાર અશ્રુઓ વરસવા લાગ્યાં.

ત્યારપછી નિસ્તબ્ધ મધ્યાનકાળે જ્યારે ધૂળ ઊરાડતી ઊરાડતી ગાડી એક ન્હાના ગામમાંથી પસાર થઈને ચાલી જતી હતી ત્યારે કેટલીક સ્ત્રીઓ તેમનાં નમ્ર બાળકોને લઈને સ્નાનાર્થે તળાવ તરફ ચાલી જતી હતી. ગાડીમાંથી કિશોરીએ જ્યારે એ દેખાવ જોયો ત્યારે તેને વિચાર આવ્યો કે,—“ મહારા નરેન્દ્રનું એવું કાંઈ સગું નથી કે તે તેને તેડીને સ્નાન કરવા જાય. તે મહારે માટે કેટલું રડ્યો હશે કે હજી સુધી તેણે બિચારાએ કાંઈ દિવસ પેટ ભરીને ખાધું નથી. હાય ! મહારું હૃદય કેવું પથ્થર જેવું છે ! હું તેનો ત્યાગ કરીને ક્યાં જઈ છું ? ”

કેટલીક વાર પછી ગાડી સ્ટેશન ઉપર આવી પહોંચી. રતનદેવઈ ટિકીટ કરાવી લાવી કિશોરીને સાથે લઈને ગાડીમાં બેઠાં. ગાડી પૂર

જેસથી દિગન્તમાં ધુમાડો પ્રસારીને ભર્ય તરફ ચાલી નીકળી. કિશોરી અર્ધખુલાં નેત્રે નરેન્દ્રનો વિચાર કરતી કરતી અશ્રુઓથી છાતી ભીંજવતી ભીંજવતી ચાલી ગઇ.

યથા સમયે કિશોરી ભર્ય જઈ પહોંચી. દિવસો ઉપર દિવસો પસાર થવા લાગ્યા. કિશોરી વૈર્ધ ધારણ કરી હરિકૃષ્ણ શેઠ અને તેમની પત્નીની સેવા શુશ્રુષા કરવા લાગી. કિશોરીના કાર્યથી—કિશોરીની પવિત્રતાથી—કિશોરીની સેવા શુશ્રુષાથી હરિકૃષ્ણ શેઠની પત્ની ધણી ખુશી થયાં. તેઓ પણ કિશોરીને પોતાની પુત્રી સમાન માનવા લાગ્યાં. કિશોરીનું સઘળું કાર્ય થયું; પરંતુ નરેન્દ્રને માટે તેનું મન માનવું નહોતું. જ્યારે તે થાળીમાં અન્ન લઇને જમવા બેસતી, ત્યારે તેને યાદ આવતું કે, આ અન્નને અભાવે નરેન્દ્રને કેટલીક વાર ધાણી ખવરાવવી પડી હતી—હવે તે શું કરતો હશે તે કાણ જાણે છે ? એ દયામયી કાકી તેને પેટ ભરીને ખાવા આપતી હશે કે કેમ તે હું શી રીતે જાણી શકું ? કિશોરી મિષ્ટાન્ન ખાઇ શકતી નહોતી. મિષ્ટાન્ન હાથમાં લેતાંજ તેની આંખોમાં અશ્રુઓ ભરાઇ આવતાં હતાં. એમ કરતાં કરતાં કિશોરીના આઠ મહિના ભર્યમાં પસાર થઈ ગયા.

રતનદેઈ અત્યાર સુધી ભર્યમાંજ હતાં. હવે તે ઘેર જવાનાં હતાં તેથી કિશોરીએ કહ્યું:—“ મ્હારો પણ એક વખત ઘેર આવી જવાનો વિચાર છે. ”

હરિકૃષ્ણ શેઠની પત્નીએ કહ્યું:—“ ત્હારે જમને શું કામ છે ? ”

અશ્રુમુખી કિશોરીએ કહ્યું:—“ મ્હારે એક ભાઇ છે. મ્હને લાગે છે કે તે તો તમે જાણતાં હશો—હું તેને બહુ રહતો મૂકીને અહિં આવી છું. તેથી એક વખત મ્હારો તેને જોઈ આવવાનો વિચાર છે. ”

હરિકૃષ્ણ શેઠની પત્નીએ કહ્યું:—“ જો ત્હારો વિચાર નોકરી

કરવાનો ના હોય તો તે પણ મ્હને સ્પષ્ટ રીતે કહી દેજે કે અમને ખીજો કંઈ બંદોબસ્ત કરવાની સૂઝ પડે.”

કિશોરી:—“ તમારે ત્યાં રજા સિવાય મ્હારો છુટકો નથી. હું તમારી પાસેથી નોકરી છોડી દઈને જવાનીજ નથી. ”

શેઠાણી:—“ ત્યારે ઘેર કેમ જવાનો વિચાર કરે છે ? તું પાછી એકલી શી રીતે આવી શકીશ ? આવતી વખતે કોનો સંગાથ મળશે ? ”

કિશોરી:—“ હું પણ એટલાજ માટે રતનફાઇની સાથે જવાનો વિચાર કરું છું; નહિ તો પછી કોની સાથે જઈશ ? એક વખત નરેન્દ્રને જોયા સિવાય હું રહી શકીશ નહિ. ”

શેઠાણીએ તેને સંમતિ આપી. કિશોરીએ ઘેર જવાનું નક્કી કર્યું.

કિશોરી તેના પગારના પૈસામાંથી પ્રતિમાસે પાંચ રૂપિયા તેના કાકાને નામે મનીઝારકરથી મોકલાવતી હતી, એટલે કે, પગારપેટે તેનું બિલકુલ લેણું નીકળતું નહોતું. પરંતુ દુઃખી નરેન્દ્રને માટે કોટ, ઘોતી, છુટ વગેરે લઈ જવાનું હતું. તે તેને કહીને આવી હતી કે, હું લેતી આવીશ, પરંતુ તે ક્યાંથી મળે ? ”

સાયંકાળ પછી કિશોરીએ શેઠાણીને કહ્યું:—“ મ્હને પૈસા નહિ આપો તો હું શી રીતે ઘેર જઈશ ? મ્હારો ન્હાનો ભાઈ બિચારો બહુ દુઃખી છે. તે કદાપિ કોટ યા તો છુટ પહેરતો નથી. હું અહિં આવવાની હતી ત્યારે તેને કહેતી આવી હતી કે ત્હારે માટે હું છુટ, કોટ અને ઘોતી લેવાને જઈ છું. ”

શેઠાણીનો કિશોરી ઉપર અત્યંત પ્રેમ હતો. તેમણે તેના પગાર પેટે પચિશ રૂપિયા અગાજીથી રોકડા આપ્યા અને તેના ભાઈને માટે કોટ, ઘોતી, છુટ ઇત્યાદિ લાવવાને માટે ખીજ પચિશ રૂપિયા બક્ષિસ તરીકે આપ્યા. કિશોરી અત્યંત કૃતજ્ઞતા સહિત તેનો સ્વીકાર કરીને રતનફાઇની સહાયતાથી નરેન્દ્રને માટે છુટ, કોટ,

પોતી, એકાદ ન્હાની છત્રી, તથા કેટલુંએક ખાવાનું ઈત્યાદિ લઈ આવી, અને રતનફાઈની સાથે પોતાને ગામ ગઇ.

બીજે દિવસે સાયંકાળે તેઓ માતર ગામમાં આવી પહોંચ્યાં. આજે નરેન્દ્રનું મ્હોં જોવાનો દિવસ હોવાથી—નરેન્દ્રને મળવાનો દિવસ હોવાથી આખા ગામે જાણે નવિન રૂપ ધારણ કર્યું હતું—આનંદના હાસ્યથી હસી રહ્યું હતું.

કિશોરીએ ગાડીમાંથી ઉતરી બારણા પાસે જઈને બૂમ મારી કે:—“ નરેન્દ્ર ! ” નરેન્દ્ર તે વખતે રમવા ગયો હતો.

નરેન્દ્રની કાઠીએ કિશોરીનો સારો આદરસંતકાર કર્યો. કિશોરીએ થોડીવાર એ ઘરમાં એકા પછી કહ્યું:—“ અમારું જીર્ણ મકાન હજી છે કે ? ”

કાઠી:—“ હા છે. ના હોય તો ત્યાં જઈને રહે—અત્યારે તો કંઈ ખાતું કરવું નથીને ? ” કાલે સ્વપ્નવારે અહિંયાં ખાજે. ”

કિશોરી નરેન્દ્રને જોવાને આકુળબ્યાકુળ થઈ રહી હતી. ગમે તેમ કરીને, તેણે પોતાના બહુ વખતથી તજ દીધેલા જીર્ણ મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો. હાય ! કેટલાબધા દિવસથી તે ઘર શૂન્ય પડી રહ્યું હતું ! તે કાઠીને ઘેરથી એક દીવો લઈ આવીને ગોખલામાં મૂકી, એક ઘડો પાણી ભરી લાવી; અને પોતાની સાથે બિછાનું લાવી હતી તે પાથર્યું—ત્યાર પછી નરેન્દ્રને માટે જે જે સાંઈ સાંઈ ખાવાનું લાવી હતી, તેમાંથી થોડું ઘણું તેની કાઠીનાં છોકરાંઓ માટે આપી આવી.

કેટલીકવાર પછી નરેન્દ્રે તેની કાઠીને ત્યાં આવી સાંભળ્યું કે, તેની બહેન ઘેર આવી છે—નરેન્દ્ર શ્વાસભર દોડતો દોડતો પોતાના જીર્ણ મકાનના ઉમરા આગળ જઈ પહોંચ્યો અને બૂમ મારી કે, “ બહેન ! આવી ? ”

આવી બૂમે—આવા સ્વરે—આવી મીઠાશે, જાણે ધણા કાળથી

કિશોરીના કાનમાં પ્રવેશ કર્યો નહોતો. કિશોરી દોડતી બહાર આવી અને નરેન્દ્રને હર્ષભેર ઉચકી લીધો. બન્ને બાધ બહેનની આંખોમાં અશ્રુઓ ભરાઈ આવ્યાં. કિશોરીએ નરેન્દ્રના મ્હોં પર ચુંબન કરીને કહ્યું:—“ બાઈ મહારા ! હું ત્હારે માટે ખાવાનું લાવી છું. બુટ, કોટ, છત્રી વગેરે બધું લાવી છું. ”

નરેન્દ્રે કહ્યું:—“ બુટ લાવી છે ? ધીરજના બાપા ધીરજને માટે બુટ લાવ્યા છે—મ્હારે નથી. ”

કિશોરી:—“હું ત્હારે માટે સરસ બુટ લાવી છું. ”

નરેન્દ્ર:—“ હું પહેરું ! ”

“ હા, પહેર ” એમ કહી કિશોરી નરેન્દ્રને ઘરમાં લઈ ગઈ. તેણે ટૂંક ખોલી બુટ, કોટ, ઘોતી ઇત્યાદિ બહાર કાઢી નરેન્દ્રને પહેરાવી દીધાં; ઉપરાંત છત્રી ખોલીને રાત્રિકાળે ઘરમાં તેના માંથા ઉપર ઓઢાડી દીધી. પુત્રને રાજ્ય સિંહાસને ખેસાડી રાજરાણીને જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય, તે આનંદ કિશોરીના આ આનંદ સથે સરખાવતાં અત્યંત નજીવો જણાતો હતો. ત્યાર પછી તેણે ખાવાનો ડબ્બો ખોલી નરેન્દ્રના મ્હોં આગળ મૂક્યો અને કહ્યું:—“ બાઈ ખા; આ ખાવાનું ખા. ”

નરેન્દ્રના આનંદનો પાર રહ્યો નહોતો. એક તો બહેન આવી હતી, તેમ કોટ, બુટ, ઘોતી, છત્રી-વગેરે લેતી આવી હતી. કાલે તે ધીરજને તથા પાડોશના અન્ય છોકરાઓને બતાવશે કે તેને માટે તેની બહેન કેટલી બધી ચીજો લાવી છે. વળી કેટલું બધું ખાવાનું લાવી છે. નરેન્દ્ર અત્યંત આનંદમાં આવી ગયો. તે ખુલ્લી છત્રીને માથેથી એક બાજુએ નમાવી દઈ પગમાં બુટ સહિત ખેસી ખાવાના ડબ્બા-માંથી એક એક ચીજ ખાવા લાગ્યો. કિશોરીના આત્માએ જાણે આજે પૂર્ણ તૃપ્તિનું રસપાન કર્યું હતું.

ત્યારપછી લગભગ પંદરેક દિવસ સુધી ઘેર રહી કિશોરી સ્વહસ્તે રસોઇ કરીને નરેન્દ્રને અત્યંત આદરસત્કારથી જમાડતી હતી. નરેન્દ્રને સ્નાન કરાવી, આહાર કરાવી, આદરયત્ન કરીને પણ જાણે તેની આકાંક્ષા પૂર્ણ થતી નહોતી.

એવામાં કિશોરીને તેની શેઠાણી તરફથી એક પત્ર મળ્યો. તેમણે લખ્યું હતું કે, અમારે સાંથી એક નોકરડી ત્હારે ત્યાં આવશે, તું તેની સાથે અહિંયાં ચાલી આવજે, અમને ખાવાપીવાની બહુ અડચણ પડે છે. નોકરડી ચાલી આવશે તો તું કાની સાથે આવીશ, તેથી નોકરડી આવે કે તરત તેને ખીજે દિવસે જરૂરાજરૂર ચાલી આવજે. ”

પત્ર મળતાં કિશોરીનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. નરેન્દ્રને છોડીને તે શી રીતે જશે ? કેટલાએક દિવસ પછી હરિકૃષ્ણ શેઠની નોકરડી કિશોરીને ભરૂચ લઈ જવાને આવી પહોંચી.

કિશોરીનું હૃદય ફરીથી અંધકારપૂર્ણ થઈ ગયું. રતનફોઈએ આવીને કહ્યું:—“ નરેન્દ્રને માટે તું કશી શીકર ચિંતા કરીશ નહિ. આ વખતે તો હું અહિંયાં છું એટલે વખત બે વખત તેની તપાસ રાખતી રહીશ. ”

કિશોરીએ રડતાં રડતાં કહ્યું:—નરેન્દ્ર મ્હાં ગરીબનું ધન છે. ફોઈબા તમે એની સંભાળ રાખજો. ”

રતનફોઈ ચાલ્યાં ગયાં એટલે કિશોરીએ નરેન્દ્રને તેડીને તેને કહ્યું:—“ બાઈ ! હું ફરીથી ભરૂચ જાઉં છું. બાઈ તું રડીશ નહિ. ”

“ ફરીથી કેમ જાય છે, ખહેન ? ”

“ ત્હારે માટે ખીજાં કપડાં લતાં લેવા માટે. ”

“ કેમ, તું લાવી છેને. ”

“ ત્હારે માટે દાખડો ભરીને સાઈં સાઈં ખાવાનું લાવી હતીને ”

તે થઈ રહ્યું છે, તેથી બીજું લેવા માટે જાઉં છું.”

“ શું લાવીશ ? ”

“ બરસી, પેંડા, જલેબી વગેરે બધુંએ લેતી આવીશ. ”

“ હવે કેટલું લાવીશ ? ”

“ હજી ઘણું ખરું લાવવાનું બાકી છે. ”

કિશોરીને એ દિવસે સાંજની ગાડીમાં જવાનું હતું. તે સ્નાન કરીને રસોઇ કરવા લાગી. નરેન્દ્ર તેની પાસે બેસીને વિવિધ વાતો કરી રહ્યો હતો, એવામાં ગાડીવાળાએ આવીને કહ્યું:—“ બહેન ! તમે જરા જલદીથી પરવારી લ્યો. વિદાય થશે તો ગાડી હાથ લાગશે નહિ.”

બુદ્ધિમાન નરેન્દ્ર સમજી ગયો કે, તેની બહેન ખરેખર આજે જવાનીજ છે. તેનું હૃદય દુભાયું. તેણે અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે કિશોરીને કહ્યું:—“ હું તને ભરૂં જવા દેવાનો નથી. ”

કિશોરીની આંખોમાં પણ અશ્રુઓ ભરાઈ આવ્યાં. તેણે બાડા અવાજે ગળું ખેંચીને કહ્યું:—“ બાપ ! તું રોષશ નહિ, હું ફરીથી પાછી આવીશ. ”

“ હું રોષશ. ”

“ ના રોષશ, બાપ ! હું ત્યારે માટે સાફ સાફ ખાવાનું લેતી આવીશ. ”

“ મ્હારે સાફ સાફ ખાવાનું નથી જોઈતું; માત્ર અન્ન ખાઈનેજ બેસી રહીશ. ”

કિશોરીએ અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે નરેન્દ્રના મ્હો ઉપર ચુંબન કરીને કહ્યું:—“ બાપ ! તું ડાહ્યો છે ! તું અન્ન ખાવાનું કહે છે પરંતુ એ પણ હું લાવીશ ત્યારે ! તું સમજે છે તો ખરો ! જો આપણને ખાવાનું મળતું હોત તો હું તને અહિંયાં એકલો મૂકીને કાઈ ઠેકાણે જઈ ખરી કે ? ”

ત્યારપછી બન્ને ભાઈ બહેને જમી લીધું. નોકરડીને પણ જમાડી દીધી. ગાડીવાળો ગાડી બેડીને તૈયાર થયો, ગાડી બેઠને નરેન્દ્રે કહ્યું:—“હું તહને નકિ જવા દઉં, બહેન !”

અશ્રુમુખી કિશોરીએ કહ્યું:—“ભાઈ તું રડીશ નહિ; હું તહારે માટે નવી નવી ફટલીએ ચીજો અને ખાવાનું લેતી આવીશ.”

“નરેન્દ્ર:—“મહારે સાઈં સાઈં ખાવાનું બેઠતું નથી; હું જે મળશે તે ખાઈને બેસી રહીશ.”

આંખમાંથી નીકળતી પ્રબળ અશ્રુધારાઓને વચ્ચના છેડા વડે દોહાઈ નાંખીને કિશોરીએ તેની કાઠીને બોલાવી અને તેમના હાથમાં નરેન્દ્રને સોંપી, ધૈર્ય ધારણ કરીને ગાડીમાં બેડી. ત્યારપછી આખે રસ્તે રડી કકળાને છેવટે તે ભર્ય જઈ પહોંચી.

આ વખતે એ વર્ષ સુધી ભર્યમાં રહીને કિશોરી ફરીથી એક વાર ઘેર આવી ગઈ હતી. તે દરમિયાન તેણે ભર્યથી થોડા ધણા પૈસા મોકલાવી રતનફોઈ મારફતે તેનું ઘર પણ સુધરાવ્યું હતું. નરેન્દ્ર હવે નિશાળમાં ભણવા જતો હતો; ધીરજ પણ જતો હતો.

એ પ્રમાણે સુખ-દુઃખ કિશોરી દિવસો પસાર કરવા લાગી. સુખ દુઃખમાં તેણે ચાર વર્ષ પસાર કર્યા. નરેન્દ્ર હવે નવ વર્ષનો અને સમજણો થયો હતો. બહેન વગર તેનું હૃદય હમ્મેશાં ખાલી દેખાતું હતું. હમ્મેશાં તે તેની બહેનના ઉપદેશાનુસાર નિશાળે જઈ લક્ષ દઈને અભ્યાસ કરતો હતો. તેની બહેન કહી ગઈ હતી કે, તું લક્ષ્ય દઈને જલદી જલદી અભ્યાસ કરીશ તો આપણા દુઃખનો અંત જલદીથી આવશે. આપણે બન્ને ભાઈ બહેન સુખથી એકઠાં રહી શકીયું. શાન્ત અને સુશીલ બાળક નરેન્દ્ર તોથી અત્યંત લક્ષ્ય પૂર્વક અભ્યાસ કરતો હતો. તેનાથી ત્રણ વર્ષ મોટો ધીરજ તેનાથી એ ધારણ પાછળ હતો. એટલા માટે ધીરજની માતાને ઘણું દારી

આવતું હતું. ગરીબનો છોકરો કહી નિશાળના માસ્તર નરેન્દ્રને વગર શીએ બાણાવતા હતા. નરેન્દ્ર વર્ષમાં એ ધોરણ પસાર કરતો હતો; અને મહિને મહિને શી આપવા છતાં પણ ધીરજ બધી વખતે પાસ થતો નહોતો, તેથી ધીરજની માતા ઇર્ષા કર્યા સિવાય શી રીતે રહી શકે ? એ ઇર્ષા કોના ઉપર કરતી તે ધીરજની માતા નક્કી કરી શકી નહિ. કોઈ વાર પુત્ર ધીરજ ઉપર, કોઈ વાર નિશાળના માસ્તર ઉપર, તો કોઈ વાર નરેન્દ્ર ઉપર તે પોતાનો ક્રોધ ખાલી કરતી હતી. કોઈ કોઈ વાર તેને વિચાર થતો કે, સઘળા દોષનું મૂળ કારણ આ નરેન્દ્રજ છે. એ ના હોત તો ધીરજને આટલું ઉતરતું પદ ભોગવવું પડત નહિ. સઘળા આ ગરીબ બાળક નરેન્દ્રની પ્રશંસા કરતા; ધીરજને કોઈ સારો કહેતા નહોતા, એ મા થઇને શું મણી સહન કરી શકે ?

નરેન્દ્ર હવે પત્ર લખતાં શીખ્યો હતો, તે હસ્તેશાં અભ્યાસની બાબત અને વર્ગના પ્રમેશન સંબંધીની વાત તેની બહેનને લખી જણાવતો હતો. કિશોરી કેટલાક આશિર્વાદ આપીને, કેટલાક ઉત્સાહ આપીને નરેન્દ્રને પ્રત્યુત્તર લખતી હતી. નરેન્દ્ર એ સઘળા પત્રો સા-ચરી રાખતો હતો અને અવસર મળતાં-દુઃખના સમયમાં ફરીથી વાંચી જતો હતો. તેની બહેન દુઃખી થશે, એમ ધારી તે તેની કાકી કચકચ કરતી હતી અને તેને કોઈ કોઈવાર મારતી હતી એ વાત કદાપિ પત્રમાં લખતો નહોતો; પરંતુ તેની બહેન પ્રત્યેક પત્રમાં લખતી હતી કે, “ભાઈ ! આપણે ગરીબ છીએ. લોકોના ગુસ્સાથી યા ગાળોથી સીડાઈ જઈએ તો આપણે ચાલે નહિ. સઘળું સહન કરીને રહેજે. જો બરાબર અભ્યાસ કરીશ તો એ સઘળાં દુઃખોનો અંત આવશે.”

પ્રકરણ ૧૦ મું.

સાંન્યાસીના વેષમાં કાન્તીલાલ.

ત્યારપછી બીજાં પણ એ વર્ષ પસાર થઈ ગયાં. સમયે તેના વિકાળ મ્હોંમાં કેટલીયે ભૂતકાળની વાતોને છુપાવી દીધી છે, કેટલીયે ભવિષ્યની છુપી વાતોને પ્રકાશ કરી દીધી છે. કેટલાંયે અજીજી બિન્દુઓએ જીવન ધારણ કર્યાં છે, કેટલાયે કાચા કુંબો પુટી જમને આકાશમાં મળી ગયા છે. કેટલાંયે ભાવિતન્તુઓએ રખડી રજળા પૂર્વના સંસ્કારથી અનેક વેષો ભજવ્યા છે. કેટલાયે હૃદયોમાં શાન્તિ વ્યાપી રહી છે, કેટલાંયે મુખો ઉપર હાસ્ય પ્રકટી નીકળ્યાં છે અને કેટલીયે આંખોમાંથી પ્રેમનાં આનંદી અશ્રુઓ વહેવા લાગ્યાં છે. વળી કેટલાંયે હૃદયોના ચૂરેચૂરા થઈ જઈ હુ હુ કરતા પવનમાં મળી જઈ કાંઈ દિગ્મંતના ખોળામાં ચાલ્યાં ગયાં છે.

નવનિત હવે કાલેજ છોડી દઇને નડિઆદમાં વક્રિલાત કરતો હતો. વક્રિલાતમાં તેની પ્રતિષ્ઠા સારી જમી હતી. જે પ્રમાણે તે વક્રિલાત કરીને અત્યંત પૈસા મેળવતો હતો તેમ પ્રમાણે તે ગરીબોના લાભ કાર્યોમાં યથાશક્તિ મદદ કરી, જન સમાજનો અત્યંત પ્રેમ સંપાદન કરતો હતો.

એક દિવસ નવનિત કાર્ટમાંથી ઘેર આવતો હતો તે વખતે તેણે એક ગૈરિક વાહારી પુરૂષને માંથે વધારેલી લાંબી જટાને પીઠ પર પ્રસારી હન હન કરતો ચાલ્યો આવતો જોયે દૂરથીજ તે મનુષ્ય જાણે તેનો પરિચિત હોય તેમ જાણ્યો હતો. તે જ્યારે નવનિતની માડી નજીક આવી પહોંચ્યો ત્યારે નવનિત સ્પષ્ટ રીતે ઓળખી શક્યો

કે, તે કોઈ નહિ પણ મુંઝામુંમાં તેની સાથે અભ્યાસ કરનાર કાન્તિલાલ હતો. નવનિતને ઘણા વખતથી કાન્તિલાલના સમાચાર મળ્યા નહોતા.

કાચમેનને ગાડી ઉભી રાખવાનું કહી નવનિત ગાડીમાંથી ઉતરી પડ્યો અને કાન્તિલાલના રહામે જઈને રિમ્ત મુખે કહ્યું:—“ મહેને ઓળખે છે કે ? ”

કાન્તિલાલે દૃઢ ભાવે કહ્યું:—“ કેમ ઓળખી ના શકું ! આજ્ઞા વસ્થાના પરિચયને શું સહજમાં ભૂલી શકાય કે ? ”

નવનિત:—ત્યારે ત્યારે ત્યાં ચાલ.

કાન્તિલાલ:—હું ઘણી વખત અહિંયાં આવ્યો હતો. ત્હારી અત્રે સારી ખ્યાતિ કિંવા પ્રતિષ્ઠા સાંભળીને ઘણો મંતોષ થયો હતો પરંતુ ત્હને મળ્યો નહોતો.

નવનિત:—કેમ ?

કાન્તિલાલ:—હું દીન-દીન રસ્તાનો ભિખારી છું. ત્હારા જેવા ઉચ્ચ મધિકારીને મળવાનું પ્રયોજન નહોતું, ઉપરાંત હૃદયમાં શાન્તિ નહોતી.

નવનિત:—તું પહેલાં ઘેર ચાલ પછી નિરાંતે ત્હારી વાત સાંભળીશ.

કાન્તિલાલ:—ના આવું તો સાઈ છે.

“ ચાલ ચાલ ” એમ કહી કાન્તિલાલનો હાથ પકડી નવનિતે તેને ગાડીમાં બેસાડ્યો. ગાડી પૂરે વેગથી નવનિતના ઘેર જઈ પહોંચી.

સાચકાળ પછી નિવૃત્ત-નિર્જન-નિસ્તબ્ધ રૂમમાં બેસીને બંને મિત્રો વાતચિત કરવા લાગ્યા. નવનિતે કહ્યું:—“ તું સંન્યાસી કેમ થઈ ગયો ? ”

કાન્તિલાલ:—સંન્યાસી થવાથી દેખાઉ છું કેવો ?

નવનિત:—ભગવાં વસ્ત્ર કેમ પહેર્યાં ?

કાન્તિલાલ:—વધારે કપડાં નથી તેથી. ભગવાં વસ્ત્ર મેલાં થતાં

નથી. તેમ મુસાફરીમાં એ વસ્તો બહુ ઉપયોગી થઇ પડે છે. કેટલાક લોકો બરદાશ પણ કરે છે.

નવનિત:-હજી ત્હારા મતનું પરિવર્તન થયું નથી ?

કાન્તિલાલ:-કયા મતનું ?

નવનિત:-ભગવાન-સ્વર્ગ, નરક, કર્મફળ, અને પુનર્જન્મ સંબંધી.

કાન્તિલાલ:-એ વિષયો ઉપર કદાપિ વિશ્વાસ આવે ખરો કે ?

નવનિત:-ત્હારો મત એવો છે ને કે, હિન્દુઓ કાલ્પનિક છે-કલ્પના અને પ્રતિભાના બળથી, અનેક કલ્પનાઓની સૃષ્ટિ કરી ગયા છે; પરંતુ તું વિદ્વાન છે, ત્હેં પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોની અનેક ભાષાઓનો લાભ મેળવ્યો છે. તેઓ શું કહે છે ? તે દેશોના અધ્યાત્મ વાદીઓએ અધ્યાત્મની આલોચનામાં જે નક્કી કર્યું છે, તે પણ ત્હેં વાંચ્યું છે, તો પછી ત્હારા ચિત્તમાં આટલી બધી નાસ્તિકતા કેમ ?

કાન્તિલાલે સ્મિત હાસ્ય કરીને કહ્યું:-હા, મ્હેં તે વાંચ્યું છે. મહા પુરુષોએ-સાર્વજનિક લોકોના હિતાર્થે જે સંઘર્ષ લખ્યું છે, તે હું જાણું છું પરંતુ તેમણે તેમના કયા દુઃખ અને કયી અસીમ યંત્રણાના બળે એ દયાને પ્રવાહિત કરી હશે, તેના સાક્ષાત્ સ્પર્શ મ્હને કોઇપણ ઠેકાણે મળ્યો નથી. વર્તમાન દષ્ટાંતો ઉપરથી હું એટ-લુંજ અનુમાન કરી શકું છું કે, સંસાર અનિન્ય દુઃખમય છે. સહસ્ર એજાઓ કરતાં પણ એ દુઃખ દૂર કરી શકાતું નથી. રૂદ્ધ અને વિલાપથી, દર્શન અને વિજ્ઞાનથી પણ એ દૂર થઇ શકતું નથી. તો પછી એ વૃથા એજાઓનું-વૃથા તરફડીઆંઓનું, વૃથા તર્ક વિતર્કનું, અને ધર્મોના તત્વો શોધવાનું પ્રયોજન શું ? જે ધર્માર્થ શાન્તિ શોધવા જઇએ છીએ તો આપણે સતત ઉદ્વેગના ભોગી ધર્મ પડીએ છીએ. જે થોડા ધણા સુખનો લાભ, સહજમાં મળી આવે, તેનેજ ઉપયોગમાં લે. તેનાથીજ સુખી થા. નદીનો કિનારો-પુલનો સુવાસ અને પ્રિય-

તમાનો સહવાસ એના સિવાય સ્વર્ગમાં વધારે શું હશે-તે કાણુ કહી શકે તેમ છે ? કાણુ સ્વર્ગ જોયું છે ? કાણુ નરકમાંથી પણ પાછું ફર્યું છે ? ”

નવનિત:-આટલે લાંબે સમયે પણ મિયતમા તો બૂઝાતી નથી કેમ ? વાર, એ વાત પછી થશે-તે પહેલાં એક વાત સાંભળ. જો સ્વર્ગ તેમજ નરક એમાંનું કંઈ પણ ના હોય, કર્મફળ તેમજ પુનર્જન્મ પણ ના હોય તો પછી ત્હારે આવી રીતે ગામેગામ ભટકવાનું પ્રયોજન શું ? ત્હારી સ્ત્રી તથા પુત્રને લાંબને ઘર માંડીને કેમ રહેતો નથી ?

કાન્તિલાલ:-વળી પાછી ત્હેં ભૂલ કરી ! સ્ત્રી પુત્ર કાનાં છે ? તું તો સંસારી જીવ છે. માટે જીવનનું સુખ નષ્ટ કરવું જોઈએ ? સુખ મેળવવું હોય તો સુખની તપાસ કર. ત્હારા આવ્યા પછી કેટલીયે વાર આ ચંદ્રમા, પૂર્ણિમાથી બીજા ઉપર અને બીજાથી પૂર્ણિમા ઉપર પાછો આવ્યો હશે. જીવન જ્યારે આવી રીતે ચાલ્યું જાય છે ત્યારે સ્ત્રી પુત્ર પણ કાણુ અને રસ્તાના લોકો પણ કાણુ ?

નવનિત:-ત્હારા જીવનનું સુખ શું ? સુખને માટે ત્હેં ત્હારું જીવન કાને અર્પણ કરેલું છે ?

કાન્તિલાલ:-વિશ્વનો ત્યાગ કરીને માત્ર એકાંત અને એક મૂંઢી ચોખ્ખાનો મ્હેં પ્રેમથી સ્વીકાર કર્યો છે. તેના વિભ્રમ અને વિલાસમાંથી વાસનાનું સંરક્ષણ કર્યું છે. હૃદય વેચીને દરિદ્રતા ખરીદી લીધી છે. અને એ દરિદ્રતામાંજ અતુલનીય વૈભવ જોયો છે.

નવનિત:-પહેલાં તો તું એમ કહેતો હતો કે, પ્રેમ તો ઝાંઝવાનું નીર છે-દુર્બળ હૃદયનું કાર્ય છે. તું પ્રેમનો તિરસ્કાર કરી કહેતો હતો કે, એનાથી સુખ શોધવા જતાં જીવનના સુખનો નાશ થાય છે. તું માત્ર ૩૫ સિવાય-સૌન્દર્ય સિવાય બીજા કાંઈને પણ માનતો

નહોતો; ત્યારે હવે પ્રિયતમાને કેમ યાદ કરે છે ? પ્રિયતમાના સંગને જીવનનું સાર સુખ કેમ માને છે ? તહેં કેમ એ આકાંક્ષામાં જીવનની સમસ્ત ઉચ્ચ વૃત્તિઓને તિલાંજલિ આપી છે ?

કાન્તિલાલ:-મહારા મતનું પરિવર્તન થયું છે ખરું; પરંતુ તે કેમ થયું છે તે હું જાણતો નથી. એજ કિશોરીને જોઇને હું આ સ્થિતિએ પહોંચ્યો છું. મહેને લાગે છે કે, જીવનની ગતિ પણ ચંદ્રના કિરણની માફક આમ તેમ ફરતી હશે.

નવનિત:-તું જેમ કહે છે ને કે પ્રેમ કંઈજ નથી-એમાં હસવા રડવા જેવું કંઈ છેજ નહિ, તેનો બંધાયો બંધાઈશ નહિ, રડાવ્યો રડીશ નહિ, એ પ્રમાણે અનેક ભાવે, અનેક સ્થળે એ ભાવનાઓ નિષ્કૂળ થતી નથી; પરંતુ એવું સ્થાન આવે છે કે, -એવો સમય આવે છે કે, જ્યાં આગળ રડવા જતાં છેવટમાં જીવન પર્યંત રડતાં પણ મુક્ત થવાતું નથી.

કાન્તિલાલ:-તમારા શાસ્ત્રમાં એને શું કહે છે ?

નવનિત:-જન્મ જન્માન્તરનાં કર્મફળ.

કાન્તિલાલ:-કેવી રીતે ?

નવનિત:-સંબંધ-સુત્રના અને કૃતકર્મના આકર્ષણથી.

કાન્તિલાલ:-તો પછી એમાં ભગવાનનો હાથ ક્યાં રહ્યો ? તેની પાસે શા માટે આપણે કર્ણાની યા દયાની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ ? તેમ તે મરી નથી ગયો અને જીવતો રહ્યો છે તેનો પૂરાવો શો ?

નવનિત:-પુનર્જન્મનાં કર્મફળ કહેતાં પુનર્જન્મ છે.

કાન્તિલાલ:-ધાર કે કબુલ કરે છું, પછી ?

નવનિત:-પુનર્જન્મ હોવાથી, પુનર્જન્મ ગ્રહણ કરનાર એક જણ કર્તા છે, જેનો દેહના નાશ સાથે નાશ થતો નથી.

કાન્તિલાલ:-કબુલ કરે છું.

નવનિત:-તે વ્યક્તિ જે જુદી જુદી હોત, તો એકને માટે ખીજને આકુળ મિશ્રણ કામનાઓ ઉપસ્થિત થાત નહિ.

કાન્તિલાલ:-સંભવિત છે.

નવનિત:-એ સમ્રાજા કુદ્ર કુદ્ર મિશ્રણથી એક મહત્વનો વિકાસ થાય છે. એ વિકાસનેજ જે હું ભગવાન કહું, તો તેમાં ત્હને હરકત છે ?

કાન્તિલાલ:-ત્યારે તે સર્વવ્યાપક છે ?

નવનિત:-ઘટમાં આકાશ છે, પટમાં આકાશ છે-પરંતુ ઘટપટ ભાગી જતાં પણ એ એકજ આકાશ છે. ઘટ ભાગી જાય તો આકાશનું શું થાય ? કંઈ નહિ. તેથી તે નિરાકાર કહેવાય છે.

કાન્તિલાલ:-મઝાની વાત તો ખરી.

નવનિત:-હવે ત્હારા એ અદ્ભુત પ્રેમના ઉત્તરમાં મ્હારી માન્યતા એવી છે કે, એમાં જન્માન્તરનું એકાદ કાળ છુપું રહસ્ય ગુપ્ત રીતે સમાધ રહેલું છે.

કાન્તિલાલ:-કદાચ હોય પણ ખરું. તેથી તું મ્હને દોષ દઈ શકે નહિ. ભવિષ્યમાં શું બનવાનું છે તેનું નિર્માણ પહેલેથી થઈ ગયેલું છે; વિધાતાએ સારું જોડું પહેલેથીજ લખી રાખ્યું હશે. અનાદિકાળથી ભવિષ્ય સત્ય મનાતું આવે છે; આપણી શાયનાઓ અને ચેષ્ટાઓ સમ્રાજા વૃથા છે ! એ વાત તો તું પણ કહે છે.

નવનિત:-પરંતુ કર્મફળો ઉપર પણ પુરૂષાર્થ છે. પુરૂષાર્થજ ભાવી લીલા રચે છે, તેમ સેતું અનિષ્ટ પણ કરે છે. પુરૂષાર્થના બળ વડે દૃઢ થવાની આપણે ખાસ આવશ્યકતા છે.

કાન્તિલાલ:-ત્હારું આ તર્ક રહસ્ય હું સમજી શકતો નથી.

નવનિત:-એ તર્ક રહસ્ય નથી પરંતુ સત્ય છે.

કાન્તિલાલ:-ભાઈ નવનિત ! હું એટલું બધું સમજતો નથી.

સારું-નરસું બન્નેનું જ્યારે અવસાન આવે છે, ત્યારે તેનું ગમે તે પરિણામ આવે તો પણ શું થઈ ગયું. કદાચ સઘળું સારું થાય મા તો સઘળું ખરાબ થાય તેમાં આપણને શું ?

નવનિત:-ત્હારી સ્ત્રી તથા પુત્રની સંભાળ રાખતો નથી ?

કાન્તિલાલ:-રાખું છું, કોઈ કોઈ વાર જ્યારે મુંઝાઈ જાઉં છું ત્યારે તેમને મળી આવું છું.

નવનિત:-તેઓ શું કહે છે ?

કાન્તિલાલ:-શું કહે વળી ! રહે છે, દિલગીર થાય છે.

નવનિત:-ત્હારે તેમને ખાવાપીવાનો બંદોબસ્ત કરી આપવો જોઈએ.

કાન્તિલાલ:-મ્હારા સસરા ધનવાન છે, એ તું નથી જાણતો ?

નવનિત:-બ્રણી દિલગીરીની વાત છે કે ત્હારા જેવો એક માણસ દુનિયાના કોઈ પણ કામે લાગ્યો નહિ. ત્હને કંઈ પણ લાગણી નથી ? ત્હારી કંઈ પણ વાંસનાજ નથી ?

કાન્તિલાલ:-નથી એમ તો કંઈ નહિ. આપણે માત્ર સાંજ પડે ત્યારે લાલ પાણીની લહેજત, એકાદ ગઝઝતું પુસ્તક, અને જીવન ટકાવી રાખવાને એકાદ મૂઠી અનાજની જરૂર પડે. તે સાથે કિશોરી અને હું બન્ને જો કદાચ નિર્જન પ્રદેશમાં એસવા પામીએ તો પૃથ્વીનું રાજ્ય પણ કોણ લેવા માગે છે ?

નવનિત:-મ્હને ઘણું લાગી આવે છે. ત્હારા જેવો પુરૂષાર્થ સંપન્ન પુરૂષ આવો જડ થઈ જશે, એવો મ્હને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો; તું કહેતો હતો કે સાંજ પડે જો મનુષ્ય જો ચાર પૈસાં પણ લાલ પાણીની લહેજતમાં ના વાપરી શકે તે મનુષ્યનું જીવન નકામું છે, તો હવે તું તે બિક્ષા માગી લાવીને પ્રાપ્ત કરે છે ?

કાન્તિલાલ:-હટ્ ! હટ્ ! બિક્ષા જીવ જતાં સુધી પણ માગીશ

નહિ. મહેં એને માટે એક નવીન રસ્તો શોધી કાઢ્યો છે.

નવનિત:-એ કયો ? ચોરી તો નહિને ?

કાન્તિલાલ:-ચોરી તો નહિજ, પરંતુ તેને કંઈક અંશે મળતો તો ખરોજ. જે સર્વ દેશોમાં હું ભટકું છું, તે સઘળા દેશોનું પ્રાકૃતિક દૃશ્ય, આચાર વ્યવહાર, રીતિ નીતિ અને તેમાં મહારા પુરાતન પ્રેમનું ગાયન મેળવી, પક્ષીઓનું ગાન, ફૂલની સુવાસ જ્યોત્સ્નાપૂર્ણ જલકલ્પોત્પન્ન તેમજ તેની સાથે એકાદ સૌન્દર્યવતિ યાજ્ઞિકાનું મુખ દક્ષિણ દિશા તરફથી પુકાતા પવનમાંથી ખેંચી લાવી તેનો નિર્અંધ લખું છું, અને ઇંગ્રેજ ગુજરાતી અઠવાડિક યા માસિક પત્રોમાં મોકલાવી આપુ છું. તેઓ તે સંબંધી મૂંઝવેથી થોડી થોડી પૈસાની સહાયતા કરે છે તે લઘ લાલ પાણીની લહેજત લઉં છું.

નવનિત:-હું ત્હારો જીનો મિત્ર છું-ત્હારે કદાચ જરૂર પડે તો મૂંઝવે એકાદ પત્ર લખજે-હું પણ ત્હને મહારાથી અનતી મદદ કરીશ.

કાન્તિલાલ:-જરૂર પડશે તો લખીશ. કિશોરી જીવે છે કે ?

નવનિત:-હા, એ બિચારી પૈસાની ઘણી તંગી વેઠે છે.

કાન્તિલાલ:-તું તેને કેમ મદદ કરતો નથી ?

નવનિત:-તે ભર્ય છે, ખુશામાં છે. તેને મદદ કરું તો ઘેર આવી શકે તેમ છે. તેનો ભાઈ હવે મ્હોટો થયો છે-આ વખતે તેને ગામ જઈ તેને ઉપવિત સંસ્કાર કરાવી આવવાનો ઈરાદો કરું છું.

સારપછી અન્ને મિત્રો જમી કરીને પરવાર્યા. નવનિત મહાનમાં અને કાન્તિલાલ જહારની રૂમમાં સૂઈ ગયો. પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને નવનિત કાન્તિલાલને મળવા ગયો; પરંતુ તેની મુલાકાત થઈ નહિ. કાન્તિલાલ મળસ્કે ઉઠીને કોઠને કંઈ પણ કહ્યા સિવાય ચાલ્યો ગયો હતો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

નરેન્દ્ર નિરાધાર થયા.

સ્કુલમાં પરીક્ષક આવવાના હતા, ગામના સઘળા છોકરાઓ વહેલા વહેલા જમી કરી સારાં સારાં લુગડાં પહેરીને નિશાળે જતા હતા. ધીરજ અને નરેન્દ્ર પણ વહેલા વહેલા સ્નાન કરીને જમવા બેસી ગયા. ધીરજ અને નરેન્દ્રના આદારની વ્યવસ્થામાં હમ્મેશાં ફરક રહેતો હતો. આજે પણ એજ પ્રમાણે હતું. નરેન્દ્રને વાસી રોટલીઓ અને અથાણું આપવામાં આવ્યું હતું, અને ધીરજને કંસાર પીરંસી ઉપર ઘી મૂકવામાં આવ્યું હતું, ઉપરાંત દાળ ભાત અને શાક પણ પીરંસેલાં હતાં.

ખન્ને જણાએ જમી રહ્યા પછી કપડાં પહેર્યાં. નરેન્દ્રે એક મેલી સાત ઠેકાણેથી સાંધેલી ઘોતી અને જુનું પેરાણ પહેર્યું હતું; પગમાં છુટ પણ નહોતા. તે તેના છુટને સ્વચ્છારે વહેલો ઉડીને મોચીને ત્યાં સાંધવા આપી આવ્યો હતો, અને અત્યારસુધીમાં બે ત્રણ વખત જઈ આવ્યો હતો. તો પણ મોચીએ સાંધી રાખ્યા નહોતા તેથી તેને ખુલા પગે નિશાળે જવું પડ્યું. ધીરજ સાચાં છુટ્ટીનાર ક્રેટ પાટલુન પહેરી, સાચી ઝીકની કિમતી ટોપી માથે મૂરી, ઇંગલીશ છુટ પહેરી સ્કુલમાં જવાને નીકળ્યો. ધીરજની માએ નરેન્દ્રને કહ્યું:—
“ નરેન્દ્ર ! તું ધીરજની ચોપડીઓ ઉચકી લે એનાં કપડાં મેલાં થશે.”

નરેન્દ્રે પોતાનાં પુસ્તકો સાથે ધીરજનાં પુસ્તકો પણ ઉચકી લીધાં અને ખન્ને જણા નિશાળે ગયા.

યથા સમયે સ્કુલની પરીક્ષાનો આરંભ થયો. નરેન્દ્રની હાંશી.

યારી અને અભ્યાસ જોઈ પરીક્ષક ચમકી ગયા. નરેન્દ્ર કલાસના તમામ છોકરાઓમાં પહેલે નંબરે પાસ થયો. અને ધીરજ પરીક્ષકના એક પણ સવાલનો જવાબ આપી શક્યો નહિ. તે નીચું મ્હોં કરીને ક્રાંત ઉપર ભરેલા સાચી ઝીકના બુટ્ટાઓ જોવા લાગ્યો. આવા કિંમતી ક્રાંતના ઉજવળ બુટ્ટાઓ નિસ્તેજ થઈને તેની સાથે અભ્યાસ કરનારાઓની આંખોમાં પ્રતિબિંબ પાડવા લાગ્યા. જ્યારે નરેન્દ્રનાં ફાટેલાં કપડાં જાણે અપૂર્વ શોભાનો વિકાસ કરવા લાગ્યાં.

ત્યારપછી પરીક્ષા પૂરી થઈ રહી એટલે પરીક્ષક નરેન્દ્રને લઈને નિશાળના સેક્રેટરીને ઘેર ગયા અને ધીરજ ઘેર ચાલ્યો ગયો.

ધીરજની માતા ધીરજને આદર સત્કાર પૂર્વક આહાર કરાવવા લાગી. ધીરજ જમવામાં રોકાયો હતો તે વખતે તેની માતાએ પૂછ્યું:—“ તું પાસ થયો કે કેમ ? ”

ધીરજ જુદું જોલવામાં ધણો હોંશીયાર હતો. તેણે સ્મિત મુખે કહ્યું:—“ હું સૌથી પહેલે નંબરે પાસ થયો છું. બ્યાકરણનો એક સવાલ બધા છોકરાઓને આવડ્યો નહિ—જેવટે તે મ્હોં કહ્યો તેથી પરીક્ષક મ્હારી અત્યંત પ્રશંસા કરી હતી. ”

મણીએ આનંદાવેષમાં આવી જઈને પૂછ્યું:—“ અને નરેન્દ્ર ? એ રાત દહાડો અભ્યાસ કરી કરીને મરી જતો હતોને ? ”

ધીરજ:—એને આજે એક પણ સવાલ આવડ્યો નથી. માસ્તર તેના ઉપર અત્યંત ચીડાઈ ગયા હતા—મફતમાં અભ્યાસ કરવો અને તેમાં પણ કંઈ આવડતું નથી—ત્યારે નિશાળે શા માટે આવે છે ? એમ કહ્યું હતું. •

મણી:—હેં ! હેં ! શું ખરીવાત ?

એવામાં પડોશના પ્રભાશંકરના મ્હોટા છોકરાની વહુ ચંચળ ત્યાં આગળ આવી પહોંચી. મણીએ તેની સન્મુખ પોતાના પુત્રની

હોંશીયારી અને નરેન્દ્રને મળેલો ઠપકો જણાવી દીધો. તેણે વિસ્મયતા પૂર્વક કહ્યું:—“અમારો દિતુ તો એમ કહેતો હતો કે નરેન્દ્ર આજે સૌથી પહેલે નંબરે પાસ થએ છે. પરીક્ષક તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈને તેને સેક્રેટરી સાહેબ પાસે લઈ ગયા છે.”

ધીરજે મ્હોંમાં મૂકેલો કાળીયો ગળામાં ડેતારી મ્હોં ભર્યું કરીને કહ્યું:—“દિતુ શું જાણે? અપોરની રજા પડી ત્યારથી તે ખાવા જવાનું નામ દધને ગયો હતો તે નિશાળના છોકરાઓ છુટી ગયા પછી આવ્યો હતો? એને શી ખબર કે નરેન્દ્ર માસીમાં ભણતો હોવા છતાં ના-પાસ થયો છે અને તેથીજ પરીક્ષક તેને સેક્રેટરી સાહેબ પાસે લઈ ગયા છે?”

એકદમ આટલું બધું જુદું બોલીને ધીરજ એક ગ્લાસ ભરીને પાણી પી ગયો. ચંચળ ચમકી ગઈ. દિતુ તેનો દિયેર થતો હતો. એની નિંદા સાંભળી તેના હૃદયમાં સહજ આઘાત થયો. પરંતુ ધીરજનાં આવાં ગર્વિત અને જુકાં વાક્યો - તદ્દન ખોટાં છે; તે તેના મગજમાં ઉતર્યું નહિ. તેથી તેણે બીજી બેચાર વાતો કહાડી એ વાતને ઢાંકી દીધી અને ઘેર ચાલી ગઈ.

સાયંકાળ પછી નરેન્દ્ર જ્યારે ઘેર આવ્યો ત્યારે તેને કંઈપણ વાત પૂછવાનું મણીને મોગ્ય લાગ્યું નહિ; કારણ કે, તેની આશંકા અને અનુયોગ એવો હતો કે, કદાચ નરેન્દ્રનો લક્ષ્યપૂર્વક અભ્યાસ તેના ધીરજને હરાવી દે. તેમાં વળી પક્ષપાતી શિક્ષકો તેને વર્ષમાં બે ધોરણો ચઢાવતા હતા; પરંતુ પરીક્ષક કંઈ પક્ષપાતી નથી, આજે તેનો સંયોગ અભ્યાસ ધીરજના કહેવાથી જણાઈ આવ્યો હતો.

ત્યારપછી બે માસ પસાર થઈ ગયા, સેક્રેટરી પરીક્ષામાં પાસ થયેલા છોકરાઓને ઇનામ વહેંચવાના હતા. આજે સ્કુલમાં દરેક ઇનામો વહેંચાવાનાં હતાં. ધીરજ પાસ થયો નહોતો તેથી તેને ઇનામ મળ્યું

નહિ; પરંતુ નરેન્દ્ર પહેલે નંબરે પાસ થયો હતો, ઉપરાંત ઘણો ગરીબ હતો તેથી તેને ઉપલા ધોરણની તમામ ચોપડીઓ તથા એક નકશો ભેટ મળ્યો.

એથી ધીરજને ઘણું લાગી આવ્યું. તે સૌથી પહેલો નિશાળમાંથી નીકળી, મનમાં એકાદ વિચાર ગોઠવી લઇને, તેની મા પાસે આવી પહોંચ્યો.

મણીએ પુત્રને પૂછ્યું:—“ આજે તને ઇનામ મળવાનું હતું ને ? કેમ ના મળ્યું કે શું ? ”

ધીરજ:—મળ્યું છેને—નરેન્દ્રની પાસે છે.

મણી:—શું મળ્યું ?

ધીરજ:—સાતેક ચોપડીઓ અને એક નકશો.

મણી:—નરેન્દ્રને શું મળ્યું ?

ધીરજ:—કંઈ ના મળ્યું.

એવામાં નરેન્દ્રે આવીને પુસ્તકો મુક્યાં. ધીરજે કહ્યું:—“ આ જો, મ્હને ઇનામમાં મળી તે ચોપડીઓ ! ”

નરેન્દ્ર આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. મણીએ કહ્યું:—“ નરેન્દ્ર ? ચોપડીઓને જમીનપર મૂકીશ નહિ; મેલી થશે, લાવ ઉંચી મૂકી દઉં. ”

નરેન્દ્રે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું:—“ આ ચોપડીઓ હું મ્હારી પાસે રાખીશ. ”

મણીએ મ્હોં મરડીને કહ્યું:—“ એની ચોપડીઓનું ત્હારે શું કામ છે ? ”

નરેન્દ્ર:—એ મ્હારી ચોપડીઓ છે—મ્હને ઇનામમાં મળી છે ? ”

ધીરજ:—ત્હારી ક્યાંથી ? જા, જા, જુઠ્ઠા !

મણીએ કહ્યું:—“ હું નરેન્દ્ર ! ધીરજ શું જુઠું ખોલે છે ? ”

નરેન્દ્ર:—એ ચોપડીઓ એની કલાસની નથી, એને શામાટે આપે ? આવી રંક ઝકમાં પ્રાણશંકરના મ્હોટા છોકરાની વહુ ચંચળ

દિનુને સાથે લઇને આવી પહોંચી. તે દિવસે તેને જુઠી પાડી હતી, તેનો તે આજે બદલો લેવાને આવી હતી.

તેણે આવીને કહ્યું:—“ અરે ધીરજ ! તે દિવસે તું કહેતો હતો ને કે નરેન્દ્ર નાપાસ થયો છે-દિનુ તે વખતે નિશાળમાં નહોતો; ત્યારે આજ ત્હને ઇનામ કેમ ના મળ્યું અને દિનુને એક તથા નરેન્દ્રને સાત ચોપડીઓ ક્યાંથી મળી ? ”

ધીરજે લાલચોળ આંખો કરીને કહ્યું:—“ એ ચોપડીઓ કાંઈ એની છે ? એ તો મ્હારી છે ”

હસતાં હસતાં દિનુએ કહ્યું:—“ વાઈ, તું તો મ્હારી સાથે ભણે છે; ત્રીજા ધોરણની ચોપડીઓ ત્હને શી રીતે આપે ? ”

ધીરજ:—“ મ્હારે એ વર્ષ પછી પણ કામમાં આવશેને, તેથી. ”

દિનુને પણ ક્રોધ ચડ્યો. તેણે કહ્યું:—“ તું જુઠો છે. ”

આ વખતે મળ્યાને પણ ક્રોધ ચડ્યો. તેણે કહ્યું:—“ ઘણી અજ-યમની વાત છે ? કાણ જાણે ક્યાંથીએ આ રામાયણ થઈ-ચોપડી-ઓનો ગોટાળો થઈ ગયો !

એવામાં એકાએક દિનુ રસ્તા ઉપર ચાલ્યો ગયો. દિનુએ ઘરમાં ઉભા રહીને જોયું હતું કે, રસ્તા ઉપરથી તેના નહેતાજી જતા હતા, તેથી તેણે તેમની પાસે જઈ આ સઘળી હકિકત કહી સાંભળાવી અને તેમને ખોજાવી લાગ્યો. માસ્તરે ખૂબ આગળ ઉભા રહીને કહ્યું:—“ ધીરજની મા ! તમારો ધીરજ ઘણો ખરાબ ઝોકરો છે-મિલ-કુલ અભ્યાસ કરતો નથી અત્યારે તમારા મ્હોં આગળ જુઠું ખોજી તે તેના ભવિષ્યના અંધકારનો પરિચય કરાવી આપે છે. નરેન્દ્રના જેવો ઝોકરો આપણા આ આખા માતર ગામમાં નથી. એ પુસ્તકો નરેન્દ્રનેજ ઇનામમાં મળેલાં છે. ”

શિક્ષક ચાલ્યા ગયા. દિનુની બાબીએ કહ્યું:—“ સાંભળ્યું લ્યો ? તમારા ધીરજનાં કેવાં વખાણ થયાં ? ”

ચંચળ તેમજ દિતુ પણ ચાલ્યાં ગયાં. મણી ક્રોધે ભરાઈને ધીરજને મારવા લાગી. તેની સાથે નરેન્દ્રને કહ્યું કે, “ તું મહારા ધરમાંથી હમણાંને હમણાં ચાલ્યો જા.”

નરેન્દ્ર:-મહેં શું કર્યું છે, કાકી ?

મણી:-ના ભાઈ, મહારા ખરાબ છોકરા જોડે તું ખરાબ થઈ જાય ! તું તહને ફાવે ત્યાં ચાલ્યો જા.

નરેન્દ્રના કાકાએ પણ ઘેર આવી સમસ્ત હકિકત સાંભળી નરેન્દ્રને ધરમાંથી કાઢી મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો. નરેન્દ્રની અપીલ રદ ગઈ. તેને ધરમાંથી બહાર નીકળી જવું પડ્યું. તેની ચોપડીઓ ત્યાંને ત્યાંજ રહી ગઈ. તે ગામમાં ભટકવા લાગ્યો. ત્યારપછી છેવટે તે પ્રભાશંકરને ત્યાં જઈ રાત રહ્યો. બીજે દિવસે તેણે તેની બહેનને સમસ્ત હકિકત જણાવી એક પત્ર લખ્યો. અને જવાબ આવે ત્યાં સુધી પ્રભાશંકરને ત્યાંજ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ એક બે દિવસો કરતાં કરતાં લગભગ પંદરેક દિવસો પસાર થઈ ગયા, છતાં તેની બહેનનો પત્ર આવ્યો નહિ, તેથી તે નિરાશ થઈ ગયો. પુનઃ પુનઃ પત્ર લખવા છતાં પણ જ્યારે તેની બહેનનો ઉત્તર આવ્યો નહિ ત્યારે તેણે વિચાર્યું કે, હવે શું કરું ? ક્યાં જઈ ? પ્રભાશંકર પણ તેને વધારે વખત રાખવાને ખુશી નહોતા, કારણ કે, તેની કાકી તેમને હમ્મેશાં સહવારે ઉડીને ગાળો દેતી હતી. છેવટે એક દિવસ પ્રભાશંકરે નરેન્દ્રના હાથમાં પાંચ રૂપિયા મૂકીને કહ્યું:-“ નરેન્દ્ર ! તું ત્હારી બહેનની તપાસ કર ચાલો કાઠ બીજે દેકાણે જઈને રહે, અમારાથી ત્હારી કાકીની દરરોજ ગાળો ખવાતી નથી.”

નરેન્દ્ર તેજ દિવસે પ્રભાશંકરને ત્યાંથી નીકળી પડ્યો. તેના મનમાં માત્ર એકજ વિચાર ઉપસ્થિત થતો હતો કે, “ હાથ ! મહારી બહેન પણ મહને બૂલી ગઈ ? ”

પ્રકરણ ૧૨ મું.

આકૃતમાં.

નરેન્દ્ર રખડતો રખડતો બીજે દિવસે સહવારે સ્ટેશન ઉપર આવી પહોંચ્યો. તેણે તેની જીંદગીમાં આ પહેલીજ વખત 'રેલ્વે ટ્રેન' નું દર્શન કર્યું. પ્રભાશંકરના આપેલા પાંચ રૂપિયામાંથી તેણે એક ભર્યની ટિકીટ ખરીદી, અને ટ્રેનમાં ભર્ય જઈ પહોંચ્યો.

પરંતુ ભર્ય જઈને તેનો ભ્રમ ભાગ્યો કે, તે એક મહોટું શહેર છે. ત્યાં કોઈ કોઈની તપાસ રાખતું નથી. નરેન્દ્રની જાહેન ક્યાં રહે છે એમ પૂછતાં કોઈ તેને ખતાવી શકે તેમ નથી. તેવામાં તેને એકાએક યાદ આવ્યું કે, તે જે ટેકાણે તેની જાહેનને પત્ર લખતો હતો, તેજ ટેકાણે તેની જાહેન હોવી જોઈએ.

તેણે તે ટેકાણું પૂછીને તપાસ કરવા માંડી ત્યારે તેને એક એક માણસે હરિકૃષ્ણ શેઠનું મકાન ખતાવ્યું.

નરેન્દ્રે ત્યાં જઈ તપાસ કરતાં સાંભળ્યું કે, તેની જાહેનનો આજ કેટલા એક મહિના થયા પત્તો નથી. હરિકૃષ્ણ શેઠની પત્નીએ કહ્યું:—“એક દિવસ સહવારે તે નર્મદાજીમાં ન્હાવા ગયો હતો ત્યારથી પાછીજ આવી નથી.”

આ વાત સાંભળી નરેન્દ્ર એસી પડ્યો. તેને સમસ્ત જગત શૂન્ય જણાયું. જમીન પર આજોટીને તે તેની જાહેનને માટે અત્યંત રડવા લાગ્યો.

હરિકૃષ્ણ શેઠની પત્ની તેને અનેક પ્રકારનાં શાન્તિદાયક વચનો સંભળાવી શાન્ત કરવા લાગ્યાં. તેણે સહજ શાન્તિ ધારણ કરીને

તેમને કહ્યું:—“ મહારાજ આ દુનિયામાં કાંઈ નથી. જન્મ ધારણ કર્યા પછી હું મહારી બહેન સિવાય બીજા કાંઈને ઓળખતો નથી, મહારી બહેન ક્યાં ગઈ? ”

શેઠાણીએ કહ્યું:—“ ભાઈ ! હમણાં તું અહિંયાં રહે, અને મહારી બહેનની તપાસ કર. જરૂર પત્તો તો લાગવોજ જોઈએ, નહિતો પછી ત્હને યોગ્ય બંદોબસ્ત કરાવી આપીશું. ”

હરિકૃષ્ણ શેઠના સાળા મનમોહનરાયની પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે ભરત્રય બદલી થઈ હતી—તેઓ એક દિવસ હરિકૃષ્ણ શેઠની પત્નીને મળવા આવ્યા. શેઠાણીએ તેમને નરેન્દ્રનો પરિચય કરાવી તેની ગરીબાઈથી વાકેફ કર્યા.

મનમોહનરાયે બાળક નરેન્દ્રને બુદ્ધિમાન અને તેની ઉમ્મરના પ્રમાણમાં સાદા અભ્યાસ કરેલો જોઈ તેમજ સ્વચ્છાતિનો હોવાથી. મનમાં વિચાર કર્યો કે, એને ઘેર લઈ જવો ફીક છે, જે તે બરાબર અભ્યાસ કરશે તે કાંઈ ઉચ્ચ પદવી પ્રાપ્ત કરી પોતાના જીવનને ધન્ય ધન્ય કરશે. ”

કટલાએક દિવસો પછી તેઓ આવીને નરેન્દ્રને પોતાને ત્યાં લઈ ગયા, અને નિશાળે બેસાડ્યો. નરેન્દ્ર ત્રણ માસ નિશાળે બેસી તે દરમિયાન તે શિક્ષકોને અત્યંત પ્રિયકર થઈ પડ્યો. તેની પ્રતિભા અહિંયાં પણ પૂર્ણ રીતે વિકસવા લાગી. શિક્ષકોને મ્હોડેથી નરેન્દ્રની પ્રશંસા સાંભળીને મનમોહનરાયને અત્યંત આનંદ પ્રાપ્ત થયો. તેઓ નરેન્દ્રનો યથોચિત આદર સત્કાર કરવા લાગ્યા અને ઘેર અભ્યાસ કરવાને એક અન્ય શિક્ષક રાખી આપ્યો તેમ તેને એક સ્વતંત્ર નોકર પણ આપવામાં આવ્યો.

મનમોહનરાયની સાત વર્ષની એકની એક પુત્રી સ્નેહલતા, નરેન્દ્રના સમસ્ત કાર્યમાં મદદનીશ થઈ પડી હતી. નરેન્દ્રભાઈને સાથે

લક્ષ્મીને તે કાંઈ કાંઈવાર અગાસીમાં બેસતી. કાંઈ કાંઈવાર નરેન્દ્ર પતંગ ઉડાવતો, તો સ્નેહલતા શીરકી પકડી રાખતી હતી. નરેન્દ્રની સાથે જમવા બેસવામાં તેને અત્યંત આનંદ પ્રાપ્ત થતો હતો—નરેન્દ્રને સ્નેહલતા બાઈ કહીને બોલાવતી હતી. નરેન્દ્રબાઈ સિવાય જાણે તેને ઉધ પણ આવતી નહોતી. મનમોહનરાયની પત્ની નરેન્દ્ર અને સ્નેહલતાનો આલ્યાવસ્થાનો આવો એક બીજા ઉપર અપૂર્વ સ્નેહ જોઈ મનમાં અત્યંત ખુશી થતાં હતાં.

નરેન્દ્રે તેના જીવનમાં આટલું સુખ, આટલો આદરસત્કાર, આટલો વૈભવ કદાપિ ભોગવ્યો નહોતો. તે માત્ર અભ્યાસમાં જ લક્ષ્ય રાખીને અત્યંત સુખમાં દિવસો પસાર કરવા લાગ્યો. એવામાં એક શુભ દિવસે, મનમોહનરાયે અત્યંત દમદમ સહિત નરેન્દ્રને ઉપવિત સંસ્કાર કરાવ્યો.

આષાઠ માસમાં એક દિવસ બારીમાં બેસીને નરેન્દ્ર વૃષ્ટિ જોઈ રહ્યો હતો, સ્નેહલતા તે દિવસે તેની મા સાથે મુન્સફ સાહેબની સ્ત્રીને મળવા ગઈ હતી.

આષાઠ માસના પ્રથમ દિવસે મેઘદર્શન કરતાં માત્ર એકલા કવિઓને જ વિરહ જાગી ઉઠતો હશે, એમ નહિ; આ ક્ષુદ્ર બાળક નરેન્દ્રનું મન પણ ચંચળ થઈ ગયું હતું. પોતાના ગામના, દિનુ, ભુતો, શંકર, ધીરજ ઇલાદિ આલ્ય મિત્રોનો સહવાસ, પોતાનું પડી ગયેલું ઘર, અને તેની બહેનની વાતો એકે એકે તેને તાજી થઈ આવતી હતી. એવામાં રસ્તાની એક બાજુએ—મનમોહનરાયના રૂમની સ્થામે એકાદ ગાડી આવીને ઉભી રહી. ચાર પોલિસો એક સ્ત્રીના છિન્ન બિન્ન દેહને ગાડીમાંથી ઉચકી લઈ મનમોહનરાયની રૂમમાં લઈ ગયા.

તે લોહીલુહાણ સ્ત્રીનું મ્હોં જોઈ નરેન્દ્ર ચમકી ઉઠ્યો. તે સ્ત્રી બીજા કાંઈ નહિ પરંતુ નરેન્દ્રની બહેન કિશોરી હતી ! નરેન્દ્ર તેને

સ્પષ્ટ રીતે ઓળખી શક્યો હતો. નરેન્દ્ર તરત નીચે ઉતરીને મન-મોહનરાયની રૂમમાં દોડી ગયો.

નરેન્દ્રે રૂમમાં આવી એક બાજુએ ઊભા રહીને બોલ્યું તો, તે ધાયલ થયેલી યુવતીને એક મોટા ટેબલ ઉપર સુવાડી હતી અને મનમોહનરાય તેની જુબાની લેતા હતા.

મનમોહનરાયે પૂછ્યું:—“ત્હારું કાણે ખૂન કર્યું છે?”

યુવતીએ મહા મહેનતે કહ્યું:—“કાન્તિલાલે.”

મનમોહનરાય:—કાન્તિલાલને તું પહેલાં ઓળખતી હતી કે?

યુવતી:—હા, એનું મકાન મુંબાઈમાં છે; અમે એને ઘેર થોડા-એક દિવસ જઈને રહ્યાં હતાં. મહારાથી હવે બોલાવું નથી, તરસથી મહારો શવ ગય છે.

મનમોહનરાયે કુળમાંથી એક ગ્લાસ પાણી લઈ તેના મોંમાં રેડ્યું. ને પાણી યુવતી ગળામાં ઉતારતી નહોતી. મનમોહનરાયે તેના મનોબાવ જાણી જઈને કહ્યું:—“હું બ્રહ્મણ છું, તું પાણી પી.”

યુવતીએ પાણી પી જઈને એક દિવ્ર નિશ્વાસ મૂક્યો. પાંસ-ળાના ધામાંથી બીજું પણ થોડું એક લોહી નીકળી પડ્યું.

મનમોહનરાય:—ત્હારું નામ શું?

યુવતી:—મહારું નામ કિશોરી છે.

દૂર ઉભો રહેલો નરેન્દ્ર ધોતિઆના છેડા વડે આંખોમાંથી અશ્રુઓ દહોઈને ઉત્સુકતાથી ઉભો રહ્યો. મનમોહનરાયે પૂછ્યું:—“તું ક્યાં હતી?”

કિશોરી:—હું અહિંયાં ભરતમાં હરિકૃષ્ણ શેઠને ત્યાં રહેતી હતી. એક દિવસ સહવારે નર્મદાજીમાં ન્હાવા ગઈ હતી, તે દિવસે તહેવાર હોવાથી નદી ઉપર ઘણી ભીડ હતી. તે ભીડમાંથી પાપાત્મા કાન્તિલાલ અને તેના કેટલાએક મિત્રો મ્હને ઉચકીને લઈ ગયા

હતા. મહેં ધણીએ બ્રમો મારી હતી પરંતુ કાઈ મહેને સહાય કરવાને અગ્રેસર થયું નહોતું.

મનમોહનરાય:-આટલા દિવસ સુધી તું ક્યાં હતી ?

કિશોરી:-તેણે મહેને એક જીર્ણ મકાનમાં પૂરી રાખી હતી.

મનમોહનરાય:-કેમ ?

કિશોરી:-તેની પાપવાસના પૂર્ણ કરવા માટે; પરંતુ હું અનાથિની છું-સતીત્વજ મહારો પૂરો આધાર હતો, મહેં તેને જીવ જતાં સુધી પણ મહારો નિશ્ચય નહિ ફેરવવાની ઇચ્છા દર્શાવી, તેથી તેણે આટલા દિવસ પછી મહેને આ પ્રમાણેનો માર માર્યો છે. પરંતુ-

કિશોરીની આંખોમાંથી અશ્રુઓ નીકળી પડ્યાં. મનમોહનરાયે ધાર્યું કે, તેનું આત્મારૂપી પંખી તેના દેહપિંજરમાંથી ઉડયું; પરંતુ થોડીવાર પછી એક ઉડો નિશ્વાસ મૂકીને કિશોરીએ કહ્યું:-
“ પા...ણી. ”

મનમોહનરાયે ગ્લાસમાંથી થોડુંએક પાણી તેના મોંમાં રેડીને પૂછ્યું:-“ પરંતુ...તું કહેતી હતી ? ”

કિશોરીએ મહા મહેનતે કહ્યું:-“ પરંતુ તું-મહેને યાદ નથી, પરંતુ-હા, મહેને યાદ આવ્યું-મહેં પણ મહારો બદલો લીધો છે-મહેં પણ તેને સજા કરી છે. ”

મનમોહનરાય:-કેવી રીતે ?

કિશોરી:-મહેં તેને બેરથી એક લાકડી મારી હતી. મહેં તેને પહેલાં લાકડી મારી હતી તેથી તેના માંથામાંથી લોહી નીકળ્યું હતું; તોપણ તેણે ચિત્કાર કરીને મહેને છરો ખોડી ધાલ્યો હતો.

એજ સમયે એક સન્યાસી મનમોહનરાયના મકાન આગળથી રસ્તા ઉપર ચાલ્યો જતો હતો, તેણે ઘરમાં નજર કરી અને અચકાઈને ઉભો રહ્યો. નરેન્દ્ર જે બાળુએ ઉભો હતો. તેજ બાળુના

રસ્તા ઉપર સન્યાસી ઉભો રહ્યો હતો, નરેન્દ્ર સન્યાસીને જોઈ દોડતો તેની પાસે ગયો. નરેન્દ્રની શ્રદ્ધા એવી હતી કે, સન્યાસીઓ ત્રીકાળ જ્ઞાની હોય છે, તેમની ઇચ્છા હોય તો તેઓ મરતા મનુષ્યને પણ સંજીવન કરી શકે છે.

તે દોડતો જઈને સન્યાસીના પગે પડીને રડવા લાગ્યો. સન્યાસીએ કહ્યું:—“ શું થયું છે ? ”

નરેન્દ્રે રડતાં રડતાં કહ્યું:—“ મ્હારી બહેન મરી જાય છે, તમે તેને બચાવો. ”

સન્યાસી:—જે મરવા પડ્યું હોય તેને કાણ બચાવી શકે ? ત્હારી બહેનને શું થયું છે ?

નરેન્દ્ર:—કોઈએ છરો માર્યો છે.

સન્યાસી:—“ ચાલ, જોઈએ. ”

નરેન્દ્ર સન્યાસીને મકાનમાં લઈ ગયો. વાત કરતાં જોટલી વાર લાગી તેનાથી પણ અલ્પકાળમાં નરેન્દ્ર અને સન્યાસીએ રૂમમાં પ્રવેશ કર્યો.

સન્યાસીએ મનમોહનરાયની અનુમતિ લઈ ઝોળીમાંથી ઔષધ કાઢી કિશોરીના ધા ઉપર લગાવી દીધું કે તરતજ લોહી વહેતું બંધ થઈ ગયું.

લગભગ અર્ધાંચક કલાક પછી કિશોરીને ખરાબર શુદ્ધિ આવી. પરંતુ તે ઘણી દુર્બળ હતી. તેનામાં ઉઠવાની શક્તિ નહોતી તેથી બિછાનામાંજ પડી રહી.

સન્યાસી કિશોરીને ખવરાવવાને માટે બીજું પણ ઔષધ આપી નરેન્દ્રને બહાર બોલાવીને કહી ગયો કે, “.....ધાટની જમણી બાજુએ વડ નીચે કાલે રહવારે મ્હને મળજે, ત્હારી બહેનને માટે એક બીજું ઔષધ, આપીશ. ”

સન્યાસી ચાલ્યો ગયો. મનમોહનરાય સન્યાસીના ઔષધની તાત્કાલીક અસર જોઈ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. નરેન્દ્રે કહ્યું:—“ આવો રોગ મટાડવામાં સન્યાસીઓ પ્રત્યે આશ્ચર્ય થવા જેવું શું છે ?”

તે વખતે નરેન્દ્રને ખીજી રૂમમાં બોલાવી જઈ મનમોહનરાયે પૂછ્યું:—“ શું તું આ બાઈને ઓળખે છે ?”

નરેન્દ્ર:—હા—એ મ્હારી બહેન છે.

મનમોહનરાય:—પરંતુ તું હમણાં પરિચય આપીશ નહિ. એની પાસે પણ જઈશ નહિ. જો તે એકાએક ત્હને જોશે તો તેને અત્યંત આનંદ થશે; અને તે આનંદના ઉચ્છ્વાસથી, તેના જે જે ધામાંથી લોહી વહેતું બંધ થયું છે, તે ફરીથી વહેવા માંડશે. ત્હારી બહેનની ચાકરી કરવામાં કોઈપણ પ્રકારની ખામી રહેશે નહિ. હું હમણાંજ એક દાસીને તેની સેવાચાકરી કરવાનું કામ સોંપી દઉં છું. એ રૂમમાં હમણાં કોઈએ જવું નહિ, હું પણ જઈશ નહિ.

નરેન્દ્ર તેના રૂમમાં ચાલ્યો ગયો. પરંતુ દિવસમાં સોવાર તેની બહેનની ખબર લેવા લાગ્યો કે, તેની બહેનને કેમ છે. તેને ટેટલીજ વાર જવાબ મળતો કે, તેની તબિયત સુધરતી જાય છે.

ખીજે દિવસે રહવારમાં ઉઠીને નરેન્દ્ર સન્યાસીના બતાવેલા સ્થાને જઈ પહોંચ્યો. સન્યાસી ત્યાં આગળ નંદ્રની રાહ જોઈનેજ ઉભો રહ્યો હતો. નરેન્દ્ર આગ્યો એટલે સન્યાસી તેને ધણે દૂર લઈ ગયો. નરેન્દ્ર જાણતો હતો કે, સન્યાસીઓ મનુષ્યના ઉપર ઉપકાર કરે છે. તેની બહેનને માટે સરસ ઔષધ આપવાને માટે તે તેને આટલે દૂર સુધી લઈ જતો હશે. તે એક મોટા જંગલમાં ધણે દૂર આવી પહોંચ્યો. એ વખતે મધ્યાન:કાળ પણ વીતી ગયો હતો. નરેન્દ્રે કહ્યું:—“ મહારાજ ! ઔષધ આપો. વખત વીતી ગયો છે, મ્હારી બહેનને જઈને ક્યારે ખવરાવીશ ?”

સંન્યાસી:-ત્હારી પહેનને હવે ઔપધની જરૂર નથી. તેને જે ઔપધ આપવામાં આવ્યું છે, તેનીજ તે સાજી થઈ જશે.

નરેન્દ્ર:-ત્યારે મ્હને આજ કેમ આવવાનું કહ્યું હતું અને આટલે દૂર સુધી કેમ લઈ આવ્યા ?

સંન્યાસી:-ત્હને હવે જવા દેવાનો નથી.

નરેન્દ્ર:-મશ્કરી શામાટે કરો છો, મહારાજ ? મોડું થઈ ગયું છે, હું જાઉં છું.

સંન્યાસી:-જો ત્હને પાછો જવા દેવાનો હોત તો આટલે દૂર સુધી લાવતજ શામાટે ? હવે ત્હારે પાછા જવાનું છેજ નહિ.

નરેન્દ્રે મશ્કરી માનીને ચાલ્યા જવાની કાશીષ કરી, પરંતુ સંન્યાસીએ તેનો હાથ પકડીને તેને એક દોરડાવડે પાસેના ઝાડ સાથે બાંધી દીધો. નરેન્દ્ર રડી પડ્યો. તેણે ઘણીવાર સાંભળ્યું હતું કે સંન્યાસીઓ માતાના મ્હોં આગળ બાળકોનો ભોગ આપે છે, એટલે કદાચ આ સંન્યાસી પણ તેનો ભોગ આપશે કે શું ? એ ચિંતાએ તેના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો, અને તરતજ તે રડી પડ્યો.

સંન્યાસી અદશ્ય થઈ ગયો.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

પરલોકમાં પ્રયાણ.

સાંજ પડવા આવી તો પણ નરેન્દ્ર ઘેર આવ્યો નહિ. મનમોહનરાયના મકાનનાં સર્વ મનુષ્યો ચિંતા કરવા લાગ્યાં. નરેન્દ્ર કોઈ દિવસ કોઈપણ ટેકાણે જતો નહોતો. કોઈ કોઈવાર તે મહાદેવનાં દર્શન કરવા જતો હતો પરંતુ તરત પાછો ફરતો હતો. મહાદેવમાં પણ માણસો તપાસ કરી આવ્યાં, પરંતુ નરેન્દ્રનો પત્તો લાગ્યો નહિ.

ત્યારપછી ચારે બાજુએ માણસો દોડાવ્યા અને તપાસ કરાવવા માંડી. પરંતુ કોઇપણ ઠેકાણેથી તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ. ધરનાં તમામ માણસો ઉદાસ થઇ ગયાં.

ત્યાર પછી ચાર પાંચ દિવસો પસાર થઇ ગયા, તો પણ નરેન્દ્ર પાછો ક્યો નહિ. કિશોરીને સન્યાસીના ઔષધથી સંપૂર્ણરીતે આરામ થયો હતો, પરંતુ નરેન્દ્રની અદૃશ્ય થઈ જવાની વાત સાંભળી તે છાતી ફાટ રૂદ્ધ કરતી હતી ! તેના હાહાકારથી આખું ધર જાણે શોકનું આવાસ-સ્થળ થઈ ગયું હતું. તેમ મનમોહનરાય પણ નરેન્દ્રના ગુમ થવાથી તેમના હૃદયનો કોઇ ગુપ્ત આશય નિષ્ફળ ગયેલો ધારી અત્યંત પશ્ચાતાપ કરતા હતા. તેમણે કિશોરીને ધણી રીતે સમજાવી પોતાને ત્યાં પુત્રીની માફક રાખી.

મેજસ્ટ્રેટ સાહેબે મનમોહનરાય તરફથી આવેલો કિશોરીની ભયંકર ઇજા અને કાન્તિલાલના કુકાર્ય સંબંધીનો રીપોર્ટ વાંચી પોલિસો ઉપર તાકીદ કરી કે, “ ગમે તેમ કરીને એ દુષ્ટને પકડી લાવો. ”

પોલિસ ફોજદાર કાન્તિલાલની તપાસ કરવા માટે લગભગ સાતેક દિવસ સુધી આખા શહેરનાં અનેક સ્થાનોએ ફરી વળ્યા. કેટલાયે, બદમાશોનાં રહેઠાણો, જીર્ણ અવસ્થામાં પડી રહેલાં મકાનો, જુગારીઓનાં ધર, અને દારૂવાળાની દુકાનોમાં અત્યંત તપાસ કરી, પરંતુ કાન્તિલાલનો પત્તો લાગ્યો નહિ.

કાન્તિલાલને પકડી લાવવામાં જેમ જેમ વિલંબ થવા લાગ્યો તેમ તેમ મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ વિરક્ત થઇને પોલિસોને અત્યંત તાકીદ કરવા લાગ્યા. પોલિસો પણ તપાસ કરી કરીને અકળાઇ ગયા પરંતુ કોઇ ઠેકાણેથી કાન્તિલાલની બાતમી મળી નહિ. છેવટે ફોજદાર સાહેબે તેની તપાસને અર્થે મુંબાઇ જવાનો વિચાર કર્યો, એવામાં તેમને એક

પહેરાવાળા પાસેથી ખાતમી મળી કે, “ એક ભગવાં વસ્ત્રધારી યુવક ગળાનું હાડકું તૂટી જવાથી રસ્તા ઉપર પડ્યો પડ્યો હેરાન થતો હતો. તેને સરકારી હોસ્પિટલમાં મોકલવામાં આવ્યો છે, એ આજં બહુ દિવસની વાત છે ! ”

ખાતમી મળતાં ફોજદાર સાહેબ તેજ વખતે સરકારી હોસ્પિટલમાં ગયા. કાન્તિલાલે પ્રથમ તો પોતાનો પરિચય આપ્યો નહિ-છેવટે જ્યારે જાણ્યું કે, પરિચય આપ્યા સિવાય છુટકોળ નથી ત્યારે તેણે ફોજદારની સમક્ષ સમસ્ત વાત કબુલ કરી દીધી. કાન્તિલાલ તે વખતે અત્યંત પીડાતો હતો. તેના ગળાનું હાડકું સખ્ત માર પડવાથી ભાગીને જુદુ થઈ ગયું હતું. જ્યારે તેને વધારે દુઃખ થતું હતું ત્યારે તે બેલાન થઈ જતો હતો. ડાક્ટરનો અભિપ્રાય એવો હતો કે, “ જો ઘા પાંકી જશે તો દરદી બચવો મુશ્કેલ છે. કદાચ ના પાકે તો બચે-પરંતુ જીવન પર્યંત તેની એ વેદના કાયમ રહેશે.”

કાન્તિલાલની ખાતમી મળતાં ફોજદાર સાહેબના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. પરંતુ આવી સ્થિતિમાં કાન્તિલાલને બાંધીને લઈ જવો યોગ્ય નહિ જણાતાં તેમણે પોલિસોના પહેરામાં સ્તેને તે હોસ્પિટલમાંજ રહેવા દીધો, અને કાન્તિલાલને પકડી લાવ્યા સંબંધી તથા તેની હાલની સ્થિતિ વગેરે મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબને લખી જણાવી.

કાન્તિલાલ પોતાની સ્થિતિનો વિચાર કરી હતાશ બની ગયો. આટલે લાંબે વખતે તેના અંધકારમય જીવનના એક ખૂણામાંથી એકાદ ક્ષીણ આલોક-રશ્મિ પ્રકટી નીકળ્યું. તે તેજ આલોક-કિરણ દ્વારા અત્યંત સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શક્યો કે, તેના હૃદયના આંતરિક પ્રદેશમાં આ પ્રમાણેનું લખાણ હતું. “ પરલોક, કર્મફળ અને પુનર્જન્મ સત્ય છે ” અને તેજ કર્મ-બંધનની લોખંડી બેડીમાં બંધાઈને આ કર્મમય જગતના જીવોની આટલી દોડાદોડી, આટલી આકુળ

બાકુળતા અને આટલું વિપરીત પરિણામ આવે છે ! તે ક્ષીણ આલોક-કિરણના પ્રભાવથી કાન્તિલાલ કેટલીક નિદ્રાઓમાં-કેટલાંક સ્વપ્નોમાં જોઈ શક્યો કે વિધિ-વિધિની અખંડનીય કલમથી એવું લખાયેલું છે કે, આ પ્રમાણેનાં કૃતકર્મોના સૂત્રની ગતિના આ પ્રમાણેના બંધનથી પોતાને દુઃખી થવું પડશે ! કાન્તિલાલની બંને આંખોમાંથી ચોધાર અશ્રુઓ વરસવા લાગ્યાં.

તેને વિચાર આવ્યો કે, નવનિતને એક પત્ર લખું તે વકિલ છે-પૈસાદાર છે, કદાચ મ્હને આ આશ્વત્થમાંથી મુક્ત કરી શકશે. તેથી તેણે એક કંપાઉન્ડરની ખુશામત કરી, કાલાવાલા કરી નવનિતનું ઠેકાણું આપીને તેને એક પત્ર લખાવ્યો, પોતાનામાં બિલકુલ શક્તિ રહી નહોતી.

યથા સમયે નવનિતના હાથમાં તે પત્ર પહોંચ્યો. કાન્તિલાલે લખ્યું હતું કે, “ મહારી અંતિમ ધડી નજીક આવી પહોંચી છે, નસીબનું ફળ ફળ્યું છે, શંકા સમાધાન થયું છે-હું મહા પાપી છું-એક વાર આવીને મ્હને મળી જજે ! છેવટની આજીજ છે.”

હતભાગ્ય કાન્તિલાલ

ભરૂચ-સરકારી હૉસ્પીટલ.”

નવનિત તેજ દિવસે રાતની ટ્રેનમાં ભરૂચ જઈ પહોંચ્યો, અને બીજા દિવસે પ્રાતઃકાળે હૉસ્પીટલમાં જઈને કાન્તિલાલને મળ્યો. કાન્તિલાલની સ્થિતિ જોઈ તે ગભરાઈ ગયો. છેવટે તેની સમસ્ત હકિકત સાંભળી કપાળ કુટવા લાગ્યો. કાન્તિલાલના બિવિધના જીવન માટે અત્યંત શંકાશિલ થઈ ગયો.

કાન્તિલાલે રડતાં રડતાં કહ્યું:—“ બાપ ! તારા જેવો મિત્ર સરસ્વતી સમાન સ્ત્રી, ચંદ્રકાન્ત સમાન પુત્ર અને સમૃદ્ધિશાળી સસરા તથા ધરખાર વગેરે સર્વે ખોષ ખેડો છું. કોલેજમાં મહારી યથેષ્ટ

ખ્યાતિ હતી—અભ્યાસ કરવામાં ત્યારા કરતાં પણ સારી નામના મેળવી હતી, પરંતુ એ સધળું હું ગુમાવી બેઠો છું. જો મહેને તેજ સમયથી નસીબ અને પુરુષાર્થ ઉપર દૃઢ શ્રદ્ધા હોત, ભગવાનના નામ ઉપર વિશ્વાસ હોત તો મ્હારે આજ રસ્તાના બિખારીની માફક ધર્માદા દવાખાનામાં પોલિસોના પહેરા હેડળ પડી રહેવું પડત નહિ. બાઈ ! ત્હારું જીવન—હૃદય પવિત્ર છે. તું મહેને સ્પર્શ કરીશ નહિ. તું ચાલ્યો જા, હું મ્હારું જીવન નષ્ટ કરવા માગુ છું. મ્હારા નસીબમાં મરણ સિવાય બીજું કંઈ પણ શ્રેયકર નથી.

નવનિતે આંખોમાંથી આંસુઓ લહોધને કહ્યું:—“બાઈ ! જો ત્હેં નસીબ ઉપર આધાર રાખી, કર્મફળોને માન્યાં હોત તો પુરુષાર્થના આશ્રયે રહી ભાગ્ય સુધારવાને શક્તિવાન થયો હોત; પરંતુ ત્હેં તે નકર્યું નહિ. શું કરું ? હું હમણાં ત્યારા સસરાને પત્ર લખું છું તેમને સમાચાર મળશે કે તરત તેઓ આવશે અને પછીથી જે થવાનું હશે તે થશે; આવા કમનસીબે હવે પુરુષાર્થની ચેષ્ટા કરવી વૃથા છે ! છતાં જનતો પ્રયત્ન કરીશ. ત્હારું માટે મ્હારાથી જનતું કરીશ.”

નવનિતે તેજ દિવસે કાન્તિલાલના સસરાને તાર કર્યો. તાર મળતાં કાન્તિલાલના સસરા, સાસુ, પત્ની અને તેનો પુત્ર ચંદ્રકાન્ત ભરૂચ આવી પહોંચ્યાં.

નવનિત અને કાન્તિલાલના સસરાએ ભરૂચના એક વકિલની સહાયતાથી મેજસ્ટ્રેટ સાહેબને અરજી કરી, કાન્તિલાલની અંતિમ સ્થિતિનું ડાક્ટર મારફતે પ્રમાણુ રજુ કરી કાન્તિલાલને જામિન ઉપર છોડાવ્યો અને ભરૂચમાં એક બંગલો ભાડે લઈ તેને ત્યાં લઈ ગયા. ચિકિત્સાને માટે એક પ્રખ્યાત ઈંગ્લેન્ડ ડાક્ટર બોલાવવામાં આવ્યો હતો; પરંતુ ડાક્ટરે આવીને કહ્યું કે, “મરદનું હાકડું ભાગી જવા સાથે એક પાંસળી પણ ટુટી ગઈ છે અને લા પાકી

ગયો છે, તેથી દરદી બચવાનો નથી.” એ સાંભળી સર્વે નિરાશ થઇ ગયાં. સરસ્વતી સ્વામીની સેવા કરવા લાગી, પરંતુ કાન્તિલાલ આવ્યો તે દિવસથીજ બેભાન થઇ ગયો હતો તેથી તેને બિલકુલ જ્ઞાન નહોતું.

ડાક્ટરનો અભિપ્રાય સાંભળી નવનિતે કહ્યું:—“ જ્યારે તેની બચવાની આશાજ નથી ત્યારે કોઈ બ્રાહ્મણને બોલાવી તેનું પ્રાયશ્ચિત કરાવીએ તો ઠીક. કાન્તિલાલે આ જીવનમાં અનેક કષ્ટો સહન કર્યા છે.”

તેજ દિવસે બ્રાહ્મણને બોલાવીને કાન્તિલાલના પુનર્જન્મ અને આ જન્મકૃત જ્ઞાનાજ્ઞાને પાતકનાશનાર્થે ચાન્દ્રાયણ કરાવ્યું. તેજ દિવસે સાંજથી કાન્તિલાલની અવસ્થા અત્યંત શોચનીય થઇ પડી; તેની આંખો ભેંડી પેસી ગઇ, નાક વાંકું થઇ ગયું અને સમસ્ત મ્હોં ઉપર મૃત્યુની છાયા છવાઇ ગઇ. સઘળાં જાણી ગયાં કે કાન્તિલાલ આજે યા તો કાલ દેહલાગ કરીને ચાલ્યો જશે.

સાંચકાળ પછી કાન્તિલાલ બિછાનામાં પડી રહ્યો હતો, તેની નજીકમાં દીપકની પાસે સરસ્વતી ધુમટો ખેંચીને બેઠી બેઠી રડતી હતી, કાન્તિલાલનો પુત્ર ચંદ્રકાન્ત અને નવનિત તેના પક્ષંગ ઉપર સ્તબ્ધ બનીને બેસી રહ્યા હતા.

એવામાં એકાએક કેટલાએક દિવસના અંતરે કાન્તિલાલે સ્પષ્ટ ભાષામાં બોલવા માંડ્યું. સર્વે આતુરતાથી સાંભળવા લાગ્યાં.

કાન્તિલાલ કહેવા લાગ્યો:—“ મનુષ્યની કેવી ભયંકર ભૂલ છે ! તેઓ સંસારને એક જાતનું નાટક સમજે છે ! ચરેરે ! એમ નથી, એમ નથી ! માત્ર એક વાતને માટે મનુષ્યને જન્મજન્માન્તરના કેટલા રૂણી થવું પડે છે ! ”

સરસ્વતીએ સહજ મ્હોં હિંચું કર્યું. નવનિત સમજ્યો કે,

કાન્તિલાલ શું બોલે છે, તેની અવસ્થા કેવી છે, તે જોવાને માટે સરસ્વતીએ મ્હોં ઉઘું કર્યું છે, તેથી તેણે મૃદુ સ્વરે કહ્યું:—“તેની અવસ્થા સારી નથી. તે જે બોલે છે તે માત્ર તેનો લવારો અને ભ્રમણા છે. તેના કરેલા પ્રાયશ્ચિત પૂર્વેના પાતકી આત્માની સમસ્ત હકિકત કહી સંભળાવે છે; તેને તેના જન્મજન્માન્તરની ઘટનાની સ્મૃતિ થઇ આવી છે; એવું મૃત્યુકાળે અનેક મનુષ્યોને થાય છે. જેઓએ બહુ લોકોની મૃત્યુ શય્યાઓ પાસે બેસી તપાસ રાખી હોય છે, તેઓજ આ બોલે છે.”

કાન્તિલાલ ફરીથી બોલવા લાગ્યો:—“આત્મા ! આત્મા અમર છે તેની તો આ રામાયણ છે. માત્ર એક વાતને માટે તે ફેટલા જન્મ સુધી કષ્ટ સહન કરે છે તે કાંઈ સમજતું નથી ! શિવશંકર-મનોરમા, જવાબ નહિ આપો ? આ જન્મની કિશોરી-તુંજ પેલા જન્મની મનોરમા છે. ત્હારા સ્વામીને ક્ષયરોગ થયો હતો—હું તમારો ડાકટર હતો—ત્હેં મ્હને પૂછ્યું હતું કે આ અવસ્થામાંથી મ્હારા સ્વામી મુક્ત થશે કે કેમ ? હું તે પહેલાંનો ત્હારા રૂપમાં મુગ્ધ હતો. મ્હેં ત્હને કહ્યું હતું કે, અરે રામ ! રામ ! એ તે કંઈ બને ! ત્હેં મ્હારી વાત ઉપર વિશ્વાસ ગમી ત્હારા સ્વામીની સેવા શુશ્રુષા કરી નહિ તેજ પાપથી તું વિધવા થઈ છે. હું ત્હારા રૂપમાં મુગ્ધ હતો પરંતુ તું નહોતી. ત્હારા સ્વામીનું મૃત્યુ થયું તે વખતે મ્હેં ત્હને મ્હારી અભિલાષા પૂર્ણ કરવાની ઈચ્છા દર્શાવી પરંતુ ત્હેં આનાકાની કરી હતી. મ્હેં ત્હારે માટે બહુ બહુ કર્યું હતું પરંતુ તું મ્હારી થઈ નહોતી. ઉપરાંત છેવટે જ્યારે તું મ્હારી મતલબ બાંધી ગઇ, જ્યારે સમજ કે મ્હારી જીડી વાંત ઉપર ભરોસો રાખી તું સ્વામીસેવામાંથી વંચિત થઈ છે, તે વખતે ત્હેં અત્યંત પશ્ચાત્તાપ કર્યો હતો. છેવટે મ્હારી મતલબ સિદ્ધ નહિ થતાં મ્હેં તમારી હત્યા કરી હતી. આ શું

તેનોજ બદલો ! ઓહ ! કેવી લયાનક છરી ! કેવો બચાવક અંધકાર !
પા.....ણી. ”

સરસ્વતીએ ઉઠીને તરત સ્વામીના મૂખમાં જળ રેડ્યું પરંતુ તે જળ મ્હોંની એક બાજુએથી નીકળી પડ્યું. કાન્તિલાલ હવે આ દુનિયામાં નહોતો. સરસ્વતી ચિત્કાર કરીને રડવા લાગી. નવનિત ઉઠીને ઉભો થયો. સરસ્વતીની મા બાજુની રૂમમાં રસોઈ કરતી હતી, તે દોડતી ત્યાં આવી પહોંચી અને કાન્તિલાલને ચોકે નાંખ્યો.

કાન્તિલાલનું ઉર્ધ્વ દૈહિક કાર્યાદિ પૂર કરીને સર્વે મુંબાઈ ચાલ્યાં ગયાં; સરસ્વતી હાથે ચૂડીઓ રાખી જે માત્ર સધવા તરીકેનો પરિચય આપતી હતી, તે પણ આટલે દહાડે ચાલ્યો ગયો.

મુંબાઈના મકાનમાં સરસ્વતીએ એક દિવસ રાત્રે ઉઘમાં સ્વપ્ન જોયું કે, “તેઓ જાણે એક ગામમાં રહેતાં હતાં. તેનો સ્વામી ડોક્ટર હોતો—એક દિવસ તેણે એક યુવતીનું છરાવડે ખૂન કર્યું હતું. જેનું ખૂન થયું હતું તે વિધવા હતી ! સરસ્વતી તે વખતે બરાબર જોઈ શકી હતી કે, તે વિધવાની આંખો અને કિશોરીની આંખો એકજ હતી. તે આંખોમાંથી અગ્નિની જ્વાળાઓ નીકળતી હતી. તેણે જિજ્ઞાસુ બિન્ન દેહે ખૂમ મારી કે, “સરસ્વતી ! આ છરો જો ! મ્હને જેવી રીતે ત્હારા સ્વામીએ સ્વામીસેવામાંથી વિમુખ કરી છે. તેજ પ્રમાણે હું પણ ત્હને ત્હારા સ્વામીની સેવામાંથી તને વિમુખ કરીશ અને તેનું ખૂન કરીને બદલો લઈશ. જગત્માં એમજ થાય છે.” સ્વપ્ન જોઈને સરસ્વતી ચમકી ઉઠી હતી પરંતુ તેનું ખરું રહસ્ય સમજી શકી નહોતી. તેની આંખોનાં અશ્રુઓ વડે બિછાતું બીજાનું ગયું હતું.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

બન્ને કુટુંબોનો હુંક હેવાલ.

સાત આઠ વર્ષ પસાર થઈ ગયાં છે. લલિતાનું સ્વામી સાથે મિલન થયું નથી. તેને સ્વામીનું દર્શન થયું નહોતું એમ નહિ. તેઓ એકજ ગામમાં રહેતાં હતાં—મણીવાર મણીલાલ એ રસ્તેથી જતા હોતા. ચંદ્રને ગગનમાં પ્રકાશેલો જોઈ જેમ ચક્રારી એકીટશે તેના સ્હામું જોઈ રહે તે પ્રમાણે લલિતા મણીલાલના સ્હામું જોઈ રહેતી હતી, પરંતુ સાક્ષાત્ દર્શન થયાં નહોતાં. મણીલાલે લલિતાનો સત્કાર કર્યો નહોતો.

મણીલાલને જે ક્ષયરોગ લાગુ પડ્યો હતો, તે તદ્દન મરી ગયો નહોતો. ગાંજે પીનારાઓને એ રોગ લાગુ પડતાં સંપૂર્ણ રીતે નષ્ટ થતો નથી. તો પણ સહજ આરામ થયેલો હોય તેમ જણાતું હતું. વર્ષમાં નવમાસ સારા જતા તો ત્રણ માસ બિજાનામાં પડતો હતો. તેનું શરીર હાડપિંજર જેવું થઈ ગયું હતું. હજી પણ તેણે ગાંજે પીવાનો છોડ્યો નહોતો, પરંતુ લક્ષ્મી તેને છોડીને ચાલી ગઈ હતી. લેણદારોનાં હુકમનામાં થતાં સમસ્ત મિલકત તે ખોઈ ખેડો હતો. દુઃખનો માર્યા તેનો ન્હાનો બાઈ ધરજમાઈ થઈને તેને સાસરેજ રહેતો હતો. મણીલાલ અને શીવકારડોશીજ માત્ર આ મકાનમાં રહેતાં હતાં.

સ્વામીને પૈસાનું અત્યંત કષ્ટ પડે છે એ સાંભળી એક દિવસ સાયંકાળ પછી લલિતા પરભુને સાથે લઈને તેને સાસરે ગઈ મકાન સ્થપાન સમાન બાસતું હતું.

મણીલાલ ગામમાં રખડી આવીને બારણાના ઉમરા ઉપર બેસી ચલમ પીતો હતો એવામાં લલિતાએ જમને તેને પ્રણામ કર્યાં.

મણીલાલે તેને જોઈને કહ્યું:—“કેમ, તું અહિંયાં કર્યાંથી ? આટલે દિવસે વળી કેમ આવી ?”

લલિતા:—“બા ક્યાં છે ?”

મણીલાલ:—“સ્થવાસ્તુ” ખાધું નથી, તેમ અભારે રાંધવાને કંઈ છે નહિ, તેથી પડોશીને ત્યાં ઉછીના દાળચોખા લેવા ગયો છે.”

લલિતાની આંખમાં આંસુઓ આવ્યાં. તેણે ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું:—“તમે પૈસેટકે હેરાન થાઓ છો તેથી તમારી પાસે આવી છું.”

મણીલાલ:—તું શી રીતે અમારું કષ્ટ નિવારણ કરીશ ?

લલિતા:—કેમ, મહારા શરીરપર જે ધરેણાં છે, તેની કિંમત, લમલગ પાંચશો રૂપિયા આવશે. એ વેચી દેશો તો તમારે બહુ દિવસ સુધી ચાલશે.”

મણીલાલ:—“તે ધરેણાં કંઈ મહેં આપ્યાં નથી. લમ સમયે તારા બાપે આપેલાં છે.”

લલિતા:—તેથી શું થઈ ગયું ? મહેં આપ્યાં છેને; હું તમારી સ્ત્રી છું, તમે મહારા સ્વામી છો, સ્ત્રીના ધન ઉપર સ્વામીનોજ અધિકાર હોય છે.

મણીલાલ:—“એ તો સ્ત્રી મરી જાય ત્યારે, જીવતી હોય ત્યારે નહિ.”

લલિતા:—તમને આટલું બધું કષ્ટ પડે છે, છતાં જો તમે મહારા મરણ સિવાય તેને ગ્રહણ કરવાને નારાજ હો તો શ્યો હું મરી જાઉં ?

મણીલાલ:—મરી જવું એ કાંઈ મનુષ્યના હાથમાં નથી.

લલિતા:—“એવું વળી તમને કાણે કહ્યું ? સ્વામીને કષ્ટ પડતું

હોય, ખાવાપીવાનું દુઃખ પડતું હોય અને સ્ત્રીના મરી જવાથી તે દુઃખ દૂર થતું હોય તો તે મહાસુખનું મરણ મનાય છે. એકાદ દોરી અથવા તો એક દીપું ઝેર તેને માટે બસ છે. ”

મણીલાલે માંથું હલાવીને કહ્યું:—“ ના, ત્હારે એટલું બધું કરવાની કંઈ જરૂર નથી. એ સધળી ત્હારા બાપની જણુસો છે. એ મોચીની મદદ મ્હારે ના જોઈએ; હું મરી જઈશ તોપણ તેનો સ્વીકાર કરવાનો નથી.

લલિતાએ બહુએ કાલાવાલા કર્યા હતા પરંતુ મણીલાલે માન્યું નહોતું તેથી લલિતા તેના બાપને ત્યાં ચાલી ગઈ હતી; પરંતુ તે શરદ ઋતુના પંચમી માફક દિન પ્રતિદિન સુકાતી જતી હતી.

*

*

*

*

કિશોરીના કાકા ગોપાળચંદ્રની પણ અત્યંત શોચનીય સ્થિતિ થઈ ગઈ હતી.

મણી ગોપાળચંદ્રની સર્વાધિકારિણી હતી; ધીરજ મણીના લાડ-પાલ અને આદર ઉત્સાહથી જુઠો અને દુરાચારી બાળક થઈ ગયો હતો. ગોપાળચંદ્ર તે બાળુતો હતો છતાં બેરીની બ્હીકથી તેને કંઈ પણ કહી શકતો નહોતો. ધીમે ધીમે ધીરજે જ્યારે યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે તેને અનેક દુરાચારી મિત્રોની સોબત થઈ, અને તેમની સોબતથી તે ગાંજખોર અને દારૂડીઓ બની ગયો. તે તેની માતાની પાસેથી અનેક પ્રકારનાં છળકપટો કરીને પૈસા લઈ ઉડાવી દેવા લાગ્યો.

ગોપાળચંદ્રને પણ મદ્યપાન કરવાની ટેવ હતી, તેથી તેને ક્ષય રોગ લાગુ પડ્યો. ડોક્ટરની સલાહ મળ્યા મુજબ તેણે મદ્યપાન કરવાનું બંધ કરી દીધું. એકદમ બંધ કરી દીધા પછી કેટલાએક દિવસો વીત્યા બાદ તેને લકવાનો રોગ લાગુ પડ્યો. તેના શરીરના તમામ સાંધા અકડાઈ ગયા—કેઠવા ચાલવાની શક્તિ નાશુદ થઈ ગઈ. એ

દરદમાં તેણે ધણા પૈસાનો ભોગ આપ્યો, પરંતુ તેને કંઈપણ આરામ થયો નહિ.

ધીરજે બાપની દુકાન સંભાળવા માંડી, પરંતુ થોડાજ સમયમાં મઘ અને ગાંજામાં દુકાનની સમસ્ત પુંજ ઉડાવી દઈ દુકાન બંધ કરી દીધી.

રોગશય્યામાં પડ્યે પડ્યે ગોપાળચંદ્ર આ સઘળું જોઈ અત્યંત ચિંતા કરવા લાગ્યો કે “મારા દરદની દવામાં ધણા પૈસાનો ખર્ચ થઈ ગયો તેમજ તેણી પાસે જે કંઈ થોડા ધણા પૈસા હતા તે પણ ધીરજે ઉડાવી દીધા. આધારરૂપ માત્ર એક દુકાન હતી તે પણ ચાલી ગઈ. આટલી ઉમ્મરે આ રોગમાં પીડાઈને શું ખર્ચ દિવસો કાઢીશ ? ”

ધીરજને હજી પણ પૈસાની જરૂર રહેતી હતી. માતા પાસે પૈસા ભાગતાં તે કહેતી હતી કે, “ ક્યાંથી લાવું બાઈ; હવે તો કશુંએ રહ્યું નથી. ”

ધીરજ એ માનતો નહોતો; તે ઘરમાં લડાઈ ટાંટો કરી ધણી ચીજો ભાગી નાંખવા લાગ્યો. ઉપરાંત કોઈ કોઈવાર હાથ પગ અકડાઈ ગયેલા ગોપાળની નજર રહ્યામે મણીને માર પણ મારતો હતો.

ત્યારપછી, માતાના શરીર ઉપર હાથ ઉગામવાથી હો, કે પોતાના કર્મફળોને યોગે હો, પરંતુ ધીરજ પડોશની એક યુવતીની લાજ લેવાના આરોપથી છ માસની સખ્ત કેદ ભોગવવાને પહોંચી ગયો.

અનિવાર્ય રોગશય્યામાં સૂતો સૂતો આ સઘળી આફતોનો વિચાર કરતો ગોપાળ હમ્મેશાં મૃત્યુની યાચના કરી રહ્યો હતો; અને મણી છોડાવાળીને રોવામાંજ દિવસો પસાર કરતી હતી. આ બન્ને પતિપત્નીને અને અન્નને ભારે શત્રુતા થઈ હતી.

મકરણ ૧૫ મું.

લમ.

કિશોરી નરેન્દ્રનું મ્હોં જોવાની આશામાંને આશામાં મનમોહ-
નરાયને ત્યાંજ રહી હતી. તેની ધારણા એવી હતી કે, નરેન્દ્ર અહિંયાં
આવ્યા સિવાય રહેશે નહિ. તેમ જાણે એક પણ ઠેકાણે જવાનું
તેને માટે સ્થાન રહ્યું નહોતું. ત્રણ લોકમાં તેનું કોઇ નહોતું ! મન-
મોહનરાયની પત્ની કિશોરીને લગિની સમાન ગણતી હતી. કિશોરી
પણ તેની અત્યંત સેવા શુશ્રુષા કરતી હતી.

કિશોરી હમ્મેશાં આશા રાખતી હતી કે, નરેન્દ્ર આજ નહિ
તો કાલે તો જરૂર આવશે; પરંતુ એ આશામાંને આશામાં કેટલાએ
દિવસો ચાલ્યા ગયા પણ તે જણાયો નહિ. સ્નેહલતા પણ નરેન્દ્રને
બૂલી ગઇ નહોતી, તે પણ એમજ ધારતી હતી કે, “ નરેન્દ્ર લાઈ
નક્કી આવ્યા સિવાય રહેશે નહિ. ”

પરંતુ તેની એ વાત ઉપર કોઇને દૃઢ વિશ્વાસ આવતો નહિ.
એમ કરતાં કરતાં સ્નેહલતા વિવાહ કરવા યોગ્ય થઇ. મન-
મોહનરાય તેને માટે કોઇ સારા પાત્રની તપાસ કરવા લાગ્યા; પરંતુ
મન ગમતું પાત્ર મળી આવતું નહોતું. તેથી સ્નેહલતા ઉમ્મર લાયક
થઇ ગઇ હતી. પંદર સોળ વર્ષની અવિવાહિતા કન્યાઓ આજકાલ
ધણેખરે ઠેકાણે ઉચ્ચ માતિયોમાં જોવામાં આવે છે; પરંતુ મનમોહન-
રાય તો ધણા ઉતાવળા થઇ રહ્યા હતા. તેમને ખીજું કંઇ પણ સંતાન
નહોતું માત્ર આ એકજ પુત્રી સ્નેહલતા હતી તેથી તેને માટે સરસ
પાત્રની તજવીજ ચાલતી હતી; પરંતુ સરસ પાત્ર મળે ક્યાંથી ? ઠાણુ

શોધી આપે ? તેઓ જેને શોધી લાવ્યા હતા તે નરેન્દ્ર જે અત્યારે હાજર હોત તો તેમને કશીયે ચિંતા નહોતી; પરંતુ ઇશ્વરની લીલા ન્યારીજ છે તેથી શું કરે ?

તેમણે પોતાના ગામના આત્મીય સ્વજનોને અનેક પત્રો લખ્યા, પરંતુ કાંઈએ તેમને સાંઝે પાત્ર બતાવ્યું નહિ એટલે તેમણે બરૂચમાંથીજ એક પાત્ર શોધી કાઢ્યું.

એ મહુરતિઓ વકિલાત કરતો હતો. તેની ઉમ્મર આલિશ વર્ષ ઉપરાંતની હતી, અને બીજી વારનું લગ્ન કરતો હતો. તેને પહેલી સ્ત્રીના ફટલાક પુત્રો અને પુત્રીઓ પણ હતી. મનમોહનરાયની પત્નીએ સ્નેહલતાને એ ઘેર નહિ પરણાવવાની હઠ લીધી, પરંતુ મનમોહનરાયે સમજાવ્યું કે, લગ્ન કર્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી તેમ બીજાં ઘર છે નહિ તેથી એ ઘરને પસંદગી આપ્યા સિવાય છુટકો નથી. હવે તેમની પત્ની કબુલ ના થાય તો શું કરે ? તે દિવસે મનમોહનરાયની પત્ની નરેન્દ્રને યાદ કરીને અત્યંત રડવા લાગી. તેનું એ રૂદન કિશોરીના હૃદયના આંતરિક પ્રદેશને વીંધી નાંખતું હતું. સ્નેહલતા પણ એકાંતમાં બેસીને રૂદન કરતી હતી. તે કેમ રડતી હતી તેની તેને પોતાને ખબર નહોતી. તે માત્ર એટલુંજ સમજતી હતી કે, નરેન્દ્રભાઈ હોત તો આજે સપ્તજાં ખુશી થાત. મ્હાંઝે આખું જીવન નરેન્દ્ર ભાઈની સાથે રહીને સુખમાં ગાળત.

લગ્નનો દિવસ નક્કી થઈ ગયો. મનમોહનરાયને ગામથી તેમનાં અનેક સગાં વ્હાલાંઓએ આવી લગ્નને લગતી તૈયારીઓ કરવા માંડી; પરંતુ સ્નેહલતાની માતા તેની એકની એક પુત્રીનું લગ્ન હોવા છતાં બિલકુલ આનંદી જણાતી નહોતી. તેનું મન હૃદયેશાં ચિંતાતુર રહેતું હતું ! તેને જમાઈ સારો મળ્યો નહિ, એજ માત્ર તેની ચિંતા હતી.

લમને આગલે દિવસે સ્નેહલતા ન્યારે તેને સાસરેથી જમીને ખુશી ગાડીમાં ઘેર આવતી હતી. એવામાં એકાએક તેણે ચિત્કાર કરીને ગાડીવાનને ગાડી ઉભી રાખવાનું કહ્યું. ગાડી ઉભી રહી કે તરત તે નીચે ઉતરી પડી અને ગાડીવાનને કહ્યું:—“ પેલા મહારા નરેન્દ્રભાઈ જય છે, તેમને તું જલદીથી બોલાવી લાવ. દોડતો જા, નહિતો નહાશી જશે, એમને દોડતાં સાઈ આવડે છે. ”

ગાડીવાન શ્વાસભેર દોડતો સ્નેહલતાએ જોને આંગળા કરીને દેખાડ્યો હતો તેની પાસે જઈ પહોંચ્યો, અને હાંફતાં હાંફતાં કહ્યું:—“ તમને બોલાવે છે. ”

“ કાણ ? ” કહી બાળક પાછો ફરીને ઉભો રહ્યો. તેણે જોયું તો ગાડીની પાસે સ્નેહલતા ઉભી રહી હતી. ચારે આંખોનાં મિલન થયું એટલે સ્નેહલતાએ સ્મિત મુખે હાથનો ધશારો કરીને નરેન્દ્રને બોલાવ્યો. તે ખરેખર નરેન્દ્રજ હતો.

નરેન્દ્ર સ્નેહલતાની પાસે આવ્યો. સ્નેહલતાએ આનંદાવેષમાં રડી દીધું. તેની આંખોમાં આંસુ અને મ્હોં ઉપર હાસ્ય પ્રકટી રહ્યું.

નરેન્દ્રે કહ્યું:—“ તું ક્યાં ગઈ હતી ? ”

સ્નેહલતા:—કાલે મ્હારું લગ્ન છે. આજે મ્હને સાસરે જમવા તેડી હતી. ચાલો તમે ઘેર ચાલો.

નરેન્દ્ર:—ઘેર આવવાનેજ આવ્યો છું.

સ્નેહલતા:—આટલા દિવસ તમે ક્યાં હતા ?

નરેન્દ્ર:—ઘેર જઈને બધી વાત કહીશ. સૌ ખુશીમાં તો છેને ?

સ્નેહલતા:—સૌ ખુશીમાં છે. તમારી બહેન પણ ખુશીમાં છે. ચાલો ગાડીમાં બેસી જાઓ, નહિં તો પાછા નહાશી જશો.

નરેન્દ્ર:—ના, તું ગાડીમાં બેસીને જા. હું ચાલતો આવું છું.

સ્નેહલતા:—ના, તમે ગાડીમાં બેસી જાઓ, નહિં તો આપણે

બે જણાં ચાલતાં જમ્યે પરંતુ હું તમને નહાશી જવા દેવાને છુટા મૂકવાની નથી.

નરેન્દ્ર:-સ્નેહલતા ! હું નહિ નહાસી જઉં, સીંદો ઘેર આવીશ.

સ્નેહલતા:-ના, એક વખત નહાશી ગયેલા મહા મહેનતે પકડાયા છો. ફરીથી નહિં નહાશી જાઓ એવું કાણુ માની શકે ?

નરેન્દ્ર:-ચાલ, ત્હારી એમજ મરજી છે તો હું ગાડીમાં બેસું છું.

નરેન્દ્ર ગાડીમાં બેઠો અને તેઓ ઘેર આવી પહોંચ્યાં.

ગાડીમાંથી ઉતરી સ્નેહલતા દોડતી ઘરમાં ગઈ. ઘરમાં તેની માતા અને કિશોરી બેસીને કંઈક કામ કરતાં હતાં. તેણે ત્યાં આવી પહોંચીને એકદમ કહ્યું:-“ હું તમને એક સરસ સમાચાર સંભળાવું, તો તમે ન્હને શું આપો ? ”

અન્નેજણાં એક સાથે બોલી ઉઠ્યાં:-“ શા સમાચાર લાવી છે, બહેન ? ”

સ્નેહલતા:-નરેન્દ્રભાઈ આવ્યા છે.

કિશોરી બોલી શકી નહિ, કારણુ કે, કદાચ આ ક્ષણમાત્રનું સુખસ્વપ્ન ઉડી જાય ! આનંદના અશ્રુપ્રવાહે તેની દૃષ્ટિને ઓછી કરી દીધી. સ્નેહલતાની માતાએ કહ્યું:-“ ત્હને કાણે કહ્યું ? ”

સ્નેહલતા:-હું પોતે રસ્તામાંથી પકડી લાવી છું. જો આ આવ્યા.

સર્વે જણાએ એ તરફ નજર કરી, તો ખરેખર નરેન્દ્રજ આવ્યો હતો. નરેન્દ્રના દેહમાં જાણે જ્યોતિ પ્રકાશી રહી હતી. મનુષ્યનું રૂપ જાણે તેના રૂપ આગળ કંઈ હિસાબમાંજ નહોતું.

કિશોરીએ દોડી જમને નરેન્દ્રના કપાળ ઉપર ચુંચન કર્યું. તેના હૃદયમાં ફેટલો બધો આનંદ વ્યાપી રહ્યો હતો, તેનું વર્ણન કરવાની આ ક્ષુદ્ર લેખિનીમાં તાકાત નથી !

સ્નેહલતાની માતાએ નરેન્દ્રને પાસે બેસાડીને કહ્યું:-“ આટલા

અધા દિવસ તું અમને અને આ ત્હારી બહેનને ભૂલી જઈને ક્યાં હોતો બાપ ? ”

નરેન્દ્ર:- જે સન્યાસીએ મ્હારી બહેનને ઔષધ આપીને સાજ કરી હતી, તેણે મ્હને ખીજે દિવસે તેને ત્યાંથી ઔષધ લઈ જવાનું કહ્યું હતું. હું તેની પાસે ગયો એટલે તેણે મ્હને એક જંગલમાં લઈ જઈને ઝાડ સાથે બાંધી દીધો અને તેજ દિવસે રાત્રે મ્હને સુકલ-તીર્થ લઈ ગયો. મ્હને ત્યાં લઈ જઈને તેણે ‘ યોગ શિક્ષા ’ શીખવાડી ત્યાર પછી તેની પાસે જે અખૂટ દોલત હતી તે મ્હને આપી દઈ તે પરલોકમાં સીધાવી ગયો. એમ કરવામાં તેનો ઉદ્દેશ શો હશે તે એ જાણે. મ્હેં એને કટલીયેવાર એ સંબંધી પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા પરંતુ હું કંઈ પણ જાણવા પામ્યો નથી.

સ્નેહલતાની માતાએ તરતજ મનમોહનરાયને માળ ઉપરથી નીચે બોલાવ્યા, અને એકાંતમાં લઈ જઈને કહ્યું:-“ નરેન્દ્ર આવ્યો છે, સ્નેહલતાનું લગ્ન તેની સાથે કરો. ”

મનમોહનરાયે પ્રથમ તો આનાકાની કરી, કારણ કે, બધું નક્કી થઈ ગયું હતું-વરને પીડી પણ ચોળાઈ ગઈ હતી, તેઓ શી રીતે તેને ના કહી શકે ? પરંતુ સ્હામા પક્ષવાળાઓએજ આ વાત સાંભળીને સંબંધ તોડી નાખ્યો અને ખીજે ટેકાણે નક્કી કરી નરેન્દ્રની સાથે સ્નેહલતાનું લગ્ન કરવાની અનુમતી આપી. ખીજેજ દિવસે સ્નેહલતા સાથે નરેન્દ્રનાં લગ્ન થઈ ગયાં, કિશોરીએ આનંદના ઉલ્લાસથી જન્મ દુઃખી નરેન્દ્રને વરરાજા બનાવીને લગ્ન કરાવ્યું.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

ઉપસંહાર.

નરેન્દ્રનાં લક્ષ્મ થયાને ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં છે. મનમોહનરાય પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટરની પદવી પરથી પ્રમોશન મેળવી પોલિસ સુપ્રી-ન્ટેન્ડન્ટ થયા છે. તેમની કન્યા, જમાઈ, કિશોરી અને પત્ની વગેરે હજી તેમના તેજ મકાનમાં રહે છે.

મનમોહનરાયના મકાનની પાછળ એક સરસ બગિચો બનાવવામાં આવેલો હતો. એ બગિચામાં એક દિવસ સાયંકાળ પૂર્વે મનમોહનરાયની પુત્રી સ્નેહલતા આમ તેમ ફરતી હતી. અત્યારે તે યૌવનના પૂર્ણ બહારમાં આવેલી હતી. નાગ જેવો કાળો તેનો કેશ-કલાપ તેના ચરણો ચુમવાને તેની પીઠ ઉપર ઝુલી રહ્યો હતો. તેણે આશમાની રંગની બારીક રેશમી સાડી પહેરી હતી. ફરતાં ફરતાં સંખ્યા સમાગમ-સુખ-સ્પર્શથી વિકાશી રહેલી નવકુસુમ કળાઓને ચુંટી ચુંટીને તે તેના બોળામાં ભરતી હતી. ત્યારપછી એક કુંડની પાળ ઉપર બેસીને તેણે તેના નાનાવિધ અલંકારો તૈયાર કર્યા તથા એ ત્રણ પુલ માળાઓ પણ ગુંથી. સ્નેહલતા આ સધળું તૈયાર કરીને જેવી ધરમાં જવાને તૈયાર થઈ, તેવામાં સ્મિત હાસ્ય કરતાં કરતાં એક જણે ત્યાં પ્રવેશ કર્યો. તે બાળે કોઈ નહિ પણ નરેન્દ્ર હતો.

નરેન્દ્રે સ્મિત હાસ્ય કરીને કહ્યું:—“ છુપાઈ છુપાઈને પુલની રમત રમાય છે કે શું ? ”

સ્નેહલતા ચમકીને ઉભી થઈ ગઈ. મહા મહેનતે ગુંથેલી કુસુમ માલિકાઓએ તેના વસ્ત્રમાંથી સરી પડીને નરેન્દ્રના પગ ઉપર આવી

આશ્રય લીધા. એક મ્હોટી માળા જે પડતાં પડતાં તેણે પકડી રાખી હતી, તે નરેન્દ્રના ગળામાં પહેરાવી દઇને તેણે રિમન મુખે કહ્યું:-
“કહો જોઇએ ? આ માળા કેવી દેખાય છે ?”

નરેન્દ્ર:-હું શી રીતે જોઈ શકું કે તે મ્હને કેવી લાગે છે ? લાવ પહેલાં હું જોઈ લઉં !

એમ કહી નરેન્દ્રે પોતાના પગ આગળ પડેલી અન્ય કુલમાળાઓ તથા કુલના અલંકારોને ઉપાડી લઇ સ્નેહલતાના શરીર પર પહેરાવી દીધા અને બોલ્યો:-“હવે હું કહી શકું છું કે તે કેવાં દેખાય છે.”

સ્નેહલતા:-એ તો હું પણ કહી શકું છું.

નરેન્દ્ર:-(હસીને) કહે જોઇએ ?

સ્નેહલતા:-જાણે અમાવાસ્યાની પત્ની.

નરેન્દ્ર:-ના, જાણે કંદર્પની પત્ની.

સ્નેહલતા:-ત્યારે કંદર્પનાં કુલધનુ અને કુલગાણુ ક્યાં છે ?

“આજ તો.” એમ કહી હાથમાં અંપાની કળી લઈ નરેન્દ્રે સ્નેહલતાની બમરો ઉપર ફેરવીને કહ્યું:-“એના આઘાતથી દુનિયાનો કોઈ પણ માણસ શાન્ત રહી શકે નહિ.”

સ્નેહલતા:-ત્યારે તમે તો મહાદેવ કહેવાઓ ?

નરેન્દ્ર:-જવા દે એવાં ટાયલાં. જ્હાલી સ્નેહલતા ! ત્હને મેળવીને હું બહુ સુખી થયો છું.

સ્નેહલતા:-પરંતુ હું બહુ દુઃખી છું તો.

નરેન્દ્ર:-શાથી ?

સ્નેહલતા:-તમારા જેવા પૂર્ણ ગુણુશાળી સ્વામીની પત્ની થવામાં અનેક ગુણો જોઇએ. મ્હારામાં તે નથી છતાં તમે મ્હને દૂર કરતા નથી પણ મ્હારી અજ્ઞાનતા દૂર કરવાને મંડ્યા રહો છો.

નરેન્દ્ર:-મ્હારૂં તે કાર્ય મ્હારા પૂર્ણ સ્વાર્થનો પરિચય કરાવી

આપે છે. તું ના હોત તો કાશુ મહારા આ શુષ્ક-કઠોર હૃદયમાં જીવન મૂકત ?

પ્રેમિક-પ્રેમિકાના પ્રણયપૂર્ણ-પ્રણય હૃદયવિત્ વાર્તાલાપમાં વખત ઘણો વીતી ગયો પણ તેમને તે ઘણોજ અદ્ય લાગ્યો. લાંબો સમય માત્ર જાનીઓજ જોઈ શકે છે. પ્રેમમાં જ્ઞાન હોતું નથી, તેથીજ પ્રેમીઓને તે અદ્ય લાગે છે. પ્રેમ એક બીજાના હૃદયને એકત્ર કરી દઈને તન્મય કરી દે છે. હાય, પ્રેમ ! જગતમાં જો ત્હારું એકજાતુંજ અસ્તિત્વ હોત તો અહિંયાં કેવું સુખ હોત.

અન્ને વાતો કરે છે એટલામાં એક દારીએ આવીને નરેન્દ્રને કહ્યું:-“ ભાઈ ! તમને બા બોલાવે છે, ચાલો. ”

નરેન્દ્ર ચાલ્યો ગયો.

પ્રેમ જગતમાં મનુષ્યનાં હૃદયોને એકત્ર કરી દે છે-મનુષ્યને આત્મ-વિસર્જન કરવાની શિક્ષા આપે છે. નરેન્દ્ર અને રમેશ્વરનાં હૃદયો એજ પ્રેમ-મહિમાના પ્રતાપે એકત્ર થયાં હતાં. પ્રેમને લીધેજ તે અન્નેના હૃદયમાં બીજી કોઈ પણ જાતની લાલસા-વાસના જણાતી નહોતી. ત્યાં આગળ “ તમે અને હું ” એકત્ર થઈ ગયાં હતાં.

એ પ્રમાણે એ નવ-દંપતિ દાંપત્યના મિલન-સુખમાં પોતાના દિવસો પસાર કરતાં હતાં.

ત્યાર બાદ થોડાએક દિવસો પછી મનમોહનરાયે પેન્સન લીધું. મનમોહનરાય પાસે તેના આપની અદળક દોલત હતી, તેમ તેમણે પોતે પણ સારા પૈસા એકઠા કર્યા હતા. તે સઘળા તેમણે તેમના જમાઇ નરેન્દ્રને આપી દઈ પ્રભુ ભજનમાં મનઃસંયોગ કર્યો.

નરેન્દ્ર જઈને લઈને પોતાને ગામ ગયો. ત્યાં જઈને જોયું તો તેના આપના ઘરનું નામ નિશાન પણ જણાતું નહોતું. માત્ર થોડી થોડી ઉમ્મી રહેલી માટીની ઝાણુ બીંતો જણાતી હતી. નરેન્દ્રે સન્યાસી

પાસેથી મેળવેલા ધન દ્વારા ત્યાં આગળ એક મહોટું મકાન બંધાવ્યું અને તેમાં ત્રણ વિભાગ બનાવ્યા. તેમાંના એકમાં તેણે અનપૂર્ણાની મૂર્તિ સ્થાપન કરી—તે દીન—દરિદ્રોને આશ્રય આપવા માટે બનાવવામાં આવ્યો હતો. બીજામાં સાવિત્રીની મૂર્તિ સ્થાપન કરી—તે વિધવા બ્રહ્મચારિણીઓને આશ્રય આપવા માટે રાખવામાં આવ્યો અને ત્રીજામાં રાધાકૃષ્ણની મૂર્તિ સ્થાપન કરી, તે દરિદ્ર દંપતિઓને આશ્રય આપવા માટે રાખ્યો.

કિશોરી સાસરે જન્મને મણીલાલની મતિ ફેરવી લલિતા સાથે મિલન કરાવી આપી, મણીલાલ, લલિતા, તથા તેની સાસુને પોતાને ત્યાં લઈ આવી અને પહેલાંની માફક પ્રાણપણે તેમની સેવા શુશ્રુષા કરવા લાગી. રતનફાઇએ આવીને કિશોરીના આગ્રહથી વિધવા બ્રહ્મચારિણીઓના આશ્રમ ઉપર દેખરેખ રાખવા માંડી.

નરેન્દ્ર યોગવિદ્યાના બળથી તેના કાકા ગોપાળચંદ્રનો પક્ષાઘાત નો રોગ દૂર કરી તેમને સંસારી બનાવી તેમનું પિતાની માફક પાલન કરવા લાગ્યો. મણી પણ તેની સાથે સુખી થઈ. જેલમાંથી છુટ્યા પછી ધીરજે પણ નરેન્દ્રનો આશ્રય લીધો.

કિશોરી તેના ભાઈ અને ભોજાઈને લઈને કોઈવાર તેના ભાઈને સાસરે તો કોઈવાર પોતાને ઘેર રહીને નિવસો પસાર કરવા લાગી. ગરીબની સેવા તે તેના જીવનનો મહામંત્ર હતો. આશ્રમના સઘળા લોકો કિશોરીને મા કહીને બોલાવતા હતા. કિશોરીને જ્ઞતાં તેમનાં હૃદય માતૃભક્તિથી પૂર્ણ થઈ જતાં હતાં. કિશોરી પણ તેમને ખવરાવી પીવરાવી તેમની શુશ્રુષા કરી આત્મપ્રસાદ લાભ કરતી હતી. કિશોરી અત્યારે 'બન્ને હાથે ગરીબોને માટે સુવર્ણ વૃષ્ટિ કરતી હતી એમ કહીએ તો 'ચાલે.

નરેન્દ્રે જે મહોટું મકાન બંધાવ્યું હતું, ત્યાં બહુ લોકોને પ્રતિપાલન કરી સત્શિક્ષા આપવામાં આવતી હતી: તે મકાનના આગ-

ળના બાગ ઉપર સોનેરી અક્ષરોથી લખેલું હતું કે, “ માનવજીવન વાયુ નથી, પ્રત્યેક ક્ષણે સંચય-સાધન કરે છે-કર્મ-બંધનની બેડીથી જકડાયેલું છે. સર્વે સાવધાન થાઓ-જન્મ જન્માન્તર એ આ કર્મ-બંધનની લોખંડી બેડીના બંધનનું આકર્ષણ છે. ”

સમાપ્ત.

સામાજિક નવલકથાઓની મહારાણી !

ગુર્જરી

મુંબાઈની શેઠાણી.

સચિત્ર ! તૈયાર છે ! સચિત્ર !

એક સાદી સાંસારિક બાબતને કુશળ સાક્ષર ગ્રંથકારે કેવી નિપુણતાથી, વિવિધ રસથી, ચમત્કારોથી તેમજ જ્ઞાનથી અપૂર્વ બનાવી છે તેની ખાત્રી કરવા અવશ્ય ‘ગુર્જરી’ વાંચો અને ‘વાહ વાહ’ શબ્દો ઉચ્ચારો. અમે ખાત્રીથી કહીએ છીએ કે તેને એક વખત વાંચવા હાથમાં લીધી કે પૂરી કર્યા સિવાય વાંચકને ખાવું પીવું કાંઈ ગમતુંજ નથી. મનહર ચિત્રો સાથે સોનેરી પાકું પુઠું છતાં કીંમત રૂ. ૧-૮-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

મળવાનું ઠેકાણું:-

હરગોવિન્દલાલ હરજીવનલાલ બુકસેલર.

૨૬૩૦, પાનકાર નાકા-અમદાવાદ.

સરસ્વતી.

આ નવલકથામાં હિંદુ સંસારમાં એક મરણને કાઢે પહોંચેલો મુંબાઇનો બુદ્ધો શેઠિયો પોતાનો એક પગ ચેહમાં પડ્યા છતાં એક બાળકુમારીકા સાથે લગ્ન કરી પોતાની ભવિષ્યની જીંદગી (બાકી શેની હોય તે !!) સુખી કરવા ધારે છે. તેમ કરતાં તે બુદ્ધો કાઠિયાવાડી કન્યાદલાલોના પંજમાં ફસાઇ પૈસાનું પાણી કરે છે અને કન્યાને બદલે એક છોકરા સાથે તેનાં લગ્ન થાય છે. વધારામાં મુંબાઇની હિંદુ ભોળી શેઠાણીઓ છોકરાંઓ લેવાની આશાએ ધુતારા સાધુ સંન્યાસીઓના પંજમાં કેવી રીતે ફસાય છે તેનું આબેહુબ ચિત્ર જોવું હોય તેમજ મુંબાઇના ભોળા અથવા તો મૂર્ખ શેઠિયાઓની શ્રીમંતાઇનો ખોટો ઉપયોગ થતો જોઈ જરૂર હસવું આવ્યા સિવાય રહેશે નહિ તેમજ સાધુના વેષમાં ફરતા ગડીયાઓ પણ બાહોશ માણસોથી કેવી રીતે છતરાય છે અને ફસાય છે તે ચિતાર જોવો હોય તો અવશ્ય આ ચોપડી વાંચો. પાકું સોનેરી બાઇન્ડીંગ હોવા છતાં કીંમત માત્ર રૂ. ૧-૪-૦ પોસ્ટેજ બુદ્ધ.

સોલ એજન્ટ

હરગોવિન્દલાલ હરજીવનલાલ બુકસેલર.

૨૬૩૦, પાનકોર નાકા-અમદાવાદ.

સચિત્ર ! રતિસુંદરી. સચિત્ર !

સુધારા વધારા સાથેની-આવૃત્તિ બીજી.

મુંબાઈમાં ચાલેલી હૃદયભેદક મરકીનો તાદ્રશ્ય હેવાલ, અલખેલી મુંબાઈની દીનસ્થિતિ, પાપનો પશ્ચાન્નાપ, પ્રેમપ્રસંગોનો ચિત્તાકર્ષક ચિતાર, કરુણી તેવી પાર ઉતરણી, દીવાની યુવાની, સુધારકની સુધરેલી લીલા, પ્રેમની નિરાશા, અપૂર્વ કર્તવ્યપરાયણતા વગેરે વિવિધ રસના સ્વાદ સાથે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો રતિસુંદરી નવલકથા અવશ્ય વાંચો. મનહર ચિત્રો સાથે સોનેરી પુકું. કીં. રૂ. ૧-૮-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

સચિત્ર ! કુમુદકુમારી. સચિત્ર !

સુધારા વધારા સાથેની-આવૃત્તિ બીજી.

જુસ્મી નરપિશાય ઝેરીમલ્લનાં નીચ કારસ્થાનો, સતી સાધ્વી કુમુદે શીવળ રત્ન સાચવવા ઉશ્કારેલાં ભયંકર સંકટો, રણમલ્લનો અપૂર્વ અંધુ પ્રેમ, પાપીને પ્લાને પડેલી પુણ્યશાળી સતીની સ્વધર્મ પ્રત્યેની દૃઢતા, અપકાર પર ઉપકાર, દૈવી પત્ની પ્રેમ, સંયોગ વિયોગના સુખ દુઃખમય બનાવો વાંચતાં ખાતું, પીતું, ભૂલી જશો, સાત સુંદર ચિત્રો સાથે સોનેરી ખાકું પુકું છતાં કીંમત રૂ. ૧-૮-૦. પોસ્ટેજ જુદું.

મળવાનું ઠેકાણું:-

હરગોવિન્દલાલ હરજીવનલાલ બુકસેલર.

૨૬૩૦, પાનકોર નાકા-અમદાવાદ.

પ્રજામાં એકી અવાજે લોકપ્રિય થઈ પડેલી

કુંદન અને કુસુમ.

ભાગ ૧ થી ૮.

જૂની આંખે નવા તમાશા, કસારીનું કામ કરનાર પિતાઓ, સુધારાથી થયેલા સ્મશાનસ્વરૂપ સંસારો, વીસમી સદીની અખચ્છ લીલા અને કળિકાળનાં કૌતક, પારકાની રીતભાતોનું અંધ અનુકરણ કરતાં થતી ખાનાખરાખી ને પાયમાલી, સાધ્વી સન્નારીનો દૈવી પતિપ્રેમ વગેરે અસંખ્ય ચિત્તાકર્ષક અનાવોથી ભરપૂર. ભાગ ૧-થી-૮ દરેક ભાગની કીંમત રૂ. ૧-૦-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

પ્રેમકથા ! વનવાસિની. પ્રેમકથા !

અસંભવિત અનાવોને સંભવિત, અનાવવામાં વાપરેલું શુદ્ધિકૌશલ્ય, મિશન અને વિરહના ચિત્તાકર્ષક દેખાવો, રાક્ષસી ગૌરવનો જીદમ, લોભથી કરેલી પિતૃહત્યા, ભયંકર ભવિષ્યવાણીની સત્યતા, મહાશક્તી સંન્યાસીના જીવનનો અદ્ભુત ભેદ, અપૂર્વ પત્નીપ્રેમ, સંતાન સ્નેહ, સતી સાધ્વી સૌરભનું સચ્ચરિત્ર, ભીષણ રણસંગ્રામ વગેરે જોવું હોય, જાણવું હોય તો વનવાસિની અવશ્ય વાંચો. સોનેરી પાકું પુકું હોવા છતાં કીંમત રૂ. ૧-૪-૦. પોસ્ટેજ જુદું.

મળવાનું ઠેકાણું

હરગોવિનદાસ હરજીવનદાસ બુકસેલર.

૨૩૩૦, પાનકાર નાકા—અમદાવાદ.

માનવ-શયતાન

અથવા

પાપી પિશાચોની પ્રપંચજાળ.

આ નવલકથા એક વત્સલ દંપતિની પરસ્પર ગેરસમજ-સંદેહ પર ગોઠવવામાં આવી છે. લૉર્ડ નોરટન જે આ નવલ-કથાનો મુખ્ય નાયક છે તે એમ ધારે છે કે તેની સ્ત્રી 'એલન વિલિયમ નામના ખીજ માણસને ચ્હાય છે; અને મારી સાથે લગ્ન કરી પસ્તાય છે.' એમ માની તે લગ્ન હૃદયે તેની ઉપેક્ષા કરે છે. ખીજ તરફ એલન માને છે કે, 'નોરટનનું મન લુપ્તસા નામની કોઈ સ્ત્રી ઉપર લાગ્યું છે, અને તેથીજ એ મારી ઉપેક્ષા કરે છે.' લૉર્ડ નોરટનની ચિત્તવૃત્તિનો એ આમ ભુદોજ અર્થ કરે છે અને મનમાંજ મુંઝાય છે. તેમ થતાં એ દંપતિના શત્રુઓનું ચઢી વાગે છે. તેમની પ્રપંચજાળ વધારે ને વધારે ફેલાય છે; પરંતુ પાપનો ઘડો કુટ્યા વિના રહેતો નથી. અંતમાં સર્વ પાપી પિશાચોનો બાપ જ્યૉર્જ મિલ્ટન પકડાય છે અને તેનું આખું મંડળ પણ સપડાય છે. અંતમાં વાંચકના મન પર તેઓ માટે તિરસ્કારની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે. આ નવલકથા એક વખત વાંચવા હાથમાં લીધા પછી તેને પડતી મૂકવાનું જરાય મન થતું નથી. કાગળની સખ્ત મોંઘવારી હોવા છતાં પણ સોનેરી પાકા પુઠા સાથે તેની ફીંમત માત્ર રૂ. ૧-૮-૦ રાખવામાં આવેલી છે-પોસ્ટેજ ભુલું.

મળવાનું ઠેકાણું:-

હરગોવિન્દદાસ હરજીવનદાસ શુકસેલર.

૨૬૩૦, પાનકાર નાકા-અમદાવાદ.

મહાન વીર ચોદ્ધાઓનાં અપૂર્વ પરાક્રમ વાંચવાં
હોય તો જરા નીચે નજર કરો !

રત્નગઢની રંભા

યાને

રણધેલા રજપૂત.

જેમાં પ્રેમ વીર, શૃંગાર, કશ્યા વગેરે રસનો સમાવેશ
કરેલ છે. વિષયાંધ રાગનું રાગ્યતંત્ર, વીર રજપૂતોની રાગ્ય-
ભક્તિ અને સ્વદેશ પ્રતિ કુલિન કન્યાઓના અદ્ભુત પ્રેમનું
દર્શન, ઉપરથી સ્વરૂપવાન અને અંદરથી રાક્ષસી કામ કરનારી
એક ખૂબસુરત બાલાનાં હૃદયદ્રાવક કૃત્યો, તેમજ રાગ્યલોભથી
પવિત્ર માણુસમાં પણ થતો અદ્ભુત ફેરફાર વગેરે અનેક
મનાવેધક પ્રકરણોનો તાદ્રસ્ય ચિતાર ચીતરવામાં આવ્યો છે.
નીતિ, રીતિ અને સ્વદેશ પ્રીતિના જ્ઞાનને માટે આ પુસ્તક
અવશ્ય એકવાર વાંચવું જોઈએ. જાતે વખાણવું તે સોના
પર ઢોળ કરવા સમાન છે. સારા જલેજ કાગળ પાકું સોનેરી
પુંકું હોવા છતાં કીંમત માત્ર રૂ. ૧-૮-૦ પોસ્ટેજ ભુકું.

મળવાનું ઠેકાણું:-

બુકસેલર હરગોવનદાસ હરજીવનદાસ.

૨૬૩૦, પાનકોર નાકા-અમદાવાદ.

જનસમાજમાં ખાસ વખણાયેલી નવલકથાઓ.

કુંદન અને કુસુમ

ભાગ ૧-થી-૮ દરેકની ૧-૦-૦

ગુર્જરી-મુંબાઈની શેઠાણી-સચિત્ર ૧-૮-૦

રતિસુંદરી—(સચિત્ર.) ૧-૮-૦

કુમુદકુમારી—(સચિત્ર.) ૧-૮-૦

રત્નગઢની રાંભા-રણધેલા રજપૂત. ૧-૮-૦

મિલન-મંદિર—(સચિત્ર.) ૧-૮-૦

વનવાસિની. ૧-૪-૦

સરોજસુંદરી—સુધરેલો જમાનો. ૧-૮-૦

માનવ-શયતાન. ૧-૮-૦

સ્ત્રીઓની રંગભૂમિ. ૧-૮-૦

સંસાર શેત્રંગ ભાગ ૧ લો. ૧-૮-૦

સંસાર શેત્રંગ ભાગ ૨ જો. ૧-૮-૦

કર્મ-ખન્ધન યાને વિધવાની કર્મકથા. ૧-૮-૦

કુસુમલતા. ૧-૦-૦

પ્રેમપિન્નર કે ખૂની ખાંજર. ૧-૦-૦

કુલિન કાન્તા. ૧-૦-૦

સન્મિત્ર કે શયતાન ? ૧-૦-૦

ભેદક ખૂન. ૧-૦-૦

કુસુમકુમારી. ૧-૦-૦

વસંત-વિહાર. (ગ્રંથો ભંડાર) ૧-૪-૦

મળવાનું ઠેકાણું:-

હરગોવિન્દલાલ હરજીવનદાસ બુકસેલર

૨૬૩૦, પાનકોર નાકા-અમદાવાદ.

